Shri. Shivaji Education Society, Amravati's

ARTS AND COMMERCE COLLEGE, JARUD

Website: www.artscollegejarud.org

Criterion 6: Governance, Leadership and Management

6.5.1 Internal Quality Assurance Cell (IQAC) has contributed significantly for institution

Date : 15/05/2023

Declaration

This is to declare that the information, Reports, true copies and numerical data etc. furnished in this file as supporting documents is verified by IQAC and found correct.

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

E-conference and webinars

Department of Political Science

&

Department of IQAC

One –Day National E-Conference on

CHALLENGES BEFORE INDIA AND CHANGING FOREIGN POLICY POST COVID-19

REPORT

Department of Political Science. in collaboration with Department of IQAC from Arts and Commerce College Jarud organized a One-Day National E-Conference on **Challenges Before India and Changing Foreign Policy Post Covid-19** on Sunday, 19th July 2020. In this National E-conference 704 members participated from various states of India.

The E-conference was organized under the valuable guidance of Shri. Harshwardhan Deshmukh, the Hon'ble President of Shri. Shivaji Education Society, the parent body of the college. For this E-conference the college Principal Dr. D.V. Atkare was the chairperson and the inaugurator was Dr. Avinash Mohril, the Dean of Humanities of Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati.

The key-note speaker Dr. Parimal Maya Sudkhakar from MITWPU's School of Government, Pune in her lecture addressed the gathering and shared her invaluable thoughts. In the 2nd Session of the E-conference Principal Dr. Subhash Gawai, the President of Political Science Study Board of SGBAU, Amravati was the resource person and in the 3rd session Dr. Sandip Tundarwar, the Head of Political science department of Shri. Binzani City College, Nagpur shared their thoughts.

In the valedictory session Principal Dr. Shriram Yerankar of Janta Kala Vanijya Mahavidyalaya, Malkapur was the chief guest. This E-conference was conducted through Telegram link, whatsapp link and UTube link online. After the successful completion of the conference the participants were awarded with certificates.

Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Dr. V.H. Bhatkar
(Head-Dept. of. Political Science)

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

National E-Conference
Dt:- 19 July 2020

Shri Shivaji Education Society Amravati's

Arts and Commerce College, Jarud, Dist-Amravati

Affiliated to Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati

One day National E-Conference on

Challenges before India and Changing Foreign Policies Post Covid – 19

"कोविड-१९ मे बदलती जागतिक विदेशनीती एवम भारत की चुनौतिया"

Organized by
Department Of Political Science

Date:- 19 July 2020

Time :- 11:30 A.M. to 2:00 P.M.

Click here for Registration Form

Click here to join the Telegram Group

Click Here to Join the Whats App Group

Chief Patron

Hon'ble Harshvardhan Deshmukh
Ex. Minister and President
Shri Shivaji Education Society Amravati

Chair Person

DR. D.V. Atkare
Principal
Arts and Commerce College, Jarud

Inaugurator

Dr. Avinash Moharil
Dean, Faculty of Humanities
S. G. B. Amravati University

Key Note Speaker

Dr. Parimal Maya Sudhakar
Head of School
MITWPUs School Of Government, Pune

Chief Guest

Prin. Dr. Subhash Gawai
Shrimati Shakuntalabai Dhabekar College
Karanja Lad

Resource Person

Dr. Sandip Tundurvar
Head, Shri Binjhani City College Nagpur
Member B.O.S., R.T.M.Nagpur University

Valedictory

Prin. Dr. Shriram Yerankar
Janta Kala Vanijya Mahavidyalay, Malkapur
R. R. C. Committee Member

Organizer / Convener

DR.V.H.Bhatkar
Head & Faculty Member B.O.S.
S.G.B. Amravati University

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

Advisory Committee

Hon'ble Dr. Hemant Deshmukh
Director
Board of Examination & Evaluation
S. G. B. Amravati University

Hon'ble Dr. Avinash Moharil
Dean, Faculty of Humanities
S. G. B. Amravati University

Dr. Pyarelel Suryavanshi
Acting Principal

Dr. Prashant Wighe

About the College and Conference

Shri Shivaji Education Society Amravati founded by Dr. Panjabrao alias Bhausaheb Deshmukh, the First Agriculture Minister of India runs the Arts & Commerce College, Jarud Dist. Amravati. Students from different backgrounds have pursued higher studies from this Institution such as Students from Tribal area, Unreachable areas, Students with Poor financial conditions etc. Covid 19 has given a huge setback to the whole world. This Pandemic has left its impact on Economic, Social, Political, Educational, Industrial and Commercial aspects. Even the Foreign Policies aren't spared. USA and some European Nations have started backing India at every front like never before. At this moment, China seems to be isolated by every nation due to its willingness of becoming a Superpower using Expansionist Polices. India has started limiting its relations with China by restricting trade, import-export, banning Apps and other Social platforms but still Indian Market is greatly funded by China and is covered by many of its Goods for selling and if India is looking forward to isolate the China then it must adopt the policy of Self Reliance i.e. 'Atmanirbhar Bharat'. Hence in order to have a deep and inclusive discussion on this ongoing issue, this E-Conference has been organized.

Thank You

Note: - E-Conference will be hosted on Zoom.
Feedback Form link will be sent right after the Conference.
Certificate will be sent within Five Days.
Please do join the Telegram Group to get the Certificate.

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

Program Schedule

One day National E-Conference

On

Challenges before India and Changing Foreign Policies Post Covid – 19

"कोविड-१९ मे बदलती जागतिक विदेशनीती एवम भारत की चुनौतिया"

Date: - 19 July 2020 (Sunday)

Session	Speaker	Time
Inauguration	Hon Prin.Dr. D.V. Atkare [Chairperson] Hon Prin.Dr. Avinash Moharil [Inaugurator] Hon Prin.Dr. Subhash Gawai [Chief Guest]	11:30 A.M. - 12:00 P.M.
Key Note Address	Hon Dr. Parimal Maya Sudhakar	12:00 P.M. - 12:45 P.M.
Resource Person Views On The Topic	Hon Dr. Sandip Tundurvar	12:45 P.M. - 1:30 P.M.
Valedictory Session	Hon Prin. Dr. D. V. Atkare [Chairperson] Hon Prin. Dr. Shriram Yerankar [Chief Guest]	1:30 P.M. - 1:50 P.M.
Vote Of Thanks	Dr. V. H. Bhatkar , Convener & Head	1:50 P.M. - 2:00 P.M.

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

E Conference Zoom Link

https://us02web.zoom.us/j/88481912117?pwd=bkVldmlEc3pOenU4SzVTSHBRelE5dz09

E Conference YouTube Link

http://www.youtube.com/watch?v=TmrlY57JoOk

Feedback Link

https://forms.gle/P2FdRhF3z4Y1mbzK8

Participants Links

https://drive.google.com/file/d/1HbDxi7o_3TC0lgeGM_CLoo_HITs8hAwF/view?usp=sharing

https://drive.google.com/file/d/1VTJuYF0z5T_l1DM-rvKBn_EiRR3KQj-L/view?usp=sharing

https://drive.google.com/file/d/1LCl22eEvc9QQwvCdKTNNZEp0VTaJ16Kt/view?usp=sharing

https://drive.google.com/file/d/11Z-yHPis-i9KsU13dY_K87ddKagNllKN/view?usp=sharing

https://drive.google.com/file/d/1clM75Ekx9qCOTlt7HfoVSipGq1kWBlds/view?usp=sharing

https://drive.google.com/file/d/1-9FDBl8MziYbmSvbYCJMI_eVyScLWdnq/view?usp=sharing

https://drive.google.com/file/d/1nijl9i90-VGDBAwLgBJyEcsTDG0CxT8D/view?usp=sharing

https://drive.google.com/file/d/1AULuowpokjKzIru2rEgKTLMaGGOSeTQv/view?usp=sharing

Certificate Links

https://drive.google.com/drive/folders/14FKpZyu4_csMi-C2aG30xRA0Q0GorvVs?usp=sharing

https://drive.google.com/drive/folders/1pUDbLIOe5uFkb9ucdEJXF13IaiGN2WO5?usp=sharing

https://drive.google.com/drive/folders/1k2ww3QBtpfjp0K0vOmYGlqrlldB_U3jD?usp=sharing

https://drive.google.com/drive/folders/1EUUA01AiCZa3Lu9VpeYUg5jF-dDwo_RX?usp=sharing

https://drive.google.com/drive/folders/1YEedh5JLDSX6bboEVvFnuyv3BNtCEswH?usp=sharing

https://drive.google.com/drive/folders/14BXM0ZDbZGb501JOOPBFYhOw8OyEqWLu?usp=sharing

https://drive.google.com/drive/folders/1GWK2dnUh2opglqn9jf-yO8fH_9Hg_6v0?usp=sharing

https://drive.google.com/drive/folders/1uE_S0RTd47btzzlixnvgN0Z_CrEhVHZ8?usp=sharing

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

E Conference Zoom Link

https://us02web.zoom.us/j/88481912117?pwd=bkVldmlEc3pOenU4SzVTSHBRelE5dz09

E Conference YouTube Link

http://www.youtube.com/watch?v=TmrlY57JoOk

Feedback Link

https://forms.gle/P2FdRhF3z4Y1mbzK8

Participants Links

https://drive.google.com/file/d/1HbDxi7o_3TC0lgeGM_CLoo_HITs8hAwF/view?usp=sharing

https://drive.google.com/file/d/1VTJuYF0z5T_I1DM-rvKBn_EiRR3KQj-L/view?usp=sharing

https://drive.google.com/file/d/1LCl22eEvc9QQwvCdKTNNZEp0VTaJ16Kt/view?usp=sharing

https://drive.google.com/file/d/11Z-yHPis-i9KsU13dY_K87ddKagNllKN/view?usp=sharing

https://drive.google.com/file/d/1clM75Ekx9qCOTIt7HfoVSipGq1kWBlds/view?usp=sharing

https://drive.google.com/file/d/1-9FDBl8MziYbmSvbYCJMI_eVyScLWdnq/view?usp=sharing

https://drive.google.com/file/d/1nijl9i90-VGDBAwLgBJyEcsTDG0CxT8D/view?usp=sharing

https://drive.google.com/file/d/1AULuowpokjKzlru2rEgKTLMaGGOSeTQv/view?usp=sharing

Certificate Links

https://drive.google.com/drive/folders/14FKpZyu4_csMi-C2aG30xRA0Q0GorvVs?usp=sharing

https://drive.google.com/drive/folders/1pUDbLlOe5uFkb9ucdEJXF13laiGN2WO5?usp=sharing

https://drive.google.com/drive/folders/1k2ww3QBtpfjp0K0vOmYGlqrlIdB_U3jD?usp=sharing

https://drive.google.com/drive/folders/1EUUA01AiCZa3Lu9VpeYUg5jF-dDwo_RX?usp=sharing

https://drive.google.com/drive/folders/1YEedh5JLDSX6bboEVvFnuyv3BNtCEswH?usp=sharing

https://drive.google.com/drive/folders/14BXM0ZDbZGb501JOOPBFYhOw8OyEqWLu?usp=sharing

https://drive.google.com/drive/folders/1GWK2dnUh2opglqn9jf-yO8fH_9Hg_6v0?usp=sharing

https://drive.google.com/drive/folders/1uE_S0RTd47btzzlixnvgN0Z_CrEhVHZ8?usp=sharing

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

7/11/2020 10:10:58	nandineesingvns@gmail.c	Miss.	Nandinee singh
7/11/2020 10:16:20	aaryatiwari748@gmail.com	Miss.	Aarya Tiwari
7/11/2020 10:20:55	vwakode29@gmail.com	Mr.	Vijay Devidas Wakode
7/11/2020 10:24:59	akbarrajaramnad@gmail.c	Mr.	AKBAR ALI RAJA A
7/11/2020 10:28:36	bajanghater4@gmail.com	Miss.	Rasika Purushottam Bang
7/11/2020 10:28:52	santoshdoipude@gmail.co	Mr.	Santosh Doipude
7/11/2020 10:29:12	sunita8765110859@gmail.	Miss.	SUNITA KUMARI
7/11/2020 10:33:04	grace431996@gmail.com	Miss.	K.Mareeswari
7/11/2020 10:35:45	knpathak007@gmail.com	Mr.	Krishna Nand Pathak
7/11/2020 10:39:59	kalpananimbarte@gmail.c	Dr.	Kalpana Nimbarte
7/11/2020 10:45:11	vijayadevipremaa@gmail.c	Miss.	V.Vijayadevi
7/11/2020 10:45:58	yamuna.yarolkar11@gmai	Miss.	Prof.Yamuna Shivaji Yarol
7/11/2020 10:49:38	kalashkamble09@gmail.cc	Miss.	Kalash kamble
7/11/2020 10:51:46	kckhiwale@gmail.com	Dr.	Madhukar Laxman Hiwale
7/11/2020 10:53:55	indrajitssr@gmail.com	Mr.	Indrajit Sarkar
7/11/2020 10:58:15	sheril27783@gmail.com	Mrs.	Ms. Sheril Patel
7/11/2020 11:04:56	anu.pan2912@gmail.com	Miss.	ANUPRIYA PANDEY
7/11/2020 11:15:27	walmikkirtikar@rediffmail.c	Mr.	Walmik Bhimrao kirtikar
7/11/2020 11:20:59	kanchansonone5@gmail.c	Miss.	Ku. Kanchan Arun Sonone
7/11/2020 11:25:19	rainysmarth@gmail.com	Dr.	Rakesh Ranjan
7/11/2020 11:28:50	sairaviikumar@gmail.com	Mr.	Ravi Kumar Gupta
7/11/2020 11:36:47	ghodakesandeep@yahoo.	Dr.	Dr. Sandip v. Ghodke
7/11/2020 11:37:27	gowrigurumoorthy@gmail.	Dr.	G.M.Gowri Lakshmi
7/11/2020 11:47:04	sameery402@gmail.com	Mr.	Mr. Sameer Shivaji Yarolk
7/11/2020 11:55:27	sameer123yarolkar@gmai	Miss.	Anuja Sanjaykumar Sutar
7/11/2020 11:56:18	Patibanguli@gmail.com	Miss.	Bangmayee pati
7/11/2020 11:59:04	manishakbjha@gmail.com	Miss.	Manisha kumari
7/11/2020 12:02:35	nadarpaunindra1998@gm	Miss.	K.Paunindra Nadar
7/11/2020 12:17:26	sadanandbole@gmail.com	Mr.	Sadanand Namdeorao Bol
7/11/2020 12:36:28	sanjay.salve2011@gmail.c	Mr.	Sanjay Trimbakrao Salve
7/11/2020 12:57:12	vimala8526168187@gmai	Miss.	MADHUMITHA N
7/11/2020 13:00:28	Yadavanand2707@gmail.c	Mr.	Anand Pratap Yadav
7/11/2020 13:09:35	korrasusheela1985@gmai	Mrs.	Korra Susheela
7/11/2020 13:12:14	snehaschaudhary27@gma	Dr.	Dr. Sneha Sunil Chaudhar
7/11/2020 13:17:46	dr.sumanlata217@gmail.c	Dr.	Dr.suman lata
7/11/2020 13:18:18	priyankab1505@gmail.con	Dr.	Dr. Priyanka Bhatt
7/11/2020 13:18:21	artirawat0123@gmail.com	Dr.	DR. ARTI RAWAT
7/11/2020 13:24:00	avishkarbhau1818@gmail.	Mr.	AVISHKAR DATTATRAY (
7/11/2020 13:46:03	reportertyagi@gmail.com	Dr.	Dr Kuldeep Tyagi
7/11/2020 14:04:48	neelborude111@gmail.cor	Mr.	MR.NILESH RAMDAS BO
7/11/2020 14:20:47	gandhidehury@gmail.com	Dr.	Dr. Gandhi. H. Dehury
7/11/2020 14:23:44	tathagatshukla325@gmail.	Mr.	Tathagat Shukla
7/11/2020 14:24:19	pramod.talan@gmail.com	Dr.	Pramod Mahadeorao Tala
7/11/2020 14:30:35	pawadeankitar07@gmail.c	Miss.	Ku. Ankita Rameshwar Pa

7/11/2020 14:32:50	bhargavpandey1616@gm:	Mr.	Bhargav Kumar
7/11/2020 14:51:42	dr.bsboudha1999@gmail.c	Dr.	DR BRIJENDRA SINGH B
7/11/2020 14:53:07	Larenshkumar22220@gm	Dr.	DR. LARENSH KUMAR B(
7/11/2020 15:01:01	ahmadsajad1993@gmail.c	Mr.	Sajad Ahmad Dar
7/11/2020 15:01:38	sanjayj694@gmail.com	Dr.	Dr. Sanjay kumar Jayswal
7/11/2020 15:07:54	indresh.kumar200@gmail.	Mr.	Indresh Kumar
7/11/2020 15:14:35	athorat567@gmail.com	Miss.	Thorat Amrapali Shrirang
7/11/2020 15:19:19	pp545935@gmail.com	Miss.	Pinki
7/11/2020 15:21:13	swaty.sharma@rediffmail.(	Miss.	SWATY SHARMA
7/11/2020 15:52:15	atmaramrathod42@gmail.	Mr.	Prof Atmaram P Rathod
7/11/2020 15:54:01	sawant_prakash07@yaho(	Dr.	Dr Prakash D Sawant
7/11/2020 16:07:17	raogajanan20@gmail.com	Mr.	Gajanan Mukund Rao
7/11/2020 16:09:34	nakul1279@gmail.com	Dr.	NAKUL J. DHARAMKAR
7/11/2020 16:10:47	dilipkumarkshirsagar321@	Dr.	Dilipkumar Dagdu kshirsa
7/11/2020 16:13:58	manishathakare43@gmail	Miss.	Manisha Thakare
7/11/2020 16:17:12	ashureena1142@gmail.co	Dr.	Dr Reena
7/11/2020 16:38:16	mishra.vandana525@gma	Dr.	Tirath Prasad Mishra
7/11/2020 16:38:22	vibhu.kumar975@gmail.cc	Dr.	Vibhu Kumar
7/11/2020 16:38:32	gmanjula8856@gmail.cor	Mrs.	G.Manjula
7/11/2020 16:48:26	neelman1997@gmail.com	Dr.	Mangesh Vasantrao Kadu
7/11/2020 17:01:03	deshmukhshivani971@gm	Miss.	Shivani Jaywantrao Deshn
7/11/2020 17:03:39	borkargaju27@gmail.com	Mr.	Gajanan Wasudeo Borkar
7/11/2020 17:05:10	mishrasvmnagli@gmail.co	Mr.	Dushyant Mishra
7/11/2020 17:39:31	v_vishu@hotmail.com	Mr.	VISHAKHANAND BANSO
7/11/2020 17:41:22	manishpande9@gmail.cor	Mr.	Manish Babanrao Pande
7/11/2020 17:45:11	kripinki81@gmail.com	Mrs.	KUMARI PINKI
7/11/2020 17:55:40	dineshnikalje08@gmail.co	Dr.	Dinesh chanderji Nikalje
7/11/2020 17:57:01	vijaygawande149@gmail.c	Dr.	Vijay Murlidhar Gawande
7/11/2020 18:17:49	cokatesubbu@gmail.com	Mr.	Subodh gajanan kokate
7/11/2020 18:37:23	vkpandeyacr@gmail.com	Dr.	Vikash kumar
7/11/2020 18:42:57	me.pushpi1234@gmail.coı	Miss.	Pushplata Pandey
7/11/2020 19:06:27	roshaniugle@gmail.com	Miss.	Roshan Ramdasji Ugale
7/11/2020 19:30:11	mannmanoj098@gmail.co	Mr.	MANOJ PAL SINGH MANI
7/11/2020 19:32:08	munuswamy284@gmail.cc	Dr.	Dr. A. Munuswamy
7/11/2020 19:42:55	rszarekar@gmail.com	Mr.	Prof. Zarekar Ramesh Sor
7/11/2020 19:55:45	deepikaalagar90@gmail.c	Miss.	Deepika.A
7/11/2020 20:00:30	chakradharbagade59796@	Dr.	Dr. Chakradhar G. Bagade 300
7/11/2020 20:04:18	charmakarramsiya@gmail	Mr.	RAMSIYA CHARMKAR
7/11/2020 20:13:16	sonaliharne1988@gmail.c	Miss.	Sonali Shridharrao Harne
7/11/2020 20:36:31	shristisaibal@gmail.com	Mr.	Saibal sankar Chakraborty
7/11/2020 20:41:41	lalitapudi64@gmail.com	Mr.	B. LALITABABU
7/11/2020 21:23:05	chandu.kuvempu@gmail.c	Mr.	B.M. Chandrashekhara
7/11/2020 21:49:14	baluvgavhale@gmail.com	Dr.	Gavhale Balasaheb Vamaı
7/11/2020 21:54:09	rajkumarsutrakar707@gm	Dr.	Dr RAJKUMAR SUTRAKA

7/11/2020 22:01:08	nishagoyal813@gmail.com	Dr.	Dr Nisha Goyal
7/11/2020 22:26:23	advhari2014@gmail.com	Mr.	HARIHARAN R
7/11/2020 22:40:22	bhagininivedita31@yahoo.	Dr.	Dr. Nivedita Verma
7/11/2020 23:04:37	namdeohatwar7@gmail.cc	Dr.	Dr.Namdeo Madhaorao Ha
7/11/2020 23:12:39	sainudheenkakd@gmail.cc	Mr.	SAINUDHEEN K
7/12/2020 1:16:45	asaburamtala@gmail.com	Mr.	ABDUS SABUR
7/12/2020 1:47:29	kothriwal007@gmail.com	Mr.	DEEPAK KUMAR KOTHR
7/12/2020 2:16:08	deepakbmagar@gmail.cor	Dr.	Deepak Bhimrao Magar
7/12/2020 6:54:11	gawandeabhi82@gmail.co	Dr.	Abhishek Sudhakar Gawai
7/12/2020 7:06:16	vikas.vcs9@gmail.com	Mr.	Vikas Chandra Sharma
7/12/2020 7:07:31	archanapatil10780@gmail	Dr.	Dr. Archana Dnyandeo Pa
7/12/2020 7:30:54	mahendrabhagat9@gmail.	Dr.	Dr.Mahendra Bhimrao Bha
7/12/2020 7:36:50	maujenikita11@gmail.com	Miss.	Nikita Munnalal Mauje
7/12/2020 7:50:16	akankshaspatil1995@gma	Miss.	Akanksha Suryakant Patil
7/12/2020 8:10:04	gangasharma3921@gmail	Dr.	Prof.GANGA SHARMA
7/12/2020 8:11:43	anitapaul5582@gmail.com	Miss.	Anita paul
7/12/2020 8:43:02	kulsange_rt@rediffmail.co	Dr.	DR. RAM T. KULSANGE
7/12/2020 8:45:40	ashtvinayakmritunjay@gm	Mr.	MRITUNJAY PRASAD
7/12/2020 8:52:18	mandeepbal1427@gmail.c	Mrs.	Mandeep kaur
7/12/2020 9:02:55	arvind.nath.tripathi@gmail	Mr.	Arvind Nath Tripathi
7/12/2020 9:19:05	bhavna.wal@gmail.com	Miss.	Bhavna Wal
7/12/2020 9:33:46	parasharmayank914@gm	Mr.	Mayank Parashar
7/12/2020 10:33:14	roja.kasaram@svcolleges.	Dr.	K.ROJA
7/12/2020 10:37:24	pallavithakre6@gmail.com	Mrs.	Pallavi Rajendra Thakre
7/12/2020 10:42:55	abhishek.sweta007@gmai	Mr.	Abhishek Chandan
7/12/2020 10:49:33	jyothibsp02@gmail.com	Mrs.	JUPELLI JYOTHI
7/12/2020 10:58:21	rasmikumari13@gmail.cor	Miss.	Rasmi Kumari
7/12/2020 11:15:02	tejsinghrajpal@gmail.com	Dr.	DR TEJSINGH
7/12/2020 11:16:32	veenasociology@gmail.co	Dr.	VEENA K.R
7/12/2020 11:16:33	sachinkumarsoni185@gm	Mr.	Sachin Kumar Soni
7/12/2020 11:16:51	karankalyani26@gmail.cor	Miss.	Kalyani karan
7/12/2020 11:17:09	aditichaudhary511@gmail.	Miss.	Aditi Chaudhary
7/12/2020 11:17:23	nitinpoojary99@gmail.com	Mr.	Nitin Narayan Poojary
7/12/2020 11:17:26	shiv29637@gmail.com	Mr.	SHIV KUMAR
7/12/2020 11:17:36	shubhamcpr199@gmail.cc	Mr.	SHUBHAM KUMAR
7/12/2020 11:17:46	tanushri240@gmail.com	Miss.	TANU SHIRI
7/12/2020 11:18:04	siulikar99@gmail.com	Miss.	Siuli Kar
7/12/2020 11:18:20	manojpandey090915@gm	Dr.	Manoj Kumar Pandey
7/12/2020 11:18:29	charminganbu@gmail.com	Miss.	ANBUKKARASI .M
7/12/2020 11:18:32	shaziya40@gmail.com	Miss.	Shajiya Sultan
7/12/2020 11:18:35	hinore2014@gmail.com	Mr.	Jitendra Singh Hinore
7/12/2020 11:18:59	rimagiri945@gmail.com	Miss.	Rima Giri
7/12/2020 11:19:14	kalyanisingh0125@gmail.c	Miss.	Kalyani Singh
7/12/2020 11:19:23	tanuomsharma@gmail.cor	Mrs.	Tanuja sharma

7/12/2020 11:19:27	pratibha.goswami109@gm	Miss.	Pratibha Goswami
7/12/2020 11:19:28	divakar.divakar1987@gma	Mr.	Divakar Bhatele
7/12/2020 11:19:31	rawat.md23@gmail.com	Mrs.	Madhuri rawat
7/12/2020 11:19:42	kp6608@gmail.com	Mr.	KANHAIYA KUMAR PANC
7/12/2020 11:19:44	singhpalu97@gmail.com	Miss.	Pallavi Singh
7/12/2020 11:19:48	kuntalghosh4031@gmail.c	Mr.	Kuntal Ghosh
7/12/2020 11:20:00	rjgaikwad358@gmail.com	Dr.	Dr.Ramchandra Jaiwantra
7/12/2020 11:20:39	divyasrip44@gmail.com	Miss.	Divya Sri P
7/12/2020 11:20:50	gajeraarvingbhai@gmail.c	Dr.	ARVIND M GAJERA
7/12/2020 11:21:01	varshasagorkar@gmail.co	Dr.	Varsha M sagorkar
7/12/2020 11:21:01	madhusinghp9@gmail.con	Mrs.	Madhu Singh
7/12/2020 11:21:15	rgayatri141@gmail.com	Miss.	Gayatri mewada
7/12/2020 11:21:28	ritviksingh12@gmail.com	Mr.	RITVIK SINGH THAKUR
7/12/2020 11:23:01	innovationskmishra@gmai	Dr.	Sudhir Kumar Mishra. Prin
7/12/2020 11:23:06	nandipinki36@gmail.com	Miss.	Pinki Nandi
7/12/2020 11:23:15	nehapratap846@gmail.cor	Miss.	Neha Kumari Singh
7/12/2020 11:24:41	wasimakramkhan083@gm	Mrs.	WASIM AKRAM KHAN
7/12/2020 11:24:44	simrangarg897@gmail.cor	Miss.	SIMRAN GARG
7/12/2020 11:25:20	1281987syadav@gmail.co	Miss.	SUNITA YADAV
7/12/2020 11:25:30	aparnad44@gmail.com	Miss.	Aparna Das
7/12/2020 11:25:31	saratheshivanshi@gmail.c	Miss.	Shivanshi Sarathe
7/12/2020 11:25:36	ytripathi1982@gmail.com	Dr.	युगेश त्रिपाठी
7/12/2020 11:26:15	poojamohnani164@gmail.	Miss.	Pooja Mohnani
7/12/2020 11:26:17	atulkumarmishra79@gmai	Mr.	Atul Kumar Mishra
7/12/2020 11:26:21	sayandas64888@gmail.co	Mr.	Sayan Das
7/12/2020 11:26:26	divyayadav100@gmail.cor	Mrs.	Divya
7/12/2020 11:26:35	akkumariprasad@gmail.cc	Miss.	ARCHANA KUMARI PRAS
7/12/2020 11:26:55	ushajhariya00@gmail.com	Miss.	Usha jhariya
7/12/2020 11:28:09	amithaviji1995@gmail.con	Mrs.	AMITHA.V
7/12/2020 11:28:30	dineshlikhitkar91@gmail.c	Dr.	Dinesh likhitkar
7/12/2020 11:28:35	savidoll12@yahoo.com	Dr.	Dolly Rani
7/12/2020 11:28:53	poulomipramanik5498@gr	Miss.	Poulomi pramanik
7/12/2020 11:29:02	mohdsarjeel1999@gmail.c	Mr.	Mohd Sarjeel
7/12/2020 11:29:26	singhsuraj0012345@gmai	Mr.	Suraj Kumar singh
7/12/2020 11:30:41	deeparathore428@gmail.c	Mrs.	Deepa Rathore
7/12/2020 11:32:02	arvindsinha25@gmail.com	Mr.	ARVIND KUMAR SINHA
7/12/2020 11:32:09	ankitachourasia2601@gm	Miss.	ANKITA CHOURASIA
7/12/2020 11:32:26	nkumar.cbri@gmail.com	Mr.	Narendra Kumar
7/12/2020 11:33:12	anugrahdevelopers2001@	Dr.	Ritu Prakash Dubey
7/12/2020 11:33:13	nareshnema@gmail.com	Dr.	Naresh Kumar Nema
7/12/2020 11:33:45	ashishsinghtomar17@yah	Mr.	ASHISH SINGH TOMAR
7/12/2020 11:34:14	aadi2186@yahoo.co.in	Mr.	Aaditya kumar vishwakarn
7/12/2020 11:34:52	sufiyakhanam1821999@g	Miss.	Sufiya khanam
7/12/2020 11:34:54	nikhiltiwarishreedutt@gma	Mr.	NIKHIL TIWARI SHREEDI

7/12/2020 11:34:55	jainkumkum86@gmail.con	Dr.	Dr KUMKUM JAIN
7/12/2020 11:35:24	piyush.lbsbasoda@rediffm	Mr.	PIYUSH KUMAR DUBEY
7/12/2020 11:36:00	chhayagwarre@gmail.com	Miss.	Chhaya Shakya
7/12/2020 11:36:17	joyshreesahoo99@gmail.c	Miss.	Joyshree sahoo
7/12/2020 11:37:08	anukulsolanki20@gmail.cc	Dr.	Anukul Solanki
7/12/2020 11:37:27	karthikngowda37@gmail.c	Mr.	Mr.KARTHIK N
7/12/2020 11:37:29	leniniyer81@gmail.com	Mr.	Mr.LENINIYER
7/12/2020 11:37:30	annapurnág783@gmail.co	Mrs.	Annapurna Gupta
7/12/2020 11:37:51	roulysinghkanhuan@gmail	Miss.	Rajnandani
7/12/2020 11:39:27	yadavdrmanojkumar@gm	Dr.	Manoj Kumar Yadav
7/12/2020 11:40:41	annieoscar10@gmail.com	Miss.	Aniketa Nagle
7/12/2020 11:41:19	susmitam22@gmail.com	Dr.	Susmita mishra
7/12/2020 11:41:32	harshitagupta2005@yahoc	Dr.	Harshita Gupta
7/12/2020 11:41:40	kirankumarmacc@gmail.c	Dr.	Kiran Kumar
7/12/2020 11:42:22	raushansah01012001@gn	Mr.	RAUSHAN KUMAR Sah
7/12/2020 11:43:35	pkmr73@gmail.com	Mr.	Shiv Kumar
7/12/2020 11:44:40	raypriyajit11@gmail.com	Mr.	Priyajit Ray
7/12/2020 11:45:07	abhikratishukla14@gmail.(	Dr.	DR. ABHIKRATI SHUKLA
7/12/2020 11:46:11	Shwetamishra7860@gmai	Miss.	Shweta mishra
7/12/2020 11:46:43	dr.durgesh152@gmail.con	Dr.	Dr. Durgesh Nandan
7/12/2020 11:46:59	seemashri44@gmail.com	Dr.	Seema Shrivastava
7/12/2020 11:47:33	abhisheksinghglc@gmail.c	Mr.	Abhishek Singh
7/12/2020 11:49:57	madhu.bbaulucknow2019(	Miss.	Madhu
7/12/2020 11:50:11	ramgopal2788@gmail.con	Mr.	Ram Gopal
7/12/2020 11:50:17	nidhiagrawal8083@gmail.(	Miss.	NIDHI AGRAWAL
7/12/2020 11:51:50	farazahmer007@gmail.cor	Dr.	Dr. Mohammad Faraz Ahn
7/12/2020 11:57:56	drvidya.pradhan@gmail.cc	Dr.	Dr Vidya Pradhan
7/12/2020 11:58:27	g.ashabasavaraj47@gmai	Dr.	Dr.G.Asha
7/12/2020 11:58:38	totonskmdddpur@gmail.cc	Mr.	Tapas Sarkar
7/12/2020 11:59:01	dheerajgawhade@gmail.c	Mr.	Dheeraj Kumar Gawhade
7/12/2020 12:00:33	babitathool@gmail.com	Mrs.	Babita Manish Thool
7/12/2020 12:00:52	vck099@gmail.com	Mr.	Satyaprakash Nayak
7/12/2020 12:00:52	shashiannuravi1008@gm	Mr.	Sudeep tiwari
7/12/2020 12:01:24	pink.cwa@gmail.com	Dr.	Dr Pinky Suryawanshi
7/12/2020 12:02:07	shri.bhong09@gmail.com	Dr.	Shriniwas Bhong
7/12/2020 12:03:32	my947805@gmail.com	Mrs.	Smt. Meera Yadav
7/12/2020 12:05:12	shubhangi.nigam@gmail.c	Dr.	Shubhangi Nigam
7/12/2020 12:05:45	hussaintailee@gmail.com	Dr.	Tailee Mohammed Hussai
7/12/2020 12:06:17	k.sapkal2010@gmail.com	Mr.	Kamlesh Dagadu Sapkal
7/12/2020 12:06:36	deepagogoidib@gmail.con	Mrs.	DEEPA GOGOI
7/12/2020 12:08:50	sheenugarg809@gmail.co	Miss.	Sheenu Garg
7/12/2020 12:09:23	rajudawar1986@gmail.cor	Mr.	Raju Dawar
7/12/2020 12:11:28	sujeetha.762010@gmail.c	Mrs.	SUJEETHA R
7/12/2020 12:13:41	cmpmishra@gmail.com	Dr.	Chaitanya Mahaprabhu Mi

7/12/2020 12:14:33	anushreebarik0@gmail.co	Miss.	Anushree Barik
7/12/2020 12:16:46	neerajdevarya@gmail.corr	Mr.	Neeraj Kumar Tyagi
7/12/2020 12:17:02	vimlasahni@gmail.com	Miss.	VIMLA
7/12/2020 12:17:31	jeganathan.krishnamani@	Mr.	K.JEGANATHAN
7/12/2020 12:20:43	debayanisahu@gmail.com	Miss.	Debayani sahu
7/12/2020 12:20:58	vudhayagirisudharsan@gn	Mr.	V.Sudharsan
7/12/2020 12:22:34	senbeena1975@gmail.cor	Mrs.	Beena sen
7/12/2020 12:22:36	drkalpanagupta27@gmail.	Dr.	Kalpana Gupta
7/12/2020 12:23:20	sibanijana7@gmail.com	Miss.	Sibani Jana
7/12/2020 12:29:21	sum99saikia@gmail.com	Miss.	Sangita Saikia
7/12/2020 12:30:33	gaurigharjale7@gmail.corr	Miss.	Ankita Gangadhar Gharjal
7/12/2020 12:38:08	pallavicpr129@gmail.com	Miss.	PALLAVI KUMARI
7/12/2020 12:42:05	ksolanki638@gmail.com	Mr.	Kalpesh Narendrabhai Sol
7/12/2020 12:45:11	mr.dinesh0001@gmail.cor	Dr.	Dr DK Mishra
7/12/2020 12:46:10	pks.13278@yahoo.com	Dr.	Pramod KumarSingh
7/12/2020 12:48:29	dudavekamal@gmail.com	Mr.	KAMAL DUDAVE
7/12/2020 12:50:54	solankidipika175@gmail.c	Miss.	DIPIKABEN KISHORBHAI
7/12/2020 12:54:14	suvarnadeepa39@gmail.c	Miss.	DEEPA S SUVARNA
7/12/2020 12:57:56	drchandankumarrakesh@	Dr.	Dr.Chandan Kumar Rakes
7/12/2020 12:59:44	jawedahmed424@gmail.c	Dr.	Jawed Ahmad
7/12/2020 13:00:28	snehahatua@gmail.com	Miss.	Sneha Hatua
7/12/2020 13:01:33	babitagovind@gmail.com	Dr.	Dr. Babita Singhal
7/12/2020 13:03:48	chetna.upadhyay83@gma	Dr.	Dr. Chetna upadhyay
7/12/2020 13:04:44	rajeshtiwarirdvv@gmail.co	Mr.	Rajesh Kumar Tiwari
7/12/2020 13:07:35	pathakbabita92@gmail.co	Miss.	Babita Pathak
7/12/2020 13:11:15	sugu.rasu.2005@gmail.co	Dr.	M.SUGANTHI
7/12/2020 13:14:01	deeptibiswas595@gmail.c	Dr.	Dr Dipti Biswas
7/12/2020 13:14:03	rittikagayen1999@gmail.c	Miss.	Rittika Gayen
7/12/2020 13:14:54	hansamishra63@gmail.co	Mrs.	SMT.SHOBHA MISHRA
7/12/2020 13:16:41	vaishukash25@gmail.com	Mrs.	Vaishnavi Akash Patil
7/12/2020 13:17:14	vipoolparmar85@gmail.co	Mr.	VIPUL G.PARMAR
7/12/2020 13:20:29	kurhadegl@gmail.com	Mr.	Ganesh Laxman Kurhade
7/12/2020 13:23:21	ankitawankhede407@gma	Miss.	Ankita Prakash Wankhede
7/12/2020 13:24:48	antimasindersiya@yahoo.c	Dr.	Dr. Antima Sindersiya
7/12/2020 13:24:51	sppreetisaroha@gmail.cor	Miss.	Preeti
7/12/2020 13:26:09	Supriyamajhi7432@gmail.	Miss.	SUPRIYA MAJHI
7/12/2020 13:28:44	santhoshangadi9549@gm	Mr.	Santhosh Angadi
7/12/2020 13:29:48	commpborah1996@gmail.	Mr.	Manash Protim Borah
7/12/2020 13:32:15	mk2057820@gmail.com	Mr.	Manish Kumar
7/12/2020 13:36:46	shivika.vishwanath@yahoo	Miss.	Shivika Vishwanath
7/12/2020 13:38:34	bandanamita04@gmail.co	Miss.	Bandana Routh
7/12/2020 13:44:27	rakhimaity92258@gmail.c	Miss.	Rakhi Maity
7/12/2020 13:47:35	kanudawalaviral1993@gm	Mr.	VIRALKUMAR KANUDAW
7/12/2020 13:48:55	jebadurai.k@gmail.com	Mrs.	S.KALAISELVI

7/12/2020 16:37:01	balkrushnaingle14@gmail.	Dr.	Balkrushna sakharam Ingl
7/12/2020 16:40:10	bhaskarlengure@gmail.co	Dr.	Bhaskar Laxmanrao Lengu
7/12/2020 16:48:25	pramodbhalerao94@gmail	Mr.	Bhalerao Pramod Dattarac
7/12/2020 16:55:07	champpumishra@gmail.cc	Dr.	Dr Vidya Bhushan Mishra
7/12/2020 16:59:16	chitrakarhathrasi@gmail.c	Mr.	BHED PRAKASH SINGH
7/12/2020 17:05:32	smtundurwar72@gmail.co	Dr.	Ssndip Tundurwar
7/12/2020 17:06:00	apushpendra1985@gmail.	Mr.	PUSHPENDRA AHIRWAF
7/12/2020 17:10:54	sljoshi0305@mail.com	Dr.	Dr Sunderlal joshi
7/12/2020 17:11:15	dilipguptaind@gmail.com	Dr.	Dilip Kumar Gupta
7/12/2020 17:11:24	talk2purabijana@gmail.co	Mrs.	Purabi Jana
7/12/2020 17:22:33	iamdebu562001@gmail.cc	Mr.	Debabrata pradhan
7/12/2020 17:25:25	arti.shrivastava02@gmail.(	Mrs.	Arti Shrivatava
7/12/2020 17:32:11	udayk391@gmail.com	Mr.	Uday kumar
7/12/2020 17:33:01	gowthamdpm5@gmail.cor	Mr.	D.GOWTHAM
7/12/2020 17:33:10	rbhole1965@gmail.com	Dr.	Ramesh Vitthal Bhole
7/12/2020 17:33:44	rd.rahul767@gmail.com	Mr.	Rahul Das 520
7/12/2020 17:33:47	anjanagupta36@gmail.cor	Miss.	Anjana Gupta
7/12/2020 17:34:51	anupamjash@rediffmail.cc	Dr.	Anupam Jash
7/12/2020 17:36:46	shirishjyotikhurud@gmail.c	Mr.	Shirish purushottam khuru
7/12/2020 17:37:08	ajeetasingh97@gmail.com	Miss.	Ajeeta Singh
7/12/2020 17:37:16	sumanraghuvanshi539@g	Dr.	Dr suman Raghuvanshi
7/12/2020 17:39:56	velloresumi@gmail.com	Mrs.	S.Sumi
7/12/2020 17:43:50	amitpanchalakp@gmail.co	Dr.	Dt. AMIT KUMAR PANCH,
7/12/2020 17:46:54	vilaskale1973@gmail.com	Dr.	VILAS UMARASH KALE
7/12/2020 17:50:32	spsaryansharma@gmail.c	Mr.	ARYAN
7/12/2020 17:53:10	kavita.6622@gmail.com	Dr.	Kavita Jain
7/12/2020 17:55:27	pinkymishra892@gmail.co	Dr.	Dr. Pinky Mishra
7/12/2020 17:55:32	pushpa184@gmail.com	Mr.	Ashwin Purshotam Bhinde
7/12/2020 17:59:15	kunalkumar0906@gmail.c	Mr.	KUNAL KUMAR
7/12/2020 18:06:48	prashu1983october@gmai	Mr.	PRASHANTH KUMAR A F
7/12/2020 18:11:52	reddy6919@gmail.com	Dr.	A.RAVIKUMAR
7/12/2020 18:14:55	kshivajim@gmail.com	Mr.	Shivaji Mahadeorao Kanfa
7/12/2020 18:22:23	herminasoris@gmail.com	Mrs.	HERMINA CORERA
7/12/2020 18:38:49	srinu66mba@gmail.com	Mr.	Y SRINIVASA RAO
7/12/2020 18:43:28	chanchalghosh2010@gma	Mr.	CHANCHAL GHOSH
7/12/2020 18:51:27	prof.gspatil@gmail.com	Mr.	Patil Gulab Sadashiv
7/12/2020 18:54:35	masramkanchan@gmail.c	Dr.	Dr kanchan Masram
7/12/2020 19:00:32	save.pm.ppr@gmail.com	Dr.	Dr Parboti Prasad Raout
7/12/2020 19:07:35	vasantrathod1763@gmail.	Mr.	Vasant Dhumaji Rathod
7/12/2020 19:14:23	snj1921986@gmail.com	Mr.	SURUA NARAIN JAISAW,
7/12/2020 19:17:51	jimirahman221@gmail.cor	Miss.	Jimi Rahman
7/12/2020 19:18:31	munishk.dutta@gmail.com	Mr.	Munish Kumar
7/12/2020 19:22:11	skhcmm@gmail.com	Mr.	SHASHIKANT K HUGAR
7/12/2020 19:22:11	janamousumi783@gmail.c	Miss.	Mousumi Jana

7/12/2020 19:24:30	muskangupta486@gmail.c	Miss.	Muskan Gupta
7/12/2020 19:33:06	kunal.upsc@gmail.com	Mr.	KUNAL KRISHNA
7/12/2020 19:33:37	shweta.singh20894@gmai	Miss.	Shweta Singh
7/12/2020 19:42:09	manisha.shahdeo@gmail.	Dr.	Dr.MANISHA SHAHDEO
7/12/2020 19:43:31	reenaindrajeetsharma@gn	Mrs.	REENA SHARMA
7/12/2020 19:53:14	nalinsinghpanwar@gmail.c	Dr.	Nalinsingh Panwar
7/12/2020 20:03:45	ranjithphdenglish@gmail.c	Dr.	Ranjithkumar
7/12/2020 20:07:15	drhcrámbarde@gmail.com	Dr.	Dr. Hirnyendu Barde
7/12/2020 20:09:47	aasmaansar98@gmail.cor	Mr.	ahmad hussain
7/12/2020 20:10:01	kalyansingh590505@gmai	Dr.	Kalyan Chandra singh
7/12/2020 20:11:39	sdtvpm@yahoo.com	Dr.	Dr.Sreedevi.S
7/12/2020 20:24:29	svpolicegoudar@gmail.cor	Mrs.	Sheela Meti
7/12/2020 20:28:57	mail2spraveena@gmail.cc	Mr.	S.SANTHA KUMAR
7/12/2020 21:17:00	nehamathur1977@gmail.c	Dr.	DR.NEHA MATHUR
7/12/2020 21:33:51	srfrzlm5@gmail.com	Mr.	MD SARFARAZ ALAM
7/12/2020 21:38:18	nishu10142@gmail.com	Miss.	Nishu singh
7/12/2020 22:05:26	sureeesh25@gmail.com	Mr.	R. SURESH
7/12/2020 22:07:46	heera.s@svcolleges.edu.ir	Mrs.	HEERA.S
7/12/2020 22:26:43	bamne.2010@gmail.com	Mrs.	Sangeeta Bamne
7/12/2020 22:27:24	pravinkumrawat@yahoo.in	Mr.	PRAVIN KUMRAWAT
7/12/2020 22:34:39	prajjwalsingh54422@gmai	Mr.	Prajjwal Singh
7/12/2020 22:55:12	ranveebaneta1996@gmail	Miss.	Raveena
7/12/2020 23:04:17	dhanpal271099@gmail.co	Mr.	DHANPAL GAJBHIYE
7/12/2020 23:14:16	appyshukla39@gmail.com	Dr.	Dr Shakun shukla
7/12/2020 23:15:38	pritibajapai7621@gmail.co	Dr.	Dr.Priti Bajpai
7/12/2020 23:21:03	ujwalakayarkar79@gmail.c	Miss.	Prof.Ujwala Namdeo Janw
7/12/2020 23:21:39	rajashreekamachi.rsk@gn	Miss.	Rajashree. C. K
7/12/2020 23:23:11	velsankar1701@gmail.con	Mr.	Velsankar. N
7/12/2020 23:43:35	kumareshsarkar971@gma	Mr.	Kumaresh Sarkar
7/12/2020 23:53:37	faizuddin21498@gmail.cor	Mr.	Meraj uddin
7/13/2020 0:05:05	singhamrita08231@gmail.	Miss.	Amrita Singh
7/13/2020 0:08:57	kujurasunta@gmail.com	Mrs.	Dr. Asunta Kujur
7/13/2020 0:09:20	annu_pal.sbasmsc@galgc	Miss.	Annu Pal
7/13/2020 0:34:51	bpl.nehajain@gmail.com	Dr.	Neha Jain
7/13/2020 0:46:57	arunthalirmettur@gmail.co	Miss.	B. ARUNTHALIR
7/13/2020 3:33:03	sudhirmuley63@gmail.con	Mr.	Assistant professor Sudhir
7/13/2020 6:41:56	7.mamtagarg@gmail.com	Dr.	DrMamtaGarg
7/13/2020 7:14:45	Sharadkumar854@gmail.c	Mr.	SHARAD KUMAR YADAV
7/13/2020 7:27:27	seema.dubey137@gmail.c	Dr.	Dr Seema dubey
7/13/2020 7:34:02	girijasakthig@gmail.com	Mrs.	G.Girijasakthi
7/13/2020 7:54:49	madhabdayal.dutta6@gma	Mr.	Madhab Dayal Dutta
7/13/2020 8:06:15	farhanshama786@gmail.c	Miss.	Farhan Fatma
7/13/2020 8:50:08	vrkodapedarj@gmail.com	Dr.	Vinayak Ramrao Kodape
7/13/2020 8:54:20	harsha.chachane@gmail.c	Dr.	Dr.Harsha Chachane

7/13/2020 9:05:51	kandukurichandrakanth25(	Mr.	Kandukuri Chandrakanth
7/13/2020 9:18:42	mgmeshram@gmail.com	Dr.	Mukunda Gopalrao Meshr
7/13/2020 9:33:02	sanjaysp20@rediffmail.cor	Dr.	DR. SANJAY PRASAD
7/13/2020 9:40:26	drvkp.sohawal@gmail.com	Dr.	VINOD KUMAR PRAJAPA
7/13/2020 9:51:17	sanandprof@gmail.com	Mr.	ANAND S
7/13/2020 10:10:35	durgesh.sharma1986@gm	Dr.	Durgesh Sharma
7/13/2020 10:30:54	ravi2008bhu@gmail.com	Mr.	Ravi Ranjan
7/13/2020 10:36:57	supravamondal17@gmail.	Miss.	Suprava Mondal
7/13/2020 11:02:21	mondalsipra27@gmail.cor	Miss.	Sipra Mondal
7/13/2020 11:13:56	jyotikawathe10@gmail.cor	Dr.	Dr.Jyoti Vithalrao Kawathe
7/13/2020 11:30:39	mannibadshah@gmail.cor	Mr.	MANNI RAM
7/13/2020 11:34:52	ykgupta121@gmail.com	Dr.	Yogesh Kumar Gupta
7/13/2020 11:41:22	dr.d.s.nikumbh@gmail.cor	Dr.	Dr.DilipsingS.Nikumbh
7/13/2020 12:07:21	nageshgaikwad69@gmail.	Dr.	Nagesh Gaikwad
7/13/2020 13:18:01	balendra.patel1983@gmai	Mr.	Balendra Kumar Patel
7/13/2020 13:44:36	br.baraskar1962@gmail.c	Dr.	Bhimrao Baraskar
7/13/2020 14:26:59	sarky278@gmail.com	Mrs.	Sarika Trivedi
7/13/2020 14:46:26	syedhashimkhan8@gmail.	Mr.	Syed Hasheem Khan K T
7/13/2020 15:02:20	kavitaji2812@gmail.com	Miss.	KAVITA SHARMA
7/13/2020 15:50:41	sanjivanipatil16@yahoo.cc	Mrs.	Mrs Patil Sanjivani Jagdish
7/13/2020 16:10:02	GeethaMeena0330@gmai	Miss.	M.Geetha Lakshmi
7/13/2020 16:20:35	anjali2025kumari@gmail.c	Miss.	Anjali kumari
7/13/2020 16:38:29	rehanashekha9@gmail.co	Dr.	Dr. Rehana Shekha
7/13/2020 16:44:18	ravikant_mahindkar@redif	Dr.	Ravikant N. Mahindkar
7/13/2020 17:24:53	sumitppatil0407@gmail.co	Mr.	Sumit P. Patil
7/13/2020 17:42:29	ashokmsw9@gmail.com	Dr.	Prof YELURI ASHOK KUM
7/13/2020 20:40:48	banashreemaitinutn@gma	Miss.	Banashree Maiti
7/13/2020 22:42:04	ubinamdar1968@gmail.co	Mr.	UMESH BHALCHANDRA 600
7/13/2020 23:04:26	p.mishra.pm82@gmail.cor	Mr.	Prof. Piyush Mishra
7/13/2020 23:31:38	pradipjankar1998@gmail.c	Mr.	Pradip Bharat Jankar
7/14/2020 0:00:18	sultanashabana368@gma	Miss.	Shabana Sultana
7/14/2020 0:10:55	farhanasultana62@gmail.c	Miss.	FARHANA SULTANA.
7/14/2020 0:17:29	roy10kishoreroy15@gmail.	Mr.	Kishore Roy
7/14/2020 5:33:23	songavenkat@gmail.com	Mr.	SONGA VENKATA RAO
7/14/2020 5:45:31	v.rammba2008@gmail.cor	Mr.	RAMESH KV
7/14/2020 6:32:38	vss7676@gmail.com	Mr.	VEERESH SHADAKSHAR
7/14/2020 7:36:23	kalavaharish@gmail.com	Mr.	KALAVA HARISH
7/14/2020 7:43:06	janrukhsana77@gmail.cor	Mrs.	Rukhsana jan
7/14/2020 8:22:53	mohammadyousufkhan07(	Mr.	MOHD YOUSUF KHAN
7/14/2020 8:32:17	sunilsuryawanshi1979@gr	Dr.	Sunil Pandurang Suryawar
7/14/2020 8:35:50	priyamit.30dec@gmail.con	Mrs.	PRIYANKA AMIT MISHRA
7/14/2020 10:01:02	sabreen1992786@gmail.c	Miss.	Syed sabreena
7/14/2020 10:03:41	shubeenawani706@gmail.	Miss.	Shubeena Gull
7/14/2020 10:05:07	786rabiamasoodi@gmail.c	Miss.	Rabia Masoodi

7/12/2020 13:51:06	samishra3009@gmail.com	Mrs.	SHWETA AJAY MISHRA
7/12/2020 13:51:11	jainmegha2204@gmail.coı	Dr.	MEGHA JAIN
7/12/2020 14:02:53	mohanpasam97@gmail.cc	Mr.	PASAM MOHAN
7/12/2020 14:02:59	bhavanabhadauria02@gm	Dr.	Bhavana Bhadauria
7/12/2020 14:04:00	pratimadasnutn@gmail.co	Mrs.	Pratima Das
7/12/2020 14:07:09	prakashdadajawanjal@gm	Dr.	Prakash Uttamrao Jawanja
7/12/2020 14:07:49	janakakoli3@gmail.com	Miss.	Kakali jana
7/12/2020 14:08:44	meenarai273@gmail.com	Dr.	Meena Rai
7/12/2020 14:09:46	asharma04011968@gmail	Dr.	Dr Archana Sharma
7/12/2020 14:10:50	garima1960@gmail.com	Dr.	Garima upadhyay
7/12/2020 14:14:53	drkadam5678aug@gmail.c	Dr.	DR. KADAMBINI MISHRA
7/12/2020 14:17:49	rkahar2780@gmail.com	Dr.	Dr.Rajesh Kumar Kahar
7/12/2020 14:18:58	susmitakamila1999@gmai	Miss.	Susmita Kamila
7/12/2020 14:28:40	anant277209@gmail.com	Mr.	Anant Kumar Yadav
7/12/2020 14:31:10	jyotisurya987@gmail.com	Mrs.	Jyoti Suryawanshi
7/12/2020 14:34:11	gcgupta18@gmail.com	Mr.	Girish Chandra Gupta
7/12/2020 14:35:02	ritushreegayen@gmail.con	Miss.	Ritushree Gayen
7/12/2020 14:35:10	sudeshnamaity9507@gma	Miss.	Sudeshna Maity
7/12/2020 14:39:33	kotalsrabani2@gmail.com	Miss.	Srabani kotal
7/12/2020 14:43:13	manisha48200@gmail.con	Mrs.	Manisha Zargar {Asst.Prof
7/12/2020 14:58:03	indiasusmita6@gmail.com	Miss.	Susmita Mandal
7/12/2020 15:00:21	rajinimala01@gmail.com	Mrs.	RAJNI MALA
7/12/2020 15:04:07	shazidarahman111@gmai	Miss.	Shazida Rahman
7/12/2020 15:04:28	subbupetchi72@gmail.con	Dr.	S. SUBBULAKSHMI
7/12/2020 15:09:55	bhawnathakur501@gmail.	Dr.	Bhawna Thakur
7/12/2020 15:15:07	tr.baraskar1962@gmail.co	Mrs.	Tara Baraskar
7/12/2020 15:17:55	Kushwahaseveneightsix@	Dr.	Dr. ARVIND KUMAR KUSI
7/12/2020 15:23:30	sudhishnpr@gmail.com	Mr.	SUDHISH KUMAR
7/12/2020 15:23:50	joy.mukherjeee@gmail.coı	Mr.	Joy Mukherjee
7/12/2020 15:26:35	ashishpethe12@gmail.con	Mr.	Ashish B. Pethe
7/12/2020 15:27:10	anitabsomanna@gmail.coı	Miss.	ANITA B.S.
7/12/2020 15:28:14	drektamalonia@gmail.com	Dr.	Dr.Ekta Malonia
7/12/2020 15:28:56	rjnd2037@gmail.com	Dr.	Dr. Rajendra Kumar Sharn
7/12/2020 15:29:24	mishrarachana12@gmail.c	Dr.	Dr. Rachana Mishra
7/12/2020 15:38:54	sarita.jhare@gmail.com	Mrs.	Smt. Sarita Jhare
7/12/2020 16:00:23	drvidyachoudhary@gmail.c	Dr.	Vidya Choudhary
7/12/2020 16:04:37	hntiwariojaswini@gmail.co	Mr.	HRIDAY NARAYAN TIWA
7/12/2020 16:05:57	seemanema14@rediffmail	Mrs.	Seema Nema
7/12/2020 16:06:58	atulkm89@gmail.com	Mr.	Atul Kumar Mishra
7/12/2020 16:08:26	jnchavan1970@gmail.com	Dr.	Jitesh Narayan Chavan
7/12/2020 16:08:42	nituchp841313@gmail.con	Miss.	Nitu kumari
7/12/2020 16:15:10	jyotiupadhyayofficial@gma	Miss.	JYOTI UPADHYAY
7/12/2020 16:18:58	roychowdhuryshreyasri@g	Miss.	Shreyasri Roy Chowdhury
7/12/2020 16:34:13	anjali4089@gmail.com	Mrs.	Anjali Shrivastava

7/14/2020 10:08:47	bhatkhalid765@gmail.com	Mr.	Khalid Farooq Bhat
7/14/2020 10:08:54	ishrathamid232@gmail.coi	Miss.	Ishrat Hamid
7/14/2020 10:10:10	brajeshpurbey2458@gmai	Mr.	BRAJESH KUMAR
7/14/2020 10:10:36	Ulfathnajar786@gmail.con	Miss.	Ulfat jan
7/14/2020 10:10:54	sameesahassan@gmail.cc	Miss.	Sameesa Hassan
7/14/2020 10:11:54	bhatnasreenamehmood@	Miss.	Nasreena Mehmood
7/14/2020 10:11:57	fahmidawani123@gmail.cc	Miss.	Fahmeeda Ali
7/14/2020 10:12:02	sm050589@gmail.com	Miss.	Marofa jan
7/14/2020 10:12:28	farhanakhaliq3@gmail.con	Miss.	Farhana khaliq
7/14/2020 10:18:04	ishratnazir112@gmail.com	Miss.	Ishrat Nazir
7/14/2020 10:19:41	prabinkumaar@gmail.com	Mr.	PRABIN KUMAR SAHU
7/14/2020 10:20:32	nahidakhan.jk@gmail.com	Miss.	Nahida Khan
7/14/2020 10:22:44	ujjwalrxl143@gmail.com	Mr.	UJJWAL MISHRA
7/14/2020 10:26:12	nowsheedazahoor42@gm	Miss.	Nowsheeda Zahoor
7/14/2020 10:27:41	rupen.chatterjee@gmail.cc	Dr.	Rupen Chatterjee
7/14/2020 10:28:27	daryasmeena64@gmail.cc	Miss.	Yasmeena Akhtar
7/14/2020 10:29:10	bhatrukhsana1994@gmail	Miss.	Rukhsana Farooq
7/14/2020 10:38:56	baseerat.buh@gmail.com	Miss.	Baseerat Ul Hassan
7/14/2020 10:39:30	asmaashrafspn@gmail.coi	Miss.	Asma jan
7/14/2020 10:44:57	sradhanjalip1@gmail.com	Mrs.	Sradhanjali Pattanayak
7/14/2020 10:53:16	masratjan022@gmail.com	Miss.	Masrata jan
7/14/2020 10:54:25	soniaslathia24@gmail.con	Miss.	Sonia Slathia
7/14/2020 10:54:37	lomeshba780@gmail.com	Mr.	Lomesh Dnyaneshwar Bav
7/14/2020 10:55:29	drdeepti2030@gmail.com	Dr.	Deepti Shrivastava
7/14/2020 11:09:40	asrarahakther121@gmail..	Miss.	Asrarah akhter
7/14/2020 11:29:42	imtiyazahamid40@gmail.c	Miss.	Imtiyaza Hamid
7/14/2020 11:41:15	meghapatil5242@gmail.cc	Dr.	Dr mrs megha Sanjay patil
7/14/2020 11:43:48	patilvrushali11464@gmail.	Mrs.	Vrushali Vishwasrao Patil
7/14/2020 11:54:13	shahanjuman111@gmail.c	Miss.	Anjuman Bashir
7/14/2020 11:58:48	aathiswarna@gmail.com	Miss.	A. ATHISWARNA
7/14/2020 12:08:57	bashirsofi00@gmail.com	Mr.	BASHIR AHMAD SOFI
7/14/2020 12:22:49	smita.sangle1809@gmail.(	Miss.	Smita Ashok Sangle
7/14/2020 12:25:01	thahirbashas@yahoo.com	Dr.	Dr. Shaik Thahir Basha
7/14/2020 12:31:40	atk.stjit@gmail.com	Mr.	AT. KRISHNAMURTHY
7/14/2020 12:35:14	poojakevat5@gmail.com	Miss.	Pooja shivkumar kevat
7/14/2020 12:55:56	nileshnavjeevan@gmail.cc	Mr.	Nilesh Panchal
7/14/2020 13:41:13	bhatqayoom208@gmail.cc	Mr.	Ab Qayoom Bhat
7/14/2020 13:50:14	chaitalirdeshmukh20@gm	Miss.	Chaitali rameshwer Deshm
7/14/2020 13:52:12	satputeprashant187@gma	Dr.	Prashant Divakar Satpute
7/14/2020 14:07:29	ahammadbasha@gmail.cc	Dr.	Dr. Ahammad Basha Shail 700
7/14/2020 14:11:25	scthasleema@gmail.com	Dr.	Dr. S.C. Thasleema
7/14/2020 14:13:50	deepikaminj@gmail.com	Mrs.	Deepika Toppo
7/14/2020 14:15:42	showkeejan123@gmail.co	Miss.	SHOWKEE JAN
7/14/2020 14:19:42	syedaiffatzehra123@gmail	Miss.	IFAT ZEHRA 704

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

Shri Shivaji Education Society, Amravati's

ARTS AND COMMERCE COLLEGE, JARUD

Tah. Warud, Dist. Amravati - 444 908

Website : artscollegejarud.org., E-mail : accjarud@gmail.com (College Code :137)

NAAC Accredited 'B' Grade

President
Shri Harshwardhan Deshmukh
Shri Shivaji Education Society, Amravati

Principal
Dr. G. R. Tadas
M.A.(Econamics),M.Phill,Ph.D.

Founder President
Dr.Panjabrao alias Bhausaheb Deshmukh
M.A., D.Phill.,L.L.B.Bar-at-Law

Date : 21/12/2019

Report on Workshop conducted by IQAC

Title: One day Workshop on "Right to Information Act"

Date: 21st December 2019

Preamble:

A One day workshop on Right to Information Act" has been conducted on Date: 21st December 2019 at Shri. Shivaji Education Society, Amravati"s Dr. Punjab Rao Deshmukh auditorium hall Mahatma fule Mahavidyalaya Varud On the occasion on 121st birth Anniversary of Dr Punjabrao allies Bhausaheb Deshmukh. This workshop has been organized collaboratively with the Shri. Shivaji Education Society"s Mahatma Phule College, Warud, Art"s and Commerce College, Jarud, YDVD College, Tiwasa and Bhartiya College, Morshi, Dr. Shyamaprasad Mukharji College, Shendurjana ghat affiliated to SGB Amravati University, Amravati.

Participant's Profile:

A total of 99 delegates from different colleges were participated.

Description about the Program:

The workshop was inaugurated by the hands of Hon. Dr. Mohan R. Kherde Director KRC SGBAU Amravati Dr. J.D Wadte principal was the chairperson of the inauguration program Hon. Advocate R.R. Pandey National trainer right to information act 2005 was the Guest speaker of the workshop. The inaugural session was ended at 11.45 am. After a short tea break, the Guest lecturer was started at 11 am. This session included the Scholarly and interesting talk Advocate R.R. Pandey National trainer right to information act 2005 on " RTA ACT 2005.

Around 99 part where registered for the said workshop Dr. J.D Wadte principal Mahatma Phule college Varud was the convener where as Dr. D.V. Atkare, Dr. R.N Fulari, Dr. P. M. Chinhmalatpure were the coconvener the workshop was conceded by validity function.The workshop ended with the valedictory function and distribution of certificates at 5 pm. This workshop was organized with the support of the Principal, IQAC Coordinator, faculty members and students of the organizing college.

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College. Jarud

Art And Commerce College Jarud Seal

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

3.2.2

On the Occasion of

121[st] Birth Anniversary of Dr. Panjabrao alias Bhausaheb Deshmukh

Shri Shivaji Education Society, Amravati

- Mahatma Fule Arts, Commerce & Sitaramji Chaudhari Science Mahavidyalaya, Warud

And

- Dr. Shyamaprasad Mukharjee Arts College, Shendurjana Ghat
- Late Panchfulabai Pawade Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya, Warud
- Arts and Commerce College, Jarud
- Shri. R.R. Lahoti Scince College, Morshi

:: Jointly Organized ::

Regional Workshop on "Right To Information Act"

Saturday, 21[st] December 2019

:: Chief Patrons ::

Hon'ble Shri. Harshvardhan P. Deshmukh
President, Shri Shivaji Education Society,Amravati

Hon'ble Shri. Nareshchandraji P. Thakare
Vice President, Shri Shivaji Education Society,Amravati

:: Organizing Committee ::

Convener
Dr. J. D. Wadate
Principal

Co-Convener
Dr. D. V. Atkare, Principal
Dr. R. N. Fulari, Principal

Co-Convener
Dr. G. R. Tadas, Principal
Dr. P. M. Chinchmalatpure, Principal

:: Organizing Secretary ::

Shri. S.T. Ghorpade, Librarian
Shri. R.H. Wankhade, Librarian
Dr. R.G. Bobade, Librarian
Dr. S. D. Sakharkar, Librarian
Ku. Kavita Ingale, Librarian

:: Local Organizing Committee ::

Dr. U.E.Chaudhari, Dr. P.R. Pundkar, Shri. Sanjay Raut, Prof. P.S.Charjan, Mr. G.R. Ande, Dr. F. Shirin, Prof. Vivek Deshmukh, Shri. Gajanan Rahate, Shri. Kishor Rajgade

Session I : Inauguration : 11.30 to 12.00 am

:: Chairperson ::
Dr. J. D. Wadate
Principal

:: Inaugurator ::
Dr. M. R. Kherde
Director (KRC, SGBAU,Amravati)

Session II : 12.00 to 1.30 am

:: Guest Speaker ::
Adv. R. R. Pande
National Trainer
Right to Information Act - 2005

Topic : "Right to Information Act"

Breakfast : 1.30 pm to 1.45 pm

Valedictory Function : 1.45 pm to 2.30 pm

Venue
Dr. Panjabrao Deshmukh Auditorium Hall
Mahatma Fule Mahavidyalaya, Warud

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

Knowledge Resource Centre / Library

Photos of Workshop on "Right to Information Act-2005 on 21/12/2019

Mahatma Fule Maha. Warud....ONE DAY WORKSHOP.... "Right To Information Act".....Dt. 21.12.2019

Mahatma Fule Maha. Warud....ONE DAY WORKSHOP.... "Right To Information Act".....Dt. 21.12.2019

Mahatma Fule Maha. Warud....ONE DAY WORKSHOP.... "Right To Information Act".....Dt. 21.12.2019

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
..rts & Commerce College, Jarud

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

Arts And Commerce College, Jarud

Regional Work-Shop on Right to Information Act

Sr.No	*Participat Candidate Name*	*Office Name*	*Mob.No*
1	Rajesh B. Gohatre	Z.P. Primary School,Warud	9420946050
2	Bhaskar M. Dere	Z.P. Primary School,Warud	7798584271
3	H.C. Thakare	Vidyaniketean,Amner	9405438226
4	Amol G.Giri	Z.P. Primary School,Sawanga	7350509084
5	HaridasM.Kohale	KeshvraoLandeM.V.Benoda	9420122938
6	Ku.Alka S. Patile	Z.P. Primary School,Nandgoa	965754346
7	Gajanan R. Chore	Z.P. School, Pawani (S)	9579223104
8	Sudhir V. Banubakode	Dr.S.M. Arts College,She.Ghat	9657450670
9	Dr.Praveen S. Pawar	Dr.S.M. Arts College,She.Ghat	9579223104
10	Prashant S. Charjan	Dr.S.M. Arts College,She.Ghat	9423123191
11	Dr.AvinashS.Dhobe	Dr.S.M. Arts College,She.Ghat	9420190040
12	Kopineshwar B. Pawade	Z.P. Primary School, Pimpalkh	9766871068
13	Prof. Prakash J. Ajankar	Dr.S.M. Arts College,She.Ghat	9403053441
14	Dr.Sunil A. Kalmegh	Mahatma FuleCollege,Warud	
15	Dr.Farheen S. Nasiruddin	Late PanchPawade College,	9404519149
16	Dr.Sarika R. Jaisingpure	R.R.Lahoti Science, Morshi	9766912381
17	Dr. Anita S. Tekade	R.R.Lahoti Science, Morshi	8600157345
18	Dr.Shital R. Pare	R.R.Lahoti Science, Morshi	8999556038
19	Vijaya P. Chavan	R.R.Lahoti Science, Morshi	9922611299
20	Avinash Patil	Shri M. UmekarVidhya,Temb	8830752219
21	Sanjay U. Kale	Z.P.Primary School, Wedhapur	9158124581
22	Dr.Ahmad Shahzad A.M.	Mahatma FuleCollege,Warud	9923580040
23.	Prof. Khushal D. Ingale	Mahatma FuleCollege,Warud	7038693383
24	Madhuri M. Bandre	D.B. Shelke High Sc. Linga	9404081905
25	Savita D. Pokale	S.P Thakare High Sc. Haturna	
26	Dr. P.M. Dahikar	R.R. Lahoti Science, Morshi	8308393534
27	Gajanan S. Rahate	PanchafulaPawadeCollege,W	9423425647
28	Ku.Savita S. Umekar	Z.P.MadhanaikSchool,Kedar	7057726702

JARUD * Art And Commerce College Seal

29	Sandip G. Umekar	Z.P. Madhyamik Sc.Karajgaon	9422360257
30	Ku.Vandana N. Panse	Z.P. School, Ittamgaon	9730293073
31	Arun G. Parteti	Z.P. School, Fattepur	9767830025
32	Siddharth N. Dhore	Z.P. School, Ekdara	9421824448
33	Kishor B. Rajgade	Mahatma FuleCollege,Warud	8605711356
34	Kalpana S. Raut	Z.P.School, Wathoda	9921359897
35	Maha.QayyamMohd.Ishaq	MPSN. School, Warud	9595389897
36	Girish N. Utkhede	R.R. Lahoti, Morshi	9860593553
37	Pankaj B. Chafale	N.P.UpperPri.Shedurghat	8605510284
38	Sachin D. Sakarkar	R.R.Lahoti Sci, Morshi	8180044111
39	Surekha M. Ubhale	Z.P. School, Morchund, Warud	7083609081
40	Sitaram S. Mangrulkar	Z.P. School, Ganeshpur	9403171686
41	KamaldasP.Jamthe	Yash Baba Vidhya,Pawani	9975025902
42	Nitish V. Waghmare	VivekandBalniketanSc.Warud	9168045456
43	Ku.R.M.Parteti	Z.P. School, Morshi	9503513502
44	Khushal V. Chaudhari	Z.P. School, Wadala	8888423105
45	Sarvesh M. Kawade	Z.P. School, Loni	9689353664
46	Sushma M. Kharad	Z.P.School, Zhatamziri	9423648006
47	Dinesh T. Pawar	Z.P. Primary School, Jarud	9834734176
48	Kanta B. Khargade	Z.P. Primary School, Jarud	9160924024
49	Usha V. Shendise	Z.P. School, Tembhurkheda	7620371905
50	Kavita P. Patil	Z.P. Middle Sc, Peth Mangruli	8806639686
51	Chandrashekar D. Adhau	JagrutVidhylaya, Warud	9975412440
52	Vijay D. Gajbe	JagrutVidhylaya, Ekdara	9423609709
53	Dnyaneshwar M. Papalkar	Z.P. School, Aloda	8308381035
54	D.L. Burande	Prabhat High School, Pusla	9420077548
55	Rajendra W. Gawande	Z.P. School, Ismailpur	9049167770
56	Sharad L. Adhau	Z.P. Pri. School, Pusla	9403883916
57	Komal Warghat	JagrutKanlya School, Loni	9158229950
58	Usha T.Kukade	Gangabai N.S. School,Tiwasgh	9860741240
59	Nirjan U. Parteti	P.V. Sable Vidhyalaya, Surali	9420126451
60	Asha A. Korade	R.R. Lahoti Science,Moshi	9421830125

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Art And Commerce College * JARUD * Seal

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

61	Deepak R. Farkade	S.S. Kanga Vidhylaya, Benoda	9420189815
62	Narendra S. Farkase	Z.P. Primary Sch. Porghavan	8975353252
63	Sunil R. Sirsam	Z.P. Primary Sch., Bhemadi La	8007567256
64	Anil A. Pawar	Z.P. School, Karwar	9623550671
65	Dr.Kalpana N. Pawar	R.R.Lahoti, Morshi	9921133617
66	Archana J. Iwanate	BaliramjiFarkade, Benoda	9075767311
67	P.R. Mehakore	Z.P. Pre Middle,Goregaon	9423609825
68.	Aruna D. Kohale	Z.P. School, Gharad	9423609825
69	Dr.S.G. Charjan	Jagdambha College, Achapur	--
70	Mr.Vivek G Deshmukh	Pawade College Warud	9421929193
71	Dr. Nalini A. Bodakhe	Mahatma Fule College Warud	9421789894
72	Dr. Leena S Gawande	P.Pawade College warud	9421823723
73	Gajanan A Chavhan	Arts,& Copmmerce College	9421829191
75	Ganesh P Sarode	Z.P. School Amadapur	8007572260
76	Dr.S.M.Jadhao	Arts,Comm,College Jarud	9158701987
77	S.S. Mandave	Mahatma Fule College warud	9673934450
78	Vijay D. Wadbudhe	Z.P.School Amner	8804473595
79	Nilima U. Malpe	Janata G. H.School She. Ghat	9422360360
80	Ku Seema C Narnavare	Z.P.school Amner	8308607287
81	Prof. Dinesh B Kherde	Dr. S.M.Arts College She. Ghat	7057403021
82	Dr. R.N. Fulari	Dr.S.M. arts College She.Ghat	9421624220
83	Dr.S.P. Chavhan	Sipna College Chikhaldara	---
84	Vijay B. Moghe	Dr. S.M. College She Ghat	9860348143
85	Shri Avinash Yeole	Dr. S.M. College She Ghat	9422544342
86	Manish K Sawarkar	Dr. S.M. College She Ghat	9421823072
87	Gopi R Ande	Dr. S.M. College She Ghat	9422682659
88	Dnyaneshwer S. Fuse	Z.P/Highschool Khadaka	9421826811
89	Sou Meena D.Fuse	Z.P. High school Benoda	9421022057
90	Ku Suchita W Pitpure	Nana school Ganeshpur	7387434080
91	Shri Ashok B. Korade	NTR High school Warud	9421825043
92	Dilip T Korade	Z.P.School Bahada	7083649768
93	Dr.S.V. Satpute	M.F. M. Warud	9421740680

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

94	Amol S. Ingale	Jagrut School Warud	9466966379
95	Shri G. M. Bhore	SMT GTS Vidyalaya Haturna	8329830649
96	P.P. Dolas	M.F. M. warud	9689366849
97	DrR.S.Wadbude	M.f.M warud	
98	Mr. V.S. Bawańe	M.F. M. Warud	
99	S.V. Pethe	Janki Kanya Vidyalaya Warud	

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Art And Commerce College JARUD Seal

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

Report on Workshop conducted by IQAC

Title: One day Workshop on "Intellectual Property Rights (IPR)"

Date: 23rd April 2019

Preamble:

A One day workshop on Intellectual Property Rights has been conducted on 23rd April 2019, at Shri. Shivaji Education Society, Amravati's Shri. R. R. Lahoti Science College, Morshi in order to spread the knowledge about Intellectual Property Rights among the Intellectual class of Professors, Researchers and students to know the importance and process of filing IPR. This workshop has been organized collaboratively with the Shri. Shivaji Education Society's Mahatma Phule College, Warud, Art's and Commerce College, Jarud, YDVD College, Tiwasa and Bhartiya College, Morshi, Dr. Shyamaprasad Mukharji College, Shendurjanaghat affiliated to SGB Amravati University, Amravati.

Participant's Profile:

A total of 90 delegates from different colleges were participated.

Description about the Program:

On the Inaugural function, Dr. N. N. Saste, Ex. Principal of Shri. Shivaji Education Society Amravati's Science College, Nagpur participated as Chief Guest and Key note speaker. In his Chief guest address, he emphasized on the new process of NAAC Reaccreditation and importance of IPR and he advised researchers to file the patents before publishing their innovative ideas in the research papers. He also asked to come forward to register their difficulties in sustaining their rights. Dr. G. R. Tadas, Principral of Shri. R. R. Lahoti Science College, Morshi presided over the function guided the delegates in his presidential speech. Dr. J. D. Wdate, Principal Mahatma Phule College, Warud; Dr. Dr. N. J. Meshram, Principal of YDVD College, Tiwasa; Dr. Suresh Bijwe, Principal of Bhartiya mahavdyalaya, Morshi; Dr. Ramdas Fulari, Pricipal, Dr. Shyamaparasad College, Shendurjanaghat were Guest of Honour for the Inaugural Function.

The inaugural session was ended at 11.45 am. After a short tea break, the first Technical session was started at 11 am. This session included the Scholarly and interesting talk by Dr. Mangala Hirwade, Head, Central Library, RTM Nagpur University, Nagpur on " IPR - Tool to protect Inventions and Creations". Her lecture started with the topic, 'What is Intellectual Property'. Then she discussed on different aspects of Intellectual Properties like What is a Patent, Patent Rights, Trademarks , Industrial Design, Geographical Indication, IC Layout (Semiconductor,Trade Secret ,Copyright, Protection of plant verities, Farmers' Rights and Researchers' Rights. She concluded the talk by explaining the rationale of protection and the nature of IPR. IPR are monopoly rights. She emphasized that IPR have to be renewed from

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Art And Commerce College Seal JARUD

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

time to time for keeping them enforced except in case of copyright and trade secrets.

Technical Session – II: was started at 12.45 pm by the talk of Dr. Sandip A. Waghule, PGTD Physics of SGB Amravati University, Amravati, he begins with the History of Intellectual Property from beginning to evolving phase. Subsequently explaining the formation of World Intellectual Property Organization and its roles and functions i.e., IPR agreement administration, IPR Practices harmonization. Further explaining the Indian scenario of Intellectual property system and the Office of the Controller General of Patents, Designs and Trademarks, Department of Industrial Policy and Promotion. Subsequently explaining the roles and functions of Intellectual property Office in India. There is patent to his credit so he had shared all his experience with the delegates and appeal the researchers for patenting their research. Session ended at 1:45 pm.

All the delegates were invited for the lunch from 1:45 to 2:15 pm.

In the post lunch technical session – III Adv. S. D. Hande, LLM in IPR enlightened the audience on the history of Intellectual Property Rights & said that protection of IPR (intangible property) has definite benefits, such as to propagate innovative culture, profitability, market leadership and helps creation of wealth for the individual and Nation. He stressed on the importance of IPR and need for its protection. He also described about whom & how to apply for copyright and Online Copyright Registration process. He ended his session with important information for the filing of patent.

In the technical session-IV Dr. Mangala Hirwade and Adv. S. D. Hande after explaining the process of filing the Patent application, Copyright application, Trademark application, Design application and the Scheme for Facilitating Start-ups Intellectual Property Protection. The discussion session has more interactions from Researchers and students and this workshop kindle the younger minds present for in the workshop. The entire session was an interactive session and the speakers answered many queries raised by the participants.

The workshop ended with the valedictory function and distribution of certificates at 5 pm.

The entire programme was conducted by the convener of the workshop Dr. Kalpana N. Pawar, IQAC Co-ordinator of Shri. R. R. Lahoti Science College, Morshi. Dr. R. S. Dhande, Organizing Secretary had spoke on Introductory Remarks on the workshop. Dr. A. V. Kohale, proposed the vote of thanks.

This workshop was organized with the support of the Principal, IQAC Coordinator, faculty members and students of the organizing college.

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

Art And Commerce College Seal JARUD

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
..ts & Commerce College, Jarud

3.2.2

Invitation

Shri. Shivaji Education Society Amravati's

Shri. R. R. Lahoti Science College, Morshi

in collaboration with

Mahatma Fule College, Warud; YDVD College, Tiwasa,
Arts and Commerce College, Jarud; Bhartiya Mahavidyalaya, Morshi
and Dr. Shyamaprasad Mukharji College, Shendurjanaghat

Cordially invites you for the Inauguration of

A One Day workshop on

Intellectual Property Rights (IPR): Patent, Copy Rights, Trademarks & Plagiarism

• Chief Guest & Key note Speaker •

Dr. N. N. Saste, Ex. Principal, Science College, Nagpur

• President •

Dr. G. R. Tadas, Principal, Shri. R. R. Lahoti Science College, Morshi

• Guest of Honour •

Dr. D. V. Atkare, Principal of Arts & Commerce College, Jarud
Dr. J. D. Wadate, Principal of Mahatma Fule College, Warud
Dr. N. J. Meshram, Principal of YDVD College, Tiwasa
Dr. Suresh Bijwe, Principal of Bhartiya mahavdyalaya, Morshi
Dr. Ramdas Fulari, Pricipal, Dr. Shyamaparasad College, She.Ghat

• Speakers •

Dr. Mangala Hirwade, Head, Central Library, RTM Nagpur University, Nagpur
Dr. Sandip A. Waghule, PGTD of Physics, SGB Amravati University, Amravati

Date: 23rd April 2019 Time: 10:30 am.
Venue: Shri. R. R. Lahoti Science College, Morshi

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

• Convener •	• Principal •	• Organizing Secretary •
Dr. Kalpana Pawar	Dr. G. R. Tadas	Dr. Ravindra Dhande

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud Dist. Amravati

REGISTRATION FORM

One Day Workshop on Intellectual Property Rights (IPR)

April 23rd, 2019

Name: ____________________

Designation: Faculty/Research Scholar: ____________________

Qualification: ____________________

Email id: ____________________

Name & Address of the Institution: ____________________

____

Contact No.: ____________________

Payment Details: Cash/Cheque: ____________________

Filled in registration form is to be emailed on email id: kalpanapawar31@rediffmail.com

Last Date of Registration is 20th April 2019.

FEES details: Faculty-Rs. 300/-, Research Scholar Rs. 200/-

Art And Commerce College Seal * JARUD *

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

A One Day Workshop on Intellectual Property Rights (IPR)

Venue: Shri. R. R. Lahoti Science College, Morshi

Date: 23rd April 2019

Program Schedule

09:00 am. – 10:00 am.: Registration

10:00 am. – 10:30 am.: Breakfast

10:30 am. – 11:30 am.: INAUGURATION

11:30 am. - 12:30 pm.: Session I

12:30 pm. – 01:30 pm.: Session II

01:30 pm. – 02:00 pm.: LUNCH

02:00 pm. – 03:00 pm.: Session III

03:00 pm. – 04:00 pm.: Session IV

04:00 pm. – 04:15 pm.: High Tea

04:15 pm. – 05:00 pm.: Valedictory Function & Distribution of Certificates

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Arts And Commerce College Seal JARUD

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

Glimpses of One Day Workshop on "Intellectual Property Rights," held on 23rd April 2019

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
& Commerce College, Jarud

Art And Commerce College
Seal
JARUD

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

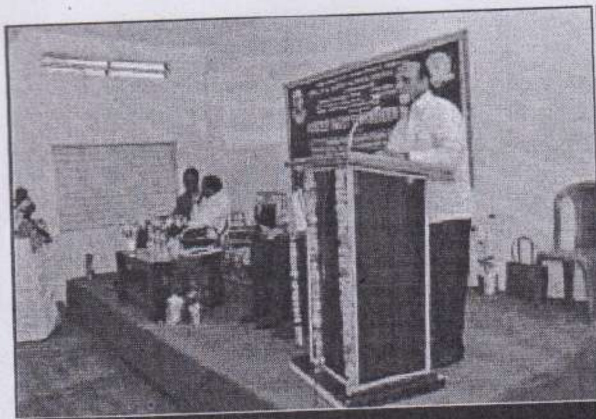

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Art And Commerce College
Seal
JARUD

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

Research papers, books and chapters published by teachers

स्त्र. 912mr

Year - 2021-22

2-29-22

ISSN 2454-3306

International Registered & Recognized Research Journal Related to Higher Education for all Subjects

INDO ASIAN RESEARCH REPORTER

(UGC Approved Refereed, Peer Reviewed & Indexing Research Journal)

Year-IX, Issue - IX, Vol. - II | Impact Factor 6.10 (GRIFI) | June 2021 To May 2022

EDITOR IN CHIEF

Dr. NILAM CHHANGANI

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Arts and Commerce College * JARUD * Seal

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

11	दलित साहित्य : संकल्पना व स्वरुप **डॉ. पंडित जी राठोड**	38
12	सरदार वल्लभभाई पटेल : विदेश नीति **डॉ. व्ही. एच. भटकर**	43
13	गौतम बुध्दांचा प्रतीत्यसमुतपाद आणि दैवीशक्तीविषयक दृष्टिकोन **डॉ.कल्पना गो. तायवाडे**	49
14	भारतीय समाजशास्त्रज्ञ - डॉ. गोविंद सदाशिव घुर्ये यांचा जातिव्यवस्थेच्या उत्पत्तीसंबंधीचा प्रजातीय सिद्धांत **डॉ. उल्हास एन. राठोड**	52
15	भारतीय समाजातील दारिद्रय आणि बेरोजगारी : कारणे व उपाय **डॉ. अनिल विजयराव देशमुख**	60

IMPACT FACTOR
6.10
ISSN 2454-3306
Indo Asian Research Reporter (IARR)
Issue : IX, Vol. II
June 2021 To May 2022
www.irasg.com

Research Paper 12 Political Science

सरदार वल्लभभाई पटेल : विदेश नीति

डॉ. व्ही. एच. भटकर
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख,
कला व वाणिज्य महाविद्यालय,
जरुड, जि. अमरावती

प्रस्तावना

सरदार पटेल यांचे राजनैतिक क्षेत्रातील योगदान हे अविस्मरणीय आणि प्रेरणादायी आहे. लोहपुरुष म्हणून ख्याती प्राप्त सरदार पटेलांची राजकीय मुत्सेद्देगिरी प्रसिध्द आहे. स्वदेशी साम्राज्यांना एकत्रीत करण्याकरीता सरदार पटेल यांनी निभावली महत्वपुर्ण भुमिका महत्वाची होती. स्वतंत्र भारताचे गश्हमंत्री झाल्यानंतर वल्लभभाई पटेल यांनी सर्वात आधी भारतातील वेगवेगळया साम्राज्यातील राजांना आपल्या राजनैतिक दुरदर्शीपणाचा आणि बुध्दीमत्तेचा वापर करत संघटीत केले आणि वेगवेगळया राज्यांचे स्वप्न सत्यात उतरणे शक्य नसल्याची जाणीव भारतीय संघातील ५६२ साम्राज्यांच्या राजांना करून दिली. त्यानंतर भारतात विलीन होण्याकरता सर्व राज्यांनी सहमती दर्शवली परंतु हैदराबादचे निजाम, जुनागढ आणि जम्मु कश्मीर च्या नवाबांनी मात्र आपले साम्राज्य भारतात विलीन करण्यास विरोध दर्शविला. वल्लभभाई पटेल यांनी आपल्या कुशाग्र बुध्दीमत्तेच्या बळावर सैन्याचा वापर करीत या तिन राज्यांना आपले साम्राज्य भारतात विलीन करण्यास सहमत करून घेतले.

वल्लभभाई पटेलांनी भारतीय संघाला कोणत्याही युध्दाशिवाय शांततेच्या मार्गाने एकत्रीत केले. या महान कार्यामुळे त्यांना लोहपुरूष ही पदवी देण्यात आली. नगरलिकेपासून तर स्वतंत्र भारताच्या गन्हमंत्री पदापर्यंत त्यांचा प्रवास याची साक्ष देतो. राज्यांचे विलिनीकरण, दहशतवादासारख्या समस्येवर वल्लभभाई पटेल यांनी केलेले राजकीय प्रयत्न हे वाखाणण्यासारखे आहेत.

सरदार वल्लभभाई पटेलः विदेश नीति

१५ ऑगस्ट १९४७ रोजी ब्रिटीशांच्या गुलामगिरीतून मुक्त झाला. त्या दिवसापासून

भारताला आपले अंतर्गत व परराष्ट्र धोरण ठरविण्याचा पूर्ण अधिकार मिळाला. आंतरराष्ट्रीय राजकारणाच्या क्षेत्रात भारताची स्वातंर्त्य ही एक युगपुरुष घटना होती. हे आशियात नवीन युगाचे आगमन चिन्हांकित करते. स्वातंर्त्यप्राप्तीनंतरच भारताने स्वत:चे परराष्ट्र धोरण ठरविण्यास सुरुवात केली, परंतु ब्रिटिश काळात आंतरराष्ट्रीय राजकारणामध्ये भारताने भाग घेतला नाही हे समजून घेणे ही चुकीची पध्दत असेल. स्वतंत्र भारताचे परराष्ट्र धोरण महत्त्वाची ऐतिहासिक पार्शवभूमी आहे आणि पंडित नेहरूंनी आपल्या परराष्ट्र धोरणाशी संबंधित व्यक्तीमत्वांमध्ये या गोष्टीकडे बऱ्याच वेळा लक्ष वेधले.

प्राचीन काळापासून भारताचे इतर परदेशी देशांशी संबंध आहेत, परंतु ब्रिटीश राज्य स्थापनेच्या परिणामी भारताचे स्वतंत्र आंतरराष्ट्रीय अस्तित्व संपुष्टात आले आणि ते आंतरराष्ट्रीय कायद्यानुसार ब्रिटीश साम्राज्याचा भाग बनले. स्वतंत्रपणे ते कोणत्याही देशाशी करार करू शकत नव्हते किंवा कोणत्याही आंतरराष्ट्रीय परिषदेच्या संघटनेत भाग घेऊ शकत नव्हते, अशा प्रसंगी ब्रिटीश सरकारने आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रात भारताचे प्रतिनिधित्व केले. भारताचे स्वत:चे स्वतंत्र आंतरराष्ट्रीय व्यक्तिमत्व नव्हते.

कॅनडा, ऑस्ट्रेलिया, दक्षिण आफ्रिका इत्यादी देशांतर्गत ब्रिटीश साम्राज्यांतर्गतही काही स्थानिक स्वराज्य होते. १९ व्या शतकापर्यंत त्यांची आंतरराष्ट्रीय स्थिती भारतासारखीच होती. त्यांना परदेशी देशांशी कोणत्याही प्रकारचा संपर्क स्थापित करता आला नाही. ते एक स्वायत्त वसाहत असल्याने ब्रिटीश सरकारने धोरण तयार करण्याच्या संदर्भात त्यांच्याशी सल्लामसलत करण्य ठरविले. त्यासाठी लंडन व वसाहती परिषद घेण ठरले. अशी प्रथम वसाहती परिषद १८८७ झाली. या संमेलनात सहभागी होण्याची भारताला मिळाली नाही, त्याचप्रमाणे १८ १९०२, १९०५, १९०७ मध्ये वसाहती परि झाल्या पण त्यामध्ये भारताला स्थान मिळ नाही.

१९१४ मध्ये जेव्हा प्रथम महायुद्ध तेव्हा भारताने ब्रिटनला युद्धात जोरदार मदत के त्याला इतर स्वायत्त वसाहतींमध्येही अशीच मिळाली. या वसाहतींनी आता ब्रिटीश प धोरणाच्या निर्धारात भाग घेण्याचा हक्कदे मिळावा अशी मागणी केली जाऊ लागली मागणीचा विचार करण्यासाठी १९१७ मध्ये उपसंचालक परिषद घेण्यात आली. युद्धाचे प्र पाहून ही मागणी यापुढे अपेक्षित राहू श नाही आणि १९१७ च्या वसाहती परि सहभागासाठी भारताला मान्य करण्यात अ अशा प्रकारे भारत प्रथम आंतरराष्ट्रीय संघट सदस्य झाला. १९१७ मध्ये, वसाहती परि नामकरण इम्पीरियल कॉन्फरन्स केले गेले. नंतर बदलून ब्रिटीश कॉमनवेल्थ करण्यात आ ब्रिटीश कॉमनवेल्थच्या सदस्यतेमुळे भारताला आंतरराष्ट्रीय राजकारणात भाग घेण्याचा मार्ग मोक झाला. १९१७ च्या इम्पीरियल कॉन्फरन्सने सुनिश्चित केले की इम्पीरियल कॉन्फरन्सच्या राज्यांना शांतता परिषदेत भाग घेण्याची संधी देण आली. पॅरिस च्या शांती परिषदेत, अध्यक्ष वि आणि फ्रान्सचे पंतप्रधान क्लेमेन्सॉ यांनी प्रथम प्रस्तावाला विरोध केला कारण स्वायत्त डोमिनि

आणि भारत पूर्णपणे स्वतंत्र नव्हते आणि कोणत्याही आंतरराष्ट्रीय परिषदेला उपस्थित राहण्यासाठी राज्याचे पूर्ण स्वातंत्र्य आवश्यक नव्हते, परंतु कॅनडाने यावर जोर दिला आहे की जर बेल्जियम आणि सर्बिया इत्यादीसारख्या कमी युद्ध प्रयत्नांच्या देशांना शांतता परिषदेत प्रतिनिधित्व करण्याचा अधिकार आहे. ब्रिटीश सरकारने या मागणीला पाठिंबा दर्शविला आणि १९१९ च्या पॅरिसच्या [illegible]ी परिषदेत भारताला स्वायत्त ब्रिटीश वसाहतीत सामावून घेण्यात आले. पीस कॉन्फरन्समध्ये सामील झालेली आंतरराष्ट्रीय परिषद ही भारताच्या आंतरराष्ट्रीय व्यक्तिमत्त्वाच्या विकासात महत्त्वपूर्ण ठरली.

भारताच्या प्रतिनिधींनी पॅरिस शांती परिषदेत हजेरी लावली आणि निर्णयाचा तह आणि अन्य शांतता करारांवर स्वतंत्रपणे स्वाक्षरी केली. लीग ऑफ नेशन्सची विधानसभा ही व्हर्साय व अन्य शांतता कराराचा अविभाज्य भाग असल्याने या करारांच्या स्वाक्षरीच्या वाटाघाटीमुळे भारत स्वत: लीगचा प्रारंभिक सदस्य झाला. लीग ऑफ नेशन्सच्या सर्व सदस्यांपैकी भारत हा एकमेव असा देश होता जो पूर्णपणे स्वतंत्र नव्हता, तरीही ल[illegible]ग ऑफ नेशन्सचे सदस्यत्व आंतरराष्ट्रीय कायद्यानुसार आंतरराष्ट्रीय साम्राज्य बनले. यानंतर भारत युद्धानंतरच्या काळातील प्रत्येक आंतरराष्ट्रीय परिषदेत सहभागी होऊ लागला आणि स्वतंत्रपणे अनेक करारावर स्वाक्षऱ्या केल्या. मर्यादित अर्थाने भारताला मुत्सद्दी प्रतिनिधित्व मिळू लागले. स्वतंत्र झाल्यानंतरही त्यांनी आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील व्यक्तिमत्व भारतात मिळवले. या कारणास्तव, स्वतंत्र होण्याच्या दोन वर्षापूर्वी, १९४५ मध्ये जेव्हा युनायटेड नेशन्स ची स्थापना झाली तेव्हा भारताने सेनफ्रान्सिस्को परिषदेत सहभागी होऊन स्वतंत्रपणे सनद्यावर स्वाक्षरी केली आणि त्याचे आरंभिक सदस्य झाले. ब्रिटीशांच्या अधीनतेपासून मुक्त होण्यापूर्वी भारताला संयुक्त राष्ट्राचे सदस्यत्व देण्यात आले.

दुसऱ्या महायुद्धात लीग ऑफ नेशन्सचे सदस्य म्हणून भारताने आंतरराष्ट्रीय राजकारणात भाग घ्यायला सुरुवात केली, परंतु या काळात भारत सरकारचे परराष्ट्र धोरण स्वतंत्र नव्हते. गव्हर्नर जनरल ब्रिटीश सरकारच्या आदेशानुसार हे धोरण ठरवत असे. या कारणास्तव, त्या वेळी भारत सरकारच्या परराष्ट्र धोरणाचे स्वरूप मुळात साम्राज्यवादी होते, जे भारतीय लोकांना अजिबात पसंत नव्हते. भारतीय राष्ट्रीयतेच्या प्रवक्त्याने कॉंग्रेसने या फंडाला नेहमीच विरोध केला आणि जागतिक कार्यक्रमांबद्दल मुक्तपणे आपले मत व्यक्त करण्यास सुरवात केली. कॉंग्रेसने जागतिक दृ ष्टिकोनातून जगाच्या प्रश्नांचा अभ्यास करण्यास सुरुवात केली आणि प्रत्येक आंतरराष्ट्रीय घटनेवर आपली प्रतिक्रिया व्यक्त करण्यासाठी १९१९ नंतर केलेले प्रस्ताव मान्य केले. या प्रतिसाद आणि प्रस्तावांमुळे स्वतंत्र भारताच्या परराष्ट्र धोरणाची परंपरा निर्माण झाली.

ब्रिटिश काळाने युरोपियन आणि साम्राज्यवादाचे समर्थन करण्यासाठी भारताला महत्त्वपूर्ण मानले. जवळच्या देशात एखादी राष्ट्रीय चळवळ सुरू झाली तर भारत सरकार ब्रिटीश सरकारने तातडीने दडपण्यासाठी भारतहून सैन्य पाठवावे. कॉंग्रेसने बऱ्याच वर्षांपासून हा ठराव संमत केला आणि असे घोषित केले की भारताला

आपल्या शेजार्यांशी दुश्मनी नाही आणि ब्रिटिश सरकारनेही असेच वागवले ज्यामुळे भारतीयांना सहानुभूती नाही. आशियाई देशांच्या राष्ट्रीय चळवळीशी संपर्क साधण्यासाठी कॉंग्रेसने एक परराष्ट्र विभाग स्थापन केला आणि कॉंग्रेसने आशियाई देशांना संघटित करण्यासाठी प्रयत्न करावेत असा निर्णय घेतला. या परिषदेत गौण देशांची १९२७ ची परिषद सर्वात महत्वाची होती. ज्यामुळे जवाहरलाल नेहरू कॉंग्रेसमध्ये दाखल झाले.

१९१९ ते १९३९ या काळात अशी कोणतीही आंतरराष्ट्रीय घटना घडली नव्हती, ज्याकडे कॉंग्रेसने दुर्लक्ष केले होते. त्यांनी सर्व कार्यक्रमांवर आपले मत व्यक्त केले. त्यांनी लीग ऑफ नेशन्सच्या यशाची शुभेच्छा दिल्या, निशस्त्रीकरणाला पाठिंबा दर्शविला आणि आक्रमक युद्धाला विरोध केला. १९३१ मध्ये कॉंग्रेसने इटलीने अॅबिसिनियाच्या स्वातंत्र्याच्या गैरव्यवहारा, हिटलरच्या सर्व आक्रमक कृती आणि स्पेनच्या गृहयुद्धातील फॅसिस्ट शक्तींच्या कारणास्तव विरोध दर्शविला. त्यांनी शेजारच्या आशियाई देशांशी, विशेषत: चीनशी असलेल्या मैत्रीला बळकटी देण्याच्या प्रयत्नांना पाठिंबा दर्शविला आणि साम्राज्यवाद, वसाहतवाद आणि वांशिक भेदभावाला न्याय आणि विरोधाच्या आधारे जागतिक शांतता प्रस्थापित करण्यास विरोध केला. कॉंग्रेसने असे धोरण निश्चित करण्यात पंडित नेहरूंनी सर्वात महत्त्वाचा वाटा उचलला. खरं तर, कॉंग्रेसमध्ये ये आंतरराष्ट्रीय कार्यक्रमांमध्ये रस निर्माण करून त्यासाठी परराष्ट्र धोरण आखण्याची परंपरा निर्माण करून पंडित नेहरूंनीच ही परंपरा तयार करण्यासाठी स्वतंत्र भारताच्या परराष्ट्र पाया घातला यात शंका नाही. पंडित नेहरूंच्या नेतृत्वात भारताने या सर्व आपल्या परराष्ट्र धोरणात समाविष्ट करण्याचा केला.

भारतीय विचारसरणी आणि नेहमीच भिन्न असते आणि सहिष्णु स्वभाव आहे, आंतर—भारत संरेखित न आणि परराष्ट्रांच्या शांततापूर्ण निराकरण घटकांसाठी असलेल्या परराष्ट्र धोरणात आहे. वसाहतवाद, जातीवाद, फॅसिझम विरोध हा भारतीय परराष्ट्र धोरणातच आहे. भारतीय राष्ट्रीय कॉंग्रेस चळवळीतील अनेक ठरावांद्वारे हे स्पष्ट होते. भारताचे परराष्ट्र धोरण अपघाती नसून ते ऐतिहासिक आधारावर निश्चित आहे. त्यात विचार, ब्रिटिश धोरणाचा स्वातंत्र्य, चळवळ आणि भारतीय राष्ट्रीय प्रवेश यांचा समावेश आहे. परराष्ट्र व्यवहार गीवादी तत्वज्ञान, अहिंसा आणि अव्यक्त गांधीवादी तत्त्वांमध्ये आणि साधन इत्यादी इत्यादींचा प्रभाव हा एक प्रभावी समावेश भारताच्या परराष्ट्र धोरणाची मूळ उद्दिष्टे सोपी व स्पष्ट म्हणता येतील. भारत प्रकाशनात स्वतंत्र भारताच्या वाढत्या हालचाली स्वातंत्र्यप्राप्ती झाल्यापासून परराष्ट्र उद्दीष्टांमध्ये विशेष बदल झालेला नाही खालीलप्रमाणे आहे—

१ आंतरराष्ट्रीय शांतता आणि सुरक्षा आणि प्रोत्साहन देणे.

२ सर्व वंचित राष्ट्रांच्या स्वातंत्र्य

देणे कारण भारताच्या ष्टीकोनातून, वसाहतवाद केवळ मूलभूत मानवाधिकारांचे उल्लंघनच नाही तर आंतरराष्ट्रीय संघर्ष आणि एक स्थिर कारण देखील आहे.

३ जातीवाद आणि लोकशाही समाजाला पाठिंबा दर्शविणे ज्यामध्ये रंग, जात आणि वर्गाच्या कोणत्याही भेदभावाला स्थान नाही.

शांततेने तोडगा काढल्यामुळे आंतरराष्ट्रीय वादांचे निराकरण,

५ या उद्दीष्टे साध्य करण्यासाठी आणि संपूर्ण मानवतेचे मोठे हित लक्षात घेऊन सर्व आंतरराष्ट्रीय संस्था आणि विशेषत: संयुक्त राष्ट्रांना सक्रिय योगदान देणे.

भारताच्या परराष्ट्र धोरणाच्या उद्दीष्टे व उद्दीष्टांमध्ये आदर्शवाद आणि वास्तववादाचा सुसंगतपणा आहे. कोणत्याही राष्ट्राच्या परराष्ट्र धोरणाचे मूल्यांकन करताना पंडित नेहरूंचे शब्द त्यांनी संविधान सभेत ४ डिसेंबर १९४७ रोजी ठेवणे योग्य ठरेल.

आपण कोणतेही धोरण स्वीकारले तरी परराष्ट्र धोरण ठरवण्याची कला ही राष्ट्रीय स्वार्थाच्या संपादनात आहे. आंतरराष्ट्रीय शांतता, सहकार्य आणि स्वातंर्त्य याबद्दल आपण किती बोलत आहोत आणि त्यांचा अर्थ काय आहे हे महत्त्वाचे नाही, परंतु अखेरीस एक सरकार केवळ आपल्या राष्ट्राच्या भल्यासाठी कार्य करते आणि कोणतेही सरकार आपल्या राष्ट्रासाठी हानिकारक आहे अशी कोणतीही कारवाई करू शकत नाही. आंतरराज्यीचे स्वरूप, साम्राज्यवादी असो वा कम्युनिस्ट असो की समाजवादी, त्याचा परराष्ट्रमंत्री मुळात फक्त राष्ट्रीय हिताचा विचार करतात. अशाच प्रकारे, परराष्ट्र धोरण तयार करणे हे साध्या तत्त्वांवर आध ारित नाही, अन्यथा ते राष्ट्रीय स्वार्थाच्या कार्यात्मक विचारांचा परिणाम आहे.

सरदार पटेल यांचे परराष्ट्र धोरण

सरदार पटेल एप्रिल १९४८ ऑक्टोबर १९४९ मध्ये ऑक्टोबर १९४९ मध्ये चार वेळा देशाचे प्रभारी पंतप्रधान झाले आणि अखेरच्या जून १९५० मध्ये त्यांनी मंत्रिमंडळाच्या बैठकीचे अध्यक्षपद भूषविले आणि प्रांतीय मित्रांना पंध रवड्यांची पत्रे पाठवली. ऑक्टोबर १९४९ मध्ये पंजाबचे मुख्यमंत्री भीमसेन सच्चर यांना काढून गोपीचंद भार्गव यांना मुख्यमंत्री केले गेले. नेहरूंना काढून टाकण्यासाठी पटेल यांनी कधीही त्यांची जागा घेण्याचा प्रयत्न केला नाही. त्यांची एकच इच्छा होती की नेहरूंच्या अधिकारावर थोडे नियंत्रण ठेवले पाहिजे. पटेल यांना त्यांचे वाढते वय आणि घटत्या आरोग्याविषयी माहिती होती. त्यांनी आपल्या कुटुंबातील सदस्यांकडून पैसे मिळवण्याच किंवा इतर कोणत्याही फायद्याचा प्रयत्न केल नाही.

६५—६६ वर्षांपूर्वी आंतरराष्ट्रीय संबंधांच समर्थन करणारे सरदार पटेल यांना असे वाटते क ते केवळ अंतर्गतच नव्हे तर बाह्य व्यवहारातह तितके चांगले ज्ञान होते. इतकेच नव्हे तर बऱ्या प्रसंगी परराष्ट्र संबंधांबाबत त्याने दिलेला अर्थही आणि अस्सल न्याय आजही संबंधित आहे.

प्रथम, वल्लभ भाई आंतरराष्ट्री राजकारणात प्रभावी स्थान निर्माण करण्यासाठ भारताच्या अंतर्गत सामर्थ्यावर जोर देत असत आंतरिकदृष्ट्या बळकट झालेल्या कोणत्याही बा

दबावाचा किंवा हल्ल्याचा यशस्वीपणे सामना करण्यास भारत सक्षम असेल, अन्यथा जर भारत बलवान असेल तर आंतरराष्ट्रीय जग त्याला देईल. आजच्या आंतरराष्ट्रीय राजकारणाने हे स्पष्ट केले आहे की केवळ बलवान देशाला जगाच्या बाबतीत बोलण्याची किंवा बोलण्याची संधी मिळते. प्रत्येक बाबतीत असेच ऐकले जाते. जरी त्याला काळजी वाटत नाही अशा परिस्थितीत. स्वत: ला बळकट करणारा वल्लभभाईंचा संदेश हा सर्वात महत्त्वाचा अनुकरणीय आहे, त्यांनी राष्ट्रीय हिताला अनन्य महत्त्व दिले.

सारांश

शतकानुशतके नंतर नवीन भारताच्या इतक्या मोठ्या भागाला शासकीय यंत्रणेत आणण्यात सरदार पटेल यांची स्तुत्य भूमिका होती, अन्यथा ब्रिटिश राजवटीच्या शेवटी देशातील जवळपास २/५ भाग राजकीयदृष्ट्या स्वतंत्र होईल, ज्याप्रमाणे भारत मध्ययुगीन होताच मध्ययुगीन काळातील परिस्थिती उद्भवली असती. आर्थिक आणि सामाजिक प्रगती अशक्य झाली असती आणि देशाची सुरक्षा आणि मजबुतीकरण ही एक गंभीर समस्या बनली असती. या समस्येचे निराकरण करण्यासाठी सरदार पटेल यांना त्यांचे रात्रंदिवस करावे लागले यात काही शंका नाही. परंतु हेच कारण आहे की आज इतिहासात त्याने अमरत्व प्राप्त केले आहे हे म्हणणे अतिशयोक्ती होणार नाही. इतकेच नाही तर भविष्यातील इतिहासात आधुनिक भारताचा एक महान म्हणून त्यांची आठवण होईल आणि मुळे त्याला कधीच विसरणार नाहीत.

संदर्भ सूची :-

1. Mehta and patoaredhan, The com Tringle. D. Sn the revalution by Niman. Muslim India, Sir Willian The Indian Mussalmans H.C. Muhammadenism in India.
2. Sardar Patel and Indians Muslims Bhartiya Vidya Bhavan Bombay 31.
3. आधुनिक भारताचे कारागीर, विश्व प्र गुप्त, राजेंद्र प्रकाश गुप्त, मोहि दारियागंज नवी दिल्ली भाग दृ पृ. ९१.
4. कोश रजनीती, कश्यप सुभाष आणि बुद्ध प्रकाश गुप्ता, (१९९८) हिंदी अंमलबजावणी संचालनालय विद्यापीठ, दिल्ली. पृ. ३०६.
5. सरदार वल्लभभाई पटेल जीवन कार्य, डॉ. रवींद्र कुमार, वेदांत लखनऊ २०१३ पृ.१४९.
6. के.पी. बहादूर — भारतातील चळवळीचा इतिहास (दिल्ली १९ ४ पृ. २२९.

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Art And Commerce College JARUD Seal

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

2021-22

Peer Reviewed Refereed and UGC Listed Journal (Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

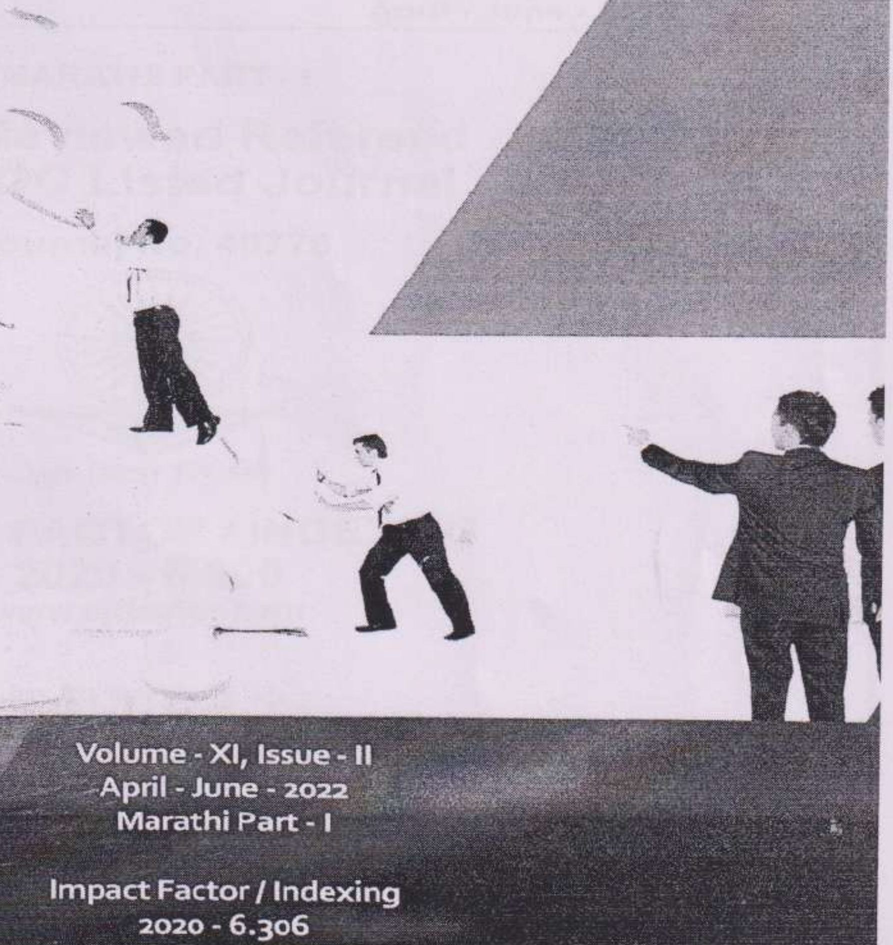

Volume - XI, Issue - II
April - June - 2022
Marathi Part - I

Impact Factor / Indexing
2020 - 6.306
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Art And Commerce College Seal JARUD

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - XI Issue - II April - June - 2022

MARATHI PART - I

Peer Reviewed Refereed and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING

2020 - 6.306

www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole

M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.), M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan

Aurangabad. (M.S.)

CONTENTS OF MARATHI PART - I

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	भारतीय संघराज्याची केंद्रीकरणाकडून विकेंद्रीकरणाकडे वाटचाल-संदर्भ कोविड-१९ **प्रा. डॉ. सौ. सुपेकर वैशाली प्रशांत**	१-५
२	घटनाकारांना अभिप्रेत संघराज्य **डॉ. राजेंद्र शेजूळ**	६-१०
३	संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीची वाटचाल एक अभ्यास **डॉ. पोपळघट राजू शेषराव**	११-१५
४	प्रादेशिकवाद : भारतीय राजकारणासमोरील एक समस्या **प्रा. सचिन जयस्वाल**	१६-१९
५	राजकीय पक्ष : नवीन बांधणी व आव्हाने **प्रा. डॉ. व्ही. एच. भटकर**	२०-२२
६	महाराष्ट्रातील सामाजिक चळवळीचे बदलते स्वरूप आणि नव्या दिशा **प्रा. डॉ. संजय मोहन वाघ** **प्रा. संदीप बबन घाडगे**	२३-२८
७	जागतिक राजकारणातील प्रादेशिक संघटना **डॉ. अशोक मारोती इंगोले**	२९-३२
८	भारतीय लोकशाही : संघराज्यवाद संघर्ष आणि सहकार्य **प्रा. डॉ. भगवान गरुडे**	३३-३६
९	मोदी राजवटीमधील शेतकरी आंदोलन : एक निरीक्षण **प्रा. डॉ. बळीराम कटारे**	३७-४३
१०	महाराष्ट्रातील प्रादेशिक असमतोलाचे राजकारण व उपाय **प्रा. डॉ. ज्योती एल. अधाने**	४४-४८
११	म. गांधीजींचा मानवतेचा संदेश **प्रा. डॉ. मुकुंदा गोपाळराव मेश्राम**	४९-५४
१२	महाराष्ट्र राज्यांची सहा दशकाची वाटचाल प्रादेशिक असमतोल **डॉ. दिगंबर देविदास बिरादार** **श्रीमती अर्चना रमेश पगार**	५५-६०

VOLUME - XI, ISSUE - II - APRIL - JUNE - 2022
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.306 (www.sjifactor.com)

५. राजकीय पक्ष : नवीन बांधणी व आव्हाने

प्रा. डॉ. व्ही. एच. भटकर
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, कला व वाणिज्य महाविद्यालय, जरुड, ता. वरुड, जि. अमरावती.

प्रस्तावना

भारताच्या लोकशाही प्रक्रियेमध्ये राजकीय पक्ष, दबावगट आणि संसदबाह्य राजकीय संघटना यांना अत्यंत महत्त्वपूर्ण स्थान आहे. राजकीय पक्ष हे समाजातील विविध सामाजिक व आर्थिक घटकांचे त्यांच्या हितसंबंधाचे, आकांक्षांचे प्रतिनिधित्व करतात. अकराव्या शतकात इंग्लंडमध्ये राजकीय पक्षांना सुसंघटीत स्वरूप प्राप्त होऊ लागले. आधुनिक काळामध्ये आपली समाजरचना अधिक गुंतागुंतीची झाली आहे. समाजातील विविध घटक राजसत्तेकडून अनेक प्रकारच्या अपेक्षा बाळगतात. या सामाजिक घटकांच्या सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, भाषिक व इतर क्षेत्रातील मागण्या मान्य करून घेण्यासाठी आज समाजामध्ये कितीतरी गट निर्माण होत आहे. या गटातील सत्तास्पर्धेतून राजकीय पक्षाची निर्मिती व वाढ होत असते. समाजातील विविध प्रकारच्या आणि अनेक प्रसंगी परस्परांविरूद्ध असणाऱ्या हितसंबंधांना एकत्र आणून त्यांच्यामध्ये सुसुत्रता आणण्याचे महत्त्वाचे काम प्रामुख्याने राजकीय पक्षांना करावे लागते.

विविध सामाजिक, आर्थिक व राष्ट्रीय महत्त्वाच्या प्रश्नांसंबंधी सर्वांगिण विचार करून निश्चित नवीन भूमिका मांडणे व त्याबाबत प्रभावी लोकमत निर्माण करण्याचे काम राजकीय पक्षांना करावे लागते. सत्तेमध्ये शांततामय बदल घडवून आणणे, आवश्यक तेव्हा सत्तेवर येऊन सरकार स्थापन करणे, जनता व शासनसंस्था यामध्ये संबंध प्रस्थापित करणे, राजकीय नेतृत्त्वाची उभारणी करणे आणि समाजाला स्थैर्य प्राप्त करून देणे ही राजकीय पक्षाची कार्ये होय. मानवेंद्रनाथ रॉय, जयप्रकाश नारायण इत्यादी भारतीय विचारवंतांनी पक्षविरहीत लोकशाहीचा पुरस्कार केलेला दिसतो. तरीपण पक्षविरहीत लोकशाहीचे स्वप्न कितीही रम्य असले तरी आधुनिक राजकीय व्यवस्थेमध्ये राजकीय पक्षांना महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झालेले आहेत.

१९९० नंतर भारतीय पक्ष पद्धतीमध्ये जमातीय, पुनरूज्जीवनवादी चळवळीसाठी राजकीय आव्हान, निवडणूकपूर्व किंवा निवडणूकनंतर पक्षीय आघाड्या व्यक्तीगत हितसंबंध आणि अल्पकालीन उद्दिष्टांसाठी आघाड्या, तुल्यबळ अशा विरोधी पक्षाचे सातत्याचा अभाव इत्यादी स्वरूपाचे बदल घडून आलेले आहेत. पक्षीय कार्यक्रम, विचारप्रणाली, पक्षाची नवीन मांडणी व उद्दिष्ट्ये यांच्या आधारे पक्षबांधणी होण्याऐवजी पारंपरिक आधारावरच पक्षीय बांधणी झाली. पक्षाची रचना, कार्ये व कार्यपद्धती यासदंर्भात फारसा फरक दिसत नाही. तसेच सर्वच पक्षांमध्ये भ्रष्ट्राचार, काळाबाजार, गुन्हेगारी, प्रवृत्ती वाढल्याचे दिसून येते. सर्वच राजकीय पक्षांमध्ये अंतर्गत लोकशाही, ऐक्य, शिस्त, धोरणात्मक एकवाक्यता, ध्येयवाद व संघटनात्मक सुसूत्रता यांचा अभाव असल्याचे अलिकडील काळात दिसून येते.

वेगवेगळ्या विचारसरणीचे पक्ष जेव्हा एकत्र येऊन सत्ता स्थान करतात तेव्हा मात्र वेगळरी आव्हाने त्यांच्यापुढे दिसून येतात. महाराष्ट्र राज्यामध्ये सन २०१९ ला झालेल्या विधानसभा निवडणुकीत आघाडी आणि युती यांच्यात थेट लढत झाली.

काँग्रेस व राष्ट्रवादी यांच्या आघाडीला जानतेने नाकारले. पण तरीही भारतीय जनता पक्ष आणि शिवसेना यांच्या युतीला बहुमत मिळूनही मुख्यमंत्री पदावरून त्यांचे सरकार येऊ शकले नाही. काँग्रेस -राष्ट्रवादी काँग्रेस पक्ष यांचे विचार मिळतेजुळते आहेत पण शिवसेना त्यांच्यापेक्षा अगदी वेगळ्या विचारांचा पक्ष असूनही महाविकास आघाडी स्थान झाली. तीन किंवा चार पेक्षा जास्त पक्ष जेव्हा सत्तेत येतात तेव्हा शासनातील निर्णयांना निश्चितच ब्रेक लागतो. याचा अनुभव १९९० च्या दशकात राष्ट्रीय राजकारणात सुद्धा आला.

समस्या आणि आव्हाने

तीन पक्ष व इतर लहानसहान व अपक्ष मिळून बनलेले सरकार टिकविणे अवघड आहेच, त्याहीपेक्षा निर्णयामध्ये सातत्य ठेवणे त्याहूनही कठीण असते.

भारतातील सर्व राजकीय पक्षामध्ये अंतर्गत लोकशाहीचा अभाव असल्याचे दिसून येते. पक्षाच्या वरिष्ठ पातळीवरील नेत्यांमध्ये सत्तेचे केंद्रीकरण झालेले दिसून येते. पक्षीय पातळीवर घेतले जाणारे निर्णय सामान्य कार्यकर्त्याला माहितीच नसतात आणि पक्षाची ध्येयधोरणे आणि तत्त्वे यापेक्षा पक्षनेतृत्वाप्रती एकनिष्ठ असणे अधिक महत्त्वाचे मानले जाते ही एक फार मोठी समस्या भारतीय पक्षपद्धतीपुढे दिसून येते.

घराणेशाहीतून येणाऱ्या वारसा हक्कामुळे बऱ्याच पक्षांमध्ये पक्षातील उच्चस्तरीय पदांवर एकाच घरातील सदस्यांचे नियंत्रण असते. त्यामुळे पक्षातील इतर सदस्यांवर अन्याय होतो. तसेच लोकशाहीसाठी ही बाब अहितकारक आहे.

श्रीमंत व्यक्ती आणि कंपन्या पक्षाला निधि देवून पक्षाच्या धोरण आणि निर्णयावर प्रभाव पाडतात. निवडणुकीच्या काळात पक्षांमध्ये पैसा आणि बळाचा वापर वाढत आहे. निवडणुका जिंकणे हे पक्षाचे ध्येय असल्याने त्यासाठी बऱ्याच गैरमार्गाचा वापर केला जातो.

बहुतांश वेळा राजकीय पक्ष मतदारांना योग्य, अर्थपूर्ण पर्याय उपलब्ध करून देवू शकत नाही. अर्थपूर्ण पर्याय देण्याकरिता पक्षांमध्ये महत्त्वपूर्ण फरक असावा लागतो परंतु गेल्या काही वर्षांमध्ये पक्षांमधील विचारप्रणालीत्मक भेद सं टात आल्याचे दिसून येते.

धर्म, जात आणि इतर अनेक सांस्कृतिक घटकांचा पगडा भारतीयांच्या मनावर असल्याने केवळ विचारप्रणालीवर भर देवून राजकारण करणे अशक्य आहे. भारतीय समाजात धर्मनिरपेक्ष स्वरूपातील संघटना चालविणे कठीण असल्याने राजकीय पक्ष अनौपचारिक घटकांना आवाहन करतात

केंद्रीय नेतृत्त्व दुर्बल, अकार्यक्षम असल्यास पक्षशिस्त आणि पक्षनिष्ठेचा ऱ्हास होताना दिसतो. या समस्येमुळे पक्षांतरासारखी समस्या उभी राहते.

भारतीय राजकारणात सर्वच राजकीय पक्ष महिलांच्या प्रतिनिधत्वाबद्दल कमीअधिक प्रमाणात कमालीचे उदासीन असल्याचे निदर्शनात येते.

निवडणुका लढविणे आणि विविध स्वरूपाची कार्ये पार पाडण्यासाठी प्रत्येक राजकीय पक्षाला मोठ्या प्रमाणात निधिची गरज असते. पक्षिनिधी उभारणी आणि खर्च याबाबत पारदर्शकता निर्माण करणे गरजेचे आहे.

राजकारणात विचारप्रणालीचा आणि मुल्यांचा अभाव ही फार मोठी समस्या व आव्हान सध्याच्या पक्षपद्धतीम दिसून येते.

विविध पक्षातील जुने नेतृत्व हे एका वरिष्ठ ध्येयवादाच्या प्रक्रियेतून निर्माण झालेले होते. त्यांची पक्षनिष्ठा आणि ध्येयाप्रती असलेली बांधीलकी वादातीत होती. परंतु अलिकडील काळातील पक्षनेतृत्व कोणत्याही मार्गाचा अवलंब करू अल्पावधीत सर्वोच्च स्थान प्राप्त व्हावे याकरिता कार्यरत असल्याचे दिसून येते.

निष्कर्ष

महाराष्ट्र राज्यामध्ये सत्ता टिकून राहावी यासाठी तीनही पक्षांना धोरणे व निर्णय घेताना अनेक तडजोडी कराव्या लागतात. आधुनिक राजकीय व्यवस्थेत राजकीय पक्षांना अत्यंत महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे. अलिकडील काळा राष्ट्रीय राजकारणात आणि निर्णय निर्धारण प्रक्रियेत प्रादेशिक पक्षांचे वाढते महत्त्व हे भारतीय राजकारणाचे गेल्या का दशकातील महत्त्वपूर्ण वैशिष्ट्य ठरले आहे. एकंदरीत 'राजकारणाचे प्रादेशिकीकरण' झाले आहे. भारतातील बहुपक्ष पद्धतीमु राजकारण अधिक स्पर्धातमक बनले असून तळागाळातील समुदायाचाराजकीय सहभाग अधिक सुकर झाला आहे. भारताती राजकीय पक्षांनी विचारप्रणाली, धर्मनिरपेक्षता, नवीन विकासवाद, राष्ट्रवाद या घटकांचा अंतर्भाव केल्यास राजकीय पक्षांच सामाजिक आधारामध्ये मोठ्या प्रमाणात बदल घडून येईल.

संदर्भसूची

1. Jones-Morris W. H., Government & Politics of India, 1964
2. Shwerzmantel, John, Ideology & Politics, 2008
3. Weldon T.D., The Vacabulary of Politics, 1953
4. राजेश मिश्रा, राजनिती विज्ञान एक समग्र अध्ययन : ओरिएन्ट बॅकस्वान प्रा. लि. हैद्राबाद, तेलंगाणा, २०२०
5. व्ही. बी. पाटील, भारताची राज्यघटना, के. सागर पब्लिकेशन, २००७
6. दैनिक लोकसत्ता

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Arts And Commerce College * JARUD * Seal

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

2021-22

ISSN 2277- 8063

Navjyot
नवज्योत

International Interdisciplinary Research Journal
(Humanities, Social Sciences, Languages, Commerce & Management)

www.navjyot.net

E-mail : editornavjyot@gmail.com

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Art And Commerce College
Seal
JARUD

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

CONTENT

Sr.No	Subject	Title	Author	Page.No
1.	Accountancy	Financial Inclusion For Banks In India	Dr. M. A. Koli	1-4
2.	English	Environmental Degradation and Responsibility of Human Being	Dr. Mrs. Patil Manik Shantinath	5-8
3.	राज्यशास्त्र	कोरोना काळातील शिक्षण : एक अभ्यास	प्रा. डॉ. व्ही. एच. भटकर.	9-11
4.	राज्यशास्त्र	डॉ. व्ही. टी. पाटील यांच्या सामाजिक, राजकीय, शैक्षणिक, सहकार क्षेत्रातील नेतृत्वाचा अभ्यास	सुरेखा राजाराम संकपाळ.	12-13
5.	मराठी	भारतीय स्त्रीमुक्ती विचार उदय आणि परंपरा	प्रा. डॉ. विवेक गं. देशमुख.	14-17
6.	राज्यशास्त्र	भारतीय निवडणूक आयोगाची यशस्वी वाटचाल	प्रा. डॉ. अनिल रा. कडू.	18-21
7.	गृहअर्थशास्त्र	आहारोपचार समुपदेशनामध्ये आहार तज्ञाची भूमिका-एक अध्ययन	डॉ. लिना श. गावंडे.	22-24
8.	Geography	Global Warming: Curse For Human Being	Prof. Mangala .M. Kanate	25-30
9.	राज्यशास्त्र	कोविड १९ चा ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम आणि स्थानिक स्वराज संस्था	प्रा. डॉ. टी. एम. पाटील.	31-34
10	राज्यशास्त्र	आहिताग्नि राजवाडे यांची धर्म चिकित्सा	विशाल व्यंकट रणखांब.	35-42
11	राज्यशास्त्र	गडचिरोली जिल्ह्यातील आदिवासी समुदायामील महिलांच्या राजकीय जाणिवेचे अध्ययन	प्रा. डॉ. गणेश बी. खुणे.	43-45
12	Law	Article 25 & Article 44 Of The Constitution Of India: A Study With Special Reference To 'Tripal Talaq'	Mrs. Snehal Arun Shinde	46-51
13	Law	Public Interest Litigation As An Effective Instrument To Provide Better Life And Greater Liberty: A Study With Special Reference To Judicial Review In India	Mr Vikram V. Irale	52-57
14	Law	"Health Care In India- The Legislative Measures"	Mrs. Kirti Kuldeep Pawar	58-62
15	Urdu	Urdu Repor-Taz-Nigari Me Khawatein Ka Hissa	Dr Farheena Shirin Nasiruddin	63-72
16	राज्यशास्त्र	मानव अधिकारांच्या परिप्रेक्ष्यातून पर्यावरणीय राजकारण आणि शाश्वत विकासातील आंतरसंबंध	सविता सुरेश घरजारे	73-76

(A High Impact Factor, Quarterly, Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal)
NAVJYOT / Vol. X / Issue – IV ISSN 2277-8063

कोरोना काळातील शिक्षण : एक अभ्यास

प्रा. डॉ. व्ही. एच. भटकर राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, कला व वाणिज्य महाविद्यालय,जरुड, ता. वरुड, जि. अमरावती.

प्रस्तावना :–

दिनांक २० मार्च २०१९ पासून राज्यात कोरोनाचे सावट गडद व्हायला लागले. हळूहळू एक–एक करून सर्व महाविद्यालये, शाळा, कार्यालयांना टाळेबंदी घोषित करण्यात आली. शैक्षणिक सत्र संपायला मात्र चाळीस दिवस बाकी होते. म्हणजेच सन २०१९–२० सत्राची वर्ष अखेर मूल्यांकन प्रक्रिया तेवढी बाकी होती. त्यामुळे १९ मार्च पासून लॉकडॉउन लागल्यावर शाळा, महाविद्यालये बंद झाल्या, त्यावेळी शिक्षकांनी, विद्यार्थ्यांना, पालकांना आपले फारसे शैक्षणिक नुकसान झाले असे वाटले नाही. परंतु जसजशी covid-१९ ची परिस्थिती गंभीर होऊ लागली तसतशी सर्वांची काळजी वाढू लागली.

नवीन औपचारिक शिक्षणाच्या मार्गाची सुरुवात :–

कोरोनाच्या संकटाची भयानकता लक्षात आल्यावर राज्य आणि केंद्र सरकारने विविध प्रकारची पाऊले उचलण्यास सुरुवात केली त्यात विविध उपाययोजनांची भर पडली. यामध्ये प्रत्येक विभागांना दिशानिर्देश दिले गेलेत. शिक्षण विभागाने सुद्धा या संकटावर कशाप्रकारे मात करून 'मुलांचे शिक्षण सुरू राहील यासाठी प्रयत्नांची पराकाष्ठा करणे सुरू केले. यातूनच नवीन औपचारिक शिक्षणाच्या मार्गाचा जन्म झाला त्याचे नाव होते ऑनलाइन टिचिंग. शाळा, महाविद्यालये बंद पण शिक्षण सुरू या शीर्षकांतर्गत राज्याचे शिक्षण व परीक्षा कार्य सुरु केले.त्यामध्ये प्रामुख्याने

१) अभ्यासमाला
२) गोष्टीचा शनिवार
३) स्वाध्याय
४) देखो अपणा देश
५) शिकू आनंदे

यासारखे विविध ऑनलाइन कार्यक्रम सुरू झाले. शिक्षणाच्या प्रामुख्याने दोन पद्धती आहेत १) औपचारिक शिक्षण २) अनौपचारिक शिक्षण. या काळात मुलं औपचारिक शिक्षण घेऊ शकली नाहीत मात्र अनौपचारिक शिक्षण भरपूर प्रमाणात घेऊ शकलीत. अनौपचारिक शिक्षणामध्ये त्यांचे कुटुंब, निसर्ग, मित्र, तंत्रज्ञान यांच्या साह्याने मुलांच्या संकल्पना स्पष्ट होण्यास मदत झाली. तसेच रोजच्या दैनंदिन व्यवहारातून, त्यांच्या भावविश्वातुन, दैनंदिन जगण्यातून त्यांना अनेक गोष्टी शिकता आल्या. अनेक गोष्टी आजपर्यंत त्यांनी कधीही करून बघितल्या नव्हत्या, त्या त्यांना करता आल्यात. औपचारिक शिक्षणामध्ये संख्यात्मक मूल्यमापन आणि गुणात्मक मूल्यमापन केल्या जाते. तसेच अनौपचारिक शिक्षणा मध्ये जर आपण बघितलं तर निरीक्षण क्षमता अतिशय जास्त प्रमाणात वाढीस लागल्याचे दिसून येते. सामाजिक, भावनिक व्यक्तिमत्त्व म्हणजे एकूणच विद्यार्थ्याचा व्यक्तिमत्त्व विकास अनौपचारिक शिक्षणा मध्ये होतो. आपण असे म्हणू शकतो की कोरोना कालावधीत मुलांच्या औपचारिक शिक्षणात खंड पडला असेल परंतु मुलांचे शिक्षणच झाले नाही असे म्हणू शकत नाही. अनौपचारिक शिक्षणाच्या अनेक वाटा त्यांना शोधता आल्या.

ऑनलाइन शिक्षणाची गुणवैशिष्ट्ये :–

तंत्रज्ञानाचा उपयोग :–

सर्व वयोगटातील, स्तरावरील विद्यार्थ्यांना तंत्रज्ञानाचा उपयोग अतिशय छान पद्धतीने करता येऊ लागला. छोट्या छोट्या मुलांच्या हाती स्मार्टफोन आलेत. विद्यार्थ्यांना अतिशय सहज सोप्या पद्धतीने वापरता येऊ लागले. तंत्रज्ञान समजु लागल्यामुळे विविध माध्यमांचा उपयोग करून विद्यार्थी नवीन ज्ञान अवगत करून लागले. त्यांना शिकण्याच्या नवीन दिशा मिळाल्या, तंत्रज्ञानाचा अतिशय सहज वापर विद्यार्थी करू लागलेत.

ऑनलाइन स्पर्धा :–

विविध ठिकाणी विद्यार्थ्यांच्या वेगवेगळ्या विषयातील ऑनलाइन स्पर्धा झाल्या. ऑनलाइन स्पर्धा झाल्यामुळे कुठल्याही भागातील विद्यार्थ्यांना आंतरराष्ट्रीय, राष्ट्रीय, विभागस्तरीय व जिल्हास्तरीय स्पर्धेमध्ये सहभागी होता आले. त्यांना त्यांची गुणवैशिष्ट्ये दाखवता आलीत. स्पर्धेतील विषयाचा व्हिडिओ करून तो ऑनलाईन सादर करायचा किंवा प्रत्यक्ष video callingनि सादरीकरण करायचे. यामुळे अतिशय ग्रामीण भागातील विध्यार्थी सुद्धा अशा स्पर्धेमध्ये प्रावीण्य मिळवू शकले. स्पर्धा परीक्षेची वेबिनार मालिका घेतल्या तसेच करिअर मार्गदर्शन सारख्या विषय अतिशय सोप्या पद्धतीने ऑनलाईन प्लॅटफॉर्म वर हाताळले. त्यामुळे घर बसल्या मुलांना स्पर्धा परीक्षेचा अभ्यास, तसेच

विद्यार्थ्यांना घरच्या घरी करिअर मार्गदर्शनासाठी अनेक वेबसाइट उपलब्ध झाल्या की ज्या वेबसाईटवर जाऊन त्यांना सहज त्यांच्या स्वत:चे करिअर सुद्धा निवडून निवडता येत होते. त्यासाठी अनेक मार्गदर्शक उपलब्ध होते.

पाठयपुस्तक झाले जिवंत :—

पाठयपुस्तकामध्ये अनेक कविता, कथा, गाणी, माहितीपर लेख असतात. यांचे लेखक, कवी, संकलक असतात, या सर्वांना अतिशय जवळून विद्यार्थ्यांना या कालावधीत भेटता आले. अनेक शाळांनी ऑनलाइन टिचिंग मध्ये लेखक, कवी, शास्त्रज्ञ यांना ऑनलाइन प्लॅटफॉर्मवर बोलावून त्यांनी लिहिलेल्या कविता, कथा, लेख, गोष्टी यामध्ये कुठला भावार्थ दडलेला आहे हे त्यांच्याच तोंडून विद्यार्थ्यांना ऐकवले. विद्यार्थ्यांना सुद्धा मजा वाटत होती की, ज्यांच्या कविता, पाठ, गोष्ट आपण अभ्यासतो तेच व्यक्ती आपल्याशी संवाद साधत आहेत. त्या गोष्टी मागील त्यांची प्रेरणा काय? याविषयी लेखक विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन करीत होते. या कालावधीत अनेक प्रकारचे विषय मांडले गेले. स्पर्धा परीक्षेचा विषय असेल, यासारखे विषय अनेक शैक्षणीक संस्थांनी ऑनलाइन रीतीने मांडणी केली.

शिक्षक, विद्यार्थी आंतरक्रिया :—

विद्यार्थी आणि शिक्षक यांच्यात आंतरक्रिया घडून येण्याचे एकच माध्यम त्या काळात उपलब्ध होते ते ऑनलाइन पद्धतीचे. ऑनलाइन पद्धतीचे याचा अर्थ फक्त गुगल मीट,zoom app द्वारे विद्यार्थ्यांशी कनेक्ट न राहता अनेक लोकांनी व्हाट्सअप चा वापर करून, कॉन्फरन्स कॉल च्या माध्यमातून किंवा रेडिओ, दूरचित्रवाणी इत्यादी माध्यमातून आपल्या विद्यार्थ्यांशी आपल्याला कशा प्रकारे जुळुन राहता येईल याचा विचार केला गेला. विद्यार्थी आणि शिक्षक यांचे शिकणे सुरू राहिले ते फक्त ऑनलाईन शिक्षणाच्या माध्यमातून.

शिक्षकांच्या व्यावसायिक कौशल्यात वाढ :—

Covid–१९ या काळात तंत्रज्ञानाचा वापर अतिशय जास्त प्रमाणात झाला तंत्रज्ञानाचा वापर केल्याशिवाय शिक्षकांचे मुलांपर्यंत पोहोचणे अशक्यप्राय झाले होते त्यामुळे अनेक शिक्षक तंत्रस्नेही झाले ज्या शिक्षकांना फक्त मोबाईल संवादासाठी माहीत होता त्या शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहोचण्यासाठी विविध प्रकारच्या ऑनलाइन प्लॅटफॉर्मचा माहिती करून घेतली आणि समजून घेतले त्यामध्ये ZOOM APP, google meet, web ex, you tube इत्यादीसारख्या अॅप्सचा वापर युट्युब यासारख्या प्लॅटफॉर्मचा वापर करण्यात आला तंत्रस्नेही बनणे म्हणजे शिक्षकांचा व्यावसायिक कौशल्यात वाढ होणे होय या काळात अनेक तंत्रस्नेही शिक्षकांनी तंत्रज्ञानाच्या मदतीने विविध मनोरंजक पूर्ण आणि परिणामकारक अशा पाठांची निर्मिती केली आणि ते पाठ व्हिडिओ स्वरूपात युट्युब वर टाकून त्याद्वारे मुलांना मुलांच्या शिक्षणात उपयोगी करण्यात आले तरी सुद्धा असे म्हणता येणार नाही न शंभर टक्के शिक्षक तंत्रस्नेही झाले अजूनही ही संख्या ५० टक्केच्या आसपासच आहे.

शिक्षक मित्र संकल्पनेचा उदय :—

शिक्षक मित्र ही अतिशय छान संकल्पना covid–१९ च्या काळात शिक्षण क्षेत्रात आली. शिक्षक मित्र म्हणजे विद्यार्थ्यांना मदत करणारा शिक्षकांचा मित्र. हा शिक्षक मित्र शिक्षकांना ऑनलाईन आणि ऑफलाईन या दोन्ही प्लॅटफॉर्मवर मदत करीत होता. शिक्षक मित्र म्हणजे त्या गावातील शिकलेला विद्यार्थी, विद्यार्थ्यांचे पालक किंवा विद्यार्थ्यांचा मोठा मित्र यापैकी कोणीही असू शकत होता. शिक्षक मित्रांमुळे विद्यार्थी शिक्षणाच्या प्रवाहात टिकून राहिला. ज्या ठिकाणी संकल्पना चांगल्या रीतीने राबविण्यात आली त्या ठिकाणी विद्यार्थ्यांच्या शिकण्यात सातत्य दिसून आले.

समावेशीत शिक्षण :—

Covid–१९ च्या काळात सर्वसामान्य विद्यार्थ्यांची शिकणे कठीण झाले होते अशा परिस्थितीत समावेशित शिक्षणा विषयी, दिव्यांगाच्या शिक्षणाविषयी तर काहीच उपायोजना नव्हत्या, परंतु ZOOM APP, google meet, web ex, you tube या ऑनलाइन प्लॅटफॉर्म मुळे दिव्यांगाचे शिकणे सुद्धा सोपे झाले. अनेक शैक्षणिक संस्थांनी दिव्यांग बालकांना ऑनलाईन शिक्षण देणे सुरू केले यांच्या काळात ऑनलाइन शिक्षणामुळे दिव्यांगांना सुद्धा या प्रवाहात टिकून ठेवता येईल हा विचार मजबूत झाला.

निष्कर्ष :—

ग्रामीण भागांमध्ये आणि रिमोट एरिया मध्ये कनेक्टिविटी ही मोठी समस्या आहे. काही ठिकाणी अजूनही इलेक्ट्रिसिटी पोहोचली नाही, त्या ठिकाणी मोबाईलला रेंज मिळत नाही अशा ठिकाणी मुलांचे ऑनलाईन शिकणे फार दुरापास्त होते. त्यामुळे तेथील विद्यार्थी ऑनलाइन शिक्षण घेऊ शकले नाहीत ही दुर्दैवाची बाब आहे. त्यामुळे ऑनलाइन शिक्षण सर्वसमावेशक होऊ शकत नाही, ज्यांच्याकडे सुविधा उपलब्ध अशाच विद्यार्थ्यांना ऑनलाइन शिक्षण घेता आले. ग्रामीण भागातील लोकांच्या कोरोना महामारी मुळे रोजगार हिरावून घेतला गेल्यामुळे त्यांच्याकडे मोबाईल रिचार्ज करण्याकरिता सुद्धा त्यांच्याकडे पैसे उपलब्ध नसल्यामुळे मुलांचे ऑनलाईन शिक्षण घेऊ शकले नाहीत.

वर्गात घडणारी अध्ययन अध्यापन प्रक्रिया ही नियंत्रणात असू शकते, वर्गात विध्यार्थी काय करीत आहे याकडे शिक्षकाचे लक्ष असते. वर्गातील मुलांचे चेहरे बघून शिक्षकाला, नेमका कुठला भाग त्यांना समजला किंवा कुठला भाग समजलं नाही हे ओळखता येते. शिक्षकाच्या सुद्धा चेहऱ्यावरील हावभाव, करपल्लवी नेत्रपल्लवी याद्वारे विद्यार्थी शिकत असतात. ऑनलाइन शिक्षणामध्ये मात्र विद्यार्थी video offकिरीत असतील तर आपला विद्यार्थी खरोखर आपलं लक्षपूर्वक ऐकत आहे की तिकडे तो झोपला आहे हेसुद्धा शिक्षकांना माहिती नसतं. व्हिडिओ बंद करून अनेक विद्यार्थी दुसरे काम करत असतात याला कुठल्याही प्रकारचा अटकाव शिक्षकांना करता येत नाही हा फार मोठा दोष ऑनलाईन शिक्षणाचा आहे.

ऑनलाइन शिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांच्या आरोग्याचा सुद्धा प्रश्न अतिशय गंभीर झालेला आहे. मुलांचा eye span अतिशय कमी असतो किंवा त्यांची एका ठिकाणी बसण्याची वृत्ती सुद्धा कमी असते. त्यामुळे जास्त वेळ ते स्क्रीनकडे एकसारखे बघू शकत नाही किंवा एका ठिकाणी बसून राहू शकत नाही. एकसारखे स्क्रीन बघितल्यामुळे त्यांच्या डोळ्यांवर घातक परिणाम होतात. तसेच मानसिक आरोग्य सुद्धा बिघडते, त्यांच्यामध्ये चिडचिडेपणा निर्माण होतो. अध्यापन पद्धती समूहात घडणारी प्रक्रिया आहे, ऑनलाइन प्रक्रियेमुळे मुलं एकलकोंडी बनलीत त्यामुळे समूहासोबत कसे राहायचे यासंबंधीचा अनुभव त्यांना मिळत नसल्यामुळे त्याची सामाजिक आरोग्यही धोक्यात आले.

संदर्भ ग्रंथ :—

1) World Health Organization (2020), Reports and Occasional Publication Geneva.
2) CMIE (2020), Report on Employment and Unemployment, Mumbai.
3) Ghosh Sangita (2020), Examination the Covid-19 Relief Package for MSME,s Economics Political Weekly, May 30, 2020.
4) Government of India (2020), Ministry of Health and Family Welfare Reports, New Delhi.

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Arts & Commerce College, Jarud — Seal

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

III 2021-22

www.bhavmala.com ISSN2395-0366

भावमाला

वर्ष-८ वे, अंक-३१, ऑक्टोबर-नोव्हेंबर-डिसेंबर २०२१

• संपादक – प्रा.डॉ. प्रल्हाद वावरे •

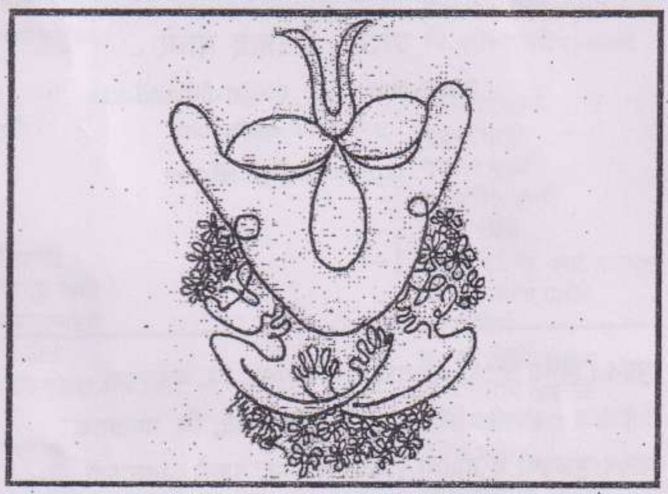

• दिपावली विशेषांक •

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist Amravati.

ISSN2395-0366

वर्ष - ८ वे

ऑक्टोंबर-नोव्हेंबर-डिसेंबर २०२१

अंक मूल्य - ७५/-

वार्षिक वर्गणी - ३०० रू.

* कला,साहित्य, भाषा, समाज, संस्कृती, संवर्धनाचे विचारपीठ *

भावमाला

• मुख्य संपादक •

प्रा.डॉ. प्रल्हाद वावरे

Email: wawre123_66@rediffimail.com

www.bhavmala.com

drpjwawre@gmail.com

मुद्रण : निलेश प्रिंटर्स, आठवडी बाजार, पुसद, जि. यवतमाळ

प्रकाशक : अंजनी पब्लिकेशन, श्रीरामपूर, पुसद, जि. यवतमाळ

अक्षर जुळवणी व मांडणी : शशीकांत ना. यावले, अमरावती

मुखपृष्ठ संकल्पना : प्रा.डॉ. प्रल्हाद वावरे, पुसद

संपादकीय पत्र व्यवहार : प्रा.डॉ. प्रल्हाद वावरे, संपादक, भावमाला.

'प्रथमेश', २८/२९ ग्रीनपार्कनं. १, श्रीरामपूर, पुसद, जि. यवतमाळ ४४५२१५

संवाद संपर्क : ९४२१७७१७३३, ८८३०३२४१०९

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
... & Commerce College, Jarud

अंतरंग

- शोध निबंध-
  - १) गावगाड्यातील चांभार समाज-एक अभ्यास – डॉ. सुनंदा रेवसे
  - २) विनय मिरासे यांची कथा – प्राचार्य डॉ. देवेंद्र पुनसे
  - ३) नभ आणि भूमिला सांधणारी ना. धो. ची निसर्गकविता – प्रा. मीनल येवले
  - ४) संत साहित्यातील मानवतावाद – प्रा. डॉ. प्रल्हाद वावरे
- परिक्षणे / प्रतिक्रिया -
  - १) भोगवटा दलित लेखकाचे ललित आत्मकथन – प्रतिभा अहिरे
  - २) भाकरी आणि कर्म -जगण्या भोगण्याची गोष्ट – डॉ. कैलास दौड
  - ३) संत चोखामेळा-संत कवि आणि माणूस – डॉ. माधव जाधव
  - ४) सकारात्मक ऊर्जेच्या कविता – अशोक लोटणकर
  - ५) अशोक खोब्रागडे यांचा लोकपाल की भोकपाल – डॉ. पुनम येसंबरे
- * ओळख नव्या पुस्तकांची-
  - १) 'ऊन पाऊस' कवितेचे वाङ्मयीन स्वरूप – संपा. प्रा. डॉ. राजाराम सोनटक्के, प्रा. डॉ. विजया राऊत
  - २) सदानंद सिनगारे साहित्य आणि समीक्षा – डॉ. श्याम जाधव
  - ३) नाही कसं म्हणता??? – अशोक सारडा
- कथा / ललित -
  - १) मरणाची कला – प्राचार्य डॉ. देवेंद्र पुनसे
  - २) दोन संकलित लघुकथा – चि. ओंकार मनिष व्यवहारे
- कविता-
  - १) पाठीराखा – सुनिल लव्हाळे
  - २) पाणीपखाली – मधुकर गराटे
  - ३) शार्टकट – गजानन घुबडे
  - ४) सुखानंद – प्रा. सुनिल तोरणे
  - ५) नित्या – संजय पंडित
  - ६) तो दरवर्षी बहरतो – प्राचार्य डॉ. पी. आर. राजपूत
  - ७) प्रत्येकाने माणूस व्हावे – प्रा. डॉ. प्रमोद गारोडे
  - ८) फाटलेल्या आयुष्याला – अरूण विघ्ने
  - ९) अवर्षनातले डोळे – प्रा. डॉ. विजय जाधव
  - १०) वास्तव / दीप माझ्या अंतरीचा – प्रा. शांताराम हिवराळे
  - ११) कविते – प्रा. अभय दांडेकर
  - १२) तुम्ही चंद्र पेरत व्हा – अनिल मनोहर
  - १३) हतबल / हंगाम – राजेश चौरपगार
  - १४) मायले – विजय बिंदोड
  - १५) सरण – अय्यूब पठाण
  - १६) शिक्षक दिन – सुनिल लव्हाळे

हा अंक प्रकाशक, मालक प्रा.डॉ. प्रल्हाद वावरे यांनी निलेश प्रिन्टर्स, आठवडी बाजार, पुसद येथे छापून ग्रीन पार्क क्र. १ येथे खाजगी वितरणासाठी प्रकाशीत केला. या त्रैमासिकातील लेखकांनी लिहिलेल्या मतांशी संपादक, मुद्रक, प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही. सर्व वादविवाद पुसद न्यायालयाअंतर्गत राहील.

सदानंद सिनगारे : साहित्य आणि समीक्षा

- डॉ. श्याम जाधव
संवाद-९९५८७०१९८७

आमचे मित्र जरूड जि. अमरावती येथिल महाविद्यालयात मराठीचे प्राध्यापक तथा सध्या कार्यकारी प्राचार्य म्हणून कार्यरत असलेले.... त्यांनी एका ग्रामीण साहित्यिकाची साकल्याने ओळख आपल्या सिद्धहस्त लेखनीद्वारे करून दिली आहे. सदानंद सिनगारे यांच्या समग्र साहित्यावर संत गाडगेबाबा अम. विद्यापीठात त्यांनी आपला आचार्य (पीएच. डी.) चा प्रबंध सादर करून ही सर्वोच्च पदवी संपादन केली. सदानंद शिनगारे हे पोस्टसेवेत सर्व्हिसला होते, सेवा करीत करीत त्यांनी अत्यंत मोलाची अशी साहित्यसेवा केली, मराठी मानसाच्या जगण्यातील वास्तवातील कमतरता आपल्या विविध साहित्यकृतीतून त्यांनी मांडल्यात अत्यंत संयमाने आणि प्रभावी शब्दशैलीचा वापर करून सदानंद शिनगारे अभिव्यक्त झालेले आहेत,या ग्रंथाची मांडणी करतांना डॉ. श्याम जाधवांनी शिनगारे यांचे संपूर्ण व्यक्तीमत्व उलगडून दाखविले असून मानवी मनाला शांतता व सौहार्द लाभण्यासाठी या साहित्याने मोलाची भूमिका वठविलेली आहे. सदानंद शिनगारे यांचे चार कवितासंग्रह, चार कथासंग्रह, एक कादंबरी, दोन ललित लेखनाचे संग्रह, एक आत्मकथन, तसेच अनुवादित कथांचे एक पुस्तक शिवाय भारतीय डाक पत्रांचा ईतिहास अशी बहूमूल्य साहित्यसंपदा ही अलिकडील नवोदोत्तरी काळातील आहे. अत्यंत धारदार लेखन करणारे हे साहित्यिक १९९७ पासून तर २०१४ पर्यंत वरील साहित्य त्यांनी लिहीले दुर्देवाने फेब्रूवारी २०१६ मधे त्यांचे अपघाती निधन झाले आणि एका प्रभावी आणि जीवनावर सकारात्मक भाष्य करणारा द्रष्टा साहित्यिक आपल्यातून निघून गेला.

ग्रामजीवनाशी या साहित्यिकाची नाळ जुळलेली असल्यामुळे आपल्या कलाकृतींमधून त्यांनी सामान्य मानसांचे दुःख आणि व्यथा, वेदना मांडल्या आहेत. अनेक विषयांना त्यांनी हात घातला खरे तर ग्रामीण माणूस हा समस्यांनी वेढलेला असतो, शेती बेभरवशाची अलिकडच्या काळामधे झालेली आहे. मानसाच्या जगण्याला मोल राहिलेलं नाही. निसर्ग आणि सरकार दोघेही शेतकर्याप्रती निष्ठूर आहेत त्याचेही प्रतिबिंब या साहित्यात उमटलेले आहे. सदानंद शिनगारे भारतीय पोस्टसेवेत कार्यरत होते केंद्रसरकारची चाकरी करीत असतांना त्यांनी सामान्य मानसांच्या दुःखाशी जूळलेली नाळ तुटू दिली नाही. त्यांच्यावर म. फुले, साने गुरूजी, संत गाडगेबाबांच्या विचारांचा प्रभाव होता. कालायतस्मे नमः या

ISSN2395-0366

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

उक्तीनुसार जग परीवर्तनशील असून बदलने हे जीवंतपणाचे लक्षण आहे....ग्रामजीवनाचा वेध त्यांनी आपल्या कलाकृतीतून घेतला आहे. या ग्रंथामधे प्रस्तुत लेखकाने ग्रामीणसाहित्याचा विचार मांडलेला आहे, संपूर्ण इतिहासाची मांडणी पहिल्या प्रकरणात केली आहे त्यामुळे ग्रामीण साहित्यांची रूपरेषा समजायला सोपे झालेले आहे.

सदानंद सिनगारे यांचे ग्रामीण साहित्यातील योगदान दाखवितांना त्यांचे साहित्य महान संतपरंपरेचे अधिष्ठाण मांडणारे आहे अंतरीचे भावे । स्वभावे प्रगटे ।। या तुकारामाच्या उक्तीनुसार परामर्ष घेतलेला आहे. खेर्डा या लहानशा गावात ३१ जाने. १९४९ ला त्यांचा जन्म झाला, आईवडील शेतमजूर, हक्काचे घर सुद्धा राहायला नाही अशी विपन्नावस्था, अठराविश्वे दारिद्र्य त्यांच्या वाट्याला....तरीही आपल्या लेखनीतून जीवनांचं दर्शन घडविले आहे. संघर्ष हा प्रगतीचा आत्ममार्ग आहे तो ज्याने स्विकारला तो यशस्वी होतोच. असा ठाम विश्वास त्यांच्याकडे होता, आणि ते यशस्वी झालेही. आपली सेवा बजावतांना त्यांनी मनाला जागृत ठेवले साहित्यातील अनेक प्रकार लिलया हाताळले. पुढे त्यांना कविता लेखनाचा छंद जडला...

कवितेने माझ्या व्हावे घरटे
आश्रय आणि माय व्हावे,
कविता व्हावी सुगंधी माती
गर्भांकुरातील बिज व्हावे...

अशी साद ते कवितेला घालतात. सरकारी सेवेत असतांना अनेक बंधने पडतात, आत्मभान ठेऊन लिहीणारे कवी म्हणून त्यांची ओळख आहे. जाधवसरांच्या या समीक्षा ग्रंथाचा आढावा घेत असतांना सदानंद सिनगारे व्यक्ती म्हणून आणि साहित्यिक म्हणून उलगडत जातात हे या ग्रंथाची खासियत आहे. त्यांचे कविता लेखन, कथालेखन, तसेच कादंबरी अशा आशय आणि विषयाचे वेगळेपण याचाही विचार तद्वतच ललित लेखनविषयक विचार व आत्मकथन मुक्काम पोस्ट खेर्डा (गोसावी) यावर सुद्धा प्रकाश टाकला आहे. जाधवसर यांनी अत्यंत समर्पक भूमिका घेतली आहे. सखोल असे चिंतन करून या साहित्यिकाची ओळख साकल्याने या ग्रंथाद्वारे घडविली आहे आणि अभ्यासकांना सदानंद सिनगारे यांचे समग्र साहित्य उपलब्ध करून दिले आहे डॉ. श्याम जाधव यांना मनस्वी शुभेच्छा भावमाला परीवाराच्या वतीने सुद्धा त्यांना मनस्वी शुभेच्छा....पुढील लेखन प्रवासासाठी हार्दिक शुभकामना....

–प्रा. डॉ. प्रल्हाद वावरे
पुसद, संवाद–८८३०३२४१०९

ISSN2395-0366

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Arts And Commerce College * JARUD * Seal

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

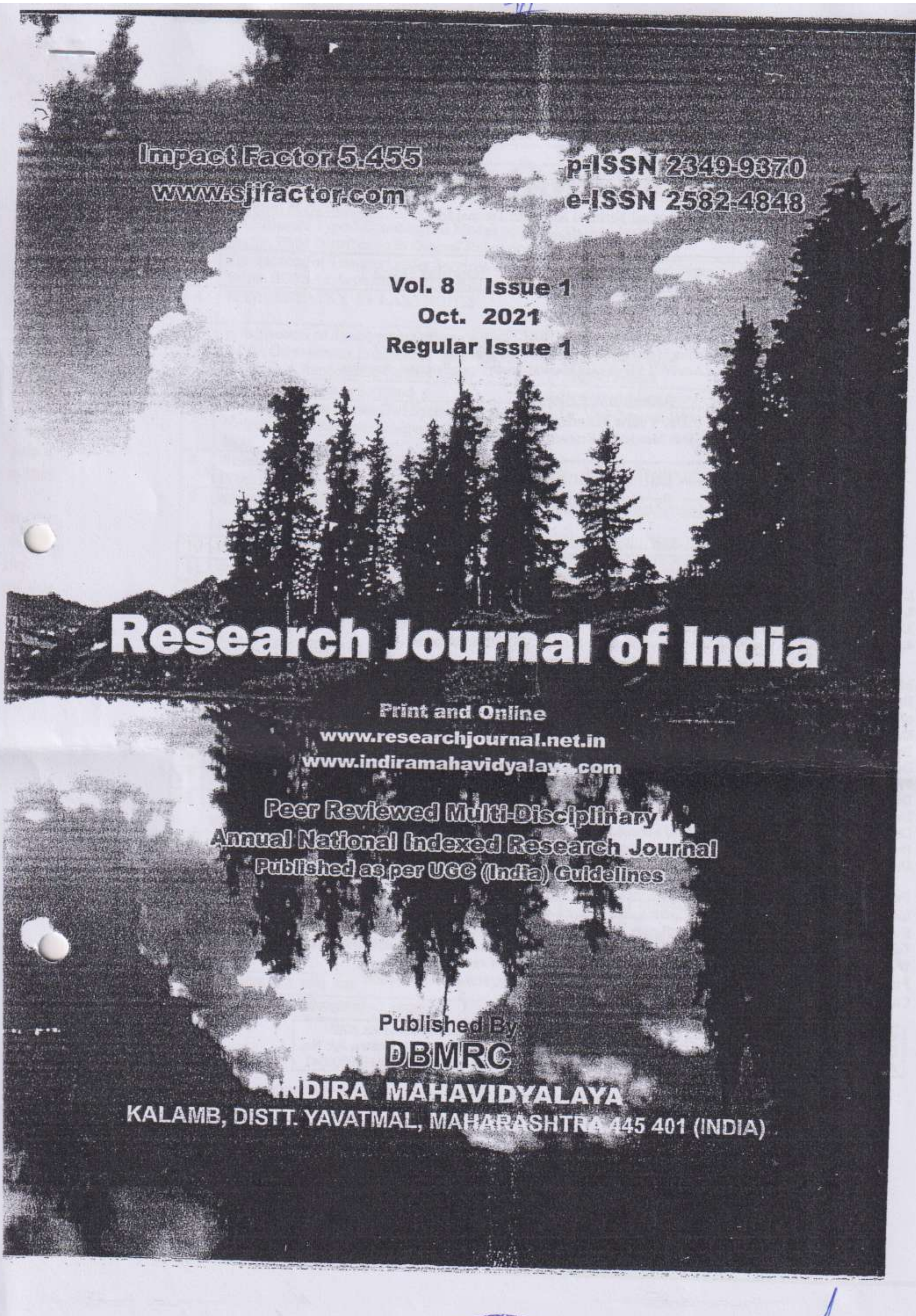

Impact Factor 5.455
www.sjifactor.com

p-ISSN 2349-9370
e-ISSN 2582-4848

Vol. 8 Issue 1
Oct. 2021
Regular Issue 1

Research Journal of India

Print and Online
www.researchjournal.net.in
www.indiramahavidyalaya.com

Peer Reviewed Multi-Disciplinary
Annual National Indexed Research Journal
Published as per UGC (India) Guidelines

Published By
DBMRC
INDIRA MAHAVIDYALAYA
KALAMB, DISTT. YAVATMAL, MAHARASHTRA 445 401 (INDIA)

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Art And Commerce College JARUD
Seal

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

Impact Factor 5.455 p-ISSN 2349-9370 e-ISSN 2582-4848

RESEARCH JOURNAL OF INDIA

Peer Reviewed Annual National Research Journal for
Multi-Disciplinary Studies since 2014

Volume 8 Issue 1 October 2021 Regular Issue 1

Chief Editor
Dr. Pavan Mandavkar
Principal, Indira Mahavidyalaya & Chairman, DBMRC
Presedent, Sant Gadge Baba Amravati Vidyapeeth Marathi Pradhyapak Parishad, Amravati

Associate Editor
Dr. Veera Mandavkar
Director, Dr. Bhau Mandavkar Research Centre (DBMRC)

---- Editorial Board ----
Prof. R.M. Wath **Dr. G.P. Urkunde** **Prof. N.V. Narule**
Prof. S.Y. Lakhadive **Dr. K.R. Nemade**
Details: http://www.researchjournal.net.in/first/second/EditorialBoard/

Invited Editors
1. **Vikram Raje**, 4, Alderman Willey Close, Wokingham – RG41 2AQ, Berkshire, UK
2. **Vishal Dahalkar**, 20747, N Margaret Ave, Prairie View, IL 60069 USA
3. **Dr. Anita Gupte Patil**, Auckland, New Zealand
4. **Ranjit Raje**, 201/83 Whiteman Street, Southbank, Melbourne, VIC-3006, Australia

Advisory Board
Mrs. Sonali Dahalkar, 20747, N Margaret Ave, Prairie View, IL 60069 USA
Dr. J. Prabhash, Former Pro-VC, Uni. of Kerala, Thiruvananthpuram, Director General of State institute of parliamentary affairs, Visiting fellow of diff. Uni. Australia, USA
Dr. Ramesh Mangal, NAAC Assessor, Ex. Principal, MKHS Guj. College & Director SVCC, Indore, M.P.
Dr. Anil Gajbhiye, Ex. Principal, Govt. college Sardarpur, Dist. Dhar, M.P.
Dr. Shashikant Sawant, Ex. H.O.D., Marathi, Vikram Vishwavidyalaya, Ujjain, M.P.
Prof. Dineshkumar Joshi, Ex. Registrar, S.G.B. Amravati University, Amravati
Dr. Santoh Thakre, Ex. Dean, Faculty of Social Science, S.G.B. Amravati University, Amravati
Dr. P.W. Kale, Ex. Dean, Faculty of Commerce, S.G.B. Amravati University, Amravati
Dr. R.A. Mishra, Principal, Amolakchand Mahavidyalaya, Yavatmal
Dr. U.V. Navalekar, Principal, Abasaheb Parvekar Mahvidyalaya, Yavatmal
Dr. J.M. Chatur, Principal, Smt. Nankibai Wadhwani Kala Mahavidyalaya, Yavatmal

Publisher: Dr. Mrs. Veera Mandavkar, Director, Dr. Bhau Mandavkar Research Centre
Indira Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Yavatmal, Maharashtra 445 401(India)
E mail – researchjournalofindia@gmail.com Alternate mail id – **marathipradhyapak@gmail.com**
Telephone: 07201-226147, 226129, Mob. Chief Editor: 9422867658, Director & Publisher: 9403014885
Websites: www.researchjournal.net.in **www.indiramahavidyalaya.com**
Printer: Seva Prakashan, Vijay Colony, Rukmini Nagar, Amravati, Maharashtra 444 606
Cover Page Design & Computer Work: **Dr. Pavan Mandavkar**

Online Access: Free / Subscription for hard copy for a year including special issues Rs. 500/- by Cheque/DD/netbanking in favour of Director, Dr. Bhau Mandavkar Research Centre, A/c No. 60175373000, Bank of Maharashtra. Branch - Azad Maidan Road. Yavatmal, IFSC - MAHB0000047

DR. A. B. KURADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Index

	From the Bench of Editor	Dr. Pavan Mandavkar	2
	Index		3
1	Chetan Bhagat's Half Girlfriend: A Novel of Agitation for Love	Prof. Prashant S. Jawade	4-6
2	LRS Bianchi Type-I Cosmological Model with Perfect Fluid Distribution in General Relativity	Dr. Manjusha Hajare (Borkar)	7-9
3	Transactions of Transport under Services of Indian BOP: An Assessment 2011-2020	Manoj Makarand Jantre	10-15
4	HOMOEOPATHY IN LARYNGITIS	Tejashri Thakare Reshmi Pillay	16-18
5	Effectiveness of Symphytum Officinale 30C As An Osteogenesis Enhancer in Undisplaced Fracture: A Randomized Control Trial	Mita Gharte Gayatri Nimbhore Yogesh Jadhav	19-21
6	Education System in Scotland	Dr. Pavan Mandavkar	22-27
7	Population status of two Owl Species from Melghat Tiger Reserve, Amravati, Maharashtra, India	Dr. Ved Ramesh Patki	28-30
8	Relationships and the Institution of Marriage in the plays of Mahesh Dattani	Dr. Ajay R. Patalbansi	31-33
9	वर्तमान संदर्भात संत गाडगेबाबांच्या कीर्तनातील प्रबोधनक्षमता	प्रा.डॉ. प्रमोद दामोदर देवके	34-36
10	मराठवाड्यातील स्त्रियांची ओवीगीते	प्रा.डॉ. रमेश बलभीम जाधवर	37-39
11	मानवाच्या जीवनात समतोल आहाराचे महत्त्व	प्रा. रंजना अ. नक्षिणे	40-42
12	विदर्भातील मराठी गझल : आशय आणि अभिव्यक्तीच्या अंगाने स्वतंत्र वाटचाल करणारे निवडक गझलकार	प्रा.डॉ. संजय पोहरे	43-49
13	संत एकनाथ व्यक्तित्व आणि कर्तृत्व	प्रा.डॉ. संतोष विष्णू चतुर	50-56
14	ऑगस्ट क्रांती दिन – महिलांचे योगदान	प्रा. भारती दि. रत्नपारखी प्रा. जगदीश आर. चिमुरकर	57-59
15	फेसाटीतील लोकसाहित्य	प्रा.डॉ.सूर्यकांत आजगांवकार	60-64
16	मूल्यशिक्षण : स्वरूप, संकल्पना व महत्त्व	प्रा.डॉ. अपर्णा पाटील	65-67
17	'उपरा' आणि 'उचल्या': एक तौलनिक विचार	प्रा. डॉ. विजयकुमार खंदारे	68-74
18	म. फुल्यांच्या क्रांतिकारी शिक्षणाची पेलादी चौकट बळकट करणारी बिजागरी : सावित्रीबाई फुले	प्रा. डॉ. संदीप रतन कांबळे	75-80
19	क्वी नारायण सुर्वे यांच्या कवितेतील प्रीतिभावना	डॉ. श्याम मु. जाधव	81-83
20	समतावादी तांड्याची अपेक्षा	डॉ. विजय जाधव	84-87
21	नवकथेचा वेगळा आविष्कार : खानोलकर आणि जी.ए.	प्रा.डॉ. वीरा पवन मांडवकर	88-92
22	कवी इंद्रजित भालेराव यांच्या काव्यातील स्त्री	प्रा. रवींद्र डाखोरे	93-95
23	निरंजन माहूर : यवतमाळ जिल्ह्यातील एक दुर्लक्षित पर्यटन तीर्थक्षेत्र	प्रा. एन. व्ही. नरूले	96-100
24	अण्णा भाऊ साठे यांची कथा	प्रा.डॉ. मिलिंद कांबळे	101-103
25	ग्रामीण साहित्य व लोकसाहित्य – अनुबंध	प्रा.डॉ. शरद वाघोळे	104-106

कवी नारायण सुर्वे यांच्या कवितेतील प्रीतिभावना

डॉ. श्याम मु. जाधव
सहयोगी प्राध्यापक तथा मराठी विभाग प्रमुख,
कला व वाणिज्य महाविद्यालय, जरूड,
ता. वरूड, जि. अमरावती, महाराष्ट्र, (India)
Email: shyamjadhao3@gmail.com मोबा. ९१५८७०१९८७

प्रस्तावना :

प्रेमकविता हा बहुधा सर्वच कवींच्या लेखनाचा विषय असतो. केशवसुतांपासून प्रेमकवितेचा विचार केल्यास त्यात हळूहळू बदल होत गेलेला दिसतो. त्यानंतरची कविकिरण मंडळाची इंग्रजी काव्याच्या अनुकरणाची प्रेमकविता यात हूरहूर, प्रतिक्षा, विरह, प्रेमभंग वगैरेंचा भाग येतो किंवा नंतरच्या काळातील वासनासक्त भोगलोलुप प्रेमकविता, या सर्व कवितेहून सुर्वेंची प्रेमकविता भिन्न असते.

नारायण सुर्वे यांची कविता ही पती–पत्नीच्या नात्यातील आहे. जिथे अन्य कविता संपते, तिथे ही सुरू होते. या कवितेला संपूर्ण सामाजिक संदर्भ प्राप्त झाले. त्यामुळे प्रामुख्याने येते ते चाहीस, खुराडवत संसार करणाऱ्या पती–पत्नीचे प्रेम, त्यांच्यातले रूसवे, फुगवे, चीड, संताप, व्यक्त करते. या कवितेत वासनाभोग असला तरी त्यापेक्षा आत्मसमर्पनाची ओढ अधिक प्रगाढ आहे, म्हणून ही निखळ स्वरूपाची प्रेमकविता ठरते. सामान्य कवितेला वासनेला आणि भावनेला एक स्वयंभू महत्व आले असते. हा सुध्दा जीवन वास्तावाचा एक भाग असतो. प्रेममीलनाच्या प्रसंगी उन्माद आणि उल्हासच एकमेंव असला तरी जीवनाच्या वास्तवाला पुन्हा दुसरी बाजू येते. म्हणून भावनेला व वासनेलाही वास्तवाचे पदर असतात. म्हणून सुर्वेंची निव्वळ प्रेयसी राहत नाही, तर ती सहचारिणी, आधार देणारीही व प्रेरक अशी ठरते.

नारायण सुर्वेंची कविता ही विवाहोत्तर प्रेम साकार करीत असल्यामुळे, त्यापूर्वीच्या भेटी, आठवणी, हूरहूर, लज्जा, अस्वस्थता, काहूर, आश्वासने, आतुरता हा भाग हा कवितेतून हद्दपार होतो. ही कविता मीलनापासूनच आरंभते आणि हे मीलनही अशा स्थितीतले असते, जिथे पलीकडे खडखडणारे कारखाने आहेत, खोल्याखोल्यांतून अंथरलेले बिछाने आहेत, ईश्वराच्या नावाने दिलेली शेवटची हाक आहे, अशा स्थितीत नव्या जोडप्याने एकत्र यायचे कुठे ? आणि बाबाने धुमसत फुटपाथ गाठावी, तेव्हा कुठे मिलनाचा एकांत लाभतो, म्हणून या एकांताला समर्पणाची ओढ असते. त्यासाठी शब्दांची गरज ठरत नाही. म्हणून कवी म्हणतात –

'तुझे गरम ओठ...
रात्री आली नकार घेऊन'

ही समर्पणाची ओढ सतत वाढतच जाते, म्हणून हे समर्पणसुध्दा वेगळया स्तरावरचे ठरते. पुढे कवी व्यक्त करतो ते असे की, रतीचा शेवट रती नाही. तर तो नव्या पिढीचा जन्म आहे. हा जन्म जसा आनंद आहे, तशी एक जबाबदारीची जाणीव करून देणाराही आहे आणि हेच मुख्य सत्य आहे.

सुर्वेंची प्रेयसी ही सुध्दा प्रियकराच्या बरोबरीने कष्ट उपसणारी अशीच आहे. त्यामुळे दिवसभराचे काम करून थकलेली जेव्हा ती घरी येते, तेव्हा हे आकाशच छानसे पाखरू होऊन खिडकीत येऊन बसले आहे, असे वाटते. तेव्हा ही केवळ प्रेयसी नसते, तर एक सहकारी असते, त्यालाही तिच्या कष्टाची जाणीव आहे, म्हणून कवी म्हणतो,

'आतासाच कुठे तिचा डोळा लागलेला आहे.
एक स्वप्न सारिका येऊन तिच्याशी बोलत आहे.
ऐन रंगात आल्या आहेत सुखदु:खाच्या गोष्टी'

अशा या दमून आलेल्या चंद्रावळीजवळ तिचा प्रियकर शब्द जुळवित बसला आहे. त्याला तिची ओढ वाटते. स्नेहमय साथ त्याला थंड सावलीसारखी वाटते. ती दिवसभर संसाराचे आझे शिरावर वाहत थकते तरी ती चैत्रपालवी होते. तिच्या सहवासात सारे विसरून जावे, तिला घेऊन निळया समुद्राकाठी फिरायला जाऊन शांतपणे

सुखदु:खाला निरोप द्यावा. मात्र प्रत्यक्षात समोर वेगळेच वाढून ठेवले असते. हे स्वप्नरंजन बाजूला सारून लोकल पकडून घाम गाळायला जाणे जास्त आवश्यक असते.

ही प्रियसखीची प्रतिमा कवीच्या मनात सतत घिरट्या घालीत असते. या साऱ्या आठवणींना संसाराचेचे संदर्भ जोडले आहेत. इथे कुठे विरहाचा, ताटातुटीचा संदर्भ येत नाही. यालाही कारण त्यांची विवाहोत्तर प्रेमकविता लिहिण्याची पध्दती. 'प्रेमात' निसर्गालाही तेवढेच स्थान असते. इथे मात्र सतत तिची वाट बघत असल्यामुळे कवीला निसर्गाशी तादाम्य पावणे सुध्दा कठीण जाते. तसे म्हटले तर प्रेमिकांसाठी 'पावसाळा' हा सृजनाचा मंत्र घेऊन येतो. या संदर्भाला विरहाची सुध्दा किनार जोडली असते, पण इथे जेव्हा पाऊस येतो, तेव्हा कवीला व्याकूळ करते ते,

'आता ह्या वाटेवरून
दोन पोरांना धरून
ती कशी जाईल.'

म्हणून सतत जाणवते ते, ज्यांची जगण्याची लढाई चालू आहे, त्यांच्यासाठी पावसाळा हा नवा दु:खाला आरंभ असतो. इथे कवी इथे प्रियकराच्या व्यथा–वेदना प्रकट करीत नाही तर फुटपाथवरच्या चिंता व्यक्त होतात. दोन पोरांना सांभाळत येणारी पत्नी डोळ्यासमोर येते, ते सुध्दा या उन्मत गडगडात. म्हणून सुर्वेची कविता निसर्गाचा मुक्तपणे आस्वाद घेण्यास धजत नाही.

अश्रू वाटून घेणे हे तिचे मुख्य काम आहे. केवळ तू उदास असून चालणार नाही. म्हणून कवी 'जेव्हा गलबलून जातो तेव्हा' तिच्या पवित्र कुशीचा त्याला आधार वाटतो. तिचे केस त्याला विरंगुळा ठरतात. तिची केसातून फिरणारी बोटे एकपरीने त्याला आश्वासन असते. दिवसंभराची थकलेली असूनही ही त्याच्यासाठी चैत्रपालवी होते, हे प्रेम विश्वास टिकवून ठेवणे हे सुध्दा जिकरीचे काम असते, तिने डोळ्यात जहर साठवून पाहू नये, ही त्याची एकच आकांक्षा असते. म्हणून तो म्हणतो –

'आयुष्य घृणेत सरणार नाही, हवीच तर घृणाही ठेव
ज्या खडकावर घुसळलीस मान त्या माणसावर विश्वास ठेव'

कारण बरेच्दा कोसळणाऱ्या विजेप्रमाणे तिलाही आपला वैताग व्यक्त करायचा असतो, परंतु ती बोलायचे थांबते, मोकळेपणाने बोलणे हा तिचा स्वभाव नाही. परंतु काही न बोलता संसाराच्या रथयात्रेत फक्त ओझे उचलण्याची जबाबदारी तिने पत्करली आहे. तिची चिंता ही त्याची चिरवेदना असते. म्हणून तो प्रेयसीला सांगतो –

इथे नारायण सुर्वेची कविता प्रेमभावनेचा उच्चांक गाठते. वेगळ्याच पातळीवरून तिथे स्वरूप सुर्वे उघड करतात. समाजाच्या एकांतिक प्रवृत्तीला असे विचार धक्कादायकही असू शकतात, नव्हे तसेच असतात.

नारायण सुर्वेच्या कवितेतील लढाई ही जगण्याचीच आहे. 'नवी संस्कृती' आणण्याचे व्रत प्रियकराने घेतले आहे. तेव्हातरी आपला सूर्य येईल अशी त्याची जिद्द आहे. यात तिचेही सहकार्य तेवढेच असते. म्हणून येणाऱ्या विजयाचे स्वागत करण्यासाठी ते तिला तयार राहायला सांगतात.

अशी ही प्रेयसीच्या सोबत चालणारी वाट कवी आनंदाने चालत असतो. साऱ्या सुखदु:खाची ओंजळ तिच्या हातात रिकामी करीत असतो. ती घरात पाऊल टाकले तेव्हाच ती या साऱ्या काळोख्या रात्री आपल्या गात्राने फुलविणार म्हणून मूकपणे आश्वासन देते आणि याच आश्वासनाची पूर्ती करण्यासाठी कवी धडपडत असतो. येणारी पहाट या दोघांचीच नाही, तर साऱ्या संसारांची असते.

थांब, माफ करा, तोवर तुला मला, सत्य, धीर, पावसाळा, विश्वास ठेव इत्यादी कवितांव्दारे त्यांची प्रेमभावना व्यक्त झाली. समाजाच्या नव्या कणखर आणि दणकट जाणीवा घेऊन ही कविता अवतरते. इथे जी लढाई सुरू असते, त्या लढाईत कवी हा स्वत:ही सहभागी असतो आणि साक्षीदारही आहे. ही लढाई संपली तरी नवे प्रश्न शिल्लक राहतात. अशीच अतिशय दु:खात, दारिद्र्यात कुढलेल्या मनाची ही कविता आहे, मात्र तिला प्रेमाची साथ असल्यामुळे ती आशावादी ठरते. जे दारिद्र्य हजारो लोकांच्या साक्षीने पुढे उभे राहाते, ते दारिद्र्य त्यांच्या कवितेतून कुठेच हद्दपार झालेले दिसत नाही. या साऱ्या दारिद्र्यात दोन क्षण सुखाचे घालविता येतील अशी एकच व्यक्ती असते, ती म्हणजे त्याची प्रेयसी, तिच्याजवळ साऱ्या सुखाची ठेव जपलेली असते. म्हणून ही कविता सत्य साकार करते. अशाप्रकारे नारायण सुर्वे यांच्या कवितेतून प्रीती भावना व्यक्त होते.

निष्कर्ष :

१) नारायण सुर्वे यांची प्रेम कविता ही वासनासक्त, भोगलोलूप प्रेमकविता अशा स्वरूपाच्या कवितेहून त्यांची प्रेमकविता अगदी वेगळी आहे.

२) नारायण सुर्वे यांची प्रेमकविता ही सहचरिणी व आधार देणारी प्रेरक शक्ती ठरते.
३) नारायण सुर्वे यांची प्रेमकविता विवाहोत्तर प्रेम साकार करते.
४) नारायण सुर्वे यांच्या प्रेमकवितेतून रतीच्या आनंदामागे एक जबाबदारीची जाणीव करून देणारी ठरते.

संदर्भग्रंथ सूची :

१) ऐसा गा मी ब्रम्हा, नारायण सुर्वे, अभिनव प्रकाशन, मुंबई, प्रथम आवृत्ती १९६२
२) जाहिरनामा, नारायण सुर्वे, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, प्रथम आवृत्ती १९७५
३) माझे विद्यापीठ, नारायण सुर्वे, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई.
४) सर्व सुर्वे, संपादक, वसंत शिरवाळकर, डिम्पल पब्लिकेशन, ठाणे., प्रथम आवृत्ती

❖❖❖

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Seal — Arts And Commerce College * Jarud *

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

Impact Factor - 8.572 (SJIF)
ISSN - 2278 -9308

FEBRUARY 2022
ISSUE NO. (CCCXXXVI) 336

B.Aadhar

Peer - Reviewed & Refereed Indexed

MULTIDISCIPLINARY INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL

एकदिवसीय आंतरराष्ट्रीय चर्चासत्र

मराठी साहित्यातील नवजाणिवा

शोधनिबंध विशेषांक

संपादक

डॉ. जगदीश साबू | डॉ.शिवाजी नागरे | डॉ.श्रीकृष्ण काकडे

B.Aadhar

This Journal is Indexed in
Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
Cosmos Impact Factor (CIF)
International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit to : www.aadharsocial.com

Aadhar PUBLICATIONS

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Art And Commerce College Seal JARUD

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -8.572 ,Issue NO, 336 (CCCXXXVI)
ISSN : 2278-9308 February, 2022

Impact Factor – 7.675 **ISSN – 2278-9308**

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

February,2022

ISSUE No- (CCCXXXVI) 336

मराठी साहित्यातील नवजाणिवा

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

प्रा.डॉ. शिवाजी नागरे
प्रा. डॉ. श्रीकृष्ण काकडे
संपादक
मराठी विभाग,
शंकरलाल खंडेलवाल कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय अकोला.

Aadhar International Publication

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

© All rights reserved with the authors & publisher

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -8.572, Issue NO, 336 (CCCXXXVI)
ISSN : 2278-9308
February, 2022

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	गोमंतकातील स्त्रियांच्या कथालेखनातील नव्या जाणीवा	प्रा.सोनिया सावंत	1
2	उत्तर-आधुनिकता आणि मराठी नाटक	राजरत्न किशनराव दवणे	8
3	मराठी वाङ्मयातील अनुवादित साहित्याचे स्वरूप	डॉ.रामलीला सुदामराव पवार	14
4	जागतिकीकरणाचा प्रभाव व बदलते साहित्यप्रवाह	प्रा. डॉ. गंधारे द.के	19
5	जागतिकीकरणाचे नव्वोदत्तरी साहित्यावरील परिणाम	प्रा. डॉ. अनिल सखाराम बाभुळकर	22
6	जागतिकीकरणाचा परिणाम व मराठी साहित्यातील गंभीरता	डॉ.गजानन कोर्तलवार	27
7	एकविसाव्या शतकातील मराठी कवितेतील बदलते प्रवाह	डॉ. संदीप रंगनाथ तापकीर	32
8	एकविसाव्या शतकातील मराठी कवितेची स्वरुप वैशिष्ट्ये व तिच्यापुढील आव्हाने	प्रा.डॉ.एच.डी.आकोटकार	36
9	नव्वदोत्तरी आंबेडकरी मराठी कविता आकलन आणि विश्लेषण	प्रा.डॉ.भरत कचरे	39
10	इ.स.१९९० नंतरची महानगरीय मराठी कविता : एक आकलन	प्रा.डॉ.व्यंकटी पावडे	47
11	प्रवीण गुल्हाने यांच्या 'पापणीत माझ्या' या नवकाव्यसंग्रहाचे आकलन	डॉ. भगवान जालमसिंग साबळे	52
12	नवकवितेतील महानगरीय जाणिवा	मोरे पंडित किशनराव	58
13	एकविसाव्या शतकातील ग्रामीण कादंबरी	डॉ. पवन मांडवकर	62
14	ग्रामीण,दलित, स्त्रीवादी व आदिवासी साहित्यातील बदलते जीवनदर्शन	डॉ.गणेश गोपाळराव मालटे	67
15	जगण्याचे सार्थ आकलन मांडणारी नीलकृष्ण देशपांडे यांची कविता : देहदोहा	अभय सुभाष जोशी	70
16	पद्मरेखा धनकर यांच्या कवितेतील ('फक्त सैल झालाय दोर ') स्त्री संवेदनविश्व	डॉ वर्षा शिरीष फाटक	75
17	'कवी शेषराव पिराजी धांडेंची नवी अनुभूती व नव्या जाणिवेची कविता'	डॉ. अशोक रा. इंगळे	81
18	दलित आत्मकथनातील नवजाणिवेचा वेगळा प्रवाह :'वेदनेवरील फुंकर'	डॉ. प्रमोद भीमराव गारोडे	90

60	'शहर आत्महत्या करायचं म्हणतंय' : अगतिक महानगराचे आत्मवृत्त स्वप्नील राजेश इंगोले	287
61	'नंतर आलेले लोक'मधील स्त्री-प्रश्नांची चर्चा सायली सुरेश पिलणकर	292
62	आदिवासी निहाली भाषेचे बदलते स्वरूप प्रा. डॉ. श्रीकृष्ण काकडे / रश्मी जगदीशराव सातफळे	295
63	माधव कोंडविलकर यांच्या कादंबऱ्यातील बदलत्या जीवन जाणिवा डॉ. शिवाजी नीळकंठ नागरे/प्रा. सुवर्णा किसनराव घोपे	299
64	जागतिकीकरण आणि ग्रामीण कवितेतील जाणिवांचे संदर्भ प्रा. विक्रम उखर्डा मोरे	304
65	'ताई मी कलेक्टर व्हयनू' व 'आयदान' मधील नवजाणिवा प्रा.डॉ.शिवाजी नागरे / प्रकाश गंगाराम बावणे	309
66	'शिंपल्यातील मोती' या काव्यसंग्रहातील सर्जनशील जाणिवांचा वेध प्रा.पुरुषोत्तम प्र.सूर्य	314
67	स्त्रियांच्याआत्मचरित्रातील नवजाणिवा प्रा. डॉ. श्रीकृष्ण काकडे / उज्वला समाधान डांगे	318
68	कवी इंद्रजित भालेराव यांच्या काव्यातील बदलती ग्रामीण मानसिकता प्रा. शशिकांत काळे	323
69	नवकवितेतील कृषीजाणीवेची बदलती रूपे डॉ.श्रीकृष्ण वामन पदमणे	326
70	अण्णा भाऊ साठे : जीवन आणि कार्य नवजाणिवांचा आविष्कार प्रा. डॉ. वैशाली बाबुराव कोटंबे	328
71	आदिवासी साहित्यातील बदलते स्त्रीजीवन प्रा.चिन्नना चालुरकर	332
72	नव्वदोत्तर मराठी बालसाहित्यातील नवजाणिवा प्रा. डॉ. सौ. ममता इंगोले / प्रा. ए. बी. भावसार	335
73	एकविसाव्या शतकातील ग्रामीण कवितेतील नवजाणिवा प्रा. डॉ. श्रीकृष्ण काकडे / कु. शताब्दी विलासराव धांडे	340
74	संत साहित्यातील नवजाणीवा कु. प्राची विनोदराव मेंढे	344
75	नंदा खरे यांच्या साहित्यातील नवजाणिवा अभिजित अशोक इंगळे	347
76	स्त्रीवादी साहित्य प्रा. सीमा चिमणकर	350
77	जागतिकीकरणाचा परिणाम व साहित्यातील गंभीरता सहा. प्रा. तुळशिराम शंकर कांबळे	352

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator, IQAC
Arts & Commerce College, Jarud
Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -8.572 Issue NO, 336 (CCCXXXVI)
ISSN : 2278-9308
February, 2022

कवी इंद्रजित भालेराव यांच्या काव्यातील बदलती ग्रामीण मानसिकता

प्रा. शशिकांत काळे
मराठी विभाग कला, वाणिज्य महाविद्यालय, जरूड

नवदोत्तर कालखंडातील ग्रामीण काव्यातील महत्वपूर्ण कवी म्हणून कवी इंद्रजित भालेराव ओळखले जातात. त्यांच्या काव्यातून ग्रामीण भागातील लोकांची बदलत चाललेली मानसिकता दिसून येते. काळाबरोबर जग बदलत आहे. शहरीकरण, आधुनिकीकरण यामुळे ग्रामीण जीवनमान बदलत आहे. ग्रामीण भागातील व्यवसाय पार मोडकळीस आले आहे. ग्रामीण माणूस परंपरागत शेतीतून कोणतेही सुख मिळवू शकला नाही. त्यांच्या जीवनाचे शोषण हा जीवनचा एक भाग झाला. या शेतरपासून नाळ तुटत नाही पण शेतीमध्ये नवीन पिढीने न येता काहीतरी वेगळे करून आपला उदरनिर्वाह करावा ही मानसिकता ग्रामीण भागात दिसून येते.

दूर राहिला गाव या संग्रहातील कविता गावापासून पोटापाण्यासाठी दूर गेलेल्या परंतु मनात गाव जपलेल्या माणसाची व्यथा करते._या कवितेतून काळानुरूप बदलते ग्राम जीवन दर्शविले आहे. जुने आणि नवीन याची तुलना करत कवीने बदलते गाव उभे केले आहे. मैनेला आवाज देणारा पोपटाचा काळ जाऊन बुलेटच्या आवाजाने प्रेयसीला प्रियकर आल्याची जाणीव होते. तो सुंदर आवाजाचा काळ आता लुप्त होत आहे. खोप्यातल्या पिलांसाठी चिमणी चारा घेऊन येते. तेव्हा पिलांच्या चिवचिवाटाने आसमंत भरून जातो. मानवी जीवनातील जातं गेलं आणि गिरणीच्या आवाजाने आसमंत व्यापला आहे. मोर आपल्या लांडोरीने सुंदर आवाजात साद घालतो. माणूसही आपल्या आप्तस्वकीयांच्या घरी जातो ते आगगाडीने, तसेच मोट जाऊन विहीरीवर मोटर आली. काळानुरूप होत असलेले बदल टिपत कवी म्हणतात,

मोट झाली जुनी तशी इंजिनही झाले जुने
माणसाच्या भल्यासाठी सगळ्यांचे येणेजाणे [१]

कवीने काळाबरोबर गावातील बदल टिपले आहे. यातून बदलती ग्रामरचना, बदलती ग्रामीण मानसिकता साकार करत काळानुरूप गावातील मानसिकता व्यक्त केली आहे. एकविसाव्या शतकात गावात आमुलाग्र बदल व्हायला लागले. गावाची पारंपरिक ओळख नष्ट होतं, शहरीकरण होत असलेले गाव समोर आले आहे. गावातील मातीचे घरे जा□न सिमेंटचे घरे निर्माण होत आहे. एकत्र कुटूंबपद्धती लुप्त होत विभक्त कुटुंबपद्धती निर्माण झाली आहे. अशा बदलत्या गावाचे दर्शन यातून घडते. कवीला आपल्या गावाचे बदललेलं भकास स्वरूप पाहून जुना काळ आठवतो. सगळं गाव एक होते. कुणाच्याही सुख — दुःखात धावून जाण्याची गावाची मानसिकता होती. कुणाला काहीही कमी पडले तर गाव त्याची मदत करायचे, सगळे गुण्यागोविंदाने राहायचे.

गाव एक होते सारे, गाव नेक होते सारे
बापलेक होते सारे,एकमेका [२]

अशा या गावात आता एकी दिसत नाही, विरोधाभासात जगणारी माणसं आता दिसतात. संगळ्यांची मने भंगलेली वाटतात. असा हा बदल मनात खंत निर्माण करतो. काळाबरोबर माणून अधिक सुसंस्कृत व्हायला पाहिजे होता परंतु तसे झाले नाही याची खंत कवीला आहे. काळाबरोबर बदलती ग्राम व्यवस्था ही सामाजिक, सांसकृतिक अधोगतीची आहे. माणूस भौतिकदृष्ट्या प्रगत झाला परंतु सामाजिक,सांस्कृतिकदृष्ट्या तो नाश होत आहे. याची खंत कवीच्या शब्दात दिसते.

भूमीचे मार्दव या काव्य संग्रहात_ग्रामीण भागतील शोषण यातून दर्शविले आहे. गावात आर्थिक टंचाईमुळे अनेकांना धनदांडग्या लोकांची अरेरावी, जबरदस्ती सहन करावी लागते.

ISSN : 2278-9308
February, 2022

खेड्यातील लोकांच्या गरिबीचा, अज्ञानाचा फायदा घेत त्यांना ओरबाडणारी वृत्ती कुठेही दिसते. एका माणसाने गवताचा भारा ठरल्यापेक्षा दुप्पट भावाने विकत घेतला. असे का घडले? याचे उत्तर पुढील ओळीतून कवीने दिले आहे.

'तिनं सांगितले
तो तिच्यासह भाऱ्याचा सौदा होता
म्हणून तर ती त्याच्या पाठीमागं गोठ्यात गेली'[3]

ग्रामीण भागातील शोषणाचे चित्रण येथे दिसते. पोटाची खळगी भरण्यासाठी करावी लागणारी तडजोड यातून समोर येते. हे ग्राम वास्तव ग्रामीण भागाची काळी बाजू समोर आणते.

गावाकडं या संग्रहात ग्रामीण जीवनानुभव आहे. कवीने गावातील जीवन अनुभवले होते. काबाडकष्ट, गरिबी, दुष्काळ यांच्याशी झगडत असलेले जीवन त्यांनी बघितले होते. शेतकरी जीवनातील व्यथा वेदनाचा अनुभव व अनुभूती त्यांच्याजवळ आहे. खस्ता खाणारं जीवन त्यांच्या पुढे होते. घाम गाळून पिक पिकवायचं परंतु सरकारी धोरणं, व्यापारी, अडत यांच्या सापळ्यात सापडलेल्या शेतकऱ्याला त्याच्या कष्टाचा मोबदला मिळत नाही. अशा अवस्थेतील जीवन त्यांच्या अनुभवात होते. लहानपणापासून शेतीनिष्ठ संस्कृतीत वावरल्यामुळे त्यातील प्रत्येक सुख दु:खाचा अनुभव व अनुभूती त्यांच्याजवळ आहे आणि त्यांची भावना शब्दरूपाने या काव्यातून उतरलेली आहे. कवीची चिंतनात्मक भूमिका या काव्यातून दिसून येते. यातील शब्द हे विचारास प्रवृत्त करणारे आहेत. ही कविता वास्तवाची जाणीव करून देणारी आहे. यातील प्रत्येक विचार, अनुभव हा अस्सल असून यातून उपस्थित होणारे प्रश्न अंतर्मुख करतात. उदा.

या भूमीचा, भूमीचा मूळ अधिकारी
बाप झालायं,झालायं आजचं भिकारी
गाव असून झालायं फिरस्ता [4]

अशा शब्दांतून कवी शेतकरी जीवनाची व्यथा व्यक्त करतात. बळीराजा, जगाचा पोशिंदा अशा शब्दांनी गौरविल्या जाणारा शेतकरी असा हवालदिल का होतो, त्याच्या अपार कष्टाचे फळ का हिरावून घेतले जाते. सुगीच्या काळात त्याने पिकवलेले पिक कमी भावात विकत घेतल्या जाते, जेव्हा दुष्काळासारखे संकट येते तेव्हा सरकार, राजकारणी पुढारी विचारत नाही. अशा जीवनाचीवेदना कवीने शब्दबद्ध केली आहे. कवीने आपल्या काव्यातून शेतकरी जीवनाचे विविध पापुद्रे उलगडले आहे. कवीचे जीवन हे ग्रामीण व निसर्ग अनुभवांनी समृद्ध आहे. यातील समस्या व त्यामागील कारणे यांची जाणीव त्यांना आहे. या जाणिवेतून निर्माण होत गेलेल्या या कविता आहे. शेतकरी जीवन मांडताना कवीने शेतीसोबत असलेल्या जीवनाला आपल्या काव्याचा विषय बनविलेले दिसते. शेतकरी जीवनाची वाताहत यातून जाणवत राहते. कवीच्या कवितेत शेतकरी जीवनाची वेदना दिसतात. कवीच्या कविता मुळात शेतकरी जीवनाच्या वेदना साकार करत त्या वेदनेमागीलकारणांची मीमांसा करणारी आहे. त्यांच्या काव्यातून शेतकरी जीवनाचे विविध पापुद्रे समोर येतात.

माझा बाप शेतकरी,उभ्या जगाचा पोशिंदा
त्याच्या भाळी लिहिलेला रातंदिस कामधंदा
कष्ट सारे त्याच्या हाती, दुसऱ्या हाती माप [5]

काळ बदलत गेला परंतु शेतीशी निगडित प्रश्न तसेच अनुत्तरीत राहले. अशा प्रश्नांची मीमांसा कवीच्या कवितेत येते. कवीच्या कवितेतून ग्रामीण भागातील सत्य वाचकांपुढे येते. ही निसर्गाची, ग्रामीण माणसांची कविता आहे असे म्हटल्यापेक्षा ग्रामीण माणसांच्या अंतरंगाची ही कविता होय असे म्हणणे योग्य ठरेल.

टाहो या संग्रहाचे शीर्षकच यातील आशय स्पष्ट करते.आत्महत्या व शेतकरीजीवन हा वर्तमानातील फार महत्वाचा विषय आहे. कष्टाला कधीही न घाबरणारा शेतकरी जीवनाला का कंटाळत आहे? त्याच्या या मानसिकतेला कारणीभूत कोण? असे विविध प्रश्न उभे होत आहेत. एवढे कष्ट करून श्रमाचे फळ भेटत नाही. कधी निसर्ग तर कधी सावकार, व्यापारी त्याच्या सुखाआड येतो. मनातील स्वप्न,ईच्छा अपेक्षा तशाच राहतात. घरातील भुकेले चेहरे त्याच्या समोर असते. प्रत्येकाच्या डोळ्यात भूक, अगतिकता दिसते आणि अशा विवंचनेतून मुक्त होण्याचा एकच मार्ग त्याला दिसतो तो म्हणजे आत्महत्या.

झाडाझाडाला विचारा
आत्महत्येच्या कहाण्या
या पहाडाला विचारा
माझ्या बापाच्या विराण्या [६]

बापाची आत्महत्या म्हणजे घराची आत्महत्या होय. घरातील कर्त्या पुरूषाने असे पाऊल उचलल्यावर घर उघड्यावर येते. सरकार, पुढारी यांच्या सांत्वनाचे काही दिवस गेले की जीवनाचे भीषण वास्तव समोर येते. कवीने असे वास्तव आपल्या काव्यातून रेखाटून ग्रामीण जीवनातील काळोख वाचकांपुढे आणला आहे. ग्रामीण जीवन म्हटले की साधे सरल जीवन, निसर्गात आनंदाने जगणारी ग्रामीण माणसे अशा शहरी विचारधारेला ही कविता धक्का देणारी आहे. ग्रामीण भागातील खरे अंतरंग ही कविता टिपते. ग्रामीण कविता जेव्हा बाहयांगावर केंद्रीत होती. तेथील निसर्ग, मानवी जीवनाचे सुखी समाधानी चित्रणात बहुतांश कवी गुंतले असताना कवी इंद्रजित भालेराव यांनी अस्सल ग्रामीण वास्तव समोर आणले. कमीत कमी शब्दांतून आशय व्यक्त करत वाचकांना मनाचा ठाव घेणारी ही कविता आहे.

संदर्भ —

१.भालेराव इंद्रजित, दूर राहिला गाव, प्रतिभास प्रकाशन,परभणी आवृत्ती तिसरी २००९ पान २८
२. भालेराव इंद्रजित, दूर राहिला गाव, प्रतिभास प्रकाशन,परभणी आवृत्ती तिसरी २००९ पान ३९
३. भालेराव इंद्रजित, भूमीचे मार्दव पान १०६
४. भालेराव इंद्रजित, गावाकडं, मनोविकास प्रकाशन,पुणे आवृत्ती दुसरी२०१४पान ०१
५. भालेराव इंद्रजित, गावाकडं,मनोविकास प्रकाशन,पुणे आवृत्ती दुसरी२०१४ पान २०
६. भालेराव इंद्रजित, टाहो, प्रतिभास प्रकाशन,परभणी आवृत्ती तिसरी२००९ पान ०९

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

Art And Commerce College * JARUD * Seal

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

SJIF Impact Factor - 5.54

E-ISSN 2582-5429

AKSHARA

Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

February 2022 Special Issue 04 Vol. V (A)

Akshara Publication

Chief Editor : Dr. Girish S. Koli, AMRJ

For Details Visit To - www.aimrj.com

E- ISSN 2582-5429

Akshara Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

AMRJ

February 2022 Special Issue 04 Volume V (A) SJIF Impact- 5.54

Akshara Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

February 2022

Special Issue 04 Volume V (A)

Scientific Journal of Impact Factor (SJIF) Impact-5.54

Scientific Journal Impact Factor

TOGETHER WE REACH THE GOAL

International Impact Factor Services

iiS

International Society for Research Activity (ISRA)

Journal-Impact-Factor (JIF)

Digital Online Identifier-Database System

Art And Commerce College Seal JARUD

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

Akshara Publication

Plot No 143 Professors colony,

Near Biyani School, Jamner Road, Bhusawal Dist Jalgaon Maharashtra 425201

E- ISSN 2582-5429

AMRJ

Akshara Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

February 2022 Special Issue 04 Volume V (A) SJIF Impact- 5.54

Index

Sr. No	*Title of the Paper*	Author's Name	Pg.No
01	Transformational Impact of Covid-19 on Teaching and Learning: A Study on Online Classes	Dr.Manjari Gupta Dr.Neelu Gupta	05
02	Socio-legal Status of Domestic Workers in India: A Critical Analysis	Dr. Sonia Aneja Ms. Rajni Gupta	08
03	Indu in *Roots and Shadows*: A Victim of Patriarchal Social Setup	Dr. Mahadeo Raghunath Jare	16
04	Media Trial: A Boon or A Bane	Dr.Sushma Gour	21
05	Effect and Role of Smart Learning and Massive Open Online Course on Higher Education System	Dr. Nagin Madhusudan Patel	24
06	Geographical Study of Fruit Farming in Barshi Tahsil of Solapur District	Dr. Arjun Shivaji Wagh Dr. Ankush S. Shinde	34
07	Political Participation of Scheduled Caste in Mungeli District	Nitesh Kumar Sahu Dr. Pramod Yadav	39
08	Why Does T.S. Eliot React To The Poem Title As *The Waste Land*? Poet's Action And Re-action Through Text And Context	Dr. Arvind Kumar Jyoti	44
09	A Descriptive Study on the Benefits of Women Economic Empowerment through Entrepreneurship	Ms. Shilpa Arya Dr. Pallavi Pattan	49
10	A Study on The Public Opinion Towards GST Implementation with Special Reference to Vijayawada City in Andhra Pradesh	N John Sukumar	54
11	Perception of Beneficiaries about the Role of *Gram Panchayat* for Creating Awareness and Strategic Implementation of *Pradhan Mantri Awaas Yojana- Gramin* (PMAY-G) in Madhya Pradesh	Pragati Tanwar Dr Manoj Songara	65
12	Impact of Insolvency and Bankruptcy Code, 2016 on NPA of Major commercial bank in India	CMA AK NEERAJ	72
13	Reciprocal Friendship in the Novels of Chetan Bhagat	Bhupendra B. Rajput Dr. Vilas Shripati Patil	80
14	Human Rights: Indian Class-Caste Perspective	Mr. Satish Jagannath Nikam	82
15	A Geographical Study of Problems of Agricultural Development in Drought Suffered Man Tahsil	Mr. Vishal S. Gholap. Dr. Arjun Shivaji Wagh	85
16	Equity and Sustainable Development	Prof. Dilip H. Rathod	89
17	मराठी रंगभूमी आणि नाटक : स्वरुप व विकास	प्रा. डॉ. वाल्मिक शंकर आढावे	94
18	नर्मदा बचाव आंदोलन : पर्यायांच्या प्रस्तावाचा अभ्यास	डॉ. राहुल गोंगे	98
19	संत शेख महंमद	प्रा.शशिकांत वि. काळे	103
20	सोशल मीडियाचा तरुणाईवर होत असलेला बदल : एक समाजशास्त्रीय अभ्यास	प्रा. शैलेश बाबुराव पाटील	109

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Arts and Commerce College Seal JARUD

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

E- ISSN 2582-5429
Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
February 2022 Special Issue 04 Volume V (A) SJIF Impact- 5.54

19

संत शेख महंमद

प्रा.शशिकांत वि. काळे
कला व वाणिज्य महाविद्यालय, जरुड, ता. वरुड, जि. अमरावती
मो.नं. 9421754857 मेल आयडी shashikantvkale@gmail.com

गोषवारा :-

संत कोणत्या जातीत जन्माल येतात याला महत्व नसते तर ते जातीपातीच्या, धर्माच्या पलिकडे जाऊन समाजाला ज्ञान देतात. त्यांचे ज्ञानदानाचे,समाज जागृतीचे समाज प्रबोधनाचे कार्य महत्वाचे असते म्हणूनच संत कबिरांच्या खालील ओळी, सार्थ वाटतात. धर्म जात, प्रदेश, प्रांत, सिमा यांच्या मर्यादा ओलांडून जाती, धर्मापेक्षाही हे विश्वाची माझे घर ही उक्ती आपल्या साहित्यातून, कार्यातून पटवून देणारे, अखंड मानवतेचा संदेश देणारे, हिंदू-मुस्लिम एकतेचे प्रतिक असलेले एक महान संत म्हणजे शेख महंमद होय. धार्मिक सद्भावनेचे प्रतिक म्हणून वारकरी संप्रदायात त्यांना मानाचे स्थान आहे. आजही त्याच्या कार्याकडे गौरवाने पहिले जाते. संत शेख महंमदाचा कार्यकाळ साधारणपणे 16 वे 17 शतक मानल्या जातो. त्यांनी हिंदू – मुस्लिम ऐक्यावर भर दिला असून समतेची विचारधारा समाजामध्ये रुजविली. वारकरी पंथाची आणि सुफी संत परंपरा आपल्या विचार, कार्यातून समाजाला पुढे ठेवली सद्गुरु आणि पिराचे ऐक्य सांगताना ते म्हणतात. सद्गुरु साचे पिरु । दो भाषांचा फेरु ॥ /नाही बिन्ना तारु । ज्ञान विवेकी ॥ / सर्व धर्म, पंथ जात एक असून त्यात व्दैतभाव नाही हे सूत्र शेख महंमदानी आपल्याला सांगितले. *जैसे एका झाडा । पत्रे फांद्या निवडा ॥ तैसा भाषा पवडा । गुरु पिरांचा ॥* कविवर्य मोरोपंतांनी आपल्या ' सन्माणिमाला ' या ग्रंथामध्ये शेख महंमदाविषयी गौरवोद्गार काढले. ***तारिती न कीर्तिच्या जो न लवे त्या मुसल – मानवा – नावा । / हर्षे सेख महांमद भगवज्जन मुसलमान मानावा ॥*** संसारुपी भवसागरातून तरण्यासाठी फक्त कीर्तीची नाव चालत नाही तर नम्रभाव असला पाहिजे ही विनम्रता शेख महंमदाकडे आहे म्हणून हर्षाने भगवद् भक्त शेख महंमदाचा गौरव करतात. हा विनयभाव म्हणजे शेख महंमदाचा समतेचा आणि पारमार्थिक अधिकार व्यक्त करीत आहे.

प्रस्तावना :-

शेख महंमदाचा जन्म धारुर (ता. आष्टी. जि. बीड) या गावी झाला असून आईचे नाव फुलाई व वडीलांचे नाव राजे महंमद असे होते. शेख महंमदाची गुरु परंपरा खालील प्रमाणे सांगता येईल

अब्दुल कादर जिलामी
↓
महंमद गौस
↓
राजे महंमद
↓
चांद बोधले
↓
शेख महंमद

शेख महंमदाचे वडील हे महंमद गौसचे शिष्य होते. आणि राजे महंमदाचे शिष्य प्रख्यात हिंदू साधू चांद बोधले होय हेच चांद बोधले शेख महंमदाचे गुरु होत.

ॐ नमो जी श्री सद्गुरु बोधले । त्यांना जानोपंता अंगीकारिले ।
जानोबाने एका उपदेशिले । दास्यत्वगुणे ॥ (यो.सं. 15.1)

चांद बोधले संस्कारानी हिंदू आणि गुरु परंपरेने सूफी असल्यामुळे त्याची परमार्थिक दृष्टी अधिक विशाल व्यापक, समन्वयशील बनलेली होती. चांद बोधलेनी आपल्या शिष्य शेख महंमद याला ज्ञान देताना इस्लाम धर्माचे शाश्वत मर्म सांगितले

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Seal

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

E- ISSN 2582-5429

AMRJ

Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
February 2022 Special Issue 04 Volume V (A) SJIF Impact- 5.54

तसेच सुसंवादी, सर्वसमावेशक अश्या हिंदू अध्यात्मज्ञानाचा उपदेश दिला. स्वत: शेख महंमद म्हणतात- अविंध यातीस निपजलो ।कुराण पुराण बोलो लागलो । / वल्ली साधुसिध्दांस मानलो । स्वहित परहिता गुणे ॥ (यो.सं. 16.66)

इतर संताप्रमाणे शेख महंमदाने सुध्दा गुरुची महती गायिली आहे.

अनेक विद्या शिकविती । ते जाणा विद्यागुरु बोलीजेती ॥
तरी भव तारावयाते न पवती । एका सद्गुरु वांचूनी ॥ (यो.सं. 5.75)

संसारातील विद्या गुरुकडून आपण शिकतो पण परमार्थामध्ये मार्गदर्शनासाठी सद्गुरु अत्यंत आवश्यक आहे. सद्गुरु भेटीच्या आर्ततेतून प्रकटलेला अभंग म्हणजे शेख महंमदाने केलेला गुरुगौरव होय.

येई बा सद्गुरु । माझिये भेटीस ।
तुजविण उदास । चित्त माझे ॥
माझे चित्त आहे ।तुझ्या पायांपाशी ।
तुजविण परदेशी । हिंडे जन ॥
जनविजन एक तव । कृपा ऐक्य ।
परब्रम्हांचे सुख । तुझेनि मज ॥

सद्गुरु कृपेमुळेच परब्रम्ह सुखाची प्राप्ती होते ही अनुभवण्याची बाब आहे. वडीलांच्या कृपेमुळे शेख महंमदाला चांद बोधले सारखा सद्गुरु मिळाला त्यामुळेच शेख महंमदाची पारमार्थिक वाटचाल वेगाने होऊ लागली सद्गुरुच्या कृपेमुळे साधुसंताच्या संगतीने त्यांचा परमार्थ फुलू लागला मन लैकिककडून अलौकिकाकडे झेपावू लागले. भक्ती रसात न्हावू लागले भक्ती श्रेष्ठ असून भक्ती करणे हे सुध्दा धाडसाचे काम आहे असे शेख महंमद सांगतात.

आमुचे नाचणी । कोणी नाचू नका ।
ज्याला असे धोका । लौकिकाचा ॥ (कविता संग्रह 90)

तर संत तुकाराम म्हणतात

तैसी हरिभक्ति सुळावरील पोळी ।
निवडे तो बळी विरळा शूर ॥

हरिची भक्ती ही सुळावरील पोळी (अतिशय कठीण गोष्ट) आहे म्हणून ती निवडणाऱ्यांचे कौतुक संत तुकाराम करतात. शेख महंमद या कौतुकास पात्र ठरतात. संत तुकाराम म्हणतात.

भक्ती ते कठीण विचारोनि पाहे तरी ।
भक्ती योगे संत समागमे सर्वसिध्द ॥

भक्ती करणे जरी कठीण असले तरी मात्र संत समागमाचे शाश्वत सुख त्यातून मिळते. म्हणूनच शेख महमंद भक्तीला सखी म्हणून संबोधतो- मातेहुनि अधिक । भक्ती माझी सखी । / तिचियाने सुखी । सर्वकाळ ॥ (कविता संग्रह 91)

नामस्मणाचे महत्व :-

भक्तिसाधनेच्या यज्ञात नामस्मरणाचे महत्व सर्वोतपरी मानले आहे. आत्मज्ञान प्राप्तीचा सोपा सुलभ मार्ग म्हणजे नामस्मरण होय. 'ज्यांचे मुखी नामकीर्ती ते विश्वाचे सारथी' या उत्तीप्रमाणे नामस्मरणात रंगलेल्या साधू संतांचा गौरव शेख महंमद आपल्या वर्णातून करतात- अंतरी तत्वकळा । वाचे निजनाम । /ते संत उत्तम । धर्मराज ॥ /जळती पापराशी । ऐशांच्या दर्शने । /पतिता उध्दरणे । नामे त्यांच्या ॥ /भवनदीचे तारु ।ऐसे साधुसंत ॥ /शेख महंमद नित्य । वंदी त्यासी ॥

नामस्मरणात दंग असलेला संत शेख महंमद याला नाम किती प्रिय आहे तर

नाम जीवाचे जिवन । भावे करितो जतन ॥
वाचा नि:शब्दी आवडी । प्रेमबोधे ध्यातो घडोघडी ॥
आसनी भोजनी अनिवार । अहर्निशी न पडे विसर ॥ (कविता संग्रह 100)

नामाशिवाय दुसरे काहीच सुचत नाही नाम माझ्या जीवाचेही जीवन आहे असे शेख महंमद सांगतो त्यांची ही अवस्था संत तुकारामाच्या खालील अंभागातून व्यक्त होते.

गोविंद गोविंद । मना लागलिया छंद ॥

मग गोविंदा ते काया । भेद नाही देवा तया ॥
आनंदले मन । प्रेम पाझरती लोचन ॥
तुका म्हणे आळी । जेवी नुरेची वेगळी ॥

पंढरीच्या पांडुरंगाचा महिमा गाताना शेख महंमद लिहितात.

कटावरी कर । चंद्रभागा ठाणा ।
दावितसे खुणा । भवसिंधूच्या ॥
पतितां कडसूत्र । भाविका पायवाट ।
दावी खुणां निकट । तरी उभा ॥
भवसिंधूची खोली । ब्रम्हांड बुडे ऐसी ॥
तळवा संतऋषी । भिजती ना ॥ (कविता संग्रह 234)

पंढरपूराविषयी आणि पांडुरंगाविषयी मनात नितांत श्रध्दा आणि ह्दयात अविट गोडी होती.

समाजजागृती :-

समाजजीवनातील अनिष्ट प्रथा, परंपरा, रुढी, चालिरिती, धर्माच्या नावावर चालणारे कर्मकांड, शुध्ददेवतांची उपासना. दांभिकता यावर शेख महंमद आपल्या वाणीने तुटून पडतात. शेख महंमद संत कबिराच्या प्रकृतीचे असल्यामुळे त्यांना तडजोडमान्य नाही जे बोलायचे ते रोखठोक.

देवत असत्या सामर्थ्यपणे । तर तोंडावर कां मुतती श्र्वाने ।
प्रसिध्द देखोनि झकली अज्ञाने । कनिष्ठ भजन करिती ॥ (यो.स. 14.73)

शुध्द देवतांची उपसना करणाऱ्या जनसामान्यांची त्यांना दया येते संत कबिराप्रमाणेच शेख महंमदाचे परमेश्वरील प्रेम उत्कट असले तरी त्यांची दृष्टी निर्गुण निराकारावर स्थिर झालेली आहे.

अविनाश निज निर्गुण । माझ्या जीवाच्या जीवना ॥
देवी देवता पाखंड । धिग जळो त्यांचे तोंड ॥
भुते मागती सांडणे । नर्क त्यांच्या हो भजने ॥
मागोन करविता हिंसा । भक्त उध्देरेल कैसा ॥
पाणी पाषाण प्रतिमा । तेथे उन्मत्त होती जमा ॥
वोळखीन ज्ञानदृष्टी । शेख महंमद निजभेटी ॥

या ज्ञानदृष्टीमुळे शेख महंमद देवेदवतांच्या पसाऱ्यावर कठोर हल्ला चढवितो. मात्र पांडुरंगाविषयी मनात नितांत आदरभाव, श्रध्दाभाव ह्रदयात वास करतो.

अनिवार पंढरी । अविनाश श्रीहरी ।
वाहीन अंतरी । व्यापुनी अलिप्त ॥

शेख महंमदाचे ज्ञानचक्षू सदैव उघडे असल्यामुळे त्यांनी मुर्तिभंजन करणाऱ्या धर्मांध मुसलमानांवर कठोर प्रहार केला.

मुर्ती लपविल्या । अविंधी फोडिल्या ।
म्हणती दैना जाल्या । पंढरीच्या ॥
अढळ न ढळे । ब्रम्हादिका न कळे ।
म्हणती आंधळे । देव फोडिले ॥

शेख महंमदांने हिंदू गुरुचा, हिंदू धर्माचा, हिंदू संतांच्या चरित्राचा, संतवाणीचा स्वीकार केल्यामुळे त्याला मुसलमान काफर म्हणून संबोधत असत. आणि हिंदू शेख महंमदाला मुसलमान असल्यामुळे देवतानिखंदन करतो असे समजत.

एक म्हणती हा यातीचा मलवंश । म्हणुन निखंदितो आमधा देवतांस ।
याचा मानूं ना आम्ही विश्वास । प्रतिमा निखंदिल्या ॥
देखत अविंध देवळे मोडीती । हा तो त्यांचाच स्वयाती ।
येणे प्रतिमेची केली माती । आता काय पुजावे ॥ (यो.सं. 62 ते 63)

E- ISSN 2582-5429
AMRJ
Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
February 2022 Special Issue 04 Volume V (A) SJIF Impact- 5.54

जननिंदेला न घाबरता आपले कार्य अविरतपणे शेख मेहंमदाने चालू ठेवले मुरळी प्रथेवर शेख महंमदाने जणू आग पाखडली समाजाला भानावर आणण्याचे काम केले.

ज्या मुरळया कारिती अनाचार। चालविती उन्मत्तांचे घरचार।
त्यांस म्हणती लावी भंडार। आपुलिया हाते ॥
पुण्य आचारण न ये मुरळयांच्या चित्ता। भलत्याच्या होतील कांता।
त्यांच्या हात भाळास लाविंता। कोण तरला सांग बा ॥ (यो.सं. 14-54 ते 55)

मुरळ्याविषयी अश्याप्रकारे निषेध नोंदविलेला आहे. एखादा व्यक्ती ब्राम्हण कुळात जन्माला येऊन भक्तीला पारखा झाला असेल तर त्याचे ब्राम्हण्य व्यर्थ ठरते.

उत्तम कुळी काय ।जाळावी विप्राची।
जो नाही हरीची। बोध भक्ती ॥ (कविता संग्रह 175)

समाजात ऐकोपा राहावा, समाजस्वास्थ टिकावे यावर शेख महंमदाचा भर होता.

सचापीर कहे मुसलमान। मऱ्हाटे म्हणती सद्गुरु पुर्ण।
परी दोहींत नाही भिन्नपण। आखे खोल देखो भाई ॥ (यो. सं. 173)

अशाप्रकारे समाज जागृतीचे कार्य शेख महंमदाने आपल्या साहित्यातून करण्याचा प्रयत्न केला

शेख महंमदांची ग्रंथसंपदे ग्रंथसंपदा :-

शेख महंमदाने मराठी, हिंदी, उर्दु फार्सी भाषेमध्ये बरीच ग्रंथरचना केल्याचे आढळून येते.

अ) योगसंग्राम :- हा शेख महंमदाचा मुख्य ग्रंथ होय हा ग्रंथ शके 1567 (इ.स. 1645) ला पुर्ण केला. या ग्रंथामध्ये 17 प्रसंग 2319 ओव्यांची रचना आहे. या ग्रंथात शेख महंमदाने एक व्यापक पारमार्थिक रुपक योजलेले आहे. आत्मा हा योध्दा आहे. हा आत्मरुपी योध्दा काम, क्रोध, आळस, अज्ञान, दंभ, मद, मत्सर इत्यादी अवगुणरुपी सैन्यावर मात करुन ब्रम्हांडाशिखर गाठतो असे वर्णन या ग्रंथात केले आहे.

ब) पवनविजय :- हा शेख महंमदाचा दुसरा ग्रंथ होय हा ग्रंथ शिव – कार्तिक संवादात्मक संस्कृत शिवस्वरोदया या ग्रंथाचा अनुवाद आहे. याचे अ) तत्वसार ब) पवनविजय क) काळज्ञान असे तिन खंड असून 482 ओव्या आहेत पण त्या अपूर्ण स्वरुपात उपलब्ध आहे.

चतुरवेदांचे सत्व काढिले। उपनिषदांचे सार घेतले।
शेक महंमद बोलिले। विजयो मंथन करुनिया ॥ (प.वि.1.84)

क) निष्कलंक प्रबोध :- या ग्रंथामध्ये 300 ओव्या असून त्या अपूर्ण स्वरुपात आहे. या ग्रंथामध्ये आचाराच्या बाहय अवडंबरावर प्रहार करुन परमार्थाचे खरे स्वरुप उलघडून दाखविले आहे.

पाणी प्याल्याविण नवजाय तान।
तैसे नव्हे ज्ञान प्रचेविण ॥

या ग्रंथामध्ये शुद्र देवतांच्या उपासना, त्या उपासनेचे अमंगळ स्वरुप, मठस्थ अनाचारात रंगलेले महानुभाव, जन्मजात श्रेष्ठ भावाची खोटी कल्पना इत्यादी विषयावर परखड मत मांडलेले दिसून येते.

ड) रुपके, भारुडे इत्यादी रचना

इ) स्फुट अभंग रचना 225

ई) हिंदुस्थानी कवित्त इत्यादी ग्रंथसंपदा उपलब्ध आहे.

लोकभाषेतील म्हणी :- शेख महंमद यांना जे सांगायचे आहे ते लोकांच्या भाषेत सांगितल्यास अधिक परिणामकारक ठरते हे माहित होते म्हणून त्यांनी ग्राम्य शब्दाचा वापर तर कधी पौराणिक, व्यवहारीक दृष्टांत देऊन आपले विचार सर्व सामान्यापर्यत पोहचविले. त्यांची काही उदारहरणे खालील प्रमाणे देता येतील.

1) दांडा जन्मला तरुवराशरीरीं ।तो रिघे कुदळी – कुऱ्हाडी भीतरी।
वनस्थळीचा मूळछेद करी। ऐसा अंगसंगे दावा ॥ (यो.सं. 12.20)
कुऱ्हाडीचा दांडा गोतास काळा

2) पहा पाथरवटे पाषाण घडिला । मग तो टाक्या सोसून मूर्तविला ।
तैसे धैर्य पाहिजे साधूला ।जन निंदो ते वेळे ॥ (यो. सं. 18.134)
टाकीचे घाव सोसल्याशिवाय देवपण येत नाही
3) वस्त्रा आड नग्न काष्ठा आड अग्न (कविता संग्रह 115).
4) दुरुनि डोंगर । दिसती शोभिवंत ।
जवळ गेल्या आत । कांटवण ॥ (कविता संग्रह 80)
दुरुन डोंगर साजरे
5) वडाची साल पिंपळा लावीजन । (यो.सं. 14.120)

परमार्थिकतेचे महत्व पटवून देताना व्यावहारिक दृष्टांता बरोबरच शेख महंमद लोकवाड्मयातील म्हणीचा वापर सुध्दा आपल्या रचनेत करतात.

संत वाड्.मयाचा प्रभाव :-

शेख महंमदाच्या साहित्यावर संत ज्ञानेश्वर, संत कबिर, संत तुकरामाच्या वाड्.मयाचा प्रभाव असल्याचे दिसून येते. बालवयातच चांद बोधले नावाचे सद्गुरु लाभल्यामुळे त्यांच्यावर शुध्द पारमार्थिक संस्कार झाले चांद बोधल्यांनी शेख महंमदाना गोदातीरी ज्ञानेश्वरीची प्रत दिली स्थानिकांमध्ये आख्यायिका आहे. शेख महंमदानी आपल्या गुरु चांद बोधले यांच्या सहवासात सर्व संत वाड्मयाचा अभ्यास केला असावा असे अनुभव करता येते.

1) ज्ञानेश्वरीचा प्रभाव :- शेख महंमदाच्या अभिव्यक्तीवर ग्रंथविचारावर व्यापक प्रमाणात प्रभाव असल्याचे आपणास जागोजागी आढळून येते - आता आत्मचर्चा नीचनवी । तेचि करुनी ठाणदिवी । / जो इंद्रियाते चोरुनु जेवी । तेयासिच फावे ॥ (ज्ञा. 6.23) तर शेख महंमद म्हणतात

आत्मचर्चा हे नित्य नवी । ज्ञानाची करुनी ठाणदिवी ।
पांचा इंद्रियाते चोजऊनी जेवि । तोची जेवणार ॥ (यो.सं. 3.76)
परी तेयापासी पांडवा । मी हारपला गिवसावा ।
जेथे नामघोषु बग्वा । करीती ते माझा ॥ (ज्ञा 9.207)

नामस्मरण परमेश्वराला किती प्रिय आहे हे ज्ञानेश्वराप्रमाणेच शेख महंमद पुढील ओळीतून स्पष्ट करतात.

हरि म्हणे नारदा ऐके वचन । जेथे माझ्या नामाची घोष संपुर्ण ।
तेथे मी तिष्ठत उभा जाण । कर जोडूनिया ॥ (यो.स. 18.80)

अज्ञानी भक्तांच लक्षण संत ज्ञानेश्वरांनी जस सांगितलं त्याच प्रमाणे शेख मंहमदाने सुध्दा तोच दृष्टांत सांगून अज्ञानी भक्तांची अवस्था प्रकट केली.

पाहे पां दुध पवित्र आणि गोड । पासिंची त्वचेचिया पदरसि आड ।
परि ते अव्हेरुनी ते मूढ । अशुध्द काइ नेघति ॥ (ज्ञा. 9.56)

शेख महंमद आपल्या योगसंग्राम या ग्रंथात म्हणतात

गोचिडाचे मुख धेनुचे कासे । क्षीर चुकोन अशुध्दावर पडे कैसे ।
तैसे उन्मत्त अविधेचे पिसे । विषयलंपट होती ॥ (यो.सं. 13.57)

वरील ओव्यांच्या अध्ययनानंतर असे म्हणतात की, शेख महंमदाच्या वाणीवर आणि लेखणीवर संत ज्ञानेश्वरांच्या ज्ञानेश्वरीचा प्रचंड प्रभाव आहे.

2) संत कबिराचा प्रभाव :- शेख महंमदाला लोक कबिराचा अवतार मानतात. जन्माने मुसलामान असूनही हिंदूला गुरु केले हिंदूची साधना स्वीकारली हिंदू मुस्लीम भेदाच्या पुढे जाऊन संत कबिराप्रमाणे श्रेष्ठ स्थान मिळवले संत कबिरांचा प्रभाव शेख महंमदाच्या साहित्य रचनेवर पडल्याचे आपल्याला दिसून येते.

सात समंदर मसि करै, लेखनि सब बनराय ।
धरती सब कागद करै, हरिगुन लिखा न जाया । (कबीर ग्रंथावली)

संत कबिरांप्रमाणेच शेख महंमद सुध्दा प्रभूमहिमा वर्णन करतात.

E- ISSN 2582-5429

AMRJ

Akshara Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

February 2022 Special Issue 04 Volume V (A) SJIF Impact- 5.54

महिएवढा कागद थोर । लेखणीस अठरा भार तरुवर ।
मैस केलिया सप्तसागर । पूर्ण नव्हेच नाम ॥ (यो.सं. 14.99)

पारंपारिक चारित्रकाराने शेख महंमद व संत कबीर यांच्यातील साम्य स्पष्ट केले आहे- शेख महंमद पीर । कबिराचा अवतार । /तयाचे चरित्र । ऐका तुम्ही ॥ /कबिराचा अवतार । जनांसी कळेना । उमज पडेना ।भवभ्रांती ॥

3) संत तुकारामांचा प्रभाव :-

नामस्मरणाला संत तुकारामांनी अतिशय महत्व दिले आहे. नामस्मरणाशिवाय दुसरे कोणतेही सोप, सुलभ साधन नाही. आत्मज्ञानाची, बम्हज्ञानाची प्राप्ती करायची असेल तर नामस्मरण हेच श्रेष्ठ आहे. नामस्मरणाचे महत्व सांगताना तुकाराम म्हणतात.

नाम साराचेही सार । शरणागत यमकिंकर ।
उत्तमा उत्तम । वाचे बोल पुरुषोत्तम ॥
नाम जपता चंद्रमौळी । नामेतरला वाल्हा कोळी ।
तुका म्हणे वर्णु का । तारक विठोबाचे पाय ॥

अश्या पध्दतीने संसारात जर मनुष्याला कोणी तारु शकेल तर नामस्मरण होय शेख महंमद परमेश्वराला उदेशून म्हणतो - अंतरी तत्वकळा ।वाचे निजनाम । / ते संत उत्तम । धर्मराज ॥ / जळती पापराशी । ऐशांच्या दर्शने । /पतिता उध्दरणे । नाम त्यांच्या ॥ /भवनदीचे तारु । ऐसे साधुसंत । / शेख महंमद नित्य । वंदी त्यासी ।

अश्या थोर भगवद् भक्तीनी इ.स.1660 च्या सुमारास फाल्गुन शुध्द नवमीच्या दिवशी कृतार्थपणे आपला देह श्रीगोंदे येथील गुंफेत ठेवला. नश्वर शरीर नष्ट झाले असले तरी आजही भक्तांच्या हृदयात साहित्याच्या माध्यमातून शेख महंमद अजरामर झाले शेख कसे होते तर ते भगवद् भक्त होते, संत होते त्यांच्यात अभंगातून सांगायाचे झाले तर शेख महंमद असे होते.

ऐसे केले या गोपाळे । नाही सोवळे ओवळे ॥
काटे केतकीच्या झाडा । आंत जन्मला केवडा ॥
फणसाअंगी काटे । आंत अमृताचे साठे ॥
नारळ वरुता कठिण । परी अंतरी जीवन ॥
शेख महंमद अविंध । त्याचे हृदय गोविंद ॥

उत्कृट भक्तीचा उत्कृष्ट नमुना म्हणजे शेख महनद होय.

संदर्भ ग्रंथ सुची :-

1) मुस्लमान मराठी संत कवी :- रामचंद्र चिंतामण ढेरे, पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे
2) संत साहित्य : काही अनुबंध :- डॉ. अशोक कामत, पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे
3) पाच भक्तीसंप्रदाय :- र.रा. गोसावी, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे
4) श्री ज्ञानेदव महाराज यांच्या अभंगाची गाथा, संपादक – त्र्यंबक हरी आवटे
5) मराठी लोकसंस्कृतीचे उपासक :- रामचंद्र चिंतामण ढेरे
6) सूफी संप्रदाय :- सेतु माधवराव पगडी

□ □ □

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Art And Commerce College * JARUD * Seal

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

श्री. कुलकर्णी

ISSN 2393-8412

rnational Registered and Recognized

Related to Higher Education for Social Sciences

INDO ASIAN SOCIAL SCIENCE RESEARCH JOURNAL

(UGC Approved, Refereed, Peer Reviewed & Indexing Research Journal)

V, Vol.- I Impact Factor 6.10 (GRIFI) Feb. 2021 To July 2021

EDITOR IN CHIEF

DR. JAIDEEP R. SOLUNKE

INDO ASIAN PUBLICATION

Art And Commerce College JARUD Seal

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Tq. Warud, Dist. Amravati

प्रा. कुकडे सर

IMPACT FACTOR 6.10

ISSN 2393- 8412

International Registered & Recognized Research Journal Related to Higher Education for Social Sciences

INDO ASIAN SOCIAL SCIENCE RESEARCH JOURNAL

INDO ASIAN PUBLICATION

UGC APPROVED, REFEREED & PEER REVIEWED RESEARCH JOURNAL

Issue : XIV, Vol. I

Year-VII, Bi-Annual(Half Yearly)

(Feb. 2021 To July 2021)

Editorial Office :
'Gyandev-Parvati',
R-9/139/6-A-1,
Near Vishal School,
LIC Colony,
Pragati Nagar, Latur
Dist. Latur - 413531.
(Maharashtra), India.

Website

www.irasg.com

Contact : - 02382 - 241913
09423346913 / 09637935252
09503814000 / 07276301000

E-mail :
visiongroup1994@gmail.com
interlinkresearch@rediffmail.com
mbkamble2010@gmail.com

Published by :

Indo Asian Publication,

Latur, Dist. Latur - 413531 (M.S.)India

Price : ₹ 200/-

EDITOR IN CHIEF

Dr. Jaideep R. Solunke
Dept. of Geography,
Shri Pandit Guru Pardikar Mahavidyalaya,
Sirsala, Dist. Beed (M. S.)

EXECUTIVE EDITORS

Dr. Vinod Jadhav
Head Dept. of Sociology,
M. D. M. Mahavidyalaya,
Aurad (S), Dist. Latur (M. S.)

Dr. H. P. Kadam
I/C Principal,Head, Dept. Pol. Science,
Shri P. G. P. Mahavidyalaya,
Sirsala, Dist. Beed (M. S.)

DEPUTY EDITOR

Dr. Mahesh Mothe
Head, Dept. of Pol. Science,
S. M. P. Mahavidyalaya,
Murum, Dist. Osmanabad (M. S.)

Dr. Shankar Lekhane
Head, Dept. of P. A.,
A. C. S. Mahavidyalaya,
Shankar Nagar, Dist. Nanded (M. S.)

CO - EDITOR

Dr.G. V. Gatti
Head, Dept. of History
Shri P. G. P. Mahavidyalaya,
Sirsala, Dist. Beed (M. S.)

Dr. D. B. Maske
Librarian
Shri P. G. P. Mahavidyalaya,
Sirsala, Dist. Beed (M. S.)

MEMBER OF EDITORIAL BOARD

Dr. Jyoti A. Upadhye
Dept. of Phy. Edu & Sports Sciences,
K. S. A. Women's University,
Vijayapura, Dist. Vijayapura (K.A.)

Dr. Sunil Kumar
Dept. of Physical Education,
Dr. Babasaheb Ambedkar College,
Amravati, Dist. Amravati (M.S.)

Dr. Alok Tiwari
Dept. of Yoga Science,
Dr. R.M.L.A University,
Ayodhya, Dist. Ayodhya (U. P.)

Dr. Vaishali Deshmukh
Head, Dept. of Music,
Govt. Arts & Science College,
Aurangabad, Dist. Aurangabad (M.S.)

Dr. Sanjay Shinde
Head, Dept. of Sociology,
S. B. M. Mahavidyalaya,
Rahimatpur, Dist. Satara (M.S.)

Dr. Yadhav Ghodke
Dept. of Sociology,
P. V. P. Mahavidyalaya,
Pathoda, Dist. Beed (M. S.)

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Art And Commerce College Jarud Seal

Principal
Arts & Commerce College
Jarud Ta Warud, Dist Amravati

ISSN 2393- 8412

International Registered & Recognized Research Journal Related to Higher Education for All Subjects

INDO ASIAN SOCIAL SCIENCE RESEARCH JOURNAL

INDO ASIAN PUBLICATION

PEER REVIEW COMMITTEE

Dr. Jaideep R. Solunke, Beed (M.S.)

Dr. Santosh M. Dandyagol, Belagavi (KA)

Dr. H, P. Kadam, Beed (M.S.)

Dr. Vinod Jadhav, Latur (M.S.)

Dr. G. V. Gatti, Beed (M.S.)

Dr. Jyoti A. Upadhye, Vijayapura (KA)

Dr. D. B. Maske, Beed (M.S.)

Dr. Sunil Kumar, Amravati (M.S.)

Dr. Vaishali Deshmukh, Aurangabad (M.S.)

Dr. Suryakant Rathod, Osmanabad (M.S.)

Dr. Chatrapati B. Pangarkar, Beed (M.S.)

Dr. Alok Tiwari, Ayodhya (U. P.)

Dr. Mahesh Mothe, Osmanabad (M. S.)

Dr. Shankar Lekhane, Nanded (M. S.)

Dr. Yadhav Ghodke, Beed (M.S.)

Dr. Sanjay Shinde, Satara (M. S.)

ADVISORY BOARD

Dr. Jaideep R. Solunke, Beed (M.S.)

Dr. Santosh M. Dandyagol, Belagavi (KA)

Dr. H, P. Kadam, Beed (M.S.)

Dr. Vinod Jadhav, Latur (M.S.)

Dr. G. V. Gatti, Beed (M.S.)

Dr. Jyoti A. Upadhye, Vijayapura (KA)

Dr. D. B. Maske, Beed (M.S.)

Dr. Sunil Kumar, Amravati (M.S.)

Dr. Vaishali Deshmukh, Aurangabad (M.S.)

Dr. Suryakant Rathod, Osmanabad (M.S.)

Dr. Chatrapati B. Pangarkar, Beed (M.S.)

Dr. Alok Tiwari, Ayodhya (U. P.)

Dr. Mahesh Mothe, Osmanabad (M. S.)

Dr. Shankar Lekhane, Nanded (M. S.)

Dr. Yadhav Ghodke, Beed (M.S.)

Dr. Sanjay Shinde, Satara (M. S.)

DR. A. B. ...UKADE
Co-ordinator
IQAC
Arts & Commerce College ...

Arts And Commerce College JARUD Seal

Principal
Arts & Commerce College
Jarud Ta Warud, Dist Amravati

Issue - XIV, Vol. I
IASSRJ
IMPACT FACTOR: 6.10
ISSN 2393-8412
Feb. 2021 To July 2021

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No
1	A Geographical Study of Environmental Pollution **Dr. Jaideep R. Solunke**	1
2	Use of Multimedia in College Libraries **Dr. D. B. Maske**	4
3	A Study of the effect of circuit training on Vertical Jumpingability and skill ability of Weightlifter Players aged 18 to 25 Years **Dr. Sanjay Binarwar**	9
4	Relationship of Playing Ability Between Physical Fitness Components Among Wardha District Men Soccer Players **Dr. Sunil Kumar**	12
5	The effect of Yoga Practice on Expiratory Reserve Volume(ERV) ofair in Lungs **Atul Sharma**	16
6	तबला वाद्य का इतिहास **डॉ. वैशाली देशमुख**	20
7	आरोग्यता प्राप्ति का साधन - हठयोग **डॉ. आलोक तिवारी**	25
8	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार कल्याण सर्जेराव घोडके	30
9	अनुसुचित जमातीच्या संकल्पनेचा विश्लेषणात्मक अभ्यास **नारायण हणमंतराव पांचाळ**	34
10	बीड जिल्ह्यातील अल्पभूधारक शेतकऱ्यावरील शासकीय योजनेच्या अभ्यासाचे समाजशास्त्रीय महत्व **डॉ. यादव घोडके**	40
11	आंध जमातीत करण्यात येणारे परंपरागत व्यवसाय **डॉ. राम कुलसंगे**	45
12	जागतिकीकरणाचा भारतीय कुटूंब संस्थेवरील परिणाम **डॉ. संजय हिंदूराव शिंदे**	51

IMPACT FACTOR 6.10
ISSN 2393-8412
Indo Asian Social Science Research Journal (IASSRJ)
Issue : XIV, Vol. I
Feb. 2021 To July 2021
www.irasg.com

Research Paper 11 Sociology

आंध जमातीत करण्यात येणारे परंपरागत व्यवसाय

डॉ. राम कुलसंगे
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख,
कला व वाणिज्य महाविद्यालय
जरुड जि. अमरावती

प्रस्तावना :

आंध आदिवासी जमातीच्या आर्थिक जीवनात उत्पादनाशी संबंधीत आर्थिक क्रियांबरोबरच अन्न संकलनाची आर्थिक क्रियाही प्रचलित होती असे दिसते. आंधांचा परंपरागत व्यवसाय म्हणजे शेती, अन्न गोळा करणे, शिकार करणे, मासेमारी करणे होय. परंपरागत व्यवसायांमध्ये शेतीबरोबरच काही दुय्यम व्यवसायही केले जात. त्यात अन्न गोळा करण्याच्या आर्थिक क्रियांमध्ये डिंक, बिबे, मोहाची फुले, टोय (मोहाची बी), चारोळी, टेंभुर्णीची पाने (बिडी पत्ता) इत्यादी जंगलात फिरुन गोळा केले जाई. यातील डिंक, टेंभुर्णीची पाने बाजारात विक्री करीत असत. यावर उत्पादनाची कोणतीही प्रक्रिया करण्याची आवश्यकता नसे. परंतु बिबे, मोहाची फुले, टोय इत्यादी वस्तूंवर पारंपरिक पद्धतीने प्रक्रिया करुन स्वतःच्या गरजांसाठी त्यांचा वापर करीत. तसेच यातील काही भाग विक्री करुन आपल्या उदरनिर्वाहासाठी पैसे उभे करतात. प्रस्तुत शोधनिबंधात आंध आदिवासी समाजाची व्यावसायिक गतिशीलता अभ्यासली आहे.

शोधनिबंधाची उद्दिष्ट्ये :-

१. आंध आदिवासींचे पारंपारिक व्यवसाय अभ्यासणे.

२. आंध आदिवासी समुदायाची आधुनिक व्यवसाय पध्दती अभ्यासणे.

आंध आदिवासींचे पारंपारिक व्यवसाय:

घडगी:

आंध समुदायात बिब्यांना 'गोटे' असे म्हणत असत. बिब्यांवर पारंपरिक पद्धतीने प्रक्रिया करुन तेल काढले जाई. त्यास घ्घडगीङ असे म्हणत.

जंगलातून बिबे फुलांसहित गोळा करुन आणले जात. बिब्यांना पुढे चिकटलेली केशरी फुले वेगळे केली जात. ही फुले वाळवून खाण्यासाठी त्यांचा वापर केला जात असे. या फुलांचा संक्रांत सणाच्या वेळी

'वाण' देण्यासाठीही उपयोग केला जात असल्याचे दिसते.

फुले वेगळे करुन बिबे (गोटे) फोडण्यासाठी घेतले जात. बिबे फोडताना त्याचे तेल शरीराच्या उघड्या भागावर उडून येणार नाही याची खबरदारी घेतली जात असे. यासाठी बिबे फोडणारा आपल्या हातांच्या बोटानांही कापड गुंडाळत असे. बिबे फोडून त्यातील गोडंबी (बी) वेगळी केली जात असे व बिब्याची तेलयुक्त टरफले एकत्र केली जात असत. गोडंबी कुटुंबात खाण्यासाठी कमी वापरीत. गोडंबीची विक्री करुन उदरनिर्वाहासाठी त्यातून येणारा पैसा उपयोगात आणला जाई.

बिब्यांच्या तेलयुक्त टरफलांची आणि ज्यात गोडंबी नाही अशा सुरकुत्या गोट्यांची घडगी घेतली जात असे. घडगीसाठी गावाबाहेरची जागा निवडली जात असे. घडगी घेण्याच्या ठिकाणी दोन फूट रुंद व दीड ते दोन फूट लांब आणि दीड ते दोन फूट खोल असा एक खड्डा तयार करीत. तेलयुक्त टरफले व सुरकुते गोटे एका खापराच्या 'बिनगी' (मातीची लहान घागर) मध्ये भरुन त्यावर खपराची झाकणी पालथी झाकून ठेवीत. त्या झाकणीला मध्यभागी एक छिद्र केलेले असे. त्या छिद्रात तुराटीची इंग्रजी वाय आकाराची 'बेळी' बसवीत असत. तयार केलेल्या खड्ड्यात मातीचाच एक रिकामा कळसा ठेवून त्यावर टरफलांनी भरलेली बिनगी पालथी करुन झाकणीचे तोंड कळशावर टेकवून ठेवत. नंतर खड्डा मातीने भरुन घेतला जाई व झाकणीच्या तोंडापर्यन्त मातीने लिपून घेत. बिनगीच्या उघड्या भागावर चोहोबाजूंनी गोवऱ्या रचून त्या पेटवत. गोवऱ्या दोन वेळा पेटवाव्या लागत तेव्हाच बिनगी चांगली गरम होऊन तेल गळण्याची पक्रिया सुरु होत असे. बिनगी गरम आहे तोपर्यत त्यातील तेल झाकणीत अडकवलेल्या बेळीच्या काडीद्वारे खालच्या कळशात जमा होत असे. सकाळी घडगी थंड झाल्यावर बिनगी हळूच काढून बाजूला करीत व तेलाचा कळसा बाहेर काढून घेत. कळशावरुन बिनगी बाजूला करताना तोंडावर गरम तेलाची वाफ येणार नाही याची दक्षता घ्यावी लागत असे.

घडगीने हे तेल खेडोपाडी जाऊन विकले जाई. त्यातून येणाऱ्या पैशाचा कुटुंबांच्या उदरनिर्वाहासाठी उपयोग करीत. घडगी घेतलेल्या या बिब्यांच्या तेलाचा उपयोग ईखण-जुंपणासाठी, त्यातील वारतीला लावण्यासाठी, बैलगाडीच्या चाकासाठी तसे गाडीच्या साट्यासाठी, लाकडाच्या माळवदासाठी आणि सूप-टोपले बेरवण्यासाठी होत असे. त्यामुळे घडगीच्या तेलाला खेडोपाडी बरीच मागणी होती असे उत्तरदात्यांनी सांगितले.

औद्योगिकीकरण, सरकारचे जंगलविषयक धोरण, तसेच जंगल संपत्तीविषयक नवीन कायदे यामुळे हा पारंपरीक व्यवसाय मोडकळीस आल्याचे दिसून येते. नवीन कायद्यांमुळे आता मुक्तपणे जंगल संपत्ती गोळा करता येत नाही. तसेच औद्योगीकरणामुळे ईखण-जुंपणातील तागाचे दोर, वारती यांची जागा नायलॉनच्या दोरांनी घेतली, लाकडी चाकांऐवजी बैलगाडीसाठी लोखंडी चाक जोडीचा वापर होऊ लागला आहे. लाकूड वापरण्यावरील सरकारी नियंत्रणामुळे जंगलतोड बंद झाली. त्यामुळे माळवदाची घरे तयार करण्याच प्रमाण कमी झाले. या सर्व बाबींचा एकत्रित परिणाम म्हणून घडगीच्या तेलाचा वापर कमी झाल्याचे दिसून येते.

आंध समुदायात आता काही मोजक्याच कुटुंबांत घडगी घेतली जाते. या कुटुंबांनीही आम्ही खूप कष्टाने व कसोशीने बिबे मिळवून घडगी घेतो परंतु त्यावर आमचा उदरनिर्वाह होत नाही असे सांगितले. हा औद्योगिकीकरण व आधुनिकीकरणाचा एकत्रित परिणाम मानावा लागेल.

मोहाची फुले गोळा करणे :

आंध समुदायातील लोक जंगलांतून मोहाची फुले गोळा करीत. त्यातील काही भाग बाजारात विकून उर्वरित मोहांचा साठा आपल्या गरजेनुसार करुन ठेवीत. शेतीतून कुटुंबाच्या उदरनिर्वाहासाठी बारा महिने पुरेल एवढे उत्पन्न मिळत नसे म्हणून दिवाळीपर्यंत नवे पीक येत नाही तोवर घरात थोडी फार असलेली ज्वारी आणि साठवून ठेवलेले मोहाची फुले यांच्या आधारावर पावसाळा कसाबसा काढला जात होता.

मोहांच्या फुलांचा खाण्यासाठी वापर करताना मोह शिजवून घेत असत. शिजवलेली मोहाची फुले काढून त्यात राहिलेले थोडे पाणी बाजूला ठेवीत. ज्वारीच्या पिठात शिजवलेली मोह-फुले मिसळून त्यांची भाकरी केली जाई. ही भाकरी मोह शिजवून शिल्लक राहिलेल्या पाण्यासोबत खाऊन पावसाळ्यात उदरनिर्वाह केल्याचे आंध आदिवासी सांगतात.

मद्यपानाची सवय असणारे मोहफुलांचा उपयोग दारू काढण्यासाठीही करीत असत. आजही जंगलविषयक कायदे व पोलिसांचे नियंत्रण असले तरी काही ठिकाणी चोरीछुपी करून मोहाची दारू तयार करून विकण्याचा प्रयत्न होतो. असे ज्येष्ठ उत्तरदात्यांने सांगितले आहे.आजही जंगलविषयक नवीन कायद्यांमुळे मोहांची फुले मुक्तपणे वेचता येत नाहीत. तसेच जंगल संपत्तीचा ऱ्हास झाल्यामुळे मोहाची फुले पूर्वीप्रमाणे मिळतही नाहीत. जंगलांचा ठेका घेतलेल्या ठेकेदारांसाठी आता जेवढी मिळतील तेवढी मोह फुले रोजंदारीवर गोळा करावी लागतात. रोजंदारीच्या मोबदला पैशाच्या स्वरूपात मिळतो. मोहाची फुले मिळत नाहीत. मजुरांना काम मिळावे म्हणून शासन राबवीत असलेल्या रोजगार हमीसारख्या योजनांमुळे पावसाळ्यातही थोडे फार काम मिळत असते. तसेच स्वस्त धान्य योजनेअंतर्गत स्वस्त धान्य दुकानांतून धान्यही उपलब्ध होत असल्यामुळे मोहफुलांचा आता आंध कुटुंबांद्वारे खाण्यासाठी उपयोग केला जात नाही.

टोय (मोहाची बी) ची आरंडः

पूर्वी अन्न संकलनात मोहाच्या फुलांप्रमाणेच टोयींच्या असे. जंगलातून टोयी गोळा करुन आणल्यानंतर त्याचे वरील टरफले काढून त्यातील बियांची 'आरड' घेतली जात असे. आरड घेऊन टोयांचे तेल काढले जाई.

टोयींचे बी जात्यातून भरडून घेत व ते एका पातेल्यात टाकून पाण्यात शिजवत असत. पातेले थंड झाल्यानंतर त्यातील पाण्यावर आलेला तेलाचा थर हाताने हळूच काढून घेत. पाण्यावर आलेल्या तेलाच्या तवंगावर तळहात ठेवत. तळहाताला तेल चिकटले की एका भांड्यात हाताला चिकटलेले तेल ओरपून काढत. पाण्यावर आलेला तेलाचा तवंग संपेपर्यंत अशी क्रिया करीत असत. तेल पूर्णपणे काढून घेतल्यानंतर तेल पातेले पुन्हा चुलीवर ठेवून त्यात थोड पाणी टाकूण शिजवले जात असे. पाण्यावर पुन्हा तेलाचा थर जमा होत असे. हा थरही हाताने काढून घेत. असे तीन-चार वेळा बी शिजवण्याची प्रक्रिया करुन तेल पूर्णतःकाढून घेत.

हे टोयीचे तेल पूर्वी डोक्याच्या केसांना लावण्यासाठी, घरात दिवा लावण्यासाठी तसेच क्वचित प्रसंगी खाण्यासाठी वापरीत असत. टोयीचे तेल विकत घेतले जात नसे. असे टोयीच्या तेलाचा स्वतः वापर केलेल्या वृध्द उत्तरदात्यांनी सांगितले.

आधुनिक काळात आता टोयी मिळत नाहीत. त्यामुळे टोयींची आरडही घेतली जात नाही. त्यामुळे नव्या पिढीला याबावत काहीच माहिती नसल्याचे दिसून येते.

करडीची आरड:

पूर्वी खाण्यासाठी वापरल्या जाणाऱ्या तेलास आंध समुदायात गोडे तेल किंवा फोडणीचे तेल म्हणत. इतर सुधारित समाजातही गोडे तेल हा शब्द रुढ होता. खाण्यासाठी करडीचे तेल वापरीत असत. करडीचे तेलही पूर्वी 'आरड' घेऊन काढले जाई. करडी भरुडून टरफल वेगळी केली जात व करडीचे बी त्यातून वेगळे करुन पाण्यात टाकून एका पातेल्यात चुलीवर शिजवून घेत. टोयीच्या आरड घेण्याच्या पद्धतीनुसार करडी शिजवून वर तयार झालेल्या तेलाचा थर तळहाताने काढून घेत. तेल काढून घेतल्यावर पुन्हा तीन-चार वेळा करडी शिजवून तेल पूर्णपणे काढून घेत. हे तेल खाण्यासाठी, स्वयंपाकात फोडणीसाठी, सण-उत्सव तसेच पाहुणचाराच्या स्वयंपाकासाठी वापरीत असत. पूर्वी परोघरी करडीची आरड घेतली जात असल्याचे उत्तरदात्यांनी सांगितले.

आरड घेण्याचे हे तंत्र आंधांच्या प्राथमिक व अप्रगत अर्थव्यवस्थेला पुष्टी देते. पाहणीतील समुदायात वर्तमान काळी तेलासाठी करडीची आरड कोणीही घेत नसल्याचे दिसून येते. तेलघाणे व तेल गिरण्यांद्वारा तयार केलेले तेल आता विकत घेतात.

इतर पारंपरिक व्यवसायांमध्ये पूर्वी टेंभुर्णीची पाने (बिडीपत्ता) गोळा करुन त्याचे पुडे करुन विकले जात. तसेच चारोळी फोडून त्यातील बियांची विक्री केली जात असे.

शेती व्यवसायासोबतच डिंक, बिबे, मोहाची फुले, टोयी, चारोळी, टेंभुर्णीची पाने इत्यादी वस्तू जंगलात जाऊन गोळा करण्याचे काम प्रामुख्याने या अगोदरच्या पिढीने म्हणजेच उत्तरदात्यांच्या आजोबा व वडिलाद्वारे केला जात असे. यावरुन जंगलातील वस्तू गोळा करण्याचा तसेच त्यावर पारंपरिक पद्धतीने प्रक्रिया करण्याचा व्यवसाय मोडकळीस आल्याचे स्पष्ट होते.

शिकार व मासेमारी:

उदरनिर्वाहासाठी केल्या जाणारा पारंपरिक व्यवसाय आंध जमात शिकार व मासेमारीही करीत असे. अन्न संकलनासाठी विशिष्ट साधने, उपकरणे व तंत्राची आवश्यकता असत नाही. परंतु शिकार व मासेमारीसाठी विशिष्ट प्रकारची साधने व तंत्र आवश्यक असते. म्हणून आदिवासींच्या आर्थिक जीवनातील ही अवस्था अन्न संकलन अवस्थेपेक्षा प्रगत स्वरूपाची मानली जाते.

आंध जमातीत ससा, हरिणे, रोही, रानडुक्कर, लाव्हरु, चित्तर (तितर) घोरपड इत्यादी पशुपक्ष्यांची शिकार केली जात असे. शिकारीसाठी वाघून, फांज, हुशावळ, डामके किंवा डापके, घुंगरु-काठी, उघडी बत्ती इत्यादी साधनांचा वापर केला जात असे. वाघूर दोन प्रकारची असे. सश्यांच्या शिकारीसाठी लहान वाघूर आणि हरीण, रोही, रानडुक्कर या प्राण्यांच्या शिकारीसाठी मोठी वाघूर वापरीत असत.

पक्ष्यांच्या शिकारीसाठी फांज, डापके, हुशावळ ही साधने वापरली जात. वाघुर सोनतागापासून ज्याला बरुतागही म्हणत, तयार करीत असत. फांज वेळूच्या काड्यांपासून तयार करीत तर डापके ज्वारीच्या वाळलेल्या धाटांच्या काड्यांपासून किंवा जंगलातील कोणत्याही सरळ असणाऱ्या वाळलेल्या काड्यांपासून तयार करीत असत.

शिकारीप्रमाणेच आंध मासेमारीही अत्यंत आवडीने करीत. नदी, ओढा, नाला, तलाव इत्यादी

ठिकाणी मासेमारी केली जाई. मासे पकडण्यासाठी घुमन या साधनाचा उपयोग करीत असत. मोठे प्राणी, जंगलांचा ऱ्हास झाल्यामुळे शिकरीत सापडत नाहीत. सोनतागाचे उत्पादन आता क्वचितच होत असल्यामुळे वाघूर नायलॉनच्या दोऱ्यापासून तयार करतात.

पक्ष्यांच्या शिकारीची फांज, डापके ही पारंपरिक साधनेच आजही वापरतात. त्यात कोणताही बदल झालेला नाही. हुशावळ हे साधन मात्र आज वापरले जात नाही. नव्या पिढीला हुशावळ या साधनाविषयी व ते वापरण्याच्या तंत्राविषयी काहीच माहिती नसल्याचे दिसून येते.

मासेमारीसाठी मात्र आजही 'घुमन' हेच साधन वापरतात. परंतु अलीकडे नदी, नाले, ओढे यांना फारसे पाणी राहत नसल्यामुळे मासेमारीचे प्रमाण कमी झाले आहे. त्यामुळे घुमन या साधनाचा वापरही कमी झाल्याचे दिसून येते.

शिकार वैयक्तिक तसेच संघटितपणे केली जात असे. हरीण, रोही, रानडुक्कर इत्यादी प्राण्यांची शिकार करणे एकट्या माणसाला शक्य नसे, त्यामुळे अशी शिकार संघटितपणे केली जात असे.

पक्ष्यांच्या शिकारीसाठी वापरली जाणारी डापके, फांज, हुशावळ ही साधने एका व्यक्तीस हाताळण्या येण्यासारखी असत. म्हणून पक्ष्यांच्या शिकार एकटी व्यक्तीही करीत असे. मासेमारीसाठीचे घुमन हे साधनही पाण्यात एक व्यक्ती लावू शकत असे. म्हणून मासेमारीही वैयक्तिक तसेच संघटितपणे केली जात असे.

आंध आजही शिकार वैयक्तिक तसेच संघटितपणे करतात. वाघूर लावण्यासाठी संघटितपणे जातात. परंतु फांज, डापके वैयक्तिक लावतात. मासेमारीही वैयक्तिक तसेच संघटितपणे करतात. एकूण शिकार व मासेमारीच्या साधनांबाबत व तंत्राबाबत पारंपरिकताच दिसून येते.

आंध जमातीत शिकार व मासेमारी फक्त पुरुष करीत असत. यात स्त्रियांचा सहभाग नसे. शिकार व मासेमारी या कामात स्त्रियांचा आजही सहभाग नसतो. हे काम पुरुषच करतात.

मुख्य व्यवसाय - शेती:

आंध समुदायात आदिवासी अर्थव्यवस्थेच्या अन्न संकलन, शिकार व मासेमारी तसेच स्थिर स्वरूपाची शेती या तिन्ही अवस्था एकाच वेळी दिसून येते. श्री. लोकनाथ सोनी यांनी आपल्या लेखात पी. सी. दास यांनी भारतीय आदिवासींचे चार आर्थिक गटांत वर्गीकरण केल्याचा संदर्भ दिला आहे. त्यात-

१. अन्न गोळा करणे
२. स्थायी शेतकरी
३. स्थानांतरित शेती करणारे
४. भटके ज्यांची अर्थव्यवस्था पाळीव प्राण्यांवर अवलंबून आहे असे लोक.

आंध आदिवासी वरील वर्गीकरणातील पहिल्या तसेच दुसऱ्या गटात समाविष्ट होतात. मुख्य व्यवसाय शेती असूनही आंध समुदायात उदनिर्वाहासाठी शेती व्यवसायाबरोबर अन्न संकलन तसेच शिकार व मासेमारी हे दुय्यम व्यवसायही करीत असत. प्रत्येकाच्या मालकीची असणारी शेती करण्यासाठी पुरेशी नसे, शेतीला सिंचनाची सोय नव्हती, जमीन कमी असल्यामुळे मशागत योग्य प्रकारे करीत नसत तसेच काही लोकांच्या जमिनी कर्जामुळे सावकारांच्या ताब्यात होत्या. या सर्व बाबींचा एकत्रित परिणाम म्हणून उत्पादन अत्यंत कमी होत असे. म्हणून जंगलांतील वस्तू गोळा करणे, त्यावर प्रक्रिया करणे, शिकार व

मासेमारी करणे हे दुय्यम व्यवसाय करावे लागतात.

आज आंध आदिवासींचा मुख्य व्यवसाय शेतीच आहे. मात्र शेतीव्यवसायाच्या तंत्रात थोडा फार बदल झालेला दिसून येतो. विहिरीवर वीजपंप बसविलेले आहेत. ज्यांच्या शेतात विहिरी नाहीत. त्यातील काही उत्तरदाते जवळच्या विहिरींवरुन विकत पाणी घेऊन शेती सिंचन करतात. शेतीसाठी नवीन अवजारे, रासायनिक खते, औषधे, प्रक्रिया केलेली बी-बियाणे आदिवासींना सवलतीच्या दरात मिळत असल्यामुळे आम्ही आता या वस्तू वापरतो, असे उत्तरदात्यांनी सांगितले. त्यामुळे पूर्वीपेक्षा शेतीचे उत्पादन वाढल्याचे दिसते. असे असले तरी मांसाहाराची गरज भागविण्यासाठी कमी प्रमाणात का होईना शिकार व मासेमारीही केली जाते.

समुदायात वर्तमान काळी पारंपरिक दुय्यम व्यवसाय जवळपास नष्ट: झाल्याचे दिसतात. म्हणून समुदायात शेती या प्रमुख व्यवसायां बरोबर आता आधुनिक दुय्यम व्यवसाय स्वीकारल्याचे दिसते. शेतीमजुरीसोबत बिगरशेत मजुरीही करतात. त्यात रस्त्यांचे खोदकाम, बांधकामावर मजूर म्हणून काम, डांबरीकरणाचे काम, विहिरी खोदणे, किराणा व्यपार, मळणीयंत्र चालविणे, पिठाची गिरणी चालविणे, इत्यादी कामे करतात.

थोडक्यात, आंध आदिवासी कुटुंबे परंपरागत व्यवसाय प्रवृत्तीतून बाहेर पडत असून आधुनिक काळात त्यांनी इतर व्यवसाय आत्मसात केले आहेत. किंबहुना काही आदिवासी त्यांना मिळणाऱ्या सोयी सवलतीचा लाभ घेऊन शासकीय व निमशासकीय नौकऱ्या प्राप्त करीत आहेत. बहुतांश आंध कुटुंबे ही अन्नधान्य पिकांचे उत्पादन करीत असून नगदी पिके घेण्याचे प्रमाण कमी आहे. शेती करण्यासाठी आवश्यक कृषी अवजारांचे प्रमाण कमी आहे. त्यांना आपल्या गरजा भागविण्यासाठी इतरांच्या कृषी अवजारांवर अवलंबून राहावे लागते. राहणीमानाची स्थिती बेताची असून जवळ असलेल्या पशूधनामध्ये शेळ्या व कोबंड्यांचे प्रमाण जास्त आहे. कुटुंबाला आवश्यक व परिपोषक वस्तू मिळत नसून दारिद्रयाचे प्रमाण जास्त आहे. पारंपरिक व्यवसाय करण्याकडे कल जास्त असून थोड्या फार प्रमाणात इतर व्यवसाय करण्याची प्रवृत्ती वाढत आहे. रोजगार प्राप्तीसाठी आजही स्थलांतर होणाऱ्याचे प्रमाण चिंताजनक आहे. त्यामुळे शेतीची देखरेख, पाल्यांचे शिक्षण बुडण्याचे प्रमाण वाढत चालले आहे.

संदर्भ सूची :-

१) कुलकर्णी शौनक., महाराष्ट्रातील आदिवासी (२००९), डायमंड पब्लिकेशन्स पुणे.
२) वर्मा आर.सी., भारतीय जमाती काल आज आणि उद्या -प्रकाशन विभाग, भारत सरकार.
३) देवगावकर शैलेजा., वैदर्भीय आदिवासी -मंगेश प्रकाशन, नागपूर.

Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Commerce College Seal JARUD

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

ISSN 2229-4406

International Registered & Recognized
Research Journal Related To Higher Education for all Subjects

UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS

EDITOR IN CHIEF
Dr. BALAJI KAMBLE

DR. A. B. KUKADE
Coordinator
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

JARUD * Art And Commerce College Seal

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

IMPACT FACTOR 6.20

ISSN 2229-4406

UGC Approved International Registered & Recognized Research Journal Related to Higher Education for all Subjects

UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS

UGC APPROVED & PEER REVIEWED RESEARCH JOURNAL

Issue - XXII, Vol. II
Year - XI (Half Yearly)
Mar. 2021 To Aug. 2021

Editorial Office :
'Gyandev-Parvati',
R-9/139/6-A-1,
Near Vishal School,
LIC Colony,
Pragati Nagar, Latur
Dist. Latur - 413531.
(Maharashtra), India.

Contact : 02382 -241913
9423346913 / 9503814000
9637935252 / 7276301000

Website
www.irasg.com

E-mail :
interlinkresearch@rediffmail.com
visiongroup1994@gmail.com
mbkamble2010@gmail.com

Publisher :
Jyotichandra Publication
Latur, Dist. Latur - 413531. (MS)

Price : ₹ 200/-

CHIEF EDITOR

Dr. Balaji G. Kamble
Professor & Head, Dept. of Economics,
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya,
Latur, Dist. Latur(M.S.)India.

EXECUTIVE EDITORS

Dr. E. Siva Nagi Reddy
Director, National Institue of Hospitality & Tourism Management.
Hyderabad (A.P.)

Dr. D. Raja Reddy
Chairman, International Neuro Surjery Association,
Banjara Hill, Hayderabad (A.P.)

Dr. Rajendra R. Gavhale
Head, Dept. of Economics,
G. S. Mahavidyalaya,
Khamgaon, Dist. Buldhana

Dr. Nilam Chhangani
Head, Dept. of Economics,
SKNG Mahavidyalaya
Karanja Lad, Dist. Washim (M.S.)

Dr. Yu Takamine
Professor, Fafulty of Law & Letters,
University of Ryukyas,
Okinawa, (Japan).

Dr. A. H. Jamadar
Chairman, BOS Hindi,SRTMUN &
Head, Dept. of Hindi, BKD
College,Chakur, Dist. Latur (M.S.)

Dr. Shaikh Moinoddin G.
Dept. of Commerce,
Lal Bahadur Shastri College,
Dharmabad, Dist. Nanded(M. S.)

Scott A. Venezia
Director, School of Business,
Ensenada Campus,
California, (U.S.A.)

DEPUTY-EDITOR

Dr. N. G. Mali
Head, Dept. of Geography,
M. B. College,
Latur,Dist. Latur.(M.S.)

Dr. Babasaheb M. Gore
Principal,
Smt. S.D.D.M.College
Latur, Dist. Latur (M.S.)

CO-EDITORS

Dr. V.J. Vilegave
Head, Dept. of P.A.,
Shri. Guru Buddhiswami College,
Purna, Dist. Parbhani (M.S.)

Dr. Omshiva V. Ligade
Head, Dept. of History
Shivjagruti College, Nalegaon,
Dist. Latur. (M.S.)

Dr. S. B. Wadekar
Dept. of Dairy Science,
Adarsh College,
Hingoli, Dist. Hingoli.(M.S.)

Dr. Shivanand M. Giri
Dept. of Marathi,
Bhai Kishanrao Deshmukh College,
Chakur Dist. Latur.(M.S.)

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Principal
Arts & Commerce College
Jarud Ta Warud, Dist Amravati

ISSN -2229-4406

International Registered & Recognized
Research Journal Related to Higher Education for all Subjects

UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS

MEMBERS OF EDITORIAL BOARD

Dr. Murlidhar Lahade
Dept. of Hindi,
Janvikas Mahavidyalaya, Bansarola,
Tq. Kej, Dist. Beed.(M.S.)

Dr. Milind Lokhande
Dept. of Zoology,
Indira Gandhi (Sr.) College,
Nanded, Dist. Nanded. (M.S.)

Dr. Premchand Sirsat
Dept. of Zoology,
Mrs. K.S.K. Mahavidyalaya, Beed.(M.S.)

Dr. Baswaraj Nagalgave
Head, Dept. of Geography,
P.D.U.Mahavidyalaya,Deoni,Dist. Latur.(M.S.)

Dr. Balaji Ghavale
Head Dept. of Pali,
P.A.D.H. College, Ranisawargaon,
Dist. Parbhani.(M.S.)

Dr. Unmesh Shekde
Head, Dept. of Marathi,
Swami Vivekanand College,
Shirur Tajband, Dist. Latur.(M.S.)

S.K. Gaike
Dept. of Sociology,
Vasant Mahavidyalaya, Kaij, Dist. Beed(M.S.)

Rajesh S. Deshmukh
Head, Dept. of Botany,
B. Raghunath College,
Parbhani,Dist. Parbhani.(M.S.)

Prashant Mothe
Dept. of English, Aadarsh College,
Omerga, Dist. Osmanabad. (M.S.)

S.B. Phad
Head, Dept.of Poli. Sci., N.S.B. College,
Nanded, Dist. Nanded.(M.S.)

Prof. Johrabhai B. Patel
Head, Dept. of Hindi,
S.P. Patel College, Simaliya,
Godhra (Gujrat).

Dr. Prashant Salve
Dept. of Commerce,
Babuji Avhad College,
Pathardi, Dist. Ahmadnagar.(M.S.)

Dr. C.J. Kadam
Head, Dept. of Physics
Maharashtra Mahavidhayalaya,
Nilanga, Dist. Latur.(M.S.)

Kiran Dande
Head, Dept. of Dairy Science,
Mahatma Basweshwar College, Latur,
Dist. Latur.(M.S.)

Dr. Vinod Veer
Dept. of Geography,
Kisanveer Mahavidyalaya,
Wai, Dist. Satara.(M.S.)

Nanasaheb Manale
Head, Dept. of History,
Arts College, Dhoki, Dist. Osmanabad.(M.S.)

Dr. G. V. Menkudale
Dept. of Dairy Science,
Mahatam Basweshwar College,
Latur, Dist. Latur.(M.S.)

Dr. Shrirang P. Wattamwar
Head, Dept. of Hindi,
Sharadchandra College, Naigaon,
Dist. Nanded. (M.S.)

Vijayalaxmi Dhanure
Dept. of English,
Chandrabhanu Sonwane College,
Latur, Dist. Latur. (M.S.)

DR. A.
Co-ordin
IQAC
Arts & Commerce College

Art And Commerce College
Seal
JARUD

Principal
Arts & Commerce College
Jarud Ta Warud, Dist Amravati

Issue : XXII, Vol. II
UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 6.20
ISSN 2229-4406
Mar. 2021 To Aug. 2021
URA

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No
1	A Thematic Analysis of Chetan Bhagat's Five Point Someone **Rahul P. Ghuge**	1
2	Smart Bell Notification System Using IOT **Amina Madad**	2
3	Design and Implementation of an Advanced Home Automation System using WiFi Technology **Amina Rawoot**	12
4	Work Practices as an Alternative Method to Assist Tool Design in Software Engineering **Rashmi Vijay Dharse**	22
5	Laws of Gravity and Electrostatics Reduce Elementary Particles to Only Two – Positron and Negatron **Dr. D. V. Raje**	35
6	माहिती-तंत्रज्ञान उद्योग आणि भारत डॉ. बी. एम. खामकर	40
7	भारतातील विपणन व्यवस्था चंद्रकांत वलाकटे	46
8	मेळघाटातील कोरकू आदिवासी जमातीचे सामाजिक व सांस्कृतिक अध्ययन डॉ. राम कुलसंगे	56

Issue : XXII, Vol . II
UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 6.20
ISSN 2229-4406
Mar. 2021 To Aug. 2021

8

मेळघाटातील कोरकू आदिवासी जमातीचे सामाजिक व सांस्कृतिक अध्ययन

डॉ. राम कुलसंगे
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख,
कला व वाणिज्य महाविद्यालय
जरुड जि. अमरावती

Research Paper - Sociology

प्रस्तावना :

प्रत्येक समाजाची एक विशिष्ट अशी संस्कृती असते. संस्कृतीशिवाय कोणत्याही समाजाची कल्पना करता येत नाही. संस्कृतीचे एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे हस्तांतरण होते. त्यामुळे संस्कृती टिकून राहते. संस्कृतीमध्ये ज्ञान, मूल्य, विश्वास, विचार, परंपरा, रूढी, प्रथा असे असंख्य अमूर्त घटक असतात व त्याचा मानवी जीवनावर फार खोलवर प्रभाव असतो. संस्कृतीनुसार परंपरा निर्माण होतात व त्या परंपरानुसार लोक आपले वर्तन करीत असतात. आदिवासींनीही आपल्या सांस्कृतिक परंपराचे कला, संगीत, नृत्य, लोकसाहित्य इत्यादीच्या माध्यमातून जतन केले आहे. आदिवासींच्या या सांस्कृतिक परंपराचा अभ्यास करीत असताना त्यांच्या लोककला आणि लोकसाहित्याचा विचार करावा लागतो.

आदिवासी कलेबद्दल हॉवेल असे लिहितात की, "आदिवासी कला म्हणजे आदिम लोकांची कला होय, आदिकालीन कलाच्या संदर्भात उल्लेखनीय बाब म्हणजे ही कला धर्म आणि अंधविश्वासाद्वारा अधिक प्रमाणात प्रभावित असते. धर्माचा संबंध विश्वासाशी असून त्याचा प्रभाव स्पष्टपणे आपणास आदिवासींच्या कलेमध्ये बघायला मिळतो. प्रत्येक समाजाच्या धार्मिक क्रियेमध्ये विविध प्रकारच्या धार्मिक सामग्री, धार्मिक प्रतीके इत्यादीचा समावेश होतो. आदिम समाजामध्ये या धार्मिक सामग्री आणि प्रतीकांच्या अभिव्यक्तीचे सर्वात महत्त्वाचे माध्यम म्हणजे कला होय."२६

मेळघाटातील कोरकू आदिवासींची ही वैशिष्ट्येपूर्ण सांस्कृतिक परंपरा असून त्यामध्ये कला, संगीत, लोकनृत्य, लोकसाहित्य इ.चा समावेश आहे. त्यामुळे कला, संगीत, लोकनृत्य व लोकसाहित्य ही केवळ त्यांच्या मनोरंजनाची साधने नसून सामाजिक, धार्मिक आणि सांस्कृतिक परंपराचे जतन आणि संवर्धन करणारी महत्त्वाची माध्यमे होत. म्हणूनच कोरकूंच्या सविस्तर अध्ययनासाठी त्यांच्या संस्कृती आणि परंपरांचे अध्ययन करणे आवश्यक ठरते.

१) कोरकूंच्या देवदेवता:

कोरकूंच्या देवतांमध्ये मुठवा ही प्रमुख देवता असून प्रत्येक वस्तीत मुठवा देव असतोच. नवीन वस्ती किंवा गाव वसवितांना कोरकू लोक दगडाचा ढिग करून त्यांच्या समोर कोंबड्याचा बळी देतात आणि त्या दगडाचा ढिग हा मुठवा देव होतो. कोरकू हे सूर्य आणि चंद्रालाही देव मानतात. सूर्य म्हणजे दियागोमेज आणि चंद्र म्हणजे रातोगोमेज असे होय. गोमेज म्हणजे 'देव' अर्थात सूर्याला दिवसाचा तर चंद्राला रात्रीचा देव मानतात व त्याची पूजा करतात. कोरकू लोक हे रावण आणि मेघनाद यांचेही भक्त असून त्यांच्या रावणाची आरती म्हटली जाते. रावण हा शिवभक्त होता म्हणून आपणही शिवभक्त आहोत. त्यामुळे ते रावणासह शिवाचीही उपासना करतात. अनेक ठिकाणी कुंभकर्णाचीही उपासना केली जाते. रावण, मेघनाद व कुंभकर्ण यांची स्तुती लोकगीतांच्या माध्यमातून केलेली दिसून येते.

उदा- "लंका रावणा जुगी टऊटेन ओलेन जोय,
लंका रावणा जुगी जोडमा डोयना जोय,
लंका रावणा जुगी टऊटेन ओलेन जोय,
लंका रावणा टिका ठेंगा डोयना जोय,
लंका रावणा जुगी टऊटेन ओलेन जोय
लंका रावणा चुनुका चिंगी डोयना जोय,
लंका रावणा जुगी टऊटेन ओलेन जोय
लंका रावणा दंडा झुली डोयना जोय,
लंका रावणा जुगी टऊटेन ओलेन जोय"२७

अर्थात लंकाधिश रावण जेव्हा जोग्याचे रूप घेऊन सीतेकडे गेला तेव्हा त्यांच्या रूपावर भाळून ती त्याच्याबरोबर पळून गेली असा या गीताचा अर्थ आहे.

मुठवा देवाप्रमाणेच डोंगर गोमेज, हरमुळी गोमेज म्हणजेच डोंगरदेव, कॉलरा देव यांचीही पूजा कोरकू लोक करतात. गोमोज किंवा गोमेज या शब्दाचा प्रत्यय लावून असे विविध स्थानिक देव कोरकूंच्या कर्मकांडात आढळून येतात.

हिंदू संस्कृतीच्या प्रभावामुळे राम, श्रीकृष्ण, देवी इ. देवतांची पूजा कोरकूमध्ये केली जाते. कोरकू इतर आदिवासीप्रमाणेच निसर्गपुजक आहेत. ते सूर्य, चंद्र, वरूण, पाऊस, विविध झाडे यांचीही पूजा करतात. पिंपळ वृक्षाला महावृक्ष मानून कोरकू त्याची पूजा करतात.

२) कोरकूंचा पुजारी/भूमका :

कोरकूंमध्ये सणसमारंभ धार्मिक विधी तसेच पवित्र व अपवित्र कार्य करण्यासाठी भूमका किंवा परिहाल यांची भूमिका महत्त्वाची असते. भूमका आणि परिहाल हे दोन्ही पौरोहित्य करतात.

यामध्ये परिहाल देवदेवतांची इच्छा व भविष्य सांगतो तर भूमका प्रामुख्याने पूजा सांगतो. प्रत्येक खेड्यासाठी भूमकाचे पद असून हे पद अनुवंशीक असते. जेव्हा नवीन वस्तू निर्माण होते तेव्हा भूमका नियुक्त केला जातो. भूमकास धान्याच्या स्वरूपात, क्वचित प्रसंगी पैशाच्या स्वरूपात गावातील लोक मदत करतात. परिहाल हा प्रत्येक गावात असेलच असे नाही. दैवी शक्तीला जागृत करून तसेच जादूटोण्याने रोगनिवारणाचे कार्यही भूमका आणि परिहाल करतात. त्यांना मंत्रतंत्र तसेच वनौषधीचेही ज्ञान असते. त्यामुळे जंगली स्वापदे, नैसर्गिक संकटे, रोगराई व वाईट (काळी) जादूपासून लोकांचे रक्षण करण्याचे काम भूमका आणि परिहाल करतात. कोरकूंमध्ये अजून अनेक रुढ अंधश्रद्धा आहेत. सामान्यपणे अनुकरणात्मक व संपर्कात्मक जादूवर तसेच शकुन अपशकुनावर कोरकू विश्वास ठेवतात.

३) कोरकूंचे सण आणि उत्सव:

कोरकू आदिवासींच्या मनोरंजनाकरिता सभ्य समाजाप्रमाणे कोणत्याही आधुनिक सुखसुविधा उपलब्ध नाही. त्यांच्या मनोरंजनाचे आणि विरंगुळ्याचे एकमेव साधन म्हणजे त्यांचे परंपरागत सण आणि उत्सव हे होत. कोरकू लोक वर्षभर अनेक मोठे उत्सव साजरे करतात. त्यामध्ये प्रामुख्याने दिवाळी, दसरा, होळी, रांडभावे, जिरोती आणि भवई इ. सणांचा समावेश होतो.

कोरकूंमध्ये इतर सर्व सणांपेक्षा होळी आणि दसरा या दोन सणांना महत्त्वाचे स्थान आहे. दसरा हा सण प्रामुख्याने कुंभकर्ण आणि मेघनाथ ह्यांच्या पूजेचा सण असून त्यापीत्यर्थ हेल्याचा बळी देऊन त्याचे रक्त सगळीकडे शिंपडतात. दसऱ्याप्रमाणेच कोरकूंमध्ये होळीच्या सणाला जास्त महत्त्व आहे.

कोरकूंची होळी फाल्गुन पौर्णिमेच्या दिवसापासून सुरु होऊन पंचमीला संपते. होळीचा सण कोरकूंचा मुख्य सण असल्यामुळे त्याची तयारी एक महिन्याअगोदरच सुरु होते. हा संपूर्ण महिना कोरकू स्त्रिया आणि पुरुष ढोलाच्या तालावर फेर धरून नाचतात व फाग मागणे म्हणजे बक्षीस मागण्यासाठी घरोघरी जातात व नाचतात. त्यांचे नवीन वर्ष होळीनंतर सुरु होते. जंगलातील लाकडे, रानगोवऱ्या, सरपण इ. गोळा करून होळी पेटविली जाते. होळी पेटविण्याचा पहिला मान पटेल या मुखीयाकडे असतो. होळी पेटवून लिंबू, नारळ, खारका इत्यादींनी होळीची पूजा केली जाते. त्यानंतर गावातील सर्व लोक मुठवा देवीची पूजा करतात. या सणामध्ये कोरकू लोक मोठ्याप्रमाणावर दारू पितात. होळीच्या वेळी म्हणण्यात येणारी जामठा गीते गायिली जातात. धुळीवंदनच्या दिवशी मेघनाथाची पूजा करून जरीचा कार्यक्रम असतो. होळीचा शेवट पंचमीच्या दिवशी मोठ्या थाटामाटात होतो.

कोरकूंच्या विशेष सणांपैकी रांडभावे आणि जिरवती हे दोन सण होत. रांडभावे सण ज्येष्ठ महिन्याच्या अमावस्येला साजरा करतात. ही पावसाच्या देवाची म्हणजे वरुण देवाची पूजा असते.

या सणामध्ये कोरकू लोक एका लहान माठात पाणी घेऊन त्यात बेंडूक व झाडाच्या फांद्या ठेवतात. तो माठ डोक्यावर घेऊन मुले-मुली नाचतात व घरोघरी फिरतात व 'देदरा माता पाणी दे' असे गाणे गातात. या पूजेनंतर पाऊस येतो अशी कोरकूंची श्रद्धा असते. कोरकू लोक पाऊस आल्यानंतर पावसाला धन्यवाद देण्यासाठी 'चिखलभावे' हा सण साजरा करतात. श्रावण महिन्यातील पौर्णिमेला 'जिरोती' हा सण साजरा होतो. हा सण भाऊबहिणींचा सण असून भाऊ लग्न झालेल्या बहिणींना माहेरी घेऊन येतात व त्यांच्यासाठी भेटवस्तू आणतात. या सणामध्ये भाऊ बहिणीच्या प्रेमाचे प्रतीक असलेली 'डोलार' गीते गायली जातात.

वैशाख महिन्यातील अमावस्येला कोरकू आदिवासी 'भवईचा' सण साजरा करतात. हा सण सुद्धा पावसाशी संबंधित असून शेतकऱ्यांसाठी महत्त्वाचा मानला जातो. या सणाला कोरकू लोक पाण्याची उबडहंडी लावून गाणी गातात व नृत्य करतात. या सणाला ससाचा बळी देण्यात येतो.

कोरकूंमध्ये घुंगरू बंजारांचा सणदेखील लोकप्रिय आहे. या सणामध्ये कोरकू स्त्री-पुरुष पायात घुंगरू बांधून बाजारात नाचगाणी करतात. या उत्सवात तरुण तरुणी अधिक प्रमाणात सहभागी होत असल्यामुळे त्यांचे विवाह जुळण्याचे कार्यक्रमदेखील यावेळी पार पाडले जातात. भावी पती-पत्नी शोधण्याचा कार्यक्रम यावेळी घडत असल्याने या सणाला कोरकू आदिवासीमध्ये महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

उन्हाळ्यामध्ये कोरकू लोक आजारपण दूर करण्यासाठी, नवस फेडण्याकरिता किंवा आशीर्वाद घेण्याकरिता देवी पूजनाचा उत्सव साजरा करतात. या उत्सवामध्ये भरपूर नाचगाणी होतात देवी गावाबाहेर असल्यामुळे सर्व लोक नाचत नाचत देवीजवळ एकत्र येतात. या कार्यक्रमात गावाचा 'मुखीया व परिहार' यांचा मुख्य सहभाग असतो. या उत्सवामध्ये बकऱ्याचा किंवा कोंबड्याचा बळी देण्याची प्रथा आहे.

कोरकू आदिवासींच्या सणसमारंभामध्ये हिंदू धर्मियांच्या व इतर धर्मियांच्या प्रभावातून अनेक परिवर्तने झालेले दिसून येतात. कोरकू लोक त्यांच्या परंपरागत सणासोबतचे हिंदूचे दिवाळी, दसरा हे सणदेखील साजरे करून लागले आहेत. दिवाळी सणांमध्ये लक्ष्मीपूजन आणि पोळ्याचा सण इतर लोकांच्या अनुकरणातून करतात. त्याचप्रमाणे नागपंचमीही इतरांच्या अनुकरणातून साजरी केली जाते. कोरकू लोक रावण व मेघनाथाचे भक्त असले तरी ते राम, हनुमान या हिंदू देवतांचेदेखील पूजा करू लागले आहेत. कोरकू स्त्री आणि पुरुष दिवाळी, दसरा, पोळा, नागपंचमी व इतर पारंपरिक सण साजरे करत असताना येथेच्छ दारू पितात, गाणी म्हणतात व नृत्य करुन आपल्या जीवनाचा आनंद उपभोगण्याचा प्रयत्न करतात.

सामान्यपणे कोरकू लोक कोणताही सण व उत्सन बाजाराच्या दुसऱ्या दिवशी साजरा

करतात. बाजाराच्या दिवशी नवीन कपडे, जीवनावश्यक सर्व वस्तूंची खरेदी केली जाते. कोरकूंमध्ये सण बाजाराच्या दुसऱ्या दिवशी साजरे करण्याची प्रथा आहे.

४) कोरकूंचे धार्मिक विधी:

कोरकूंच्या जीवनात धर्माला अतिशय महत्त्वाचे स्थान आहे. त्यांची सामाजिक, सांस्कृतिक जीवनाची जडणघडण ही धार्मिकतेने प्रभावित आहे. त्यांच्या रूढी- परंपरा, कला-कौशल्य, कथा-लोककथा, गायन, वादन, नृत्य, कलाप्रेम तसेच कोबंडे, बकरे व अनेक पशूंचा बळी देऊन भूत, प्रेत, पिशाच व देवदेवतांना संतुष्ट करण्यासाठी करण्यात येणारे विविध विधी व कर्मकांड हे कोरकूंच्या जीवनाचा अविभाज्य भाग होत. थोडक्यात कोरकूंचे धार्मिक विधी हे बाळाच्या जन्मापासून सुरु होतात व मृत्यूपर्यंत सुरूच असतात.

कोरकूंच्या प्रमुख धार्मिक विधी खालीलप्रमाणे आहेत.

१) नामकरण विधी:

बाळाच्या जन्मानंतर नामकरण विधी करण्यात येतो. साधारणतः बाळाचा जन्म घरीच होतो व त्यासाठी गावातील एक जाणकार म्हातारी म्हणजे 'सायनी बुढी' मदत करते. या विधीमध्ये बाळाच्या जन्मापासून पाचव्या दिवशी 'चाटी' देवतेची पूजा करून बाळाला व त्याच्या आईला आंघोळ घातली जाते. या दिवशी गावातील पंच बोलावण्यात येतात आणि बालकासमोर पाण्याने भरलेला कलश ठेवून त्या कलशाची पूजा व प्रार्थना केली जाते. त्यानंतर घरातील प्रमुख व्यक्ती बाळाचे नाव ठेवतो. पंच कलशामध्ये नाणी टाकतात व नंतर सर्वांना जेवण देण्यात येते. १२ व्या दिवशी बाळाला व त्याच्या आईला नदीवर नेऊन आंघोळ घालण्यात येते. त्यानंतर बाळाची आई नेहमीच्या कामाला लागते. कोरकूंचा पुनर्जन्मावर विश्वास आहे. त्यामुळे जन्मलेले बाळ हे आपले कुणीतरी पूर्वज असावे, असा त्यांचा समज असतो.

२) विवाह विधी:

विवाह विधी मुलांच्या घरी पार पडतो. त्यासाठी १२ खांबांचा मंडप उभारण्यात येतो. या १२ खांबापैकी एक सलईचा, एक मोहाच्या झाडाचा आणि एक गुलार या झाडाचा असतो. या झाडाच्या खाबांना विशेष महत्त्व असते. उरलेले ९ खांब हे सागवान किंवा अन्य झाडाचे असतात. छप्पर म्हणून जांभळाच्या झाडाच्या फांद्या व पाने टाकतात. कोरकूंचा परंपरागत पुरोहित असलेला भूमका हा लग्न लावतो. सामान्यपणे सोमवार आणि शुक्रवार हे वार शुभ वाटत असल्याने त्याच वारी लग्न लागते व हे शक्य नसल्यास रविवार किंवा गुरुवारी लग्न लावले जाते. नवरा-नवरीच्या अंगाभोवती एक गुंडाळून त्यांच्या अंगावर पाणी टाकण्यात येते. नवरा नवरीच्या गळ्यात मंगळसूत्र बांधतो व नवरीला कडेवर घेऊन नाचतो. पुरुष मंडळी ढोल व बासुरी वाजवतात तर स्त्रिया नाचत ऐरणगीते गातात. अलीकडे हिंदूच्या प्रभावामुळे मंगलाकष्टके, सप्तपदी इ. विधी आहेत.

३) पूजा विधी:

कोरकूंमध्ये पूजा, जादूटोणा इ. धार्मिक कार्य करण्यासाठी भूमका आणि परिहार (पडियाल) हे असतात. यामध्ये भूमका हा प्रामुख्याने पूजाविधी करतो. नवस सांगणे, देवापुढे बळी देणे, रोगराई व संकटे निवारण्यासाठी धार्मिक व दैवी उपचार सांगणे ही त्यांची कामे असतात. कोरकू पृथ्वी, पर्वत, नीळकंठ, पक्षी यांना शुभ मानतात. शकुन अपशकुनावर विश्वास ठेवतात. पूजाविधीसाठी काजळ, कुंकू, लिंबू, शेंदूर, नारळ कोंबडी, बकरा, खिचडी व दारू इ. वस्तू वापरल्या जातात. दैवी शक्तीला जागृत करणे, मंत्र-तंत्र करणे (निंबू करना) इ. वस्तूंवर कोरकूंचा विश्वास आढळतो.

४) नाट्य व नृत्य:

कोरकूंमध्ये 'खम्म' नावाचे विधीनाट्य असलेले नृत्य आहे. हे नृत्य बरेच दिवस चालत असते. त्यामध्ये एका मोठ्या खांबावर एक मोठे चाक लावलेले असते. हे चाक श्रीकृष्णाच्या सुदर्शन चक्राचे प्रतीक समजण्यात येते. त्याची पूजा करून त्याच्या भोवती विधीनाट्य सुरू होते. यामध्ये विविध देवदेवतांची सोंगे घेऊन त्यांची पूजा केली जाते व नृत्य केले जाते. त्यातील मुख्य पुजारी व नट हे व्रतस्थ असतात. कोरकू 'कागभूशुळी' (कावळा) याला मानविनिर्मितीसाठी जबाबदार समजतात व त्याची पूजा करतात.

५) अन्य विधी:

कोरकूंमध्ये प्रामुख्याने मृतांना पुरण्याची पद्धती असून मृत व्यक्तींना दहन केले जात नाही. परंतु आधुनिकीकरण झालेल्या कोरकूंमध्ये मृतांना दहन करण्याची पद्धती स्वीकारली जातांना दिसते. गावाबाहेरील मृताला पुरलेल्या जागेवर दगडाचा ढिग करून त्यावर थोडी खिचडी/भात, इतर अन्न आणि पाणी ठेवतात. तिसऱ्या दिवशी जेवण आणि पाणी मृतास पुरलेल्या जागी नेऊन ठेवतात. सर्वसाधारणपणे मृत्यूपासून ४ ते ५ वर्षात 'सिडोली' किंवा 'फूलजागनी' (फूल म्हणजे आत्मा व जागनी म्हणजे जागवणे) नावाचा कार्यक्रम करतात. या दोन्ही कार्यक्रमात लाकडाचा एक मुंड (खांब) विधीपूर्वक गावाचे बाहेर पुरतात. काही कोरकू हा कार्यक्रम १ ते २ वर्षाच्या आत करतात. हा कार्यक्रम तेरवी सारखाच असून त्यामध्ये कोरकू स्त्री-पुरुष दारू पिऊन नृत्य करतात. स्त्रिया गाणी म्हणत नाचतात व पुरुष अश्लील शब्द उच्चारतात. यामुळे मृतक शांत होतो, अशी कोरकूंची भावना आहे. अलीकडे मात्र फूल जागनी कार्यक्रम रद्द करून हिंदू पद्धतीने तेराव्या दिवशी घ्तेरवीड करण्यात येते.

सांरांश:

मेळघाटातील कोरकू आदिवासींचे संपूर्ण जीवन हे त्यांच्या सामाजिक व सांस्कृतिक मूल्यांनी प्रभावित झालेले असून ही मूल्यव्यवस्थाच त्यांची श्रद्धास्थाने आहेत. कोणत्याही गोष्टींचा, समस्यांच्या किंवा उपायांचा संबंध हा सामाजिक व सांस्कृतिक मूल्यांशी जोडला जातो व ज्या गोष्टी

मूल्यांशी जुळतात त्याचा स्वीकार केल्या जातो. मग ही मूल्ये सामाजिक व आर्थिक विकासांमध्ये अडथळा ठरत असूनदेखील कोरकू आदिवासी आपल्या परंपरागत मूल्यांना सोडायला तयार नाहीत. परिणामी त्यांची ही मूल्यव्यवस्थाच त्यांच्या सामाजिक व आर्थिक विकासात अडथळा ठरत आहे.

संदर्भ सूची :-

१. देवगांवकर डॉ. शैलजा.,देवगांवकर डॉ. शं. गो. (२००१):-'आदिमांच्या धर्मसंकल्पना आणि देवदेवता'.
२. चौरे डॉ. नारायण (१९८७):-'कोरकू जनजाती का सांस्कृतिक इतिहास',
३. देवगांवकर डॉ. शैलजा (१९८९):-'वैदर्भीय आदिवासी जीवन आणि संस्कृती'.
४. जाधव डॉ. सुदाम (१९९९):-'आदिवासी साहित्य',

Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Seal
Art And Commerce College JARUD

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

ISSN 2231-6671

International Registered and Recognized
Research Journal Related to Higher Education for all Subjects

Hi-TECH
RESEARCH ANALYSIS

Hi-Tech Research Analysis

EDITOR IN CHIEF
DR. BALAJI KAMBLE

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

IMPACT FACTOR 6.20

ISSN 2231- 6671

International Registered & Recognized

Research Journal Related to Higher Education for all Subjects

Hi-TECH RESEARCH ANALYSIS

UGC APPROVED & PEER REVIEWED RESEARCH JOURNAL

Issue : XXII, Vol. - III

Year - XI, (Half Yearly)

Feb. 2021 To July 2021

Editorial Office :

'Gyandev-Parvati', R-9/139/6-A-1, Near Vishal School, LIC Colony, Pragati Nagar, Latur Dist. Latur - 413531. (Maharashtra), India.

Contact : 02382 - 241913

09423346913 / 09503814000

07276305000/ 09637935252

Website

www.irasg.com

E-mail :

interlinkresearch@rediffmail.com

visiongroup1994@gmail.com

mbkamble2010@gmail.com

Published by :

JYOTICHANDRA PUBLICATION

Latur, Dist. Latur - 413531 (M.S.)India

Price : ₹ 200/-

CHIEF EDITOR

Dr. Balaji G. Kamble
Research Guide & Head, Dept. of Economics,
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya,
Latur, Dist. Latur.(M.S.) (Mob. 09423346913)

EXECUTIVE EDITORS

Dr. Sunanda Rodge
Principal
Govt. B.Ed. College,
Nanded, Dist. Nanded (M.S)

Scott. A. Venezia
Director, School of Business,
Ensenada Campus,
California, (U.S.A.)

Dr. Omshiva V. Ligade
Head, Dept. of History
Shivjagruti College,
Nalegaon, Dist. Latur.(M.S.)

Bhujang R. Bobade
Director Manuscript Dept.,
D. A. & C. Research Insititute,

Dr. Dileep S. Arjune
Professor & Head, Dept. of Economics
J. E. S. College,
Jalna, Dist. Jalna(M.S.)

Dr. U. Takataka Mine
Tokiyo (Japan)

Dr. Babasaheb M. Gore
Dean- Faculty of Education & M.C.
Member,S.R.T.M.U, Nanded.(M.S.)

Dr. Nilam Chhanghani
Dept. of Economics,
KNG Mahavidyalaya
Karanja Lad, Dist. Washim (M.S.)

DEPUTY-EDITOR

Dr. G. V. Menkudale
Dept. of Dairy Science,
Mahatma Basweshwar College,
Latur, Dist. Latur.(M.S.)

Dr. C.J. Kadam
Head, Dept. of Physics,
Maharashtra Mahavidyalaya,
Nilanga, Dist. Latur.(M.S.)

Dr. Balaji S. Bhure
Dept. of Hindi,
Shivjagruti College,
Nalegaon, Dist. Latur.(M.S.)

Dr. Bharat S. Handibag
Dean, Faculty of Arts,
Dr. B.A.M.U. Aurangabad(M.S).

Dr. S.B. Wadekar
Dept. of Dairy Science,
Adarsh College,
Hingoli, Dist. Hingoli.(M.S.)

Dr. Shivaji Vaidya
Dept. of Hindi,
B. Raghunath College,
Parbhani , Dist. Parbhani.(M.S.)

CO-EDITORS

Dr. R.N. Salve
Head, Dept. of Sociology,
Shivaji University,
Kolhapur, Dist. Kolhapur.(M.S.)

Ghansham S. Baviskar
Dept. of English,
RNC & NSC College,
Nasik, Dist. Nasik.(M.S.)

Dr. Kailash Tombare
Head, Dept. of Economics,
Devgiri Mahavidyalaya,
Aurangabad.(M.S.)

Dr. Kailash R. Nagulkar
Head, Dept. of History,
Gulab Nabi Azad College,
Barshi Takli, Dist. Akola.(M.S.)

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Art And Commerce College JARUD Seal

Principal
Arts & Commerce College
Jarud Ta-Warud, Dist-Amravati

ISSN 2231- 6671

UGC Approved International Registered & Recognized Research Journal Related to Higher Education for all Subjects

Hi-TECH RESEARCH ANALYSIS

MEMBERS OF EDITORIAL BOARD

Dr. Ravinra T. Vaidya
Dean, Faculty of Social Sciences,
S.G.B. Amravati University,
Amravati, Dist. Amravati.(M.S.)

Dr. S.R. Nikam
Chairman, BOS, Business Economics,
Pune University, Pune.(M.S.)

Dr. Sadanand H. Gone
Pricipal,
Ujwal Gramin Mahavidyalaya,
Ghonsi, Dist. Latur.(M.S.)

R.D. Gholap
Head, Dept. of English,
Art & Commerce College,
Vani, Dist. Nashik.(M.S.)

Prashant Mothe
Dept. of English,
Aadarsh College,
Omerga, Dist. Osmanabad. (M.S.)

Dr. Milind Lokhande
Dept. of Zoology,
Indira Gandhi (Sr.) College.
Nanded, Dist. Nanded(M.S.)

Dr. Premchand Sirsat
Dept. of Zoology,
K.S.K. Mahavidyalaya,
Beed, Dist. Beed.(M.S.)

S.K. Gaike
Dept. of Sociology,
Vasant Mahavidyalaya,
Kaij, Dist. Beed. (M.S.)

Prof. Johrabhai B. Patel
Head, Dept. of Hindi,
S.P. Patel College, Simaliya,
Godhra (Gujrat).

Vinod N. Ganacharya
Director, Physical Education,
B.Raghunath College,
Parbhani, Dist. Parbhani.(M.S.)

Dr. Rjendra D. Ganapure
Head, Dept. of Economics,
S.M.P. Mahavidyalaya,
Murum, Dist. Osmanabad.(M.S.)

Dr. Sahebrao R. Chavan
Head, Dept. of Economics,
G.S. College of Commerce,
Vardha, Dist. Vardha.(M.S.)

Hema D. Makane
Dept. of Zoology,
B. Raghunath Mahavidyalaya,
Parbhani, Dist. Parbhani.(M.S.)

Dr. Laxman P. Wagh
Head, Dept. of Defence Study,
M. J. College,
Jalgaon, Dist. Jalgaon (M.S.)

Dr. Shivanand M. Giri
Dept. of Marathi,
B.K.Deshmukh College,
Chakur, Dist. Latur.(M.S.)

Prof. Sandip J. Nikam
Dept. of English,
K.T.H.M. College,
Nashik, Dist. Nashik.(M.S.)

DR. A. D. KUKADE
Co-ordinator
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Art And Commerce College * JARUD * Seal

Principal
Arts & Commerce College
Jarud Ta Warud, Dist Amravati

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No
1	Academic Development of Higher Secondary School Students with Context to Domains of Learning **Dhiraj S. Masram**	1
2	Impact of Parli Thermal Power Plant on Environment **Dr. U. T. Gaikwad**	15
3	Information Securities For Academic Libraries: Safety Measures for Avoidins Library Crime **Dr. Sarla Nimbhorkar**	21
4	Collection Development in Digital Decades **Aparna Shrikant Pasarkar**	31
5	Fractals : A Geometry of Nature **V. B. Raut**	39
6	नवीन आर्थिक धोरण आणि महाराष्ट्रातील जमिन धारणा : एक चिकित्सक अध्ययन **घननील गजभिये**	46
7	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या धर्म क्रांतीची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी **महेंद्रकुमार श्रीरंग कांबळे**	52
8	गोंड आदिवासी जमात व त्यांची वैशिष्ट्ये **डॉ. राम कुलसंगे**	59
9	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे जातिविषयक विचार **डॉ. पंढरी व्यंकटी गुट्टे**	66

8

गोंड आदिवासी जमात व त्यांची वैशिष्ट्ये

डॉ. राम कुलसंगे
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख,
कला व वाणिज्य महाविद्यालय
जरुळ जि. अमरावती

Research Paper - Sociology

प्रस्तावना :-

भारतातील विविध घटकराज्ये आणि केंद्रशासित प्रदेशामध्ये आदिवासींचे विभाजन झालेले दिसून येते. एकंदर भारतामध्ये एकूण ५३२ च्यावर आदिवासी जमाती वास्तव्याला आहेत. महाराष्ट्राचा विचार करता एकूण ३५ जिल्ह्यापैकी १७ जिल्ह्यात आदिवासी जमाती कमी अधिक प्रमाणात विखुरलेल्या आहेत. निसर्गाशी घनिष्ठ संबंध असणाऱ्या आदिवासींच्या विविध उपजातींमध्ये गोंड या जमातीची वैशिष्ट्ये प्रस्तुत शोधनिबंधात अभ्यासली आहेत.

वैशिष्ट्ये :-

१. गोंड जमातीचा पूर्व इतिहास अभ्यासणे.
२. गोंड जमातीचे वैशिष्ट्ये अभ्यासणे.

गोंड जमात :

ही एक प्रमुख आदिवासी जमात आहे. गोंडांचे संख्याधिक्य असलेल्या चंद्रपूर व गडचिरोली जिल्ह्यांना दंडकारण्य नावाने ओळखले जात असे. राजा दंड हे गोंड राजाचे नाव होते. त्यांच्या नावावरून दंडकारण्य हे नाव रूढ झाले असावे. दंड राजा इश्वाकू राजाचा पुत्र म्हणजेच मनूचा नातू समजला जातो. रामायण, महाभारत आणि पुराणामध्ये वेणा नावाचा उल्लेख आढळतो. यावरून येथील एका नदीला वैनगंगा नाव पडल्याचे मानले जाते. गडचिरोली जिल्ह्यावर सम्राट अशोकाच्या राज्याचा अंमल असल्याचे मानले जाते, व या प्रदेशात बौध्द धर्माचा प्रसारही झालेला असावा असे भादक जवळील टेकडीवरील बौध्दांच्या विहारामुळे वाटू लागते. मौर्याच्या काळात स्वतसेन याचे व त्यानंतर वाकाटक व राष्ट्रकूट यांचे राज्य या भागावर होते. या प्रदेशावर कल्याणीचे चालुक्य व

धारचे परमार यांनीही राज्य केले.

गडचिरोली जिल्ह्यातील चामोर्शी तालुक्यातील मार्कंडा येथील सुप्रसिध्द मार्कंड्यांचे मंदिर केवळ धार्मिकच नव्हे तर शिल्पकलेचा देखील अनमोल खजिना आहे. वैनगंगेच्या विशाल पात्राच्या नयनरम्य पार्श्वभूमीवर मार्कंडा देवस्थानाची काळ्याकभिन्न दगडावर निर्मिती केलेली आहे. आपल्या देशातील बहुतेक नद्या पूर्व-पश्चिम, दक्षिण किंवा आग्नेय वाहिनी आहेत. पण वैनगंगेचे वेगळेपण येथे पहावयास मिळते. ती प्रथम उत्तर वाहिनी होऊन पुढे हरण घाटातून दक्षिण वाहिनी झालेली आहे. म्हणूनच अजूनही या भागातील लोक मार्कंडा बद्दल घ्उलटी वाहे गंगा मार्कंडाचीङ असे म्हणतात. वैनगंगेच्या डाव्या तीरावर सुमारे ३० ते ३५ मीटर उंचीवर एंकदर १८ देवालये होती असे सांगितले जाते. त्यातील आज १० ते १२ देवालयांची स्थाने अस्तित्त्वात आहेत.

यादवांच्या पराभवानंतर (इ.स. १३४०) भीम बल्लाळ सिंग या गोंड राजाने शिरपूर येथे स्वतंत्र गोंड राज्याची स्थापना केली. इ.स. १३४० पासून १७५१ पर्यंत हा परिसर गोंड राजाच्या ताब्यात होता. याच काळात बल्लाळशहा राजाने चंद्रपूरचा किल्ला बांधला.

इ.स. १७५१ मध्ये नागपूरचे राजे रघुजी भोसले यांनी शेवटचा गोंड राजा निळकंठ शहा याचेकडून चंद्रपूरसह संपूर्ण गोंड राज्य हस्तगत केले. इ.स १७५१ ते १८५३ या काळात हा संपूर्ण प्रदेश भोसल्यांच्या अधिपत्याखाली होता. रघुजी भोसल्याच्या मृत्यूनंतर इ.स. १८५४ मध्ये ईस्ट इंडिया कंपनीने तो भाग आपल्या ताब्यात घेतला. प्रशासकीय कामांसाठी ब्रिटिशांनी इ.स. १८५९ मध्ये चंद्रपूर जिल्ह्याची निर्मिती केली. स्वांतत्र्यानंतर सन १९५६ साली भाषावार प्रांत रचनेनुसार चंद्रपूर जिल्हा त्याच्या सर्व विभागांसह मुंबई द्विभाषिक राज्यात समाविष्ट करण्यात आला आणि १ मे १९६० रोजी नवनिर्मित मराठी भाषिक महाराष्ट्र राज्यात हा जिल्हा समाविष्ट करण्यात आला. अनुसूचित जाती व अनुसूचित जनजाती आदेश (विशोधन) अधिनियम १९७६ नुसार महाराष्ट्र राज्यात गोंड जमात ५० पेक्षा जास्त उपगटात विभागली गेली आहे. ते उपगट म्हणजे- राज गोंड, आरख, अराख, अगारिया, असून, बडी मरिया, बडा मारिया, भाटोला, भिम्मा, भूता, कोइला भूता, कोईला भूती, भार, बायसन हॉर्न मारिया, छोटा मारिया, दंडामी मारिया, धुरू, धुरवा, धोबा, धुलिया, डोरला, गायकी, गट्ट, गट्टी, गायता, गोंड गोवारी, हिल मारिया, कांदरा, कलंगा, खटोला, कोयतार, कोया, खिरवार, खिरवारा, कुची मारिया, कुचकी मारिया, माडिया, माना, मन्नेवार, मोघ्या, मोगिया, मोंघ्या, मुंडिया, मुरिया, नागरची, नाइकपोड, नागवंशी, ओझा, राज, सोनझारी-झरेका, थाटिया, वाडे मारिया, वडे मारिया.

गोंड जमातीलची ४ सग्यांमध्ये किंवा कुलवर्गांमध्ये विभागणी झाली आहे. या जमातीतील सर्व सगे हे एकमेकांशी बेटी व्यवहार करणारे कप्पेबंद वर्ग आहेत. प्रत्येक सगा आणखी बऱ्याच कुळांत (पाडी) विभागला गेला आहे. प्रत्येक सगा ज्या देवांची उपासना करतो त्या देवांची आणि

प्रत्येक सग्याच्या कुळाची नावे पुढीलप्रमाणे आहेत.

सात देवे यांचे भ्रातृकुल (एडवन सगा)

मारवे (मडावी), युरूका, कोरिवेट्टा, मारसुकोल्हा (मरसकुले) पेंदोर, वेरमा

सहादेवे यांचे भ्रातृकुल (सरवन सगा)

आन्नाम, गेडाम, तोडसाम, कोटनाग, कोरेंगा, आराम, होराम, दहाम, दुंगाम, कचिनुर, वेलांदी, कोचरा, विइका, पोंदुर, कातेले, उरवेट्टा, कुरमेट्टा, वडे, तुमरा, कडापेज, राईसिराम, वेटि सलाम, मारपा, हेरेकुमरे, मंदारी.

पाच देवे यांचे भ्रातृकुल (सेवन सगा)-

कुमरा, दरंजा, आलाम, आरक, अरे, गेडाम, किनाका, सुरपाम, कुसेंगा, कंसका, अनाका, जुगनाका, वलकट, पुसनाका, कारपेला, धुरवा, सोयाम, कोरचा, कचाल, चिकराम, सरलाट, परतसाल, महादारा, अदा, देवघर, कुरमा, घोडाम, अरकाम.

चारदेवे यांचे भ्रातृकुल (सेवन सगा)-

परातमासी, शेरकामी, सेरवम, नाईताम, मारपाची, साबाती, मागाम, पुसान, पुसाम, तलांदा, पोयाम, कुराम, केरवा, टेकाम, कोवा, नालुम, सिडाम, पारचक्की

इत्यादी आदिवासी गोंड जमातीतील देवे व कुळे असलेली दिसून येतात. गोंड जमातीची अंतर्गत समाजरचना अशी आहे की, प्रत्येकजण जो व्यवसाय करतो किंवा गावाला ज्या प्रकारची सेवा देतो त्यानुसार त्याचे मान्यताप्राप्त गट बनले आहेत. त्यांना गोंड जमातीचे उपगट म्हणून समजण्यात येते.

गोंड जमात ही द्रविड परिवारातील मुख्य जमात समजली जाते. गोंड या शब्दाची व्युत्पत्ती काहीशी संदिग्ध अहे. हिंदू किंवा मुसलमान धर्माच्या लोकांनी या जमातीस घ्कोईतूरङ किंवा घ्कोईङ असे नाव दिले आहे. गोंड म्हणजे घ्खोंडङ जनजातींपैकी एक जमात असावी. तेलगू लोक घ्खोंडङ या शब्दाचा उच्चार घ्गोंडङ असा करतात. त्यामुळे या जमातीस गोंड हे नाव बहुतेक करून तेलगू लोकांनी दिले असावे.

गोंड लोक तामीळ, कानडी व तेलगु ह्या द्रविडी भाषा परिवारातीलच भाषा बोलतात. ते दक्षिणेकडून मध्य प्रदेशात आले असल्याचे व नंतर चंद्रपूर येथे स्थिरावले असल्याचे दिसते. मध्य प्रातांचा बराच भाग गोंड घराण्यांच्या कब्ज्यात असल्यामुळे त्या भागाला गोंडवन हे नाव पडले आहे. १६ व्या शतकापासून गोंड डोंगराळ भुप्रदेशाकडे परतले. बहुधा त्यांची वस्ती डोंगरापलीकडे असे व भोवताली नेहमी घनदाट जंगल असे त्यांनी मजबूत व चिरेबंदी वाडे बांधले. त्यात पाण्याची टाकी व विहिरी आहेत. गोंड राजाची थडगी आहेत. गोंड जमातीची स्वतःची राज्ययंत्रणा होती. पण मराठ्यांच्या सैन्यापुढे त्यांचा निभाव लागला नाही. त्यामुळे लवकरच डोंगराळ भूप्रदेशातील गोंडांची

संस्कृती नामशेष झाली आणि ते रानटी बनले. डोंगराळ भूप्रदेशातून प्रवास करणाऱ्या एकट्यादुकट्या वाटसरूला किंवा अनेक लोकांच्या जथ्यांना गाठून वाटमारी करू लागते. त्यांना लुटून प्रसंगी ते त्यांना ठारही मारीत. समूह मैदानी प्रदेशातील लोकांची त्यांनी बरीच लूटमार केली. परंतु ब्रिटिशांचे आगमन झाल्यावर मात्र त्यांनी माघार घेतली.

गोंड ही महाराष्ट्र, मध्यप्रदेश व आंध्रप्रदेश या राज्यातील ऐतिहासिकदृष्ट्या अत्यंत महत्त्वाची जमात आहे. मध्ययुगीन काळात ते संपूर्ण मध्यभारतावर आधिपत्य करणारे प्रमुख राज्यकर्ते होते. गोंड जमातीत युध्द कलेची परंपरा होती. मराठ्यांचे आगमन होईपर्यंत गोंड राजे राज्य करीत होते. महाराष्ट्रातील गोंड लोकांनी त्यांच्या पोशाख, सवयी, चालीरीती व गोंडी भाषा जतन केली आहे. हिस्लॉपने गोंड लोकांचे वर्णन करतांना असे मत मांडले की, च्गोंड लोक सर्वसाधारण हिंदू माणसाच्या मानाने थोडे अधिक काळ्या वर्णाचे आहेत. गोंड ही शेतकरी जमात आहे. ते प्रामाणिक, हसतमुख, कणखर व साध्या राहणीचे आहेत. गोंड जमातीमधील माडिया उपगटातील लोक हे नृत्यकुशल असून, ते आनंदी स्वभावाचे व अतिथ्यशील आहेत. काम करण्यास ते नेहमी तयार असून सर्वसामान्य आदिवासीप्रमाणे आळशी शेतकरी नसतात. गोंड जमातीत आपसातील तंटे मिटविण्यासाठी व गुन्ह्यांचा निवाडा करण्यासाठी त्यांची स्वतःची परंपरागत पंचायत आहे. पंचायतीचा मुख्य सर्वानुमते निवडण्यात येतो. तो वंशपरंपरागत नसतो.

शेती हा गोंड जमातीचा मुख्य व्यवसाय आहे. त्यांच्यापैकी बरेच जण शेतमजूरही आहेत. त्यांच्या शेतीच्या उत्पन्नास पूरक म्हणून ते लाकूड तोडणे, बांबू तोडणे आणि महुआ, लाख, डिंक, सरपण इत्यादी प्रकारचा जंगली माल गोळा करणे अशा प्रकारची कामे करतात. त्यांच्याकडे असलेल्या जमिनींचे आकारमान किफायतशीर नाही. शेतीच्या सुधारीत पध्दतींचा त्यांनी अवलंब केलेला नाही. अंतर्भागातील माडिया गोंड अजूनही स्थानपालट पध्दतीने शेती करतात व शेतीव्यवसायाय पूरक म्हणून गौणवनोपजे गोळा करतात व शिकार करतात. प्रत्यक्षात एका ठिकाणी स्थिर होऊन शेती करण्यास त्यांनी केव्हा सुरूवात केली हे त्यांना माहित नाही. ते भात, ज्वारी-बाजरी व काही कडधान्यांची पिके घेतात, गोंड जमातीची आर्थिक परिस्थिती फारशी चांगली नाही. ते महत्त्वाकांक्षी नाहीत व त्यांच्या गरजाही कमी आहेत.

गोंड जमातीत एकाच कुळीत लग्न करणे निषिध्द मानले जाते. या जमातीत पुढील प्रकारच्या लग्नपध्दती प्रचलित आहेत.

१) बळजबरीने लग्न करणे

२) जोडीदाराबरोबर पळून जावून लग्न करणे

३) अनाहूत लग्न आणि वराला नोकरीला किंवा घरजावाई ठेवून लग्न लावणे.

४) अगांतुकपणे घुसखोरी करून लग्न जमविणे

५) ठरावांची बोलणी करून लग्न जुळवणे

पुरूषांना बहुपत्नीत्त्वाचा अधिकार आहे, परंतु स्त्रियांना मात्र अनेक पती करता येत नाहीत. विधवाविवाह संमत आहे, काडीमोड घेण्यासाठी अनुमती आहे. वधूशुल्क देण्याचीही प्रथा आहे. गोंड जमातीच्या गावांमध्ये घ्गोटुलघरङ असते. ते एक मोठे घर असते. अविवाहित तरूण व तरूणी रात्रीच्या वेळी तेथे जमून, नाचगाण्यांचा कार्यक्रम करतात. रात्रीचे जेवण झाल्यानंतर पहिल्यांदा अविवाहित मुले गोटुलघरात जातात. त्यांच्या मागोमाग मुलीही जातात. तेथे एक घ्कोतवालङ असतो. तो त्यांचा घ्पुरोहितङ असते. हा कोतवाल तरूण-तरूणींचे स्वागत करतो आणि त्यांना गोटुलघराच्या नायकाकडे, सरदाराकडे पाठवून त्यांच्यापुढे नतमस्तक होण्यास सांगतो. प्रत्येक मुलगी आपला जोडीदार म्हणून एखादा मुलगा निवडून त्याचे केस विंचरते. त्याला उत्साह यावा म्हणून त्याचे हात चोळते. नंतर ते थकवा येईपर्यंत एकत्र नाचगाणे करतात व झोपी जातात. अशारीतीने मुलामुलींच्या कित्येक जोड्या जमतात व त्यांच्यात घनिष्ठ संबंध निर्माण होतात. अशा जोडप्यांच्या लग्नास त्यांच्या आईवडिलांनी विरोध केला की, ती जोडपी पळून जातात आणि मग त्यांच्या लग्नाला मान्यता द्यावीच लागते. माडिया गोंड या उपजमातीतील लोकांची अशी समजूत आहे की, त्यांच्या घरात त्यांनी आपल्या पत्नीशी समागम केल्यास त्यांच्या घरी वास करणाऱ्या लक्ष्मीचा अवमान होतो, म्हणून ते घरी तसे करणे अपवित्र समजतात. काही गावात विवाहित तरूण माणसे पावसाळ्यांचा हंगाम सोडून आठ महिने पत्नीबरोबर सहवास न करता ते सामाईक घरात झोपतात व त्यांच्या बायका आपआपल्या घरात झोपतात.

गोंड जमातीमधील दोन माणसे एकत्र भेटले तर ते एकमेकांची ऊरभेट घेतात. गोंड जमातीतील माणसे त्यांच्यातील एखाद्या वडिलधाऱ्या नातेवाईक पुरूषाच्या गुडघ्यांना स्पर्श करून तो हात कपाळाला लावतात. याप्रकारे वंदन करून ते एकमेकांना घ्जोहारङ म्हणतात. गोंड जमातीत एका माणसाने दुसऱ्या माणसाच्या हनुवटीला बोटांनी स्पर्श करून त्या बोटांचे चुंबन घेणे या पध्दतीने अभिवादन करण्याची चाल आहे. गोंड लोकांना नृत्य करण्याची खूप आवड आहे. घ्कर्माङ हा त्यांच्यामधील मुख्य नृत्यप्रकार होय. नाचगाण्याच्या कार्यक्रमामुळे गोंड लोकांचे मनोरंजन व करमणूक होते. हिवाळ्याच्या व उन्हाळयाच्या हंगामात ते नाचगाणी करून श्रमपरिहार करतात. माडिया गोंड जमातीमधील पुरुष व स्त्रिया मोठे गोल कडे करतात, प्रत्येक पुरूष आपल्या एका बाजूकडील मुलीच्या गळ्यात हात घालतो आणि दुसऱ्या बाजूकडील मुलीच्या कमरेभोवती हात टाकतो. अशा पध्दतीने ते नृत्य करतात. फक्त अविवाहित मुलींनाच माडिया गोंड जमातीच्या नृत्यात भाग घेता येतो. मुलीचे लग्न झाले की तिला नृत्यात भाग घेता येत नाही. घ्डेमसाङ आणि घ्दंडारीङ हे देखील त्यांचे पारंपारिक नृत्याचे प्रकार आहेत.

गोंडाद्वारे केले जाणारे घ्डेमसाङ नृत्य केव्हाही करता येते. प्रामुख्याने मयताच्या प्रसंगी व

लग्नाच्या वेळी रात्रभर हे नृत्य करण्यात येते. हे नृत्य करते वेळी परधान हे गोंड जमातीचे गाणेबजावणे करणारे भाट असतात त्यामुळे ते वाजविण्याचे काम करतात. पावसाळ्याच्या हंगामात मुबलक पाऊस होऊन तो ओसरला की, शेतकरी या नृत्याचा आनंद लुटतात. दिवाळीच्या जरा आधी घ्दंडारीङ नृत्याला सुरूवात हाते. हे नृत्य करतेवळी डप्पू, ढोल, खालीखोम, किंगरी, धुमेळे, पिपोई, फरा ही वाद्ये वाजवली जातात.

परधान हे गोंड समाजाचे गाणेबजावणे करणारे भाट असून ते त्यांच्या पूर्वजांच्या पौराणिक शौर्यगाथा गाऊन भिक्षा मिळवितात. घ्कटोराङ हा कुळीचा पुरोहित व घ्देवरीङ हा गावाचा पुरोहित म्हणून काम करतो.

गोंड लोकांच्या आहारावर विशेष बंधने नसतात, ते कोंबडी-बदके, गोमांस, डुकराचे मांस, विवक्षित प्रकारेच साप, सरडे, उंदिर, मांजरे, काही कुरतडणारे प्राणी आणि काही ठिकाणी माकडांचे मासंही भक्षण करतात. राजगोंड लोकांना गोमांस आणि रेड्याचे व माकडाचे मास वर्ज्य असते. गोंड लोक बेसुमार मद्यपान करणारे असून, ते त्यांच्या दैनंदिन जीवनाचे एक अविभाज्य अंग आहे. त्यामुळे त्यांच्या उत्पन्नाशी खर्चाचा कोठेही मेळ बसत नाही. उत्पन्नांपैकी बरीच रक्कम मद्यपानावर खर्च होते. त्यांच्या जवळील अन्नसामग्री संपल्यावर ते धान्याच्या स्वरूपात उधारी करतात आणि पुढच्या हंगामानंतर त्याची परतफेड करतात. वर्षाअखेरीला कर्जाची फेड केली नाही तर, सावकार, त्यांच्याकडून चक्रवाढ व्याजाने पैसे वसूल करतात.

गोंड जमातीत पूर्वीच्या काळी सर्वसाधारणपणे प्रेत पुरण्याची चाल होती. परंतु हिंदूच्या संपर्कामुळे प्रेताला अग्नी देण्याची चाल त्यांच्यात आता आली आहे. त्यांच्यात तीन दिवस सुतक पाळण्यात येते आणि तिसऱ्या दिवशी जात जेवण घालण्यात येते. माडिया गोंड या उपजमातीत मृत्यूनंतर एखाद्या सोईस्कर ठिकाणी मयत व्यक्तिची आठवण म्हणून रस्त्याच्या कडेला एक शिळा दसविण्यात येते. मयत व्यक्तींच्या नावलौकिकानुसार वेगवेगळ्या आकाराच्या शिळा बसविलेल्या असतात. परमेश्वराच्या आशीर्वादामुळेमूल जन्माला येते असे गोंड लो मानतात. मुलीऐवजी मुलगा जन्मास आल्यास, त्यांना अधिक आनंद होतो. स्त्रियांच्या प्रसुतीची कोणतीही वैद्यकिय काळजी घेतली जात नाही. गरोदरपणाच्या काळात कोणताही विधी साजरा करण्यात येत नाही. घ्सुईणङ द्वारे बाळंतपण करण्यात येते.

गावातील तंटे मिटविण्यासाठी गोंड जमातीत पारंपारिक पंचायत पध्दती आहे. गंभीर स्वरूपाचे अपराध असतील तर, जात जेवण घालावे लागते आणि किरकोळ अपराध असतील तर दंडाची शिक्षा ठोठावण्यात येते. गोंड जमातीतील एखाद्या व्यक्तीला जर अटक करून हातबेडी ठोकण्यात आली तर त्याला जातीबाहेर टाकण्यात येते. पंचायतीला तीन जेवणे घालीपर्यंत त्याला जमातीत परत घेतले जात नाही. आदिवासी जमातीत पंचायत ही एक सामाजिक संघटना असून,

त्यात चौधरी, महाजन, घट्या, भूमक आणि पंच यांचा समावेश असतो. लग्न व मृत्यू सारख्या प्रसंगी त्यांची उपस्थिती अनिवार्य असते. थोडक्यात गावातील सर्व घडामोडीवर त्यांचे नियंत्रण असते.

संदर्भ सूची :-

१) आगलावे डॉ. प्रदीप., आदिवासी समाजाचे समाजशास्त्र, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, जुलै २०१०.

२) आकरे डॉ. बी. एन. आदिवासी जीवनावर सामुदायीक विकास योजनेचा झालेला परिणाम, पिंपळापुरे ॲन्ड कं. पब्लिशर्स, नागपुर, ऑक्टोबर २००९.

३) बोबडे प्रकाश, लोटे रा.ज., सामाजिक मानवशास्त्र, पिंपळापुरे ॲन्ड कं. पब्लिशर्स, नागपुर, जून १९९७.

४) देवगांवकर शैलजा, वैदर्भिय आदिवासी-जीवन आणि संस्कृती, श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर, १९८९.

५) देवगांवकर एस. जी.,महाराष्ट्रातील निवडक जाती-जमाती, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, जुलै २००१.

Co-ordinator,
Arts & Commerce College, Jarud

Art And Commerce College JARUD Seal

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

Year - 2020-21

ISSN 2277- 8063

Navjyot
नवज्योत

International Interdisciplinary Research Journal
(Humanities, Social Sciences, Languages, Commerce & Management)

www.navjyot.net

E-mail : editornavjyot@gmail.com

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Art And Commerce College
Seal
JARUD

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

Year - 2020 - 21

(A High Impact Factor, Quarterly, Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal)
Navjyot / Vol. IX / Issue – IV *ISSN 2277-8063*

CONTENT

Sr. No	Subject	Title	Author	P. No.
1	Political Science	Globalization and Liberalization : A Prospective	Prof. Dr. Pyarelal H.Suryavanshi	1-3
2	राज्यशास्त्र	370 कलम केंद्र सरकारची भूमिका	डॉ. अनिल रा. कडू	4-5
3	राज्यशास्त्र	कलम - 370 आणि भारत-पाकिस्तान संबंध	डॉ. व्ही. एच. भटकर	6-7
4	राज्यशास्त्र	नवीन कृषी कायद्यानुसार कृषी व्यवस्थेचे भवितव्य	दत्तात्रय निवृत्ती रावण	8-12
5	Sociology	A Sociological Study of Consequences on Human Health of Vehicle Pollution	Dr. Mahendrakumar A. Jadhav	13-16
6	समाजशास्त्र	सातारा शहरातील ग्रामीण भागातील महिलांचा पंचायत येथील सहभाग : एक समाजशास्त्रीय अभ्यास	डॉ. संध्या पौडमल	17-20
7	समाजशास्त्र	महाराष्ट्रातील भटक्या विमुक्त जमातीतील मुलांचे कल्याण: एक समाजशास्त्रीय अभ्यास	डॉ. अरूण पौडमल	21-24
8	मराठी	संत सावता माळी	प्रा.डॉ. विवेक गं. देशमुख	25-26
9	मानसशास्त्र	उत्तर बाल्यावस्थेतील बालकांवर मूल्यशिक्षणाचा परिणाम	प्रा. डॉ. पूनम देशमुख	27-28
10	Economics	The Study of The Redressals And Judgements Given By The District Consumer Forum Against The State Electricity Distribution Company	Dr. Leena Sharadrao Gawande	29-32
11	Geography	Cyclone: The Natural Catastrophe	Prof. M. M. Kanate	33-37
12	Commerce & Management	The Roadmap of Electronic Banking: Indian scenario	Prof. Mrs. Vani.N. Laturkar Mrs. Amarpreet Kour Randhawa	38-44
13	Physical Education & Sports	Comparative Study of Indian Game and Foreign Games: Fitness Level of Basketball Players and Kabaddi Players	Prof. Mahendra W. Deshmukh,	45-48
14	Sociology	Reproductive Rights of Women in India: An Overview	Dr. Pratibha B. Desai	49-54
15	राज्यशास्त्र	भारतीय परराष्ट्र धोरणात पंडित जवाहरलाल नेहरूंचे योगदान व भूमिका	डॉ. संजय गोरे	55-56
16	राज्यशास्त्र	भारतीय राज्यघटनेतील तरतुदी संदर्भात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे विचार	डॉ. निशा सीताराम मोरे	57-64
17	Commerce	A Study of Niti Ayog and Its Achivments	Dr. Shivdatt A.Vibhute	65-67

Year 2020-21

(A High Impact Factor, Quarterly, Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal)

NAVJYOT / Vol. IX / Issue - IV ISSN 2277 8063

कलम—३७० आणि भारत पाकिस्तान संबंध

डॉ. व्ही. एच. भटकर, कला व वाणिज्य महाविद्यालय, अकद, जि. अमरावती मो. [illegible]
ई मेल — vinayak.bhatkar@rediffmail.com

प्रस्तावना —

भारतातील कश्मीर संबंधीत कलम ३७० रद्द करणे, सीएए, तीन तलाक कायदा या पार्श्वभूमीवर पाक पुरस्कृत दहशतवाद आणि भारत पाक संबंध याचा विचार करण्यासाठी पाकिस्तानच्या निर्मितीची पार्श्वभूमी, तेथील लोकशाहिक सरकारे, लष्कर प्रमुखाचे नियंत्रण असलेली सरकारे, त्यांचे भारताविषयीचे धोरण, दहशतवादाला मिळालेले प्रोत्साहन, भारताकडून करण्यात आलेले प्रयत्न, उपाययोजना याचा विचार होणे आवश्यक आहे. शिवाय अमेरिकेची भारत—पाक विषयीची भूमिका, दहशतवादावरील अमेरिकेचे बदललेले धोरण, चीनचे धोरण, भारता शेजारील मुस्लीम देशांची भूमिका व भारताचे संबंध याचाही विचार होणे आवश्यक आहे.

ब्रिटिशांचा साम्राज्यवाद समाप्त होऊन भारत—पाकिस्तान असे दोन देश निर्माण झाल्यानंतर आजपर्यंत दोन्ही देशामधील संबंध तणावपूर्णच राहिले आहेत. स्वातंत्र्याची चळवळ मजबूत होऊन स्वातंत्र्याची पहाट जशी जशी जवळ येत होती तशी तशी हिंदू—मुस्लीम दरी वाढत होती. भारताला स्वतंत्र मिळाल्यावर आपल्याला महत्व राहिलच याची शाश्वती जीना यांना नव्हती. स्वतंत्र भारताच्या नेतृत्वावरून जीना व नेहरू यांच्यातील स्पर्धा, त्यामधून नेहरूंचा वाढलेला प्रभाव व त्यामुळे स्वतंत्र मुस्लीम राष्ट्र उभारण्याची इच्छा जीनांच्या मनात घर करून गेली. तसेच ब्रिटिशांचे 'फूट पाडा राज्य करा' ही निती यामुळे स्वतंत्र पाकिस्तानच्या निर्मितीला बळ मिळाले. परंतु दोन देश स्वतंत्रपणे अस्तित्वात येऊनही दोन्ही देशाचे संबंध तणावपूर्णच राहिले आहेत. भारताला शह देण्यासाठी भारताच्या शत्रू देशांना मदत करण्याची पाकची भूमिका, भारतीय मुस्लीमांना भारत विरोधी कारवायामध्ये गुंतवण्याचे धोरण, जिहादी धोरण, दहशतवाद्यांना संरक्षण, भारतात घुसखोरी करणे, सिमेवर सतत तणाव निर्माण करणे, कश्मीरमध्ये अशांतता निर्माण करणे, कश्मीर वर आपला हक्क सांगणे, स्वतंत्र कश्मीरची बाजू मांडणे, विकासाच्या नावावर अमेरिकेकडून आर्थिक मदत मिळविणे व त्याचा वापर भारत विरोधी कारवायासाठी करणे, पाकिस्तानमध्ये सरकार आणण्यासाठी धार्मिक कट्टरवाद्यांची मदत घेणे, त्यांचा पाठिंबा मिळविणे अशा भूमिकेमुळे भारत—पाक संबंध सतत बिघडत चालले आहेत. अविश्वासाचे वातावरण निर्माण होऊन चर्चेला पूर्णविराम मिळाला आहे. माईकल ब्रेसरच्या मते जेंव्हा जेंव्हा धार्मिक, सांप्रदायिक आधारावर एका राष्ट्राचे विभाजन होऊन दोन राष्ट्र निर्माण होतात तेव्हा त्याच्यात सतत संघर्ष होत असतो, त्याचेच उदाहरण भारत—पाक संबंध, इराण—इराक, अरब—इजराईल यांच्यातील असणारे संघर्ष त्याचीच साक्ष देतात.

संशोधनाची उद्दिष्टे —

भारत व पाकिस्तान हे दोन स्वतंत्र देश निर्माण होऊनही दोन्ही देशात कधीच शांतीपूर्ण संबंध राहिलेले नाही. इस्लामीक कट्टरवाद, जेहादी धोरण, भारताविषयीचा आकस, पाकिस्तानने दहशतवादाला खतपाणी घालून भारतात पाठविलेले दहशतवादी, पुकारलेले अघोषीत युद्ध याचा अभ्यास करणे. अमेरिकेमधून मिळालेल्या आर्थिक मदतीचा वापर भारतविरोधी दहशतवादासाठी करणे, कश्मीरमध्ये अशांतता निर्माण करून स्वतंत्र कश्मीरला प्रोत्साहन देणे, छुपे युद्ध सुरूच ठेवणे, कलम ३७० पुन्हा लागु करणे, सीएए, तीन तलाकचा विरोध या पाकिस्तानी प्रवृत्तीला जगापुढे मांडणे हे संशोधनाचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे.

संशोधनाची समस्या —

भारताने स्वतंत्र पाकिस्तानच्या निर्मितीनंतर स्वत पाकिस्तानच्या कोणत्याही कारभारामध्ये हस्तक्षेप केला नाही. कश्मीरचे भारतामध्ये झालेले विलीनीकरण भारताने जबरदस्तीने केले नसले तरीही पाकिस्तानने कश्मीरवर आपला हक्क सांगणे, उलट कश्मीरचा भाग बळकावून भारतातील कश्मीरमध्येही धार्मिक अशांतता निर्माण करण्याचा प्रयत्न पाकिस्तान करीत आहे. भारताने आपले परराष्ट्र धोरण पूर्णत: शांततेवर आधारित असेच ठेवले. शेजारील देशाची सर्वच प्रकारचे संबंध चांगले ठेवण्याचा प्रयत्न केला. उलट पाकिस्तानने सतत भारत विरोधी भूमिका घेतली व भारताच्या शत्रूंना पाकने मित्र मानले आहे.

गृहितके —

१) भारताने आपले परराष्ट्रीय धोरण शांती व सहकार्यावर आधारित असेच ठेवले आहे.
२) भारताने पाकिस्तानला युद्धात पराजीत करूनही सन्मानच दिला आहे.
३) कश्मीरमध्ये सतत विकास व्हावा, शांती राहावी यासाठी भारताने प्रयत्न केले आहेत.
४) पाकिस्तान इस्लामच्या नावाखाली मुस्लीमांना भारत विरोधी कारवाया करण्यासाठी प्रोत्साहित करतो आहे.
५) पाकिस्तानने आपल्या भूमीवर इस्लामचे कट्टरवादी, जेहादी, दहशतवादी यांना संरक्षण दिलेले आहे.
६) पाकिस्तानी सरकारवर लष्कर, आतंकवादी, कट्टरपंथी, जेहादी याचा प्रभाव आहे.
७) कलम ३७०, सीएए कायदा, तीन तलाक कायद्याच्या माध्यमातून भारतात इस्लामीक कट्टरतवाद दृढ करणे ही पाकिस्तानची भूमिका आहे.

पाकिस्तानच्या निर्मितीचा पाया –

भारताचे विभाजन होऊन धार्मिक आधारावर स्वतंत्र पाकिस्तानची निर्मिती झालेली आहे. स्वातंत्र्यानंतर आपले महत्त्व टिकून राहावे, नेहरू आपल्यापेक्षा वरचढ होऊ नये, भारतातील सत्ता प्रमुख आपणच व्हावे याच चढाओढीमधून जिना स्वतंत्र पाकिस्तानच्या मागणीकडे झुकले आहेत. स्वतंत्र पाकिस्तान इस्लामीक राष्ट्र म्हणून तयार झाले. परंतु अनेक मुस्लीम भारतातच राहण्यास इच्छुक होते. मुस्लीमांची संख्या अधिक असलेला कश्मीर स्वतंत्र राहू इच्छीत होता. पण पाकिस्तानने कश्मीरवर आक्रमण केल्यामुळे राजा हरिसिंग यांनी भारताला मदत मागितली व भारतात विलीन होण्याची इच्छा दर्शविली. कश्मीरचे भारतातील विलीनीकरण भारताने जबरदस्तीने केलेले नाही हे संपूर्ण जगजाहीर आहे. परंतु तरीही तेथील मुस्लीमांना धार्मिक मुद्यावरून भडकविण्याचा प्रयत्न पाकमधील इस्लामीक कट्टरपंथी करीत आहेत. पाकिस्तानी सेनासुद्धा कश्मीरमध्ये दहशतवादी पाठविण्यास मदत करीत आहे. बॅरिस्टर जीना नंतर पाकिस्तानने भारत विरोधी धोरण सतत स्वीकारले आहे. पाकिस्तानी जनतेच्या मनात भारताविषयी आकस निर्माण केला आहे. झुल्फीकार अली भुट्टो, परवेज मुशर्रफ व सध्या धार्मिक कट्टरवादी, आतंकवादी यांच्या सहकार्याने सत्तेवर आलेले इम्रान खान भारत विरोधी भूमिका घेऊन भारतात अशांतता निर्माण करण्याच्या प्रयत्नात असतात. पाकिस्तानचा मुळ पाया इस्लामीक कट्टरवाद, जेहादी असल्यामुळे भारतीय मुस्लीमांना भडकविण्याचा प्रयत्न करीत आहेत व कश्मीर भारतापासून वेगळे करण्याच्या प्रयत्नात आहेत.

भारताचे पाकविषयीचे धोरण –

भारताने संपूर्ण जगासाठी आपले परराष्ट्रीय धोरण शांतता व सहकार्य या भावनेवर आधारित असेच ठेवले आहे. त्यासाठी पाकिस्तानला सुद्धा तशीच मदत व सहकार्य करण्याचे भारताचे पूर्वीपासूनच धोरण आहे. भारताचे शेजारील देशासोबत सतत चांगले संबंध राहावे, पाकिस्तान आपल्या सोबत राहावा. तेथील शासन लोकशाहीवर आधारित असावे, अशी भूमिका भारत सतत घेत राहीला. सर्व समस्या चर्चेच्या माध्यमातून सोडविल्या जाऊ शकतात. यावर भारताने विश्वास ठेवला. परंतु पाकिस्तानचे धोरण दुटप्पी राहिले. एकीकडे चर्चा करायची तर दुसरीकडे दहशतवादी कारवाया सुरूच ठेवायच्या, छुपे युद्ध सुरूच ठेवायची भूमिका पाकने ठेवली आहे. त्यालाच कंटाळून भारताने चर्चेची दारे बंद केली, क्रिकेट खेळण्यावरही प्रतिबंध आणले, पाकला दहशतवादी राष्ट्र घोषीत करावे ही जाहीर भूमिका, यू.नो. च्या मंचावर प्रभावीपणे मांडली. त्यात भारताला मोठे यश नरेंद्र मोदींच्या कुटनितीच्या आधारे प्राप्त झाले आहे.

पाकिस्तानची खरी अडचण –

भारत पाकिस्तानपुढे सतत मैत्रीच्या व सहकार्याचा हात पुढे करतो, समझौता एक्सप्रेस सुरू होण्यासाठी भारतच पुढाकार घेतो. नरेंद्र मोदी पाकिस्तानला भेट देतात. शपथविधी सोहळ्याला पाकिस्तानला आमंत्रण असते. विकासासाठी सतत सहकार्य करण्याचे धोरण भारत स्वीकारतो. परंतु पाकिस्तानकडून त्याला प्रतिसाद मिळत नाही. दुटप्पी भूमिका घेतली जाते. याचे कारण म्हणजे भारताविषयीचे धोरण निश्चित करण्याच्या तेथील सरकारच्या अधिकारामध्ये तेथील धार्मिक कट्टरवादी, लष्कर, जेहादी, धर्मगुरू हस्तक्षेप करून शासनावर दबाव टाकीत असतात. भारतासोबतचे संबंध सतत चिघळत राहावे यासाठी तेथील शासनावर त्यांचा दबाव असल्यामुळे पाकिस्तानी सरकार एक ठोस व ठाम भूमिका घेऊ शकत नाही.

निष्कर्ष –

भारताने पाकिस्तानला सतत सहकार्य करण्याची भावना ठेवली तरीही पाकिस्तानकडून त्याला सकारात्मक प्रतिसाद कधीच मिळाला नाही. भारताने शांतता, सहकार्य, चर्चा याला महत्त्व दिले उलट पाकिस्तानने आतंकवादालाच जवळ केले. सहकार्याऐवजी जेहाद, अशांतता यालाच पाकने जवळ केले. पाकिस्तानी सरकारची इच्छा असूनही आपले भारताविषयीचे धोरण सरकार ठरवू शकत नाही. पाकिस्तानमध्ये सरकार स्थापन्यापासून भारतासोबत धोरण ठरविण्यात तेथील जिहादी, धार्मिक कट्टरपंथी धर्मगुरू व लष्कर यांचा हस्तक्षेप आहे. भारतासोबत कधीच चांगले संबंध राहू नयेत यासाठी हे गट प्रयत्न करीत असतात. आंतरराष्ट्रीय दबावापुढे तेथील सरकारला झुकावे लागते पण ठोस भूमिका तेथील सरकार घेऊ शकत नाही. कलम ३७०, सीएए व तीन तलाक कायद्याचा विरोध करून भारतात इस्लामीक कट्टरतवाद निर्माण करून भारतात सामाजिक अशांतता पसरविण्याचा प्रयत्न पाकिस्तान करीत आहे.

संदर्भग्रंथ –

१) भारताचे परराष्ट्र धोरण; नवीन प्रवाह, डॉ. शैलेंद्र देवळणकर.
२) भारताचे परराष्ट्र धोरण, के.सागर., प्रा. व्ही. बी. पाटील.
३) आंतरराष्ट्रीय संबंध, वसंत रायपूरकर.
४) भारतीय विदेश निती, जे. एन. दिक्षीत.
५) दै. लोकसत्ता वृत्तपत्र.

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati
DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

sY. भटक

Year. 2020-21

ISSN 2347-6834

International Registered and Recognized
Research Journal Related to Higher Education for all Subjects

INDO GLOBAL RESEARCHERS

(UGC Approved,Refereed & Peer Reviewed Research Journal)

Year-VIII, Issue - XV, Vol. - II Impact Factor 5.90 (GRIFI) Nov. 2020 To April 2021

EDITOR IN CHIEF

DR. BALAJI KAMBLE

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Art And Commerce College
Seal
JARUD

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

Issue: XV, Vol. II
IGR
IMPACT FACTOR 5.90
ISSN 2347-6834
Nov. 2020 To April 2021

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No
1	Financial Reforms in Banking Sector and its Impact on The Consumers **Pradeep Thakare**	1
2	Role of FDI in Banking, in generating wealth to Indian Economy **Dr. Tushar Kotak**	8
3	Exploration of Self: Physical and Psychological conflictin Anita Desai's Fire on The Mountain **Kazi Zaki Abdulhai**	13
4	Analysis of Virtual Resources **Narendra G. Patil**	18
5	महादेवी के काव्य में प्रकृती चित्रण **डॉ. शैलेंद्रकुमार शुक्ल**	23
6	पंडित नेहरु और भारतीय विदेश - नीति (१९४७-१९६४) **डॉ. व्ही. एच. भटकर**	29
7	आर्थिक सुधारणांचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम **डॉ. संतोष कुबडे**	32
8	महाराष्ट्राच्या अर्थव्यवस्थेची सर्वसामान्य वैशिष्टये **डॉ. चंद्रशेखर ज. देशमुख**	38
9	न्यूटनचे गतीविषयक नियम व खेळ यांचा सहसंबंधात्मक अभ्यास **डॉ. खुशाल पांडुरंग वाघमारे**	44
10	३५ ते ४५ वयोगटातील निवडलेल्या पुरूषांच्या शारीरिक सुदृढतेवर योग प्रशिक्षणाचा होणारा परिणाम **शरद इंगळे**	48
11	मानवाधिकार आणि भारतीय महिला **डॉ. आशा नरसिंगराव गिते**	52

Indo Global Researchers (IGR) (29)

IMPACT FACTOR 5.90

ISSN 2347-6834
Indo Global Researchers (IGR)
Issue : XV, Vol. II
Nov. 2020 To April. 2021
www.irasg.com

Research Paper 6 Poltical Science

पंडित नेहरु और भारतीय विदेश - नीति (1947-1964)

डॉ. व्ही. एच. भटकर
राज्यशास्त्र विभाग,
कला व वाणिज्य महाविद्यालय,
जरुड, जि. अमरावती

प्रस्तावना:

स्वतंत्र्य भारत के प्रथम प्रधानमंत्री जवाहरलाल नेहरू के दिशा निर्देशन में भारतीय विदेश नीति ने प्रभावशाली कार्य किया है. विदेश निती का मुख्य उद्देश्य अंतरराष्ट्रिय जगत में शांन्ती स्थापित करना हो भारत ने लगभग डेढ शक तक अपनी रीति—निती में शांन्तिके पक्ष को सर्वाधिक महत्व दिया हो स्वतंज्यता प्राप्ती के ठीक बाद काश्मीर विवाद को दुनिया की पंचायत में ले जाने. गांधीजी के अहिंसावादी सिध्दांत के गौरवान्वीकरण,विदेश नीति को पंचशील के संदर्भ में प्रतिपादित करने की प्रवृत्ती और स्वर्गीय नेहरू द्वारा अंतरराष्ट्रिय जगत में शान्ति स्थपीत करने के अभक प्रयासों के बाद दुनिया के लोगो को यह अहसास होने लगा की भारत के सेना और शस्त्रों को आधिक महत्व नहीं देते.

पंडित नेहरू ने ८ मार्च, १९४९ को संविधान सभा में इस पक्ष का समर्थन से हए कहा भीभा,''आज के संसार में सर्वाधिक महत्व का प्रश्न यह है कि विश्वव्यापी युध्द कैसे रोका जाए?''

जवाहरलाल नेहरू ने भारतीय विदेश नीति ने प्रमुख निम्न दिशाओं मे कार्य करने का प्रयास किया नेहरू ही भास के विदेश मन्त्री भी थे।

१) विश्व के सभी राष्ट्रों मे मैत्री स्थापित करने का प्रयास :—

जवाहरलाल नेहरू ने विश्व के सभी देशों मे मैत्री पूर्ण सम्बन्ध स्थापित करने का प्रयास किया था। द्वितीय विश्व—युध्द के बाद विश्व अमेरिका और सोबिएत रन्स के नेतृत्व में दो विरोधी गुटों में विभाजित हो गया था। भारतने दोनों में से किसी भी गुट से असंलग्न रह कर दोनों से ही मैत्री सम्बन्ध स्थापित करने का प्रयास किया। १९६२ में चीन द्ववारा भारत पर आक्रमण ने इस एकता के प्रतीक,तटस्थ विश्व के नेता की अन्तराष्ट्रीय विश्वास को गहरा आघात पहुचांया।

इससे न केवल भारत और चीन के सम्बन्ध कटु हुए अपितु इण्डोनेशिया आदि कुछ देशों ने चीन की शक्ति से भयभीत होकर एक भारत विरोधी दृष्टीकोण अपनाया।

भारत ने राष्ट्रमण्डल की सदस्यता स्वीकार करके ब्रिटेन और राष्ट्रमण्डल के अन्य सदस्यों से सहयोग और मैत्रीपूर्ण सम्बन्ध स्थापित किए हो केवल काश्मीर समस्या के कारण पाकिस्तान से तथा रंगभेद नीति के कारण दक्षिणी अफ्रिका से भारत के सम्बन्ध अच्छे नहीं रहे है।

२) संयुक्त राष्ट्रसे सक्रिय सहयोग :—

संयुक्त राष्ट्र की स्थापना का भारत में एक युग—प्रर्वकि घटना के रन्प में स्वागत किया गया था। भारत ने १९४५ के सैन फ्रांसिस्को सग्मेलन में संयुक्त राष्ट्र चार्टर का प्रारन्य बनाने में भाग लिया। भारत १९५०—१९५१ तथा १९६७—१९६८ में सुरक्षा परिषद का अस्थायी सदस्य रहा। भारतने संयुक्त राष्ट्र संस्थाओं के अनेकानेक अन्तराष्ट्रीय सगमेलन भारत में हुए है।

३)पराधीन राष्ट्रों की स्वतंत्रता का प्रयासः

भारतने संयुक्त राष्ट्र में और उसके बाहर भी लगातार इस बात का प्रयास किया है कि साम्राज्यवाद और उपनिवेशवाद का अन्त हो और विश्व के पराधीन राष्ट्रों को स्वतन्त्रता प्राप्त हो। भारतीय विश्व —युध्द के बाद भारतने संयुक्त राष्ट्र में डचों द्वारा इण्डोनेशिया पर अपनी सत्ता की पुन:स्थापना के प्रयोग का घोर विरोध किया।

४) जातीय भेदभाव,रंगभेद का विरोधः—

भारत जातीय भेदभाव का कटु आलोचक हो १९४६ में संयुक्त राष्ट्र की महासभा के प्रथम अधिवेशन में ही भारत ने दक्षिण अफ्रिका की जातीय पृभगवासन की नीति की निदा करते हुए इस प्रश्न को उठाया था। संयुक्त राष्ट्र ने दक्षिण अफ्रिका की जीनि की निन्बा करते हुए दक्षिण अफ्रिका के विरूध्द आर्थक प्रतिबन्धों के प्रयोग की व्यवरला की थी।

५) शान्ति के लिए पश्चिमी गुट और साम्यवादी गुट के मध्य सेतुबन्ध का प्रयासः—

अन्तराष्ट्रीय शान्ति और सुरक्षा की रक्षा के लिए पश्चिमी गुट और साम्यवादी गुट के बीच खुले संघर्ष को बचाना तथा उसके लिए दोनों गुटों के बीच एक सेतु के रन्प में कार्य करना भारतीय विदेश किसी का एक महत्वपूर्ण लक्ष्य रहा है। इसके लिए भारतने संयुक्त राष्ट्र में एशियाई—अफ्रिकी राष्ट्रों में एक प्रभावशाली सहयोग का संग्लन किया है। विशेषत कोरिया,हिन्द —चीन,स्वेज जहर सम्बन्धी संकटों के समय शान्ति स्थापना के कार्य में भारत ने बहुत महत्वपूर्ण भूमिका का निर्वाह किया था।

६) राष्ट्रीय हितों की सुरक्षा का कार्यः—

भारतीय विदेश नीति का मुख्य लक्ष्य राष्ट्रीय हितों की सुरक्षा है। राष्ट्रीय हितों की रक्षा में तत्पर भारतीय विदेश नीति के समक्ष अनेक ऐसे मोंके आए हैं जब अन्य राष्ट्रों के साथ उनके सम्बन्धों में तनाव और संघर्ष की स्थिति उत्पन्न हो गई; विशेषतः पुर्तगाल,पाकिस्तान और चीन के साथ उनके सम्बन्ध कटु ही नही; अपितु एक सीमा तक शत्रुतापूर्ण भी हो गए है।पुर्तगाल से भारत की शत्रुतावृति का कारण गोआ,दमण और इस प्रदेश थे। इन प्रदेशों पर पुर्तगाली उपनिवेशवाद स्थापित था। और भारत की स्वतंत्रता की अवसर

पर भी पुर्तगाल इन प्रदेशों को भारत को सौंपने के लिए तैयार नहीं हुआ। अन्तत:सभी शान्तिपूर्ण उपायों के विफल हो जाने के बाद मजबूर होकर भारत ने दिसम्बर,१९६१ में इन उपनिवेशों को स्वतंज्य कराने के लिए पुलिस कार्यवाही की थी। पाकिस्तान से कश्मीर विवाद के कारण तथा चीन से सीमा—विवाद के कारण भारत से अभी भी शत्रुता वृति बनी हुई है।

निष्कर्ष :—

उपयुक्त विवेचन से हम कह सकते है कि आज की विदेश नीति में जवाहरलाल नेहरू के विदेश नीति के विचारों की अतर्राराष्ट्रीय संबंधोकी झलक दिखाई देती है।

संदर्भ संकेत :-

१) भारतीय विदेश नीति:— डॉ. बी. सिंह गहलौत

२) आन्तर्राष्ट्रीय संबंध :— वसंत रायपूरकर.

३) भारत आणि जग :— प्रा. तोडकर.

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Art And Commerce College
Seal
JARUD

Review of Research

International Online Multidisciplinary Journal

Volume - 10 | Issue - 4 | January - 2021

Impact Factor : 5.7631(UIF) **ISSN:- 2249-894X**

संत तुकारामांच्या अभंगातील प्रबोधनाची वैशिष्ट्ये

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Art And Commerce College
Seal
JARUD

सहा. प्रा. शशिकांत विजयकृष्ण काळे

सहा. प्रा. शशिकांत विजयकृष्ण काळे

कला व वाणिज्य महाविद्यालय, जरुड, जी. अमरावती

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

गोषवारा:
काळ, परिस्थिती आणि निमित्त कारणे संत तुकारामांनी आपल्या अभंगात ... मानसिक, वैचारिक स्वरूपाचे आहे. अज्ञान, अन्यथाज्ञान, ...

Editor - In - Chief - Ashok Yakkaldevi

184

ISSN NO:- 2249-894X   Impact Factor : 5.7631(UIF)   Vol - 10 | Issue - 4 | Jan - 2021

Content

Sr. No.	Title and Name of The Author (S)	Page No.
1	**INDUSTRIAL ESTATES IN INDIA** Dr. Laxman C. Mulgund	1
2	संत तुकारामांच्या अभंगांतील प्रबोधनाची वैशिष्टये सहा. प्रा. शशिकांत विजयकृष्ण काळे	5
3	**COPYRIGHT PROTECTION FOR PERFORMERS IN INDIA** Dr. Rohini Gote	11
4	**A STUDY OF PELLUCIDITY IN COMMUNICATION WITH THE STOCKHOLDERS AND SHAREHOLDER USING E- INVESTMENT OPERATION DURING COVID-19 PANDEMIC IN NAGPUR DISTRICT** Dr. Suresh A. Bhagwat	16
5	**POST-WAR DIS-ILLUSIOMENT AS REFLECTED IN ENGLISH POETRY** Dr. Umar Farooque	20
6	**प्रा.शरच्चंद्र मुक्तिबोध यांच्या साहित्यातील "माणूस"** **डॉ. विशाखा संजय कांबळे**	24
7	**NATIONAL DISASTER MANAGEMENT GUIDELINES MANAGEMENT OF URBAN FLOOPING** Dr. Smt. Sunila Ekka	28
8	**A STUDY OF SCIENCE INTEREST OF SECONDARY SCHOOL STUDENTS IN LOWER SUBANSIRI DISTRICT, ARUNACHAL PRADESH** Shri Gouranga Biswas and Su. Dilima Siga	30
9	**WITTGENSTEINIAN FIDEISM: KAI NEILSEN'S REMARKS ON FEW WITTGENSTEINIANS** Mrinalini Giri	37

Art And Commerce College Seal JARUD

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

REVIEW OF RESEARCH
ISSN: 2249-894X
IMPACT FACTOR : 5.7631(UIF)
VOLUME - 10 | ISSUE - 4 | JANUARY - 2021

संत तुकारामांच्या अभंगांतील प्रबोधनाची वैशिष्ट्ये

सहा. प्रा. शशिकांत विजयकृष्ण काळे
कला व वाणिज्य महाविद्यालय, जरुड, जी. अमरावती.

गोषवारा:

काळ, परिस्थिती आणि निमित्त कारणे संत तुकारामांनी आपल्या अभंगांतून केलेले प्रबोधन हे मानसिक, वैचारिक स्वरूपाचे आहे. अज्ञान, अन्यथाज्ञान, विपरीत ज्ञान हेच ज्ञान म्हणून प्रस्थापित होऊन निर्माण झालेले वैचारिक, मानसिक प्रदूषण दूर करायचे असेल, नाहीसे करायचे असेल तर सत्य ज्ञान समाजासमोर मांडले पाहिजे, अशा डोळस, समंजस भूमिकेतून त्यांनी विचारपूर्वक हे प्रबोधन केले आहे. ज्ञानाविषयीचे अज्ञानच ज्ञान म्हणून प्रतिष्ठा पावून मिरवू लागते, त्यावेळी समाजाची प्रगती खुंटते. समाज गर्तेत गोल गोल फिरू लागतो. भावनिक, मानसिक, वैचारिक, धार्मिक, आर्थिक, अध्यात्मिक, सामाजिक अशा अनेक प्रकारचे शोषण होऊ लागते. समाज गुदमरतो. आतल्या आत कुढत राहतो. पिढ्यान् पिढ्या, वर्षानुवर्षे अशीच स्थिती राहिली की अशा जाचक गोष्टी रूढी म्हणून समाजात प्रस्थापित होतात. जाचक असल्या तरी अशा रूढीविरूद्ध कोणी साधारण माणूस आवाज उठवू शकत नाही. रूढीसाठी शास्त्रात आधार शोधला जातो. शास्त्रात आधार सापडला नाही तरी ४शास्त्रात् रूढिर्बलियसि४ म्हणून रूढीलाच प्रमाण मानण्याकडे कल असतो. सामान्य माणसे रूढीचे गुलाम बनून जातात. जाचात अडकतात. त्यातून सुटू शकत नाहीत. माणसे बंदिवान होतात, बांधले जातात.

प्रस्तावना:

प्रतिकाराची साधने–अध्ययन, ज्ञान यांसारख्या गोष्टींपासून त्यांना वंचित ठेवले जाते. आपण विशेषाधिकार घ्यायचे, दुसऱ्यांच्या अधिकारांना नाकारायचे, अशा निषेधात्मक, आदेशात्मक स्वार्थी वृत्तीमुळे, स्थितीमुळे हळूहळू आपल्याला आवाज आहे, मेंदू आहे, हेही विसरायला होते. हे सगळे वैचारिक, मानसिक प्रदूषणामुळे होते. हे प्रदूषण दूर केले, बंधने झुगारली आणि खऱ्या ज्ञानाची कास धरली तर डोळसपणा प्राप्त होतो आणि मानसिक बंधने झुगारण्याची शक्ती, प्रतिकारक्षमता अंगी असते, तिची जाण येते नि माणूस बंधमुक्त होऊ शकतो. तुकोबांच्या अभंगांतील प्रबोधनाची अनेक वैशिष्ट्ये दिसून येतात.

1. ईश्वरनिष्ठा:

तुकोबांची ईश्वरनिष्ठा अनन्यसाधारण आहे. अध्यात्मिकता, अध्यात्मनिष्ठा प्रबळ आहे. त्यांची ईश्वरविषयक संकल्पना स्पष्ट आहे. स्वानुभवसिद्ध आहे. ईश्वराचे सर्वव्यापकत्व, ईश्वराचे विश्वव्यापकत्व त्यांनी अनुभवले होते. स्वस्वंवेद्य अशा अनुभवाने ईश्वर हा विश्वात सामावलेला आहे, अशा बांधिलकीने त्यांच्या ठिकाणी सर्वाविषयी अपार करुणा, सहानुभूती, प्रेम, आपुलकी आहे. 'देही देव' हा अनुभव, 'जनी जनार्दन', 'विश्वी विश्वंभर', 'जगी

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud
Art And Commerce College Seal JARUD
Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

जगदीश्वर', 'भूती भगवंत' हा साक्षात्कार. त्यामुळे सगळ्या जगाविषयी, जीवांविषयी त्यांची बांधिलकी ही अध्यात्मिक स्वरूपाची आहे. ही त्यांची ईश्वरनिष्ठा.

"ईश्वरनिष्ठांची मांदियाळी
अनवरत भूमंडळी । भेटतु भुतां"

हे ज्ञानदेवांचे पसायदान. तुकोबा या पसायदानाचे पाईक. ईश्वरनिष्ठेने सकल जीवांशी, जगाशी असलेल्या बांधिलकीने तुकोबा सांगतात,

"कोणाही जीवाचा न घडो मत्सर
वर्म सर्वेश्वर पूजनाचे ।।"

विश्वात्मक देवाचे दर्शन ते सकल जीवांमध्ये, जगामध्ये घेत असल्याने जगाकडे, विश्वाकडे पाहण्याची त्यांची भूमिका ही अध्यात्मिक स्वरूपाची आहे, ईश्वरनिष्ठ आहे.

2. संतांचे अनुसरणः

आपण संतांच्या मार्गाचे अनुसरण करीत आहोत असे तुकोबा वारंवार म्हणतात,

"उच्छिष्टाचा भाग । शेष उरला तो सेवू"

संतांनी जे केले, जसे केले तसे आपण करीत आहोत. वेगळे असे काही नाही, असे ते म्हणतात. देवाच्या, धर्माच्या मार्गात पुन्हा काटे येतात, संत ते काटे उचलून बाजूला करतात व मार्ग स्वच्छ करतात, संतांनी निर्माण केलेले, वहिवाट निर्माण केलेले मार्गही दुष्ट लोक काट्यांनी पुन्हा भरून टाकतात. लोकांना आडरानात घेऊन जातात. तुकोबा म्हणतात,

"झाडू संतांचे मारग । आडराने भरले जग ।"

संतांचे मार्ग आम्ही झाडून स्वच्छ करू. मार्ग सुलभ, सोपा, सुखदायी करू.

"काय सांगू या संतांचे उपकार मज निरंतर जागविती ।।"

संत जागे करतात. तेच जागृतीचे कार्य तुकोबांनी हाती घेतले आहे.

"नामदेवे केले स्वप्नामाजी जागे सवे पांडुरंगे येवोनिया ।।
सांगितले काम करावे कवित्व वावगे निमित्य बोलो नये ।।"

नामदेवांनी सांगितलेले, सोपवलेले कार्यच आपण करीत आहोत, असे ते स्पष्टपणे नमूद करतात. स्वतः जागे होऊन कवित्वाद्वारा इतरांना जागे करतात. संतांच्या मार्गाचे अनुसरण केल्याने त्यांना थोरपण प्राप्त होऊ लागताच त्यांनी नम्रपणे म्हटले आहे,

"मज पामरासी काय थोरपण
पायीची वहाण पायी बरी ।।"

ज्ञानी संतांच्या तुलनेत आपण काहीच नाही असे त्यांना वाटते. त्यांच्यात नम्रता आहे. विद्येची देवता नामदेवांसारखी त्यांची कवितेवर, शब्दांच्या सामर्थ्यावर गाढ श्रद्धा आहे.

"शब्दचि आमुच्या जीवाचे जीवन शब्द वाटू धन जन लोकां"

असा आहे शब्दांचा आचरण, शब्दांची पूजा, शब्दात भगवंताची पूजा, संतांचे पालन करून. त्याच भूमिकेतून त्यांनी संस्कृतऐवज़ी मूळ–मराठी भाषा स्वीकारली. वेद आणि धर्मग्रंथांवर भाष्य न करता त्यांनी वेदांनी काय सांगितले आहे आणि शास्त्राने जे सांगितले आहे ते सार म्हणून घेतले आहे. क्रीम झडप घालत फॉल सांडले जाते.

"वेद अनंत बोलिला । अर्थ इतुकाचि साधिला ।
विठोबासी शरण जावे ।"

वेदांनी जे वर्णन केले आहे तेच देव आहे. देव आणि नाम एक आहेत. त्यामुळे साध्या साधनाचे नाव इतर कोणत्याही साधनापेक्षा अधिक आहे.

"नामसंकीर्तन साधन पै सोपे जळतील पापे जन्मांतरें"

हेतू आणि आविष्कार तंत्र, आविष्कार शैली या सर्व बाबतीत तुकोबांनी संतांचे पालन केले आहे. त्यांनी साधुसंतांनाही तशाच प्रकारे प्रबोधन केले आहे. संतांचे आचरण करून विचार, आचार व उच्चार हे त्यांच्या अभंगांवरून दिसून येते.

"मारगी बहुत । या चि गेले साधुसंत ।।
नका जाऊ आडराने.... चोखाळिल्या वाटा । न लगे पुसाव्या धोपटा ।।"

संतांनी सांगितलेल्या मार्गाचा अवलंब केल्यास त्यांचा अनादर होणार नाही. संतांनी दाखवलेल्या, अनुभवलेल्या, निर्माण केलेल्या, गुंडाळलेल्या मार्गावर चाललो तर पुन्हा पुन्हा मार्ग मोकळा करावा लागत नाही. ते असेच आहे, स्वच्छ, सोपे, सरळ. संतांच्या मागे लागूनच तुकोबा जागृत झाले आहेत.

3. ज्ञाननिष्ठा, सत्यनिष्ठा, विवेकनिष्ठाः
4.

"बुडतां हे जन न देखवे डोळां ।
येतो कळवळा म्हणोनिया ।।"

अज्ञान, अंधाराच्या दलदलीत माणसे पडतात, रडतात, अडकतात, अडकतात, अक्षरशः बुडतात, त्यांना तुकोबा दिसत नाहीत. ते चांगले दिसत नाही. आंतरिक उत्साहाने ते उठतात आणि प्रबोधनाच्या कार्यात गुंततात. त्यांच्या प्रबोधनाच्या मुळाशी जनहित आहे. त्याचे हृदय अपार करुणेने, अपार प्रेमाने, अपार सहानुभूतीने भरलेले आहे. ते लोकांवर जितके प्रेम करतात तितकेच ते आपल्यावर प्रेम करतात. लोकांकडे मोठ्या प्रमाणावर देवाच्या भावनेने पाहिले जाते.

ज्ञाननिष्ठ, सत्यनिष्ठ, विवेकनिष्ठा हा संत तुकारामांच्या प्रबोधनाचा पाया आहे. ज्ञान प्राप्त करणे म्हणजे दृष्टी प्राप्त करणे होय. दृष्टी प्राप्त झाली की सत्य प्रकट होते. अज्ञानाच्या अंधारातून बाहेर पडण्याचा मार्ग दिसू लागतो. अन्यायाचा प्रतिकार करण्याची क्षमता निर्माण होते, वाढते. असत्य, अहंगंड, दांभिकता, दांभिकता यांच्या

विरोधात उभे राहण्याची आक्रमकता आहे. अशा प्रकारे स्थिरता, सुसंगतता संपते आणि गतिशीलता प्राप्त होते. जीवनात तरलता प्राप्त होते. प्रगती होती. स्तब्धता आणि असुरक्षिततेच्या संकटातून बाहेर पडण्याचा मार्ग आहे.

संत ज्ञानदेव, संत नामदेव, संत एकनाथ, संत तुकाराम यांच्या मार्गाने ज्ञान, सत्य आणि विवेक आत्मसात केला. तोच मार्ग इतरांनीही अवलंबावा, असे आवाहन त्यांनी केले. वेद, धर्मग्रंथ, पुराणे, श्ज्ञानश हे सार उचलून त्यांनी सत्याचा मार्ग शोधला. या प्रकरणात कोशकाराने पंडितांना प्रमाण मानले नाही, तर संतांनी दिलेले विवेचन प्रमाण मानले. त्यांना बहुमताचीही पर्वा नव्हती. निर्णय घेताना, सत्य काय, विवेकाच्या बाबतीत, मनाने दिलेली साक्ष प्रमाण मानली.

"सत्य असत्याशी मन केले ग्वाही
मानियले नाही बहुमता ।।"

समान हितसंबंध असणारे स्वार्थी लोक एकत्र आले आणि बहुमतात आले तर त्यांच्या मतांची किंमत होता कामा नये. बहुसंख्य ढोंगी, ढोंगी, लबाड यांची किंमत असू नये. बहुसंख्य मुर्ख, अडाणी, अडाणी यांचीही किंमत नसावी. खरे काय, असत्य काय याचा विचार अक्कलने, विवेकाने केला पाहिजे. ज्ञान, सत्याच्या दृष्टीने विचार करा. याच्या आधारे मनाने दिलेली साक्ष प्रमाण मानली पाहिजे. निकष मात्र सत्य आणि ज्ञान असावेत. संत तुकारामांच्या जीवनात अनेक वादळे आली.

"रात्रंदिन आम्हां युद्धाचा प्रसंग । अंतर्बाह्य जग आणि मन ।।"

मनातील संघर्षरू खरे काय आणि खोटे काय?? संघर्ष करा – ज्ञानी किंवा बहुसंख्य अज्ञानी लोकांचे मत. निस्वार्थी, निरपेक्ष, वस्तुनिष्ठ, विवेकी, सत्यवादी, बुद्धिमान, ज्ञानी व्यक्तीचे की बहुसंख्य स्वार्थी, तर्कहीन, अडाणी लोकांचे एक मत? – रात्रंदिवस मनात युद्ध! जर आपण सत्याच्या बाबतीत गाफील राहिलो तर आपल्याला स्वतःला दूर करावे लागेल. सत्य बोलणे, सत्याचा शोध घेणे, सत्य ऐकणे, कठोरपणे बोलावे लागले तरी चालेल. कारण त्यामुळे होणारी हानी टळते. टाळता येईल. कारण माणूस सावध असतो.

"सत्य आम्हां मनी । नव्हे गबाळाचे धनी ।।
ऐसे जाणा रे सकळ । भरा शुद्ध टाका मळ ।। देतो तीक्ष्ण उत्तरे । पुढे व्हावयासी बरे ।।"

चांगल्या हेतूसाठी, मंगळाच्या फायद्यासाठी, कल्याणासाठी बोललेले एक धारदार उत्तर शस्त्रक्रियेसारखे आहे. दुःख निवारक. वेदनाशामक तुकारामाच्या वाणीला धार असेल तर त्यामागे जनहिताची प्रेरणा, अपार करुणा आहे. प्रेम आहे. त्यामुळे त्याचे बोलणे वर्म टोचणारे आहे. मुरंबा संघर्षमय आहे.

"तुका म्हणे सत्य सांगो । योत रागे येतील ते ।।"

कोणाच्याही रागाची पर्वा न करता सत्य बोलण्याचे काम ते करतात. देव, देव सत्य आहे. परंतु सत्याचे स्वरूप ब्राह्मण पंडितांनी, कोशकारांनी वेगळ्या पद्धतीने सांगितले आहे. श्एक सत्विप्रा बहुधा वदन्ति।श कोणीतरी गडी बाद होण्याच्या कोरड्या, कोरड्या चर्चेत अडकतो. कोणी म्हणतात देव तसा आहे, कोणी म्हणतो देव तसा आहे. शब्दांचे डॉलर्स उभे केले जातात. ग्रंथ आहेत. संदर्भग्रंथ येतो. जेव्हा बायबलसंबंधी सत्यता, शब्द प्रामाणिकपणा येतो तेव्हा विचार, बुद्धीला जागा नसते. ते त्या पुस्तकाचे संरक्षक बनतात आणि वेतनमास्टर बनतात. धर्मग्रंथांच्या पलीकडे विचार आणि चर्चा करण्यासाठी निषेधांची काटेकोरपणे व्यवस्था केली जाते. विचारप्रक्रियाही गोठली आहे. अधिकार नाकारले जातात. धर्मग्रंथ वाचायचे नसतील तर चर्चेचा प्रश्नच येतो कुठे? चर्चा करणर्यांना दांभिक ठरवून त्यांना वगळण्याची पद्धतशीर रणनीती! या प्रस्थापित रणनीतीचा संत तुकारामांना खूप त्रास झाला.

मला खूप छळ सहन करावा लागला. छळाचे कारण म्हणजे त्यांचे सत्यवादी असणे. सत्यवादी असणे सत्य शोधण्याचा प्रयत्न करणे आणि त्याचा पाठपुरावा करणे. सत्य सांगण्यासाठी. सत्य सांगून लोकांना जागे करणे. लोकांमध्ये जागृती निर्माण करणे. सत्यवादी, सत्यशोधक, विचारी, विवेकी, ज्ञानी, बुद्धिमान समाज निर्माण करणे. परंतु संत तुकारामांनी आपली सत्यनिष्ठा, सत्यशोधक, कर्तव्यनिष्ठता सोडली नाही, तर त्याद्वारे समाज प्रबोधनाचे कार्य मोठ्या हिमतीने केले. 'परमेश्वर देहात आहे. सर्वांमध्ये आहे. चराचर व्यापला आहे. सर्वसाधारणपणे, संपूर्ण विश्व दैवी आहे. हा परमदेव विठ्ठल आहे. हे सर्व तत्वज्ञानाचे सार आहे. ते वेद, शास्त्र, पुराण यांचे सार आहे. मी सेवेने या परमेश्वराची पूजा करायचो. नावाने करा. नाम म्हणजे देव. त्यामुळे भगवंताचे नाम घेणे पुरेसे आहे', असे ते म्हणाले, भगवंताचे इतके साधे, साधे स्वरूप, तथाकथित धर्माधिकारी म्हणणे अवघड, नाम घेणे पुरेसे आहे, इतर कर्मकांडाची गरज नाही, लोक जागरूक झाले. सत्याचे. तथाकथित धर्माधिकारी तुकोबांना ढोंगी म्हणत असले तरी तुकोबा जनतेला ढोंगी सांगतात. खरे अध्यात्म न सांगणारा ढोंगी ठरवू शकतो. मग तो तथाकथित ज्ञानाचा अधिकार का नसावा! आमच्याकडे ज्ञानाचे सामर्थ्य आहे असे समजणारे पण ज्ञानाबाबत अज्ञानी असले तरी समाजाची दिशाभूल करणारे सर्व ढोंगी. या सत्याचे दर्शन तुकोबांनी आपल्या अभंगातून समाजाला दिले.

5. विज्ञाननिष्ठाः

संत तुकारामांच्या अभंगातील प्रबोधनामध्ये विचाराची भक्ती, ज्ञानाची भक्ती, ज्ञानाची भक्ती, बुद्धीची भक्ती, तसेच विज्ञानाची भक्ती दिसून येते. डोळ्यावर थप्पड आहे कारण सत्य समजून घेण्यात चूक आहे. अज्ञानामुळे. ज्ञान मिळाल्यावर डोळे भरून येतात आणि सत्य दिसू लागते. विज्ञान हेच करते. तुकोबांच्या आत्मज्ञानातील वैज्ञानिक तळमळ त्यांच्या दूरदर्शी दृष्टिकोनाचे द्योतक आहे. जनहिताचा कळवळा घेऊन जनतेचे प्रबोधन करताना प्रश्न आपोआप सुटतील, असा विचार केला पाहिजे. अध्यात्माच्या बाबतीत, ईश्वराच्या स्वरूपाचे वर्णन करताना, त्यांनी पंचीकरणाद्वारे श्देही देवश पाहण्याची कल्पना मांडली आहे. त्यांची विज्ञानावरील निष्ठा पंचमहाभूतांच्या सादरीकरणातून आणि त्यांच्या सोबतची अक्षरे आणि अक्षरे यातून दिसून येते. 'देही देव', 'जनी जनार्दन', 'भूती भगवंत', 'जागी जगदीश्वर', 'विश्विन विश्वंभर' या रूपांचे वर्णन करताना त्यांनी वैज्ञानिक दृष्टिकोन दिला आहे. देवाचे सर्वव्यापी स्वरूप आणि क्षुद्र देवतांच्या स्वरूपाचे वर्णन करतानाही त्यांची वैज्ञानिक भक्ती दिसून येते. देवाचे सर्वव्यापीत्व आणि काम्या, क्षुद्र देवतांची संकुचितता यांची आपोआप तुलना होते. विज्ञाननिष्ठा या ठिकाणी विचार जागृत करते, दृष्टी देते, सत्य निर्माण करते. क्षुद्र देवतांची विटंबना करताना, त्यांच्या विज्ञानावरील निष्ठेमुळे त्यांना कोणताही संकोच, गर्दी किंवा अपराधीपणा वाटत नाही. विज्ञान कल्पनारम्य कारण. त्यांच्या विचारात वैज्ञानिक निष्ठेची आंतरिक सुसंगतता आहे. त्यामुळे सर्वसामान्यांना वाटणाऱ्या क्षुद्र देवतांची त्यांना भीती वाटत नाही. भगवंताचे सर्वव्यापी स्वरूप कोणालाही जाणवणार नाही. तुकोबाच्या अभंगांचा वाचक, श्रोता प्रबोधनातील विज्ञाननिष्ठेमुळे निर्भय, भयमुक्त, चिंतामुक्त होतो. शरीरातील देवतांच्या संचाराचा शास्त्रोक्त विचार करण्यासही त्यांनी सांगितले आहे. ते थेट प्रश्न विचारतात.

"तयांचे स्वाधीन दैवते असती
तरी का मरती त्यांची पोरे ।।"

जो देव त्यांच्या अंगात आहे त्याच्या ताब्यात असता तर त्यांची मुले मेली नसती का?? याचा विचार का करत नाही??

"अंगी देवी खेळे । का रे तुम्हासी न कळे??
कोणाचे हे चाळे..."

हे विकृत, वेडे विनोद आहेत. तुम्हाला ते कसे कळले? डोक्यावर केस उगवतात आणि शरीरात भुते येतात असे सांगून लोक लोकांचे शोषण करतात. लोकांना फसवून लुटले जाते. त्यात काही गैर नाही. ते एखाद्याचा आत्मसन्मान वाढवण्याचे प्रयत्न आहेत. तो व्यभिचार, व्यभिचार, व्यभिचार करण्याचा एक मार्ग आहे.

अज्ञान हे भगवंताच्या ज्ञानाविषयीच्या अज्ञानाचे कारण आहे. त्यातून माणूस बाहेर पडू शकतो, असा वैज्ञानिक विचार केला. नवसाला मुले नाहीत. आई–वडिलांच्या आशीर्वादाने मुले जन्माला येत नाहीत. तुकोबा एवढ्यावरच थांबत नाहीत, तर वैज्ञानिक दृष्टिकोन देतात. मुलं होत असतील तर नवरा असण्याची गरज नाही.

"नवसे होई संतती । तरी का करावा लागे पती?? ।"

जर स्त्रीमध्ये प्रजनन क्षमता नसेल तर तिला मुले होणार नाहीत. जर पुरुष नपुंसक असेल तर स्त्री प्रजननक्षम असूनही तिला मूल होत नाही.

"वांझा न होती लेकुरे । काय करावे भ्रतारें
नपुंसका पुरुषाशी । काय करील बाईल त्यासी ।।"

त्यामुळे नवसा, आशीर्वादाने असे काही होत नाही. कारण वैज्ञानिक सत्याच्या दृष्टिकोनातून ती बाब अशक्य आहे. कार्यकारणभावाशिवाय काहीही होत नाही. त्यामुळे आपल्यावर कोणीही आशीर्वाद घेऊ नये, म्हणून ते खबरदारी घेतात, हे त्यांच्या विज्ञाननिष्ठेचे लक्षण आहे. व्रत करू नये तसेच भविष्य पाहावे असे सांगताना त्यांची विचारधारा आधुनिक, वैज्ञानिक असल्याचे सिद्ध होते.

निष्कर्षः

संत तुकारामांच्या अभंगातील प्रबोधन हे अनेक प्रकारे वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. अनेक बाबतीत त्यांनी स्पष्ट केले आहे. निःसंशयपणे, रोख हा शब्द कोणालाही क्राउडफंडिंग न करता प्रबोधन करण्यासाठी वापरला गेला आहे. सत्यशोधक वृत्ती आणि तितकीच निर्भीडता, निर्भयता ही व्यक्तिमत्त्वाची वैशिष्ट्ये त्यांच्या प्रबोधनातून प्रकट होतात. त्याच्या बंडखोर वृत्तीमुळे आणि आक्रमकतेमुळे, त्याचे प्रबोधन केवळ बचावात्मक नाही तर बदल आणि प्रयत्नांसाठी आग्रही आहे. बुद्धीवाद, वैज्ञानिक भक्ती आणि विचारांची तात्विक शिस्त, आपल्या ज्ञानात त्यांची भूमिका निर्विवादपणे स्पष्ट आहे. भगवंताची भक्ती हा त्याच्या आत्मज्ञानाचा एक महत्त्वाचा भाग आहे. त्याची स्पष्टता अध्यात्मात, तत्त्वज्ञानात आहे. त्यांना अनुभव असल्यामुळे ते त्यांच्या अभंगातून तसेच त्यांच्या आचरणातून व कृतीतून क्रियाशील व जागृत होत आहेत. आपण संतांचे अनुकरण करतो, ते म्हणतात, ते खरे आहे.

संदर्भः

1. फडकुले निर्मलकुमार, संतकवी तुकाराम, अजब पुस्तकालय, कोल्हापूर, प्र.आ. १९७८, पृ. ८३
2. उंबरकर ना. द., तुकारामगाथेतील सुभाषित रत्नभांडार, युगबोध, संत साहित्य विशेषांक, भारतीय साहित्य सेवक संघ, १९९८, पृ. ४१
3. उंबरकर ना. द., तत्रैव, पृ. ४५ ०४) इंगोले कृष्णा, तुका म्हणे–तुकाराम अवतरणकोश, साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद, प्र.आ. २००१, पृ. २२
4. इंगोले कृष्णा, तत्रैव, पृ. २७
5. पांगारकर ल. रा., तुका म्हणे–तुकाराम अवतरणकोश, संपा. कृष्णा इंगोले, रा. ग. जाधव, यांच्या प्रस्तावनेतील अवतरण, पृ. ६
6. डॉ. तुळपुळे, तुका म्हणे–तुकाराम अवतरणकोश, संपा. कृष्णा इंगोले,
7. रा. ग. जाधव, यांच्या प्रस्तावनेतील अवतरण, पृ. ६
8. हर्षे रा. ग., तुका म्हणे–तुकाराम अवतरणकोश, संपा. कृष्णा इंगोले, रा. ग. जाधव, यांच्या प्रस्तावनेतील अवतरण, पृ. ६
9. जाधव रा. ग., तुका म्हणे, संपा. कृष्णा इंगोले, उनि, प्रस्तावना, पृ. १६
10. जाधव रा. ग., उनि, प्रस्तावना, पृ. ६
11. फडकुले निर्मलकुमार, उनि, पृ. १११
12. फडकुले निर्मलकुमार, उनि, पृ. ७२

13. फडकुले निर्मलकुमार, उनि, पृ. ७२

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Arts And Commerce College Seal JARUD

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

Year. 2019-20

SHIVAJI UNIVERSITY KOLHAPUR

Golden Jubilee Year 2019-20 of

Department of Political Science

&

Shivaji University Political Science Association

Conference Prociding of Two Days National Seminar

&

37th Maharashtra Political Science & Public Administration Conference

"Contemporary Issues in Political Science"

10th & 11th January 2020

Navjyot

ISSN - 2277 - 8063

International Interdisciplinary research Journal

(Humanities, Social Sciences, languages, Commerce & Management)

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Art And Commerce College
Seal

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

	भारतीय संघराज्याचे बदलते स्वरूप	प्रा संजय ए मगदे	
	'भारताच्या संसदिय राजकारणात नव–सामाजिक चळवळींचे अस्तित्व, वाटचाल व आव्हाने'	प्रा राजेंद्र दिलीप आगवाने,	
	राजकीय पक्षांची आघाडयांच्या संदर्भात जुळणी आणि पूनर्जुळणी	प्रा द्वारकाप्रसाद वि वायाळ	
	महाराष्ट्रातील राजकीय पक्षांची आघाडीची जुळणी आणि पुर्नजूळणी	प्रा डॉ विलास आघाव	
	'संसदिय निवडणूक प्रक्रियेतील महिलांचा राजकीय सहभाग व त्यापुढील अडथळे'	प्रा डॉ संजय अंकुश काळे	
	नागरिकत्व सुधारणा [redacted] सामाजिक व राजकीय अस्थिरता	[redacted]	
	भारतीय संघराज्याची पुनर्रचना आणि राष्ट्रीय एकात्मतेची समस्या	डॉ पी यु नेरपगार	
	महाराष्ट्रातील सत्तासंघर्ष व राज्यपालांचा 'स्व' विवेक	[redacted]	
	भारतीय संघराज्याची [redacted] राष्ट्रीय एकात्मतेची समस्या	[redacted]	
	सोशल मिडीया [redacted] व्यवस्थेपुढील एक आव्हान	[redacted]	
	'महिलांच्या मानवी हक्कांचे रक्षण आणि राज्यसंस्थेच्या भूमिकेपुढील मर्यादा'	प्रा एस एस कावळे प्रा.डॉ.व्ही.डी.कापडी	
	वर्तमान भारतातील उत्तम शासन कारभारा समोरील आव्हाने	डॉ खंडेराव ज्ञानदेव खळदकर	
	सुधारित नागरिकत्व कायदा २०१९–वाद, विवाद	प्रा डॉ अर्जुन येरगे	
	नागरिकत्व सुधारणा काल आणि आज- एक आढावा	मनिषा मधुकर कुरणे,	
	समाजमाध्यमे आणि लोकशाही राजकारण	प्रा डॉ विठ्ठल दहिफळे	
	नागरीकत्व सुधारणा [redacted] चिकीत्सक अभ्यास	[redacted] राजेंद्र बाबर	
	भारतीय संघराज्याचा अविष्कार	प्रा कमलाकर एन राक्षसे	
	भारत आणि निवडणूक विश्लेषण शास्त्र	[redacted]	[redacted]
	महाराष्ट्रात माहितीचा [redacted] 2005 ची अंमलबजावणी (कालखंड 2005 ते 2015)	[redacted] प्रा.डॉ.दत्तात्रय एम.टेकाडे	
	[redacted] समस्या	[redacted]	
	भारतीय राजकारणातील राष्ट्रीय व प्रादेशिक पक्षांचे बदलते समीकरणे विशेष संदर्भ : हरियाना व महाराष्ट्र	प्रा.डॉ.व्ही.एच.ठकर	
	भारतीय राज्यघटना : दलित हक्कांची चिकित्सा	सिद्धार्थ केरबा मुंगे सुमित भूजंगराव वाघमारे	

भारतीय राजकारणातील राष्ट्रीय व प्रादेशिक पक्षांचे बदलते समीकरणे
विशेष संदर्भ : हरियाना व महाराष्ट्र

प्रा. डॉ. व्हि. एच. टकर
विभाग प्रमुख कला व वाणिज्य महाविद्यालय, जरूड, जि. अमरावती

प्रस्तावना :महाराष्ट्र आणि हरियानातील विधानस ा निवडणुकीचे निकाल दीर्घकाळ चर्चेत राहणारे आहेत. याच निकालानंतर महाराष्ट्रात सत्तास्थापनेसाठी ारतीय जनता पक्षाच्या केंद्रीय नेतृत्वाने फार घाई दाखवलेली नाही याचे स्पष्ट कारण, बहुमत ाजपला नसले तरी युतीला मिळाले आहे आणि काँग्रेसच्या नेत्यांनी कितीही गाजर दाखवले तरी शिवसेना ाजपला सोडून काही समीकरण मांडण्याची शक्यता कमीच आहे. साहजिकच, महाराष्ट्रात ाजप सत्तेत असेल याबाबत ाजपचं केंद्रीय नेतृत्व निर्धास्त आहे. सत्तेचे वाटप कसे, किती करायचं हे तपशिलातले मुद्दे आहेत. ाजपच्या हायकमांडसाठी विजयाची झळाळी कमी असली तरी राज्य राखले याला महत्त्व आहे, त्यामुळे फार घाई करता महाराष्ट्रात राजकीय पतंगबाजीला उधाण येऊ देणे ाजपला परवडणारे आहे. ाजपच्या हायकमांडनं शिवसेनेशी वाटाघाटी राज्यातल्या नेत्यांवर सोपवून दिल्या आहेत ते याच खात्रीपोटी आहे.

दुसरीकडे हरियानात मात्र ाजपने अत्यंत गतीने हालचाली करता सत्ता ताब्यात राहील याची खात्री करून घेतली. यासाठी जमेल त्या साऱ्या तडजोडी करायची त्यांची तयारी होती. या प्रकारच्या गतीने हालचाली करण्यातली ाजपची क्षमता काँग्रेसहून कितीतरी अधिक आहे हे हरियानातही स्पष्ट झाले. खरेतर हरियानात लोकांनी ाजपचे बहुमत स्पष्टपणे घालवले आहे. मागच्या निवडणुकीत पहिल्यांदाच स्वबळावर सत्ता मिळवताना ाजपने ९० पैकी ४६ जागा जिंकल्या होत्या. आता ही संख्या ४० वर आलेली आहे. मागच्या निवडणुकीच्या आधीही लोकस ा निवडणुकीत ाजपला निर्णायक कौल मिळाला होता. मोदीलाट ताजी असताना हरियानातील काँग्रेसची दोन वेळची सत वाहून गेली. या वेळीही नुकताच देशात मोदींना कौल मिळाला होता. त्यामुळे काँग्रेस ाजपपुढे उ ा राहील असे कुणाला वाटत नव्हते. अंतर्गत वादाने काँग्रेस त्रस्त होती. देवीलाल यांचे वारसदार आपापसात झगडण्यात मग्न होते. अशा स्थितीत ाजपचा प्रचंड विजय आणि जाटेतर नेत्याकडे मुख्यमंत्रिपद सोपवण्याची ाजपची खेळी यशस्वी झाली असल्याचा पुकारा निवडणुकीआधीच सुरू होता. ज्या राज्यात तीन चतुर्थांश बहुमत मिळेल की चार पंचमांश हाच चर्चेचा सूर होता, जिथे ाजपचा विजय आणि अमित शहा यांच्या रणनीतीची सरशी ही निश्चित बाब आहे असे डोळेझाकपणे सागितले जात होते, त्या हरियानातील मतदारांनी ाजपला 'जोर का झटका' दिला. मनोहरलाल खट्टर यांच्या नेतृत्वाखाली लढणारा ाजप बहुमतालाही पारखा झाला. ९० सदस्यांच्या विधानस ेत ाजपला ४० जागा राखता आल्या, काँग्रेस राज्यातून हद्दपार होईल, असे वातावरण तयार केले गेले असताना या पक्षाने ३० जागा मिळवल्या आहेत. जागांच्या हिशेबात काँग्रेस महाराष्ट्रात काय किंवा हरियानात काय, ाजपहून पिछाडीसच राहिली, या आधारावर ाजपचे समर्थक, 'लोक काँग्रेसला नाकारतच आहेत' असे गणित मांडत आहेत आणि लोकांच्या कौलाचा अर्थ कसाही लावला जाऊ शकतो. मात्र, अपेक्षा आणि आकलनाच्या आघाडीवर ाजपची घसरण आणि काँग्रेसला बळ मिळत आहे. हे निकाल स्पष्टपणे सांगतो आहे. हा बदलता कल मान्य करायचा की नाही हा ज्याचा त्याचा प्रश्न आहे.

हरियाणात नवे जाट नेतृत्व..

'बहुमत गमावले तरी सत्ता सोडायची नाही' हा निर्धार ाजपने केलाच होता, त्यामुळे महाराष्ट्रात शिवसेना काय करेल याच्या चर्चा आणि कदाचित ाजप शिवसेनेतच फूट पाडेल काय याविषयीच्या कंड्या पिकवल्या जात असताना तिकडे हरियानात ाजपने सत्तेच्या खेळात काँग्रेसवर पुन्हा एकदा मात केली. आधी विजयी झालेल्या सर्व अपक्षांना गठ्ठ्याने पाठिंब्यासाठी राजी करण्यात आले. नंतर ज्यांच्या घराणेशाहीविरोधात गर्जना केल्या गेल्या त्या चौतालांसोबतच ागीदारीची तडजोड स्वीकारली गेली. दुष्यंत चौताला याचा 'जननायक जनता पक्ष' किंवा काँग्रेस हे पक्ष ाजपच्या विरोधात कौल मागत होते. ाजपला सत्तेवरून घालवण्यासाठी निवडणुकीत होते म्हणून 'चौताला यांनी जनमताचा कौल नाकारून आघाडी केली आहे,' अशी जी टीका काँग्रेसने केली ती 'सत्तेची द्राक्षे न मिळाल्यानं आंबट' या थाटाचीच आहे. याच दुष्यंत यांच्याशी काँग्रेसने आनंदाने ागीदारी केलीच असती. ती करताना दुष्यंत यांच्या राजकीय खानदानाचे मूळ पुरुष देवीलाल यांनी काँग्रेसला सोडचिठ्ठी देऊन नव्या पक्षाचा संसार थाटला होता याच विस्मरणही अशा वेळी झाले असते. दुसरीकडे, ाजपने बहुमत गमावूनही सत्तासोपान चढताना जे काही राजकारण आकाराला आले ते ाजपच्या 'आम्ही वेगळे आहोत' या दाव्याची पोलखोल करणारे म्हणून लक्षवेधी आहे. ज्या चौताला कुटुंबियांना ष्टाचाराचे प्रतीक ठरवून ाजपने हरियानात आपली पाळेमुळे मजबूत केली त्या चौतालांच्या पक्षाशी घरोबा करावा लागणे ही ाजपची अगतिकता होती. एकतर सगळ्या अपक्षांना साथीला घ्यायचे किंवा दुष्यंत चौताला यांच्या 'जननायक जनता पक्षा'शी तडजोड

करून सत्तेत राहायचे हाच मार्ग ाजपपुढे होता. निकाल लागताच सर्व अपक्ष ाजपच्या गोटात येतील याची तजवीज केली गेली. मात्र, निव्वळ अपक्षांच्या बळावर राज्य फारसे टिकाऊ होणार नाही, त्याचबरोबर त्यात खुनातला आणि अपहरणातला एक आरोपीही ाजपला पाठिंबा देत पावन होत असल्याने टीकेचा डिमार सुरू झाला तेव्हा पक्षाच्या नेतृत्वाने दुष्यंत चौताला याच्या पक्षाला शरण जाणे स्वीकारले. दुष्यंत हा हरियानाच्या राजकारणातला नवा चमकता चेहरा आहे. या राज्यातले जाटांचे नवे नेतृत्व दुष्यंत यांच्या रूपाने पुढे येत आहे. हरियानात प्र ावी असलेल्या जाटांना बाजूला ठेवून राज्याची सूत्रं खट्टर य पंजाबी समाजाच्या नेत्याकडे ाजपने जाणीवपूर्वक दिली होती. जाट मतांसाठी हरियानात तीन दावेदार असल्यानेच त्यात फूट पडेल याची ाजपला खात्री होती. याचा ला अन्य जातीसमूहांचे एकत्रीकरण करून हरियानात प्रचंड विजय मिळवायचा हे समीकरण मांडले गेले होते, ते तोंडावर पडले. या राज्यातील जाटांचा प्र ाव काँग्रेसच्या ूपिंदरसिंग हूडा आणि दुष्यंत चौताला यांनी दाखवून दिला आहे. निकालनंतरची समीकरणे जुळवताना दुष्यंत चौताला हे उपमुख्यमंत्री बनले आहेत. म्हणजे पुन्हा एकदा जाट प्रतिनिधी सत्तेत महत्त्वाचा वाटेकरी बनला आहे.

भारतीय राजकारणातील घराणेशाही

दोन राज्याच्या निकालाने एक स्पष्ट परिणाम घडवला आहे. ज्या घराणेशाहीचा ाजपला यंकर तिटकारा आहे त्याचाच आधार घेऊन उभ्या असलेल्या पक्षासोबत आणि नेत्यांसोबत सत्तेसाठी तडजोडी कराव्या लागत आहेत. ाजपचे नेते घराणेशाहीवर टीका करताना थकत नाहीत. खुद्द मोदी यांनी लोकस ेच्या निवडणुकीत घराणेशाहीच्या राजकारणावर आसूड ओढताना 'इंडियन नॅशनल लोकदल' मधल्या (आयएनएलडी) बेबनावर बोट ठेवले होते. ते करताना ाजपमधील पिढीजात राजकारण्यांचे समर्थनही खुशीने केले होते. आता हरियानातील निकालानंतर ज्या दुष्यंत चौताला यांच्यासोबत सत्तेत ागीदारी कराची वेळ आली ते देवीलाल याच्या घराण्याचे वारसदाच आहेत आणि महाराष्ट्रातही आदित्य ठाकरे घराण्याची पुढची पिढी राजकारणात प्रस्थापित झाली आहे. बाकी वैचारिक साधर्म्य वगैरे गप्पा तर मारता येतीलच. हरियानात तीही सोय नाही. हरियानातील नवे सरकार आघाडीचे आहे, ते केवळ ाजपचे नाही. साहजिकच सत्ता राबवताना दुष्यंत याच्या नव्या पक्षाशी तडजोडी करत राहाव्या लागतील. दुष्यंत याना सत्तेत सह ागी करून घेताना त्यांना उपमुख्यमंत्रीपद देण्यात आले आहे. हे घडत असताना, अजय चौताला या हरियानात गाजलेल्या शिक्षक रती गैरव्यवहार प्रकरणात शिक्षा ोगत असलेल्या आरोपीला शिक्षेतून रजा मिळाली. हे अजय चौताला दुष्यंत यांचे वडील आहेत. ते तिहार तुरुंगात १० वर्ष शिक्षा ोगत आहेत. त्यांना फर्लो रजा दुष्यंत यांच्याशी सत्तेची तडजोड होताच मिळाली याचा योगायोग कसे मानावे? बिहारमध्ये लालूप्रसाद यादव असेच शिक्षा ोगत आहेत. तो ाजपसाठी प्रचाराचा ्रष्टाचारविरोधातील लढाईचा मुद्दा असतो, इथे ूमिका बदलते. 'आमच्यासोबत येईल त्याचा पूर्वेतिहास काहीही असो, तो पावन होतो. इतरांसाठी मात्र तो ्रष्ट, घराणेशाहीचा वारस' असली शेलकी शब्दावली तयार असते. हरियानातील घरमोडी इतकेच दाखवतात की ाजपला सत्तेसाठी काहीही वावडे नाही.

भारतीय राजकारणात जातीचा प्र ाव

नरेंद्र मोदी याच्या राष्ट्रीय स्तरावरील उदयानंतर ाजप ज्या प्रकारचे राजकारण प्रस्थापित करत आहे त्यात, राजकारणाचा एका आधार असलेला जात हा घटक प्रस्तुत राहणार नाही, अशी मांडणी केली जाते. अर्थात यात ाजपही विशिष्ट पद्धतीची जातीसमीकरणे मांडतो आहे. बाकी साऱ्या आयुधांसह हे ाजपने सोडलले नाही, याचा विचार पडलेला असतो. मात्र, त्यातला गाभ्याचा ाग जात–आधारित पक्षांचा, नेत्यांचा प्र ाव आटतो आहे आणि मोठ्य प्रमाणात एका समाजाचे मतदार एकाच विशिष्ट पक्षाला अथवा नेत्याला मते देणार हे चित्र बदलून त्यात ाजप वाटेकरी होतो आहे. लोकस ेच्या सलग दोन निवडणुकांत हा बदल दिसला होता. जातीची समीकरणे बदलताना जातींना हिंदुत्वाच्या कोंदणात बसवण्याची रणनीती ाजपने सन २०१४ च्या लोकस ा निवडणुकीपून जोरकसपणे अमलात आणायला सुरुवात केली आहे, हा प्रयत्न तसा नवा नाही. मात्र, त्याला लक्षणीय प्रतिसाद सन २०१४ च्या लोकस ा निवडणुकीत मिळाला. अमित शहा ज्या उत्तर प्रदेशातल्या दणदणीत यशाने देशपातळीवरचे राजकीय रणनीतीकार म्हणन मान्यता पावले, तो उत्तर प्रदेशातला विजय याच प्रकारच्या बांधणीवर आधारलेला होता. उत्तर प्रदेशात जात–आधारित मतगठ्ठे आणि त्यावर विसंबलेले राजकारण, त्यातले यश याची घट्ट समीकरणे शहा यांनी बदललेली आहेत. देशात सत्ता घेतल्यानंतर राज्याराज्यत पारंपरिक जातसमीकरणांना छेद देणारे राजकारण ाजपने सुरू केले. खासकरून राज्याचे नेतृत्व निवडताना त्या त्या राज्यातील सर्वात प्रबळ जातसमूहाबाहेरील नता निवडण्याचे धोरण स्वीकारले गेले. महाराष्ट्र देवेंद्र फडणवीस, हरियानात मनोहरलाल खट्टर, गुजरातमध्ये विजय रूपानी या निवडी याच प्रकारच्या रचनेची उदाहरणे होती. दोन राज्याच्या निवडणुकांनी, जातीचा प्र ाव हे प्रकरण गुंतागुंतीचे आहे, त्याला सरळ उत्तरे मिळत नाहीत, हे पुन्हा एकदा दाखवून दिले आहे. दिल्लीच्या सत्तेसाठी मोदी यांनी 'मी नाही तर कोण?' असा मुद्दा समोर ठेवला तेव्हा

मोदी यांच्या पाठीशी उ` राहणारे समूह राज्याच्या निवडणुकांत पुन्हा आपापले पारंपरिक आधार शोधत आहेत असे चित्र यातून पुढे येते. हे हरियानापुरते नाही तर देशाच्या पातळीवर महत्त्वाचे ठरू शकते. हरियानापुरते पाहायचे तर जाटवर्चस्वाला निर्णायक उत्तर देणारे समीकरण ाजपने शोधले आहे आणि हरियानातील घराणेदार राजकारणातील सुंदोपसुंदीला कंटाळलेल्या लोकांनी ते स्वीकारले आहे, असेच निकालापर्यंत मानले जात होते. ाजपने केवळ मुख्यमंत्री जाटेतर दिला असे नाही, तर राजकीयदृष्ट्या त्याचा ला होईल, यासाठीची रणनीतीही त्यामागे होती. सन २०१४ पूर्वी ाजपने कधी बन्सीलाल याच्या 'हरियाना विकास पक्षा'शी तर कधी ओमप्रकाश चौताला यांच्या आयएनएलडीशी आघाडी केली होती. हे दोन्ही बलदंड जाटनेत्यांचे पक्ष आहेत. सन २०१४ मध्ये मात्र ाजपने पूर्णत वेगळे धोरण हरियानात अवलंबले आहे. त्याला चांगलेच यशही मिळाले. त्याआधी सलग तीन वेळा हरियानात बन्सीलाल, ओमप्रकाश चौताला आणि ूपिंदरसिंग हूडा हे जाट मुख्यमंत्री झाले होते. त्यांच्या काळात राज्यात जाटांना झुकते माप मिळत असल्याची ावना अन्य समाजात पसरली होती. हरियानात सुमारे ३६ जातसमूह आहेत. यात जाटेतरांचे एकत्रीकरण करण्यावर ाजपाचा र राहिला आहे. काँग्रेसच्या सत्ताकाळात जाट आणि काही विशिष्ट समाजांचेच ला झाल्याचा गाजावाजा करता ाजपने विणलेल्या समीकरणाचा परिणाम म्हणून लोकस`ला ाजपला जाटेवर वरिष्ठ समजलेले जातसमूह आणि इतर मागासांत ७० टक्के मते मिळाली होती. या निवडणुकीत ही रचना ाजपला तसेच यश देऊ शकली नाही. जाट नेत्यांनी राज्याच्या राजकारणातील आपला प्रकाश दाखवलेला आहे.

काँग्रेसला या निवडणुकीत सत्ता मिळवता आली नसली तरी काँग्रेसची पाळेमुळे क्षम आहेत याची जाणीव निवडणुकीने करून दिली आहे. मागच्या निवडणुकीत मोदीलाटेत हरियाणा आणि महाराष्ट्रात काँग्रेसची दाणादाण झाली होती. हरियानात सलग दोन वेळा सत्ता मिळवणाऱ्या काँग्रेसला केवळ १५ जागा जिंकता आल्या होत्या आणि मतांचे प्रमाण २० टक्क्यांपर्यंत खालवले होते. यावेळी काँग्रेसला दोनअंकी जागांपर्यंतही मजल मारता येणार नाही असे वातावरण असताना या निवडणुकीत पक्षाने ३१ जागा जिंकताना २८.१ टक्के मते मिळवली आहेत. हरियानात जाट मतांसाठी काँग्रेस आणि 'जननायक जनता पक्ष' तसेच आयएनएलडीमध्ये चुरस होती. यात जाटांचे लक्षणीय समर्थन मिळवतानाच मागास घटकांत काँग्रेसने लक्षणीय पाठिंबा मिळवल्याचे या राज्यातील राखीव जागांवरील निकाल आणि बदलती मतसंख्या दाखवते. हरियानातील काँग्रेस गटबाजीने पोखरली आहे. राहुल गांधी यांनी नेमलेल्या प्रदेशाध्यक्षांना हुडा यांनी कधी मानलेच नाही. सोनियांच्या हाती सूत्रे आल्यानंतर राहुल याची निवड असलेल्या प्रदेशाध्यक्षांची गच्छंती झालेली आहे.

कुमारी सेलजा आणि हुडा यांच्याकडे सारी सूत्रे गेली आहे. हुडा हे हरियानातील मुरब्बी नेते आहेत. त्यांनी जातसमीकरण जमेल तितके बसवताना ाजपच्या प्राचारव्यूहात सापडायचं नाही याची तजवीज आधीच करून ठेवलली होती. '३७० कलम रद्द केले हाच मुद्दा हरियानात आहे' असे खट्टर सांगत होते. काँग्रेसने अधिकृतपणे काहीही सांगितले तरी, ३७० वे कलम रद्द करण्याचे स्वागत हुडा यांनी जाहीर स`त केले आणि या विषयावर त्यांना घेरण्याची संधी हिरावून घेतली. साहजिकच राज्यातील सरकारची कामगिरी शेतकऱ्यांचे प्रश्न निवडणुकीत ऐरणीवर आणता आले याचा ला हुडा यांना घेता आला. कॅप्टन अमरिंदरसिंग, कमलनाथ, हुडा यांच्यासारखे नेते ही काँग्रेसमध्ये दुर्मिळ होत चाललेली बाब आहे.

निष्कर्ष –

महाराष्ट्राचा आकार, स्थान आणि अर्थव्यवस्था पाहता इथला निकाल अधिक चर्चेत राहणे स्वा ाविक आहे. मात्र, हरियानाने दिलेला निकाल राष्ट्रीय व प्रादेशिक राजकारणात अधिक महत्त्वाचा ठरू शकतो. खासकरून शेजारच्या दिल्लीत लवकरच निवडणूक होऊ घातलेली आहे.

संदर्भग्रंथ सूची –

१. भारतीय संविधान, २०१२.
२. ोळे ा. ल., ारतीय संविधान सिद्धांत व व्यवहार, महाराष्ट्र राज्य निर्मिती मंडळ, पुणे, १९८७.
३. बसु डॉ. डी. डी. 'भारत का संविधान एक परिचय', लोसीस जेसीस, २०१५.
४ जैन अशोक, महाराष्ट्राचे शासन आणि राजकारण, सेठ पब्लिशर्स, प्रा. लि., मुंबई, १९९८.

वर्तमानपत्रे व मासिके –

१) लोकसत्ता
२) महाराष्ट्र टाईम्स
३) लोकमत
४ सकाळ
५) प्रतियोगिता दर्पण

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Arts And Commerce College
Seal
JARUD

2019-20

ISSN 2250-169X

International Registered & Recognized
Research Journal Related To Higher Education For All Subjects

VISION RESEARCH REVIEW

(UGC Approved & Peer Reviewed Research Journal)

Year - IX, Issue -XVII, Vol.-I | Impact Factor 6.014 (GRIFI) | June 2019 To Nov. 2019

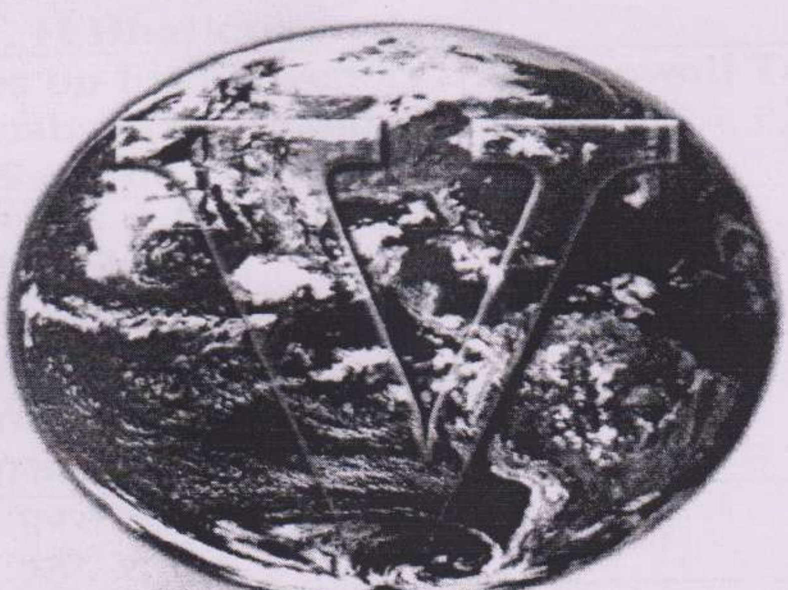

EDITOR IN CHIEF

DR. BALAJI KAMBLE

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Art And Commerce College
Seal

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No.
1	Rural Transformation in 12th Plan **Dr. Rita Deshmukh**	1
2	Banking Reforms Since 1991 **Dr. D. K. Rathod**	8
3	Recent Initiatives in Agriculture Sector **Dr. Balaji G. Kamble**	13
4	Development of Standardized Education Package About Functional Foods And Health **Dr. V. H Bhatkar**	20
5	Studies on Fish Diversity of Kunsawali Tank, Osmanabad (M.S.) India **P. L. Sawant, M.G. Babare**	29
6	माधवी नाटक में चित्रित नारी चेतना **डॉ. अनिता शिंदे**	31
7	म्हणीतून घडणारे सांस्कृतिक जीवनदर्शन **माधुरी भटकर**	37
8	यमुना पर्यटन या कादंबरीतील श्रध्देचा अभ्यास **उन्मेष शेकडे**	41
9	भारतीय परराष्ट्र धोरणाची मूलतत्वे **डॉ. एस. व्ही. शेटे**	45
10	स्थानिक स्वराज्य संस्था **जयश्री सिनगर**	51

Issue : XVII, Vol. I
VISION RESEARCH REVIEW
IMPACT FACTOR 6. 014
ISSN 2250-169X
June 2019 To Nov. 2019

4

Development of Standarized Education Package About Functional Foods and health

Dr. V. H Bhatkar
Head, Dept. of Political Science
Arts and Commerce College,
Jarud, Dist. Amravati

Research Paper - Political Science

ABSTRACT

The aim of this paper is to describe methodology,existing methodology efforts have been made to develop a standardize education package (EPack) about Functional foods and Health education comprises consciously constructed opportunities for learning involving some form of communication designed to improve health literacy, including improving knowledge, and developing life skills which are conducive to individual and community health.This package, which will be helpful to prevent Nutritional deficiency diseases will also, be helpful to improve health status of all sections of the society. The study was initiated by development of standardized education package (EPack) about functional foods and healthEPack standardization in terms of ranking and rating. The content of the EPack was carried out with the help of nutritionists and medical practitioners who were selected as esteemed judges for this purpose.

Key words: *Standardization, Education Package, Functional Food and Health*

Introduction:

Many researchers in various parts of India have assessed the existence of poc nutritional knowledge of Functional foods and health among people. It confirms the nee

for Functional foods and health education. Thus the problem has been identified. Next step was formulation of a proper solution for the same. By modulating education package about functional food and health

Education package were formed for education:

This education package about functional foods and health provides a comprehensive and in-depth analysis of the role of health and functional foods education in physical, mental and intellectual well-being and in the improvement of educational outcomes. The education package about functional foods and health education must promote and facilitate voluntary application of health knowledge to health-enhancing action in daily life. This mandate is based on the premise that if present health knowledge were applied in daily living, then many more individuals within our society, and our society as a whole, would enjoy the benefits of better health.

The goals of education package are to:

1. acquire functional foods and health-related information;
2. make knowledgeable decisions to improve their health;
3. Apply their decisions to improve their physical, mental and social well-being and that of their peers, families and communities.

Health is not just the absence of disease. The world health organization (WHO) defines health as "a state of complete physical, mental and social well-being and not merely the absence of disease or infirmity". Health impact on many aspect of young life, behavior, to social interaction among men and women. A quality functional foods and health education package is essential to promote the well-being of youth. Indeed, such an education package is essential to promote the well-being of all individuals within our society.

Functional foods and health was chosen for EPack:

A functional food is a food given an additional function (often one related to health-promotion or disease prevention) by adding new ingredients or more of existing ingredients. Functional foods are part of the continuum of products that individuals may consume to increase their health and/or contribute to reducing their disease burden. "Functional Food is a Natural or processed food that contains known biologically-active

compounds which when in defined quantitative and qualitative amounts provides a clinically proven and documented health benefit, and thus, an important source in the prevention, management and treatment of chronic diseases of the modern age".

METHODOLOGY :

The package was named as EPack on Functional foods and Health for people. EPack stands for Education Package. Development of this EPack involved in three sub objectives.

Formation of Education package on Functional foods and health:

Contents of the package:

Search for this type of package in current scientific literature revealed that a complete package on "Functional foods and Health" giving education to people was not available. This search included:

- Review of literature from various libraries
- Discussions with Head of Department and teachers from affiliated colleges.
- Discuss with senior Doctor's and Nutritionists.

The search helped in confirming non-existence of such a package. Search on Internet also failed to give any information about existence of such a complete package.Therefore, it was necessary to undertake efforts right from the preliminary level to decide as to, what should be the contents of the package. List of the contents was prepared after doing following exercise.

- Individual extensive reading of available related scientific material.
- Discussion with targeted beneficiaries
- Discussion with nutritionist in teaching profession.
- Discussion with practicing clinical nutritionists.
- Data collected from internet.
- Discussions with medical practitioners both in government and non-government sector.

Each content in the said list was divided into sub contents covering all the important factors related to that particular content.

Judges opinion for Education package contents:

Judges were requested to opine in terms of ranking, rating, selecting and remarks/ suggestions for the contents of the package.

A. Ranking: Based on Thurston Differential scale of consensus scale approach, judges were requested to rank (1 to 20) these contents numerically according to their importance as regards functional foods and health education as perceived individually by the judges.

B. Rating: Based on likert type scale (summated scales) of item analysis approach, rating involved 5-point subdivision of importance of each content as Very Important-VI, Important-I, Less Important- LI, Not Important-NI, Cannot say-CS. Judges were requested to rate the importance of each content by thinking one of this five.

C. Selecting: Selecting involves six-point sub division of effective education methods of each content as- Individual Discussion- ID, Group Discussion- GD, Demonstration-Demo, Lecture – L, Visual aids - V- aids and Any other- AO. Judges were requested to select any one or more methods given above. Judges were given the freedom to mention any other innovative effective education method if they so desired.

D. Remarks or Suggestions: Judges were given freedom to mention any other point / Information related to Functional foods and Health and requested to note down remarks and suggestions, if any, at the end of the tables.

Obtaining judges' opinion:-

It was decided to get judges opinion pertaining to topics listed above. For this purpose nutritionist and medical practitioners were expected to do the best judging. The tabulated format of contentwas dispatched to 10 doctors and 10 nutritionist. A self-addressed enclosed in each such dispatch.

Package formation:

Each content was elaborated with emphasis being mainly on its educational utility. The main objective was to make it simple to understand while educating young women. For this purpose, simple language, Diagrams and easy to read format were some of the things that were kept in mind.

Standardization of the EPack formed:

EPack standardization task consisted of following steps.

Analysis of Judges Opinion:

Judges opinions were analyzed in terms of ranking, rating, selecting and remarks/ suggestions.

A. Ranking: -The contents of the package were rearranged in a fresh list, according to the ranking given by majority of the judges e.g. the content which received first rank from majority of the judges was listed 'first', another content which received second rank from majority of judges was listed 'second' and so on. The final list formed in such a manner, was then subjected to 'Agreement test', to determine the extent of agreement between the judges and the researcher.

B. Rating: -The contents of the package were rated regarding their importance for the package. The package was depending on the rating done by the majority of the judges. This rating of importance of each content was studied by the researcher. These contents which were given more importance in the package by judges were given importance in the package. Those contents, which were considered as not impotent by the judges, were deleted. The final ratings of the content were subjected to "Agreement test" to determine the extent of agreement between the judges and the researcher. On the basis of rating by experts, of each content was calculated as under:

1) The five point continuum was scored as 5,4,3,2 and 1 for very important (VI), Important (I), Less Important (LI), Not Important (NI) and cannot say (CS) respectively.
2) Total score, on the basis of responses on five point continuum, for each content was calculated (total 20 contents).
3) The means of total score were found
4) They (Means) were arranged in descending order from highest to lowest value.
5) The difference of means within contents was evaluated.
6) A specific minimum score was assigned to the lowest valued (on the basis of mean) content.
7) This was considered as its weight.

8) Difference of means of succeeding contents, in the descending order, was added to the calculated weight of the preceding content.

9) Thus, the cumulative weight was the weight of respective content.

C. **Selecting:** -In this process, the judges were requested to select effective education methods out of the listed methods, with an option of 'any other method'. Effective education methods according to judges' opinion were finally selected as under.

1) The size point continuum was scored as 1, 2, 3, 4, 5 and 6 to Individual Discussion (ID), Group Discussion (GD), Demonstration (Demo), Lecture (L), Visual aids (V- aids) and any other (AO) respectively.

2) For each content of the package first three most effective methods as perceived by the judges, will be arranged in a tabular format.

D. **Remark / Suggestions:-**All the remarks and suggestions, which were applicable, were incorporated in this EPack. The above mentioned procedure resulted in the development of standardization in this EPack for young women. The above mentioned procedures resulted in development of standardized EPack for young women.It was necessary to make the package as much interesting and informative as educationally possible for the beneficiaries.

Agreement: Judges and Researcher:

In order to make the process of standardization of EPack more scientific and accurate, it was essential to assess, if there was agreement between the opinion of the judges and opinion of the researcher. Without such agreement and in the absence of such agreement, research could not be considered to the reliable, valid and scientific. There for, agreement tests were carried out.

Agreement test- 1

1. Agreement between ranking given by the judge and the researcher:

The rank given for various contents of the EPack by selected judges and researcher were subjected to spearman's Rank correlation coefficient. The rank correlation between he ranks given by all 20 judges with the ranks given by the researcher were computed. To est homogeneity of ranks, chi-square was used and the computed value of chi-square was found to be greater than table value at both the levels of significance i.e. 0.05 per

cent and 0.01 per cent level of significance.It was concluded that, the ranking given by the researcher was in agreement with ranking given by the judges.

2. Agreement test 2A and 2B- Agreement between rating given by the judges and the researcher.

2A – Agreement based on individual content:

The rates given for various contents of EPack by selected judges and researcher were subjected to linkert-type (summated) scales for agreement test. The rates given by the judges and the researcher were computed.During the study for agreement between content rating given by the 20 judges for all the 20 content of the EPack, the continuum and it's scoring applied were-VI- 5, I- 4, LI- 3, NI- 2 and CS- 1.The scores so obtained were classified into 3 groups as below-Maximum score 100 (5×20)- Most favorable response, Medium score-60 (3×20)-A neutral response and Minimum score 20 (1×20)- Most unfavorable response.The result so obtained for each content was classified accordingly.It can hence be concluded that, judges' response were in agreement with those of the researcher and ranged from favorable to most favorable response. Hence there was rating agreement between research and the judges.

2B – Agreement based on individual judge:

Summated scale (Likert scale) was applied to assess the agreement between the researcher and each of the judges individually.All the 20 contents of EPack were considered as one single set, summed up vertically for the researcher as well as for each of the 20 judges. The continuum and its score were the same as under-Continuum VI- 5 I- 4, LI- 3, NI- 2 and CS- 1.The results so obtained were classified accordingly. It was observed that each of the 20 judges was favorable to most favorable response. It can hence be concluded that there was rating agreement between the researcher and all the 20 judged individually.The summed up scores were as under-Maximum score-100 (5×20) -Most favorable response,Medium score60 (3×20)-A neutral response andMinimum score20 (1×20) -Most unfavorable response

2.3 Reliability and Validity of the standardize EPack formed:

This researcher, had at the initial stage itself, got the abbreviated contents and sub-contents of this EPack standardized, in terms of their ranking, rating and selectin

method of education by the concerned judges.

Test-retest method:

The women were selected and knowledge of functional foods and health was imparted through EPack. They were subjected to knowledge test based on EPack, firstly, 3 week after EPack exposure and it was termed as 'test'. Secondly the same group reassessed after 3 weeks EPack exposure and it was termed as 're-test'. Correlation coefficients were computed between these two groups i.e. Test and Retest groups and the 't' value were found to be 2.65 that were significant at 0.01 level of probability. Thus, it was concluded that the EPack was reliable. The reliability of EPack was thus confirmed.

Item validity:

Validity of EPack and EPack based K-A-P was assessed as under:The item K-A-P test was selected on the basis of item analysis. Each item selected and included in the final test had a satisfactory level of item difficulty and item discrimination. Hence, the item included in the test possessed item validity.

Content validity:

The test items were reviewed in the light of suggestions of the experts for content adequacy and accuracy. In view of these, it may be said that the test possessed content validity.

Intrinsic validity:

For assessing the intrinsic validity of the test 10 respondents were selected. Pre and post score were compared with 't' test. The result revealed, significant difference at 0.[illegible] per cent level conforming intrinsic validity. Thus, the validity was confirmed.

3 Conclusions

- The informal education through package widened the horizons of knowledge and formal education made them to a greater extent in understanding about functional foods and Health.

Standardized education package and reinforcement of package by using appropriate channel of communication had developed favourable attitude of people. Education certainly provided an opportunity to the people to learn and share experiences in changing attitude favourable about functional foods and

health which was very useful in integrating into their daily diet.

References :-

1. Anonymous. 1998.Functional Foods: Their role in disease prevention and healt promotion Food Technology Magazine, November 1998. 52[11]: 63-70; 24
2. Aruoma OI. (1994). Nutrition and health aspects of free radicals and antioxidant Food ChemToxicol 1994;32:671-83.
3. Devdas, R.P., Parvati, E. And Rukmini, P. (1994). Impact of nutrition educatic of Tamilnadu integrated nutrition project on the nutritional status of selecte young women. *The Indian J. Nut. andDietet.*, Coimbatore, 3(7) : 193-19
4. Dillard CJ, German JB.(2000) Phytochemicals: Nutraceuticals and human healt *J Sci Food Agric* 2000;80:1744-56.
5. Dorant, E., *et.al.* (1993). Garlic and its significance for the prevention of canc in humans: A critical review. Br. J. Cancer 67: 424-429.
6. Harman D. (1992) Role of free radicals in aging and disease. J. Ann AcadSci 673:126-41.
7. Hunt IF, (1976). Effect of nutrition education on the nutritional status of low income pregnant women of Mexican descent. Am J ClinNutr. 197 Jun;29(6):675-84.

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Art And Commerce College
Seal
JARUD

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

2019-20

Peer Reviewed
Referred and UGC
Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL
MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH
JOURNAL

AJANTA

Volume-VIII, Issue-I
January - March - 2019
Marathi Part - II

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VIII | Issue - I | Marathi Part - II | January - March - 2019

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

CONTENTS OF MARATHI PART - II

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
२७	कवी विठ्ठल वाघ यांच्या कवितेतील कृषि वास्तव **प्रा. डॉ. श्याम मु. जाधव**	१०४-१०८
२८	नामदेवाच्या तीर्थावळीतील गुढता **प्रा. डॉ. विनोद अवधूतराव कोकणे**	१०९-१११
२९	व्यंगचित्रकार आर. के. लक्ष्मण यांचे योगदान **मा. ज्ञानेश्वर दामोधर वारंगे**	११२-११४
३०	राजर्षी शाहू महाराज एक थोर सामाजीक विचारवंत **प्रा. डॉ. व्ही. जी. वसु**	११५-११८
३१	वैश्विक तापमान वाढ सजीव **प्रा. डी. बी. भारसाकळे**	११९-१२१
३२	सावित्रीबाई फुले यांचे कार्य व विचार धन **प्रा. डॉ. रावसाहेब श. ठोके**	१२२-१२६
३३	महात्मा ज्योतीराव फुले यांचे शैक्षणिक विचार आणि कार्य **प्रा. कमलाकर पी. तागडे**	१२७-१२९
३४	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे लोकशाहीविषयक विचार **डॉ. पचलिंग हनमंत गणपती**	१३०-१३२
३५	पंडीत नेहरूंचे लोकशाही संबंधी विचार व प्रासंगिकता **प्रा. डॉ. बी. जी. जोगदंड**	१३३-१३८
३६	मराठी साहित्यकांचे सामाजिक योगदान भाषाशुध्दीच्या संदर्भात - एक आढावा **प्रा. डॉ. अपर्णा अभय पाटील**	१३९-१४०
३७	मानवी स्वभावातील नैतिक् व वैचारिक साम्यता **प्रा. सुहास शि. खंदारे**	१४१-१४३
३८	पंडित नेहरुंचे लोकशाही समाजवादासंबधी विचार **प्रा. डॉ. अरुण मुकुंदराव शेळके**	१४४-१४६
३९	देशाच्या उज्ज्वल विकासासाठी बालसंस्कार ही काळाची गरज **जयश्री त्र्यंबकराव कात्रे**	१४७-१५२

VOLUME - VIII, ISSUE – I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 -IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

२७. कवी विठ्ठल वाघ यांच्या कवितेतील कृषि वास्तव

प्रा. डॉ. श्याम मु. जाधव
सहयोगी प्राध्यापक तथा मराठी विभाग प्रमुख, कला, वाणिज्य महाविद्यालय, जरूड.

वैदर्भिय कवी विठ्ठल वाघ यांची कविता पारंपरिक व–हाडी कवितेच्या ढाच्यातील नाही. तिच्यातील विचार आधुनिक आहे. शेतकरी, शेती, निसर्ग हे सारे कांही त्यांच्या कवितेत असले तरी शृंगारापेक्षाही वास्तवाच दाहक वर्णन त्यांच्या ग्रामीण सामाजिक जाणिवेच्या कवितेतून पुढे आलेले आहे. विदर्भातील ग्रामीण जीवण यापूर्वी राजा मुकूंद देविदास सोटे, शंकर बढे, शरदचंद्र सिन्हा यांनी आपल्या कवितेतून व्यक्त केले पण त्या सर्वापेक्षा वेगळी अन महानोरांच्यां प्रतिमांना नवे परिमाण निर्माण करून देणारी अशी वाघांची कविता आहे. सोटयांची कविता केवळ विनोदात्मक आहे. कवी विठ्ल वाघ यांची कविता व–हाडी ढंगाने काव्यवाचन केल्यामुळे तिने रसिकमनाचा ठाव घेतला आहे. तिचे लक्ष बहिणाबाईच्या कवितेप्रमाणे ग्रामीण जीवन व्यक्त करणारी कविता आहे.. एक गोष्ट लक्षांत आणू द्यावी असे वाटते की मर्ढेकरांनी जे कवितेतून परिवर्तनशील धोरण ठेवले त्यांच्या परंपरेपासुन किंवा त्यांनंतर नवकवितेने मानवी जीवनाचे जें दर्शन घडविले त्याप्रमाणे प्रथमतः वैदर्भिय कवि विठ्ठल वाघांच्या कवितेकडे सहजतेने ओढल्या जाते. विठ्ठल वाघांची कविता मनाचा ठाव घेते. अन त्याचबरोबर व–हाडी माणसाची वास्तव दर्शनही घडविते. वाघांची कविता विदर्भातील बळीराजाच अंत:करण उकलून दाखवते. एकेकाळी विदर्भ म्हणजे सोन्याची कु–हाड. तो विदर्भ अन त्या विदर्भाचा शेतकरी कसा हवालदिल झाला आहे. यांचे मूर्तिमंत दर्शन कवी विठ्ल वाघ यांच्या कवितेतून घडते. शेतीत राबणारा शेतकरी, त्यांची भांडवली अर्थव्यवस्थेमुळे झालेली हीन–दिन अवस्था अन कर्जबाजारी अवस्थेत त्यांच्या मनांतून पेट घेतलेली कान्तीची भावना अत्यंत दाहकतेने ते प्रगट करतांना दिसून येतात.

"आम्ही जन्मलो मातीत,किती होणार गा माती
खाप–यांच्या दिव्यामंधी कधी पेटणार वाती"

इतकेच नाहीतर शेतक–यांच उभं पिक कर्जाच्यामुळे त्यांच्या हाती लागत नाही तेव्हा फणकटाचे अणूकुचिदार टोकेच त्यांच्या नजरेसमोर येतात अन हया सर्व परिवर्तणासाठी अन शेतक–याच कष्टकरी जनतेच साम्राज्य येण्यासाठी रक्त किती सांडावं लागणार आहे. हा प्रश्न त्यांच्या डोळयासमोर उभा राहतो.

" दुनिया आहे कष्टिकांची
जो कसेल त्यांची शेती
जो काम करेल लक्ष्मी त्यांची
दासी व्हावी नियमाने"

भारतातील भांडवली अवस्थेने त्यांच जीवन हराम करून ठेवलेलं आहे. त्याविषयी तो बोलतांना म्हणतो,

"पास लाऊन चाले कोणाचा वखर
आम्ही ढेकल्याच्यावानी होता चुरचमर"

कवी विठ्ल वाघ यांना ही भांडवली अवस्था नष्ट होऊन बळीराजाच राज्य याव ही त्यांच्या अंत:करणांत पेटणारी क्रान्ती आहे अन या क्रान्तीमुळे परिवर्तनाला एक नवी दिशा प्राप्त झाली आहे. शेतात मरेपर्यन्त राबूनही त्यांच्या आया–बहिणीला अंगभर वस्त्र अन पोटभर भाकर देखील मिळत नाही.त्यांच्या घरांत समृद्धी नांदत नाही. अज्ञानातून ज्ञानमय अशी अवस्था प्राप्त होत नाही. ही त्यांच्या अंत:करणातील खरी दाहकता आहे. दारिद्रयालाही हीं परिसीमा असते.

असा खडा सवाल ते विचारतात. तसेच विठ्ठल वाघांच्या "खळवायी" मध्येही असाच भेदक प्रश्न उभा राहतो.

"खंडीनं पळती जवारीचा रासा
अंगाले झोंबते जीवघेणा भूसा
वर्सातून पोया काय त्या गोळी?
मरमर मरा दिवस न रांत
मातीतला जीव जानार मातीत"

काय म्हणाव ही रीतभात झाली ? असा प्रश्न आहे. तरी त्यांचा आशावाद नष्ट होत नाही. तो कायम आहे म्हणूनच परिवर्तन हे निश्चित होणार आहे हे तो विसरत नाही,त्यावर त्यांची अपरिमित निष्ठा आहे. त्यासाठी तो म्हणतो,

"कोन जाने कधी फुटनार वाचा
वेदात येतील नव्या नव्या ऋचा
त्यासाठी शाई रगताची लाल"

नव्या ऋचा जन्माला येतील असा आशावाद बाळगतांना विठ्ठल वाघ रक्ताच्या शाईची अट सांगतो आहे. यावेळी त्यापूर्वी अर्थात कवी विठ्ल वाघ म्हणतात

ग्रामीण विभागात बदलाशिवाय आता कुठलाही पर्याय उरलेला नाही कुठलाही पर्याय आता उरलेला नाही तर माणसांच अंत:करण उकलून दाखविणारी कविता आहे. माणूस माणसांच शोषण करायला लागला आहे. हा शोषण करणारा माणूस कसा आहे तर त्यांनेशशेतकरी जीवनांतील बोरी–बांभुई, प–हाटी, सायलीचे काटे, चिलाटी या प्रतिमांचा उपयोग करून आपल्या कवितेतून ते दृश्य मांडले आहे आजचा माणूस कसा आहे सांगतात.

"याच मन वारूयाचं उदमीन पोखरलं
फनकटीच आखंर जल्मात ना वाखरलं"
किंवा
"कसा झाला हा मानूस कळू निबांचा रे पाला

येल काकळीचा होता बार कारल्याचा आला''

असे ते स्पष्टपणे मानवी अवगुणांवर बोट ठेवतात.

हे सारं काही असलं तरी काळया मातीविषयीच त्यांचे प्रेम अद्वितीय आहे. शेतक–याच्या जीवनाची सर्व स्तरावरील चित्रे त्यांनी आपल्या कवितेतून स्वाभविकपणे अन बोली भाषेतून मांडलेली आहे. त्यांत असलेला प्रामाणिकपणाही जाणवतो. त्यांची कविता ग्रामीण शेतक–याच्या दाहकतेकडे जास्त वळलेली आहे. कृषि संस्कृतीचे दर्शन भावोत्कटरीतीने त्यांनी आपल्या कवितेतून मांडले आहे. त्यांची कविता केवळ निराशावादी नाही. वावर अन सँत परंपरेला त्यांनी एक वेगळी जाग–जाण निर्माण करून दिली आहे. वावराबद्दलची अपार श्रद्धा त्यांच्या अंतरी आहे. आत्यंतिक प्रेम आहे. 'जिव्हाळा' या कवितेतून व्यक्त होतो संतांबद्दलचा आदर मनांत ठेवूनही त्या तूलनेत वावराबद्दलची आदराची भावना सहजतेने फुलून येते. इतकेच नव्हेतर वावराबद्दल कवीला संत सामर्थ्य गवसते. म्हणून तो म्हणतो,

''आखांडीले जारे तुमी माहा वावर पंढरी
हाले भळाच्या पानांत झेंडी इठोबाजी खरी ''

इतकेच नाही तर जरी माझ्या नशिबात चंद्रभागेच स्नान नसल तरी रूक्मिणी जर एक वेळा स्नान करायला माझ्या शेतातील विहिरीच्या मोटेखाली बसली तर चंद्रभागेत स्नान करायच ती विसरून जाईल. इतकेच नाहीतर तो म्हणतो की डेबुजी (गाडगे महाराज) यांच्या किर्तनांत लोक जशी डोलतात हे मी माझ्या शेतातच पाहतो–

''मधी वावरात आंबा, चारी मेरीनं कनस
डेबुजीच्या किर्तनास जसे डोलती माणसं''

अन् या शिवाय आपली शेतीविषयीची अपारतेची निष्ठा व्यक्ती करतांना तो म्हणतो की,

''असी कायी माती साता जन्माची माय
तुका तसा पांडुरंग रंगवून घे कपाय''

असे शेतीचे महत्व कवितेतून स्पष्ट करतात तर शेती ही निसर्गाच्या लहरीपणवर अवलंबून असते अन् पाऊस न आल्यामुळे दुष्काळांच भयानक चित्रही तो आपल्या काव्यांतून सजिवतेने मांडतांना दिसून येतो.

''ढग आले, गरजले, कोन्या सटवाईले बुजाळले
चलवाद्यावानाचे आले तसेच पलटले''

पण अशा अवस्थेत शेतक–यांची हीन–दीन अवस्था किती भयानक होते ते म्हणतात.

''वासरू बोंबले, आमासक सूत नाही
गाईच्या थानाले जरासक दूध नाई
पानी नाई चारा नाई, वा–यावर थारा नाई
गाय ना पाय वासरू, मायले भारी लेकरू
नदी नाल्या भवताल भिरभिरे पाखरू''

अशा दुष्काळांच्या परिस्थितीनंतर जेव्हा पाऊस येतो त्यावेळी त्यांच मन आनंदान नाचून उठते अन् पुन्हा त्याची तिफन शेतांतून चालते, तेव्हाचे निसर्गाचे, तिफन चालविणा–या शेतकरी जोडप्याचे, त्यांच्या मनातील भाव–भावनांचे यथातथ्य चित्रण येथे आले आहे. निसर्गातील नाद, गती, गंध, स्पर्श अशा अनेक संवेदनांचे हे जिवंत चित्रण आहे.

''पानी भिजलं ठेकूल लोनी पायाले वाटते'' ही रमणीय प्रतिमा मनांत रूतून राहते किंवा

''सरीवर सरी येती माती न्हाती धुती होते''

यांतील ''न्हाती धुती'' हा उल्लेख सर्जनाची सूचक सूचना देऊन जातो. लाल रगत आणि हिरव सपन यातील रंग आणि अर्थ या दोन्ही दृष्टीने सूचविलेला विरोधाभास लक्षणिय आहे तसेच बैलजोडी हाकणारा ''सदाशिव '' वाटणे यातील श्रध्दता विलोभनीय आहे.

''नंदीबैलाच्या जोळीले सदाशिव हकालते
वटी बांधून पोटाले पारबती कनारते
वटी पोटाले बांधले झोयी काटीले टांगते
झोयी कटीले टांगते त्यात तानुलं लळते
त्यांत तानुल लळते ढग बरसते''

तशी त्यांची '' प–हाटी'' ही कविता. कपाशीच्या वाढत्या झुडपाचे सौंदर्य हा कवितेचा विषय. फुलवंती प–हाटी,यौवनातील प–हाटी,लेकुरवाळी प–हाटी अशा विविध रूपांत ती समोर येते.

''काल टोंग्या टोंग्या हाती। आज छात्या मांडया झाली
परकरातील प–हाटी। जसी लुगडयांत आली
नोका म्हणून प–हाटीले। होते बोंडयाईचा भार
लेकुरवाईच्या त्या लेकी। खेती आंगाखांद्यावर''
किंवा (श्रीकृष्णाच जसा कांही'')
''पाची बोटावर। लोनी राहिला झेलूनी''

ही कवी विठ्ठल वाघ यांच्या कवितेतील चित्रे आल्हाददायक वाटतात.

'खळवायी' ही त्यांची कविता तशी क्रान्तिकारक आहे. खळयांत मळणी करणा–या खळवाल्याचे हे जिवंत चित्र आहे. विचार करायला भाग पाडणारी ही वस्तुस्थिती आहे.

'' खंडीनं पळती जवारीच्या रासा
आंगाले झोबते जीवघेना भुसा
वर्सातून पोया काय त्याची गोळी?
मरमर मरा दिवस न रात
मातीतला जीव जजानारं मातीत
काय म्हनावं हे रितभात झाली ?

माणूस अन मूकं जजनावर या दोहोंच्या बाबतीतही कवीच्या मनांत प्रगाढ सहानुभूती आहे. या दोहोंचेही कष्ट,यातना,जीव घेणे सांसणे हाच कवीच्या मनांतील मंथनाचा धागा आहे.

" कोनं जाने कधी फुटनार वाचा
वेदात येतील नव्या–नव्या ऋचा
त्यासाठी शाई रगताची लाली......"

असे कवी स्पष्टपणे म्हणतात. कृषिसंस्कृतीचे वास्तव दर्शन भावोत्कटरीतीने कवितेत घडते. साहेबराव पाटील ही कवी विठ्ठल वाघ यांची महत्वाची कविता आहे. या कवितेतून आत्महत्याग्रस्त शेतक–यांच्या दु:खाचे भाव प्रगट करणारी ही कविता आहे. या कवितेतून शिकलेल्या मित्राने आपल्या मृत शेतक–यांशी अपराधी भावनेने केलेला संवाद या कवितेतून आहे. शिकल्यामुळे व शेती करण्यामुळे दोघात पडलेल्या अंतराची जाणीव आहे. विहिरीचे आटणे, दुष्काळ आणि पाऊस पाण्यापासून निराश झालेला शेतकरी शेतात रगत ओकून हाताशी काहीही येत नाही तेव्हा ईख पचवून तो आत्महत्या करतो. परंतु "भारत हा कृषिप्रधान देश आहे, कृषि तुहया जीनगानीची एकमेव खुशी, वंदे मातरम, सुजलाम सुफलाम, मलयज शितलाम" अशी असतांनाही साहेबराव पाटील अस. काहून होत असीन, काहून माहे हात मलेच वाघाच्या पंजावानी दिसत असतीन अशी ही शेतक–याची दिनवानी अवस्था कवी विठ्ठल वाघ यांनी साहेबराव पाटील या कवितेतून मांडली आहे. कवि एवढयावरच थांबत नाही तर, शेतक–याला आव्हान करतात की,

"आता कापूसजवारी पेरसान त लेकहो हराममौतीन मरसान
आता पेरा तासातासान लोखंडी दगळी गोटे
चारी मेरीन बाभुईचे खमंग काटे......"

अशाप्रकारे कवी विठ्ठल वाघ यांच्या कवितेतून ग्रामीण शेतक–यांच्या कृषिविषयक समस्यांचे वास्तव प्रगटीकरण आपल्या तिफन, खळवाळी, माणूस, मेंढर इत्यादी कवितेतून केले आहे.

संदर्भ ग्रंथ

१. "अर्वाचीन मराठी कविता", संपादक, प्रा.डॉ.गजानन जाधव, राघव पब्लिशर्स ॲन्ड डिस्ट्रीब्युटर्स, महाल, नागपूर, प्रथम आवृत्ती–२०१७
२. "काव्यधारा", संपादक, डॉ.केशव फाले, प्रशांत पब्लिकेशन, जळगांव, प्रथम आवृत्ती जून–२०१०

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Art And Commerce College Jarud Seal

Principal
Arts & Commerce College
Ta. Warud, Dist. Amravati

2019-20

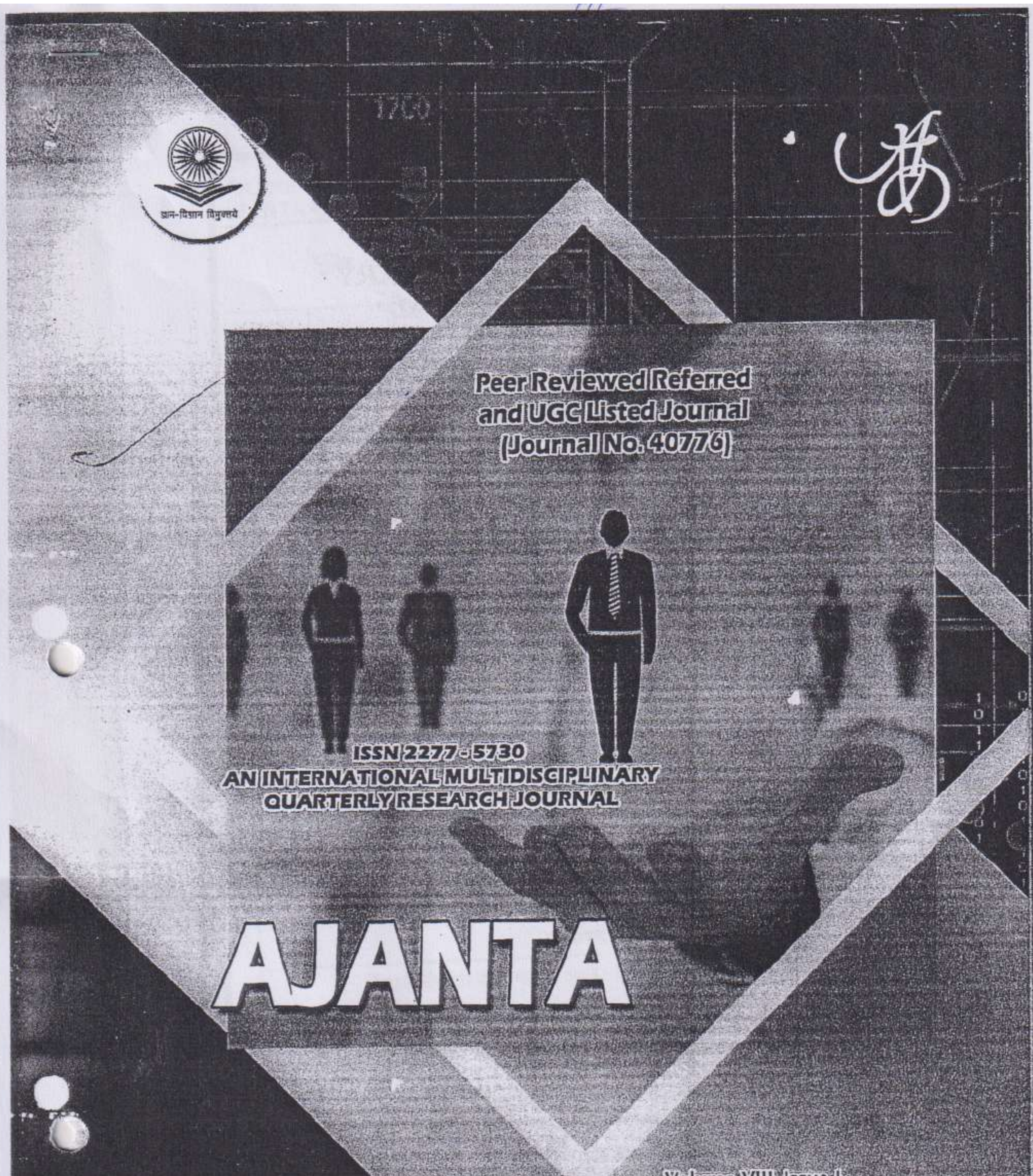

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta Warud, Dist. Amravati

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VIII Issue - I Marathi Part - IV January - March - 2019

Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

CONTENTS OF MARATHI PART - IV

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१४	पर्यावरण समस्या व शाश्वत शेती विकास प्रा. डॉ. राम गौनेकर	५६-५८
१५	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या साहित्यातून प्रकटणारा शेतीविषयक दृष्टीकोन प्रा. विवेक भिकाभाऊ कोल्हे प्रा. डॉ. देवराव नामदेवराव राठोड	५९-६
१६	ग्रामीण भारतातील शेती क्षेत्रातील वाटचाल प्रा. डॉ. आरती वाल्मिकराव खडतकर	६३-६
१७	कृषी अर्थशास्त्र प्रा. सुजाता आर. नाईक	६६-७
१८	कृषि अर्थशास्त्र व संलग्न कार्ये प्रा. डॉ. किशोर एम. गोमेकर	७२-७
१९	शेतकरी जीवनाचे ग्रामीण कवितेतील दर्शन प्रा. डॉ. श्याम मु. जाधव	७९-
२०	भारतीय शेतीचा इतिहास डॉ. वैशाली भिवसेन भिसे	८४-
२१	कृषी रोजगार आणि महिला विशाल भिवसेन भिसे	८७
२२	शेतकरी जीवनांचे साहित्यातील दर्शन : शेतकरी जीवनाचे ग्रामगीतेतून घडणारे दर्शन प्रा. अनुप अरुण नांदगावकर	८९
२३	कृषी रोजगार आणि महिला कु. छाया पांडुरंग ढाकुलकर	९३
२४	शेतकरी आत्महत्या : शेती क्षेत्रासमोरील गंभीर समस्या डॉ. पंकज मा. तायडे	९
२५	पश्चिम विदर्भातील शेतकरी आत्महत्येचे वास्तव आणि त्यावरील उपाय डॉ. प्रसन्नजीत रा. गवई	१
२६	कृषी रोजगार आणि महिला प्रा. डॉ. दीपक द. कोटूरवार	१

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

१९. शेतकरी जीवनाचे ग्रामीण कवितेतील दर्शन

प्रा. डॉ. श्याम मु. जाधव
सहयोगी प्राध्यापक तथा मराठी विभाग प्रमुख, कला वाणिज्य महाविद्यालय, जरुड, ता. वरुड, जि. अमरावती.

ग्रामीण मराठी कवितेच्या पाहिल्या वहीच्या अस्तित्वाच्या पाहुल खुणा लोकसाहित्यात ज्याप्रमाणे आढळून येतात. त्याच बरोबर "गाथासप्तशती" ने देखील ग्रामीण कवितेच्या पाहुल खुणा आढळून येतात. ज्या प्रमाणे कृषी संस्कृतीचा शोध लागला त्याच प्रमाणे ग्रामीण कवितेचाही त्याच बरोबर निर्माण झाला आहे. शेती–माणूस–आणि शेतकरी यांचे ज्याप्रमाणे परस्पर पुरक नाते आढळून येते त्याचबरोबर प्राचीन काळातील शेतीचे महत्त्वही ग्रामीण मराठी कवितेत प्रतिबिंबित झालेले आहे. "उत्तम शेती, मध्यम व्यापार, आणि कनिष्ठ चाकरी होती.

ग्रामीण मराठी कवितेमध्ये प्रामुख्याने बाह्य वास्तव म्हणजे गावातील शेतकरी जीवन आणि त्याचे वावर शिवार हे असून यातून निर्माण होणारे दुःख, दैन्य, दारिद्रय, त्यांच्यावरील अत्याचार, अन्याय एकूणच शेतकऱ्याची होणारी होरपळ ग्रामीण कवितेत अनेकविध कविंनी आपल्या कवितेतून शेती–शिवार आणि शिवाराला लागून असणारे परिसर तेथील निसर्ग खेड्यातील लोकजीवन आणि जीवनातील संघर्ष हे ग्रामीण कवितेची मुख्य प्रेरणा आहे.

म.फुले, यांनी आपल्या अखंडादी कवितेतून काय पुरती लंगोटी/फिरती नागराचे पाटी, एका मोगड्या वाचोणी/स्त्रिया तुझे रायली अशी शेकऱ्यांच्या जीवनाची व्यथा प्रथम मांडली आहे.

म.फुले यांची प्रेरणा घेवून कविंनी आपल्या लेखनीचा मोर्चा ग्रामीण कवितेकडे वळविलेला आढळतो, त्यामध्ये कवी भा.रा.तांबे यांनी 'एका गुराख्याचे गाणे' पर्यायाने शेतकऱ्याचे जीवन चित्रणच केले आहे. रानातील बोरे, करवंद आणि नाल्याकाठी कांदा भाकर खाऊन मजेत राहणारा गुराखी चे जीवनाचे आनंदी क्षण रेखाटले आहे.

1923, च्या रविकिरण मंडळातून जानपद गीते समोर आली त्याच बरोबर म.गांधीजींनी 'खेड्याकडे चला' ही हाक दिली ही हाक शेतकऱ्याच्या दृष्टीने अतिशय लाभदायक ठरली. ग्रामविकासाच्या संकल्पने प्रभावित झालेल्या कवींनी ग्रामीण शेतकऱ्यांच्या जाणिवेच्या कविता निर्मिती करुन शेतकरी वर्गाला न्याय देण्याचे कार्य केले आहे.

गिरीश (शं.के.कानेटकर) यांनी ग्रामीण शेती व शेतीवर आधारलेला समाज यांच्या जीवन मान उंचावण्यासाठी 'भलरी' ही कविता शेतीमधील ज्वारी सोंगणी करतांना श्रमपरिहारार्थ म्हणुन गीत विशद करुन शेतकऱ्यांच्या जीवनव्यथा वेदनाची उकल करण्यात आली आहे. ते म्हणतात

"भलऽऽर, भलऽऽर
भलारी दादा/ भल गडिदादा"

'प्रेमाची दौलत' घेऊन कवी यशवंत यांनी शेतकऱ्यांच्या जीवनातील पती–पत्नी मधील प्रेम 'न्हारीचे गाणे' या कवितेतुन विशद करताना कवी म्हणतात

"तुझीच वाकळ म्हणुनि मैला लै प्यारी पिर्तीची आवड समद्याहूनी न्यारी" अशी पती पत्नीच्या एकमेकावरील प्रेमाची कबुली देताना कोणत्याही प्रकारे संकोच आढळुन येत नाही.

ग्रामीण समाजाचे नाते संतपरंपरेशी जुळलेले आहे. विविध संतानी पेरलेले हे विचारधन ग्रामीण मातीतच श्रध्देने रुजविले आहे. त्यामध्ये घर, देऊळ, सण उत्सव, भारावून गेल्याची जाणिव बहिणाबाई चौधरी यांच्या कवितेतून शेती, शेतकरी आणि कृषी संस्कृतीचे सर्वार्थाने ग्रामीण शेतकऱ्यांच्या जीवनदर्शनाचे अनेक विध पैलूचे दर्शन घडविण्याचा मान खानदेश कन्या बहिणाबाई चौधरी यांना दिला जातो. बहिणाबाई चौधरी यांनी ग्रामीण शेतकऱ्यांचे जीवंत व वास्तव दर्शन आपल्या कवितेतून घडविले आहे. बहिणाबाई यांनी शेतकऱ्यांची खरी वास्तविकता आणि मानशिकता स्वतःच अनुभवलेली असल्यामुळे त्यांच्या कवितेतून निसर्ग, पाऊस, वारा, ऊन, आभाळ अशा निसर्गाशी तिचे नाते, भावबंध ऋणानुबंध अनेक कवितेतुन व्यक्त होतात. लोकजीवन आणि माणसाचे परिसरातील माणसाचे दुःख, दैन्य व्यक्त केले आहे.

वसांडली मांट, करे घो–घो पान्यात
हुंदडत पाणी, जस तान्ह पायण्यात

शेतकऱ्याचे नाते संतपरंपरेशी जुळलेली वक्ते आढळून येते. बहिणाबाई चौधरी शेती, शेतकरी आणि बैलाचे नाते सर्वानांच परिचीत आहे तेवढेच ते महत्ताचे पण आहे बैल हे शेतकऱ्याचे दैवतच म्हणून 'पोया' या कवितेतून शेतकऱ्याचे आणि बैलाच्या सणातील महत्व सांगतात.

"आता पुंजारे बैलाले
फेडा उपकाराचे देनं
बैला, खरा तुझा सन
शेतकऱ्या तुझं रीन"

अशा रीतीने बहिणाबाई चौधरी यांनी बैलाचे शेतकऱ्यावरील उपकार आणि ऋण फेडण्याचे सांगतात.

सुगी म्हणजे ग्रामीण शेतकऱ्याचा हंगाम शेतकरी या दिवसामध्ये खुप आनंदी असतो. मेहनतीने मिळणारा मोबदला त्यामुळे आबादी आबाद असणाऱ्या शेतकरी वर्गाचे आनंदचे शब्दात वर्णन करतात.

दिवस सुगीचे सुरु जाहले
ओला चारा बैल मानले
शेतकरी मन प्रफुल्ल झाले

असे अवर्णनिय आनंद अतुलनिय स्वरुपाचे असून काष्टाचे श्रम विसरल्यामुळे शेतकरी जीवनातील हर्ष आणि उल्हास सुगीच्या दिवसामध्ये शेतकऱ्याच्या जीवनामध्ये ओतप्रोत भरलेला असतो.शेतकरी जीवनातील दारिद्र्यता चारही बाजुनी वेठलेली आहे. त्यांच्या जीवनातील दैन्य दास्य किती यातनामय असते, दारिद्र्याचे चटके आणि वेदणेचे कुठेही सोसावे लागते. म्हणुन कुसुमाग्रजानी 'लिलाव' या कवितेतुन शेतकऱ्याच्या दयनिय परिस्थितीचे वर्णन कर्जबाजारी

"आणि ही रे
पुसतसे सावकार
उडे हास्याचा कल्लोळ"

पाऊस म्हणजे पाणी, पाणी म्हणजे जीवन, या जीवनावरच शेतकऱ्याचे जीवन तो कमी–जास्त झाला तरी त्याचा फटका शेतकऱ्याला बसतो. या कृषी संस्कृतीचा कणा असणारा शेतकरी संपूर्ण जगाचा पोशिंदा असणारा आज शेती ही आतबट्ट्याचा खेळ झाला आहे. 'साधला त सद्‌गुरु नाही तर मी काय करु' अशी त्याची दशा आणि दिशा शेतीमध्ये झाली आहे. तो जगला पाहिजे त्याचे जतन झाले पाहिजे अन्यथा

"ज्यानं मातीतून आपल्यासाठी
रात्र दिवस भाकरी उपसल्या,
त्याच्या काळजाच्या भेगा
सांगा कोण कोण तपासल्या"

असे कवी सर्वांना प्रश्न करतात.

एकाएका कोनांतून हजारो दाने निर्माण करणारा शेतकरी सुखी झाला तर अनेक समस्या आपोआप सुटतील शेतीची मशागत करणे, बि–बियाणे, वने यावर शेतकऱ्याचे उत्पन्ना पेक्षा अधिक खर्च होते म्हणुन पेरणीच्या किंवा मुलीच्या लग्नाच्या वेळी सावकाराकडून कर्ज घेऊन शेतीवर पेरणीकरतो शेतात तिफन चालवितो. लाल रगत सांडतो परंतू त्यांनी पिकविलेला माल त्याला किंमत ठरविण्याची संधी नाही. त्यामुळे हमी भाव मिळत नाही. अधिकच कर्जामध्ये रुतला जातो मग कर्जातून कधीच बाहेर येण्याची आशा नसल्यामुळे आपल्या मुलाबाळाचा पत्नीचा नात लगाच्या भविष्याचा कोणताही विचार न करता वावरातून चारी धुऱ्यावर फेरी मारतानी एखादया झाडावर आपले आयुष्य संपवतो आज शेती करणारा शेतकरी किती हवालदील झाला आहे. याचे वास्वदर्शी दर्शन आपल्या कवितेतून मांडतात.

"तुझे शेत माझे शेत
सारेच गहान ठेवत जावू
कर्जापायी मेला बाप की
भारत महान म्हणत जावू"

शेतकरी जीवन किती भयानक होऊन बसले आहे त्यांची कोणालाही चिंता नाही. आपण केवढे निर्लज्य झालो आहे. शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या झाल्या तरी आपल्याला काही घेणे देणे नाही. असेच शेतकरी मरन राहीले तर खानार काय दगड विचार करा? कृषी प्रधान देशामध्ये उत्तम शेती म्हणून नाव लौकीक मिळालेल्या देशामध्ये शेतकऱ्याच्या आत्महत्या नाही तर तेहतिश कोटी देव पुजनाऱ्या मानसाच्या आहेत ही मानव जातीला लाजेने मान खाली घालविनारी घटणा आहे.

कवी विठ्ठल वाघ साहेबराव पाटिल या कवितेत म्हणतात.

"आता कापूस, जेवारी पेरसाल तं लेक हो
हराम मौतिनं मरसान
आता पेरा तासातासानं लोखंडी दगडी गोटे
चारी मेरीनं बाभुईचे खम्मन काटे"

सावकाराणे शेतकऱ्याच्या व पत्नीची वस्तुप्रमाणे बोली लावली आहे. कारण कर्जबाजारी शेतकरी हा कर्जात बुडालेला असतो परंतु अशी मानवी वृत्ती लवकरात लवकर समाजातून हदपार झाली पाहिजे. ही समाज व्यवस्था लावकरात लवकर गाडल्या गेली पाहिजे असेच वाटते.

विठ्ठल वाघ यांनी इत्तर कविच्या पुढे, जावून शेतकरी जीवनातील खरी ओढाताण कवितेतून विशद केली आहे. दिवसरात्र शेतात मरमर करणाऱ्या शेतकरी वर्गाच्या मनातील भावनेच्या हृदयस्पर्धी जीवन असा अनुभव त्यांच्या कवितेतून प्रत्यधास येतो.

भरभरा दिवस अन् रात्र
मतीतला जीव जाणार मातीत
काय म्हणावं ही रीतभात झाली

शेतीतील उत्पादन काढताना शेतकऱ्याला अंगमेहनत करावी लागते. मरमरा करतो तरी त्यांची अंर्तवेदना आणि व्यथाही कोणी समजून घेत नाही म्हणुन "आम्ही जन्मल्या मातीत किती होणर गा माती अन् खापराच्या दिव्यात कधी पेटणार वाती" अशी जीवनातील वेदना व्यथा निशद करतात. दिवस रात्र शेतीमध्ये रावून शेवटी येरे मागल्या हीच परिस्थिती राहत असेल तर दुःख जसेच्या तसेच उरत असेल तर काय रीतभात झाली.

शेतकऱ्याचा जीवनात जमीन, माती, आभाळ यांचे एक वेगळेच नाते आहे. आभाळ भरुन येणे हे शेतकऱ्याच्यासाठी आनंदाचे क्षण आहे. आभाळाच्या दानावर सृष्टीला चैतन्यशील फुलणारी असते म्हणुन ना.धो.महानोर आपल्या कवितेतून "या नभाने या भूमीला दान द्यावे' आणि ह्या मातीतून चैतन्य गावे" अशी अभिलाशा व्यक्त करतात. कविचे–गुंतलेले प्राण रानांत माझे'ही कविची रानावनातील निसर्गाच्या सानिध्यातील असल्यामुळे धरत्रीच्या कुशीतून बी–बियाने रुजतात, टरारतात त्यामुळेच आबादानी होते.

अशी ही धरत्रिची माया
अरे तिले नाही सीमा
दुनियेचे सर्वे पोट
तिच्यामधी झाले जमा

ही बहीणाबाई चौधरी ची धरतीला वंदन करते. काळ्या मातीत गुंतलेले प्राण, गुंतलेले जीव कृतज्ञता श्रध्दा, उत्कट, प्रेमाचे मिश्रण कवितेत आढळुन येते.

धरती माता ही शेतकऱ्याची काळी आई जेव्हा पहिला पाऊस येतो मातीचा मृदगंध मनाला मोहीत करतो या धरतीच्या परिश्रमाणे शेत शिवार भिजतात नदी, नाले ओंसडून खळखळ वाहू लागतात. त्यावेळी शेतकरी देवाजवळ प्रार्थना करतात.

"आता उगू देरे शेत
आला पाऊस
बऱ्हे येऊ देरे रोप
आता फिटली हाऊस

ज्या शेतकऱ्याने शेतात राबराब राबून उत्पादनाला योग्य भाव मिळाले नाही. फायदा झाला नाही. कर्जाचे डोंगर वाढतच गेले आत्महत्या थांबल्या नाही पॅकेज आणि कर्जमाफीच्या नावाने शेतकऱ्याची फसवणूकच झाली म्हणुन साहेबराव पाटील मले माफ करु नोको.

अशाप्रकारे शेतकरी जीवनाचे ग्रामीण कवितेमधून वास्तवपुर्ण दर्शन अभिव्यक्त झाले आहे.

संदर्भग्रंथ

१. 'काव्यधारा'–संपादक, डॉ.केशव फाले, प्रशांत पब्लिकेशन जळगाव, प्रथम आवृत्ती जून 2010

२. 'अर्वाचीन मराठी कविता'–संपादक प्रा.डॉ.गजानन जाधव राघव पब्लिकेशन महाल नागपूर, प्रथम आवृत्ती 2017.

३. 'भावमाला'–संपादक, प्रा.डॉ.प्रल्हाद वावरे, दिवाळी विशेषांक, ऑक्टोबर, नोव्हेंबर, डिसेंबर 2018

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Art And Commerce College Seal JARUD

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

III

2019-20
डॉ. गायधव

Impact Factor
5.604
www.sjifactor.com

ISSN p-2454-7409
Vol. 5 Issue 2
Jan. 2020
Regular Issue

डॉ. भाऊ मांडवकर संशोधन केंद्र व
संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ मराठी प्राध्यापक परिषद यांचा संयुक्त उपक्रम

वर्ष पाचवे अंक दुसरा जानेवारी २०२०

मराठी प्राध्यापक संशोधन पत्रिका

www.researchjournal.net.in
www.indiramahavidyalaya.com

Peer Reviewed Annual National Indexed Research Journal in Marathi

Published as per UGC (India) Guidelines

मराठी भाषा,साहित्य, संस्कृती व अस्मिता जोपासणारे
मराठी विषयाचे प्राध्यापक, संशोधक आणि अभ्यासक यांच्या
संशोधनकार्याला चालना देणारे वार्षिक

Published By
DBMRC
INDIRA MAHAVIDYALAYA
KALAMB, DISTT. YAVATMAL, MAHARASHTRA 445 401 (India)

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Arts and Commerce College * JARUD * Seal

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

Impact Factor 5.604
p-ISSN 2454-7409

डॉ. भाऊ मांडवकर संशोधन केंद्र आणि
संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ मराठी प्राध्यापक परिषद यांचा संयुक्त उपक्रम

मराठी प्राध्यापक संशोधन पत्रिका
(MPSP)

Peer Reviewed Annual National Research Journal as per UGC Guidelines
VOL 5 ISSUE 2 January 2020
वर्ष पाचवे, अंक दुसरा, जानेवारी २०२०
URL:
www.Indiramahavidyalaya.com/IssuesFolder.php?q=MPSP%202020%20Vol.%205%20Issue%202

मुख्य संपादक
डॉ. पवन मांडवकर
संस्थापक अध्यक्ष, डॉ. भाऊ मांडवकर संशोधन केंद्र
अध्यक्ष, सं.गा.बा. अमरावती विद्यापीठ मराठी प्राध्यापक परिषद तसेच प्राचार्य, इंदिरा महाविद्यालय, कळंब

Chief Editor
Dr. Pavan Mandavkar
Chairman, DBM Research Centre
President, Sant Gadge Baba Amravati Vidyapeeth Marathi Pradhyapak Parishad, Amravati
Address: Principal; Indira Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Yavatmal, Maharashtra, India 445 401
E Mail: marathipradhyapak@gmail.com Mobile No: +91-9422867658

सहसंपादक व प्रकाशक
डॉ.सौ. वीरा मांडवकर
संचालक, डॉ. भाऊ मांडवकर संशोधन केंद्र
इंदिरा महाविद्यालय, कळंब, जि: यवतमाळ ४४५४०१

Associate Editor & Publisher
Dr. Mrs. Veera Mandavkar
Director, DBM Research Centre
Address: Indira Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Yavatmal, Maharashtra, India 445 401
E Mail: veeramandavkar18@gmail.com Mobile No: +91-9403014885

संपादक मंडळ Editorial Board

डॉ. राजू आदे, प्रा. रेखा वाठ, डॉ. गणपत उरकुंदे, प्रा. नीलकंठ नरुले, प्रा. सरोज लखदिवे

1. **Dr. R.T. Ade,** Address: Indira Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Yavatmal 445 401 (India)
E mail: rajuade2512@gmail.com Mobile No.: 9422608715
2. **Prof. R.M. Wath,** Address: Indira Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Yavatmal 445 401 (India)
E mail: rekhawath23@gmail.com Mobile No.: 9422153353
3. **Dr. G.P. Urkunde,** Address: Indira Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Yavatmal 445 401 (India)
E mail: urkundeganpat@gmail.com Mobile No.: 9765034097
4. **Prof. N.V. Narule,** Address: Indira Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Yavatmal 445 401 (India)
E mail: narulenilkantha3@gmail.com Mobile No.: 9923909296
5. **Prof. S.Y. Lakhadive,** Address: Indira Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Yavatmal 445 401 (India)
E mail: saroj20lakhadive@gmail.com Mobile No.: 9420199479

अनुक्रमणिका

	संपादकीय	डॉ. पवन मांडवकर	4
1	बबन सराडकर यांची गझल	प्रा. ममता राऊत	5-10
2	वसंत पुरुषोत्तम काळे आणि त्यांचे लोकप्रिय साहित्य	सौ दिप्ती अतुल सातपुते	11-14
3	पेटलेला गणा कथेमधील नापास गणाचे चित्रण	डॉ. बालाजी विठ्ठलराव डिगोळे	15-18
4	अनिल बर्वे यांची नाट्यसंहिता-विषय वेगळेपण	डॉ. दीपाली गावंडे	19-21
5	अण्णाभाऊ साठे यांच्या कादंबऱ्यांतील स्त्री व्यथा	डॉ. प्रेमा लेकुरवाळे (चोपडे)	22-24
6	मूल्यांची पेरणी करणारी कविता - 'तुर्तास एवढेच....'	प्रा.डॉ. राजकुमार किशनराव यल्लावाड	25-27
7	मध्ययुगीन कालखंडातील विद्रोहाचे स्वरूप	डॉ. भूमिका वानखडे	28-31
8	बालकवींच्या काव्यातील स्त्रीरूपे	प्रा.डॉ. राकेश कभे	32-35
9	म्हणी : लोकसाहित्यातील अंत:प्रवाह	प्रा.डॉ. श्याम मु. जाधव	36-38
10	रावजी राठोड यांच्या 'मुक्तिनामा' मधील विचारदर्शन	डॉ. भास्कर पाटील	39-42
11	श्रीनिवास विनायक कुलकर्णी यांच्या ललित निबंधातील निसर्गचिंतन	प्रा.डॉ. राजाभाऊ भाऊसाहेब धायगुडे	43-44
12	दलित कवितेतील पहिला स्फोटक विद्रोही कवी नामदेव ढसाळ	प्रा.डॉ. गजानन रा. लोहवे	45-48
13	बलुतेदारी व्यवस्थेची रचना - एक अध्ययन	प्रा.डॉ. अपर्णा पाटील	49-51
14	संत तुकारामांच्या अभंगातील लोकजीवन व लोकसंस्कृती	प्रा.डॉ. अनिल गर्जे	52-54
15	ग्रामीण जीवनातील वास्तवदर्शी अनुभवाची शब्दरूपी कलाकृती 'फेसाटी' कादंबरी	डॉ. जयदेवी पवार	55-57
16	'सावित्री' नाटकातील स्त्री व्यक्तिरेखांचा अभ्यास	डॉ. सुलभा खर्चे	58-61
17	अण्णाभाऊ साठेंच्या कादंबरीतील नायक-नायिकांची नैतिकता - एक चिकित्सा	प्रा.डॉ. शोभा रोकडे	62-65
18	मराठी लेखिकांच्या ग्रामीण कथा साहित्यातील स्त्रीजाणिवा	डॉ. मनीषा नागपुरे	66-68
19	मराठी दलित कथेचे तीन महामेरू	डॉ. कैलास सुदामराव वानखडे	69-72
20	दलितांच्या अंतर्मनाचा वेध घेणारे विद्रोही कवी नामदेव ढसाळ	डॉ. अत्तार अमजद हारूण	73-76
21	बहिणाबाईंच्या गुरुपरंपरेतील तीन 'चैतन्य'	डॉ.सौ. वीरा मांडवकर	77-81
22	साठोत्तरी व सावेत्तर प्रथम दशकातील कादंबरीची निवडक वैशिष्ट्ये	डॉ. पवन मांडवकर	82-86
23	स्त्रीवादी साहित्य आणि आंबेडकरी चळवळीतील स्त्री - वास्तववादी तुलना	प्रा.डॉ. अनिता अर्जुन कांबळे	87-90

व्यक्त करतांनी आढळून येतात. या लोकांच्या बोलण्या मागे खास असा गावंढळ असा स्पर्श असल्यामुळे चटकण ही म्हण अंजन घातल्यासारखे मार्गदर्शन करुन जाते. लोक साहित्यातुनच भरीव स्वरुपाची बोली निर्माण झालेली असते. ''शब्दार्थ, लक्षार्थ, व्यंगार्थ च्या साह्याने वाक्प्रचार म्हणी यात साठविलेले भावबंध किंवा कल्पनाबंध म्हणजे खरे लोकमन असते.''[४] खेडेगावातील लोक जीवनामध्ये बोली भाषेतील म्हणीला अत्यंत महत्व व श्रेष्ठत्व प्राप्त झालेले आहे. म्हणी समाजाची, संस्कृती व्यक्त करतातच पण व्यक्तिमत्वाचे अष्टपैलूत्वही सुचवितात. त्याचप्रमाणे समाजातील नीती व्यवहाराचे वैभव, कल्पना इ. गोष्टीचे चित्रन म्हणीतून साकार होत असते.

म्हणीची परंपरा

म्हणीचा जन्म कधी, केव्हा व कसा झाला हे सांगणे कठीणच आहे. परंतू याबद्दल असेही सांगता येवू शकते की, मानवी जन्मापासून म्हणीच्या परंपरेचा संबंध निर्माण होउन मानव आपल्या रोजच्या गरजा पुर्ण करण्यासाठी सभोवतालच्या व आजूबाजूच्या घडणा–या घटनेच्या व्दारे अर्थ लाउ लागला. ज्याप्रमाणे त्यांनी गरजेतून भाषेची निर्मिती केली त्याच गरजेतून म्हणीची निर्मिती झाली असावी. ''कहावत ऐसे युग की देन है, जब मानव भविष्य कथन, जादू टोना, आदिसे छुटकारा पाकर तर्क और बुध्दी के निर्माण लगा हुवा था.''[५] हे विश्वनाथ नरवणे यांचे या संदर्भातील विवेचन लक्षात घेण्यासारखे आहे. त्यामुळे म्हणीचा जन्म व तीची परंपरा ही वेद पूर्व असावी असे वाटते.

म्हणीचे विशेष

१. मूर्ती लहान किर्ती महान – लोकभाषेतील म्हणीचे स्वरुप अतिशय लहान आहे पण त्यामधून निघणारा आशय हा महान आहे. त्यामुळे म्हणीचे विशेष सांगता येतील. मुर्ती लहान कीर्ति महान.

२. जीवनाबद्दल ही म्हणी भाष्य करतांनी आढळून येते. जीवनमुल्ये, तत्वज्ञान जीवना संबंधीचे चिंतन म्हणीतून व्यक्त होते. चिमटीत पकडता येणारी म्हण लहान जरी असली तरी पण त्यातुन व्यक्त होणारा अर्थ हा आकाशाएवढा असतो.

३. आपले म्हणणे अधिक परिणामकारक व रोचक होण्यासाठी बोलणारा व्यक्ति म्हणीचा वापर करुन विचाराला अधिक जीवंतपणा व अस्सलपणा आणि थेट अंतःकरणाला जर हात घालायचे असेल तर चतुरकर्ता म्हणीचे हे अस्त्र वापरुन चटकदारपणा निर्माण करतो. जो विचार आपल्याला सांगायला आहे तो अधिक रंजक व विनोदी पध्दतीने कथन केल्यास ऐकणा–यावर तीचा प्रभाव पडतो. उदा. 'उतावळा नवरा, गुडघ्याला बाशिंग.

४. तुलना म्हणीचे अस्त्र– उदा. पाटलाचं घोडं अन् ऐषकराला भुषाण. या म्हणमध्ये दोन गोष्टीची तुलना केली आहे. बऱ्याच वेळा तुलना केलेल्या गोष्टीचा ऐकमेकांशी काहीच संबंध नसतो. पण त्या गोष्टीचा म्हणी मध्ये अशी काही संगत घातल्या जाते. बोलणा–याकडे चटकन लक्ष वेधून घेते.

म्हणींची व्याख्या

'म्हण' हे नाम 'म्हणणे' या पासुन निर्माण झालेले आहे. 'म्हण' या शब्दाचा अर्थ– लोकांनी वारंवार म्हटलेले किंवा उच्चारलेले जे वाक्य ती म्हण. ''ज्यात काही अनुभव उपदेश माहिती, सार्वकालीक सत्य किंवा ज्ञान गोवलेले आहे. जे अल्प शब्दात आहे, त्यात काही चटकदारपण आहे आणि लोक संभाषणात वगैरे वारंवार योजतात असे वाचन किंवा वाक्य म्हणजे म्हण.''[६] कहाणी हीच खरी म्हणीची आई असते. त्याचप्रमाणे मानवी स्वभावातील वृत्ती प्रवृत्तीचा लोक मनाचा, संस्कृतीचा नीती–अनितीचा सहजपणे अविष्कार म्हणीत होत असतो.

म्हणींचे प्रकार

परमेश्वर विषयक म्हणी– १. देव तारी त्याला कोण मारि २. आलं देवाच्या मना त्याला कोणी वाचवेणा. ३. दैव देते अन् कर्म नेते. एखाद्या घटनेच्या अनुसंगाने म्हणीचा वापर किंवा निर्मीती होतांनी दिसून येते. उदा. भूकंप, अपघात, आग–पाणी, वारा इ. घटनेच्या संकटामध्ये सापडल्यावर इतर लोकांना मरण आले असता एखादा व्यक्ति त्या घटनेतून वाचला तर लगेच वर्तमान पतावाले किंवा पाहणरे रसिक अगदी सहजपणे सांगतात की, देव तारी त्याला कोण मारी– असेच एका उदा. रेल्वे मधून प्रवास करणा–या गर्भवती मातेचे नवजात मुल

म्हणी : लोकसाहित्यातील अंत:प्रवाह

प्रा.डॉ. श्याम मु. जाधव
सहयोगी प्राध्यापक तथा मराठी विभाग प्रमुख
कला व वाणिज्य महाविद्यालय, जरुड
ता. वरुड, जि. अमरावती, महाराष्ट्र (India)
shyamjadhao3@gmail.com भ्रमणध्वनी 9158701987

प्रस्तावना

कोणत्याही भाषेत लिखीत साहित्याची निर्मिती होण्यापुर्वी मौखिक परंपरेनेच चालत असे. त्यातूनच लोकसाहित्य अस्तित्वात आले. लिखीत साहित्याप्रमाणे मौखिक परंपरेतील लोक साहित्य, लोक जीवन, लोक संस्कृती, लोक दैवते, लोकविधी, लोकनाटय, लोकोत्सव, लोकरुढी परंपरा यांच्याशी अनादी काळापासुन लोकमानसाचा जवळचा संबंध आलेला असतो. त्यामुळेच लोकसाहित्याचा अभ्यास महत्वाचा ठरतो. लोकसाहित्यातून लोकमानस व लोकसंस्कृती यांच्या विकासाच्या जुण्या खुणा स्पष्ट होतांनी दिसून येतात.

"खेडयापाडयातील वातावरणातून लोकश्रध्दा, विश्वास, रुढी, प्रथा, परंपरा देवदिका विषयी येणाऱ्या मौखिक गीतरचना, नृत्ये यांचा वेगळा निर्देश करण्यासाठी डब्ल्यू. जे. थॉमस यांनी इ.स. १८४६ मध्ये 'फोक लोअर' ही संज्ञा योजिली.[१] परंतु दुर्गा भागवत यांनी 'लोकसाहित्य' ही संज्ञा प्रथम वापरली आणि ती रुजलेली ही आढळून येते.

'लोकसाहित्य' हया सामासिक शब्दात 'लोक' हा शब्द एका विशिष्ट अर्थाने वापरल्या जातो. लोक म्हणजे सामान्य जनता नाही ते सामान्य जनतेपेक्षा फार वेगळे व निराळे आहेत. हे लोक म्हणजे एका वेगळया संस्कृतीचे दर्शन घडविणारा वर्ग असतो. अशी ही संस्कृती की ज्यामध्ये कोणत्याही प्रकारचा खोटेपणा त्यांच्या जगतांनी नसतो. त्याची राहणी ही निसर्गानुसारच असते. तो निसर्गासी अगदी जवळचाच वाटतो. निसर्ग आणि त्याची राहणी ही जन्मजातच अस्सल असते.

१. जन, मनुष्य, मानवजात, समाज
२. वर्ग, विशिष्ट समाज, संघ, जात
३. राष्ट्र, देश, राज्य, प्रांत
४. जगाचा भाग, विश्व.[२]

लोकसाहित्यातील लोक जीवन परंपरागत चालत आलेल्या कृती आणि उक्ती हयातून आकार घेते. ज्या कृती आणि उक्तीतून लोकजीवन व्यक्त होते त्यालाच लोकसाहित्य म्हणतात. त्यामुळे लोकसाहित्याचा अभ्यास हा ज्या कृती व उक्तीतून प्रकट होते त्याचाच अभ्यास लोकसाहित्यात होते. "लोकसाहित्यातील जिवंन संदर्भ सोडून अभ्यास करणे म्हणजे भुसा भरलेल्या प्राण्याच्या निर्जिव शरिराचे निरीक्षण करण्यासारखे आहे."[३] कोणत्याही भाषेचे महत्व ज्याप्रमाणे लेखन स्वरुपावर अवलंबून असते, त्याचप्रमाणे ती समाजामध्ये अदानप्रदान करण्यासाठी व्यवहारिक उपयोगात किती प्रमाणात येते, तीचा वापर कसा, किती केला जातो, यावरही अवलंबून असते. त्यामुळेच भाषेचा वापर करण्यासाठी रुढी परंपरेचा संकेत परंपरेने चालत आलेला असतो. म्हणीला एक मौखिक परंपरेत महत्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे. खेडयापाडयातील लोक आपले रोजचे व्यवहार ज्या भाषेतून करीत असतात त्या भाषेला लोकभाषा म्हणतात. या लोकभाषेतून म्हणी, वाक्प्रचार इ. गोष्टीचा अगदी सहजपणे खेडेगावातील लोक बोलण्याला तिखट मीठ लावून व्यक्त करतात. म्हणीचा वापरही त्यात ते करतांनी दिसून येतात. त्यामुळे बोलण्याला सौंदर्य प्राप्त होते. समोरच्या व्यक्तीमध्ये वेगळीच छाप बसते. म्हणीच्या वापरामुळे व्यक्तीचे चातुर्य, हजरजबाबीपणा व अस्सलपणाही प्रत्ययाला येतो.

म्हणींचे शब्दसामर्थ्य

अभिधा, लक्षणा आणि व्यंजना हया शब्दाच्या तीन शक्तीचा वापर म्हणीमध्ये भरपूर प्रमाणात होत असतो. उदा. लेकी बोले सुने लागे. खेडयापाडयातील लोकांना या शक्तीचा अभ्यासही केलेला नसतो, पण या म्हणीचा ऐवढया बेदरकारपणे वापर करतात की आपल्यासारखे मराठी शिकविणारे पण भुवया वर करुन आश्चर्य

रेल्वे संडासाच्या छिद्राव्दारे रेल्वे पटरीवर चार पाच गाडया जाउनही जीवंतच राहते हे पाहुन देव तारी त्याला कोण मारी, जाको राखे साहिया मार सकेना कोई." अशाप्रकारे परमेश्वराबद्दल कृतज्ञता व्यक्त करतांनी दिसतात.

म्हणीतील विनोद

विनोद हा जीवनाकडे पाहण्याची निर्मळ अशी एक दृष्टी आहे. हसता हसविता जर दोष दाखवायचे असेल तर म्हणीचा वापर करुन स्वभावातील दोष दाखविता येतात. विनोद मुळातच परोपजिवी असल्यामुळे विनोदाला स्वत:चे अस्तित्व नसते. म्हणीतील विनोदाची कारणे– १. खोटया प्रतिष्ठेचे काही संकेतामुळे म्हणीची व विनोदाची निर्मिती २. मराठी, इंग्रजी बोलतांनी विरोधी भाषेचा वापर करणे. ३. निरर्थक अशा रुढी व भ्रामक अशा चालिरीती अशामुळे विनोद निर्माण होतात. ४. दांभिकपणा, बडेजाव डरपोकपणा भ्रष्ट असे राजकारण इ. घटकावर हल्ला केला तर गंभिर लेखन होते पण विनोदी पध्दतीने हल्ला केला ते पचणी पडतात. जीवनाला दीर्घायुष्य प्रदान करणा–या विनोदी म्हणीचा वापर स्वाभाविकपणे झालेला दिसून येतो.

सारांश

जीवनातील फार मोठे सत्य दाखविण्याचे कार्य आकारानं लहान असणा–या म्हणीव्दारे पार पाडले जाते. लोक साहित्यातील म्हणी म्हणजे एका मुगीचे महाभारत आहे. जीवनानुभवाचे युगानूयुगे आलेख म्हणी व्दारे स्पष्ट होते. वाङ:मयीन सौंदर्य वाढते, भाषा देखील समृध्द होते. मानवी अंर्तमनाचा शोध घेउन प्रखर वास्तवाचे प्रहार म्हणीव्दारे होते. "म्हणीचा प्रांत मोठा असतो. विशिष्ट भाव जागृती करण्याचे सामर्थ्य म्हणीच्या प्रगटीकरणामुळे होते. म्हणीला कथा, परंपरा, प्रसंग यांचा आधार असतो." [७] समृध्द आशय हा जसा गुण आहे त्याचप्रमाणे कलात्मक प्रगटीकरण हे म्हणीच्या महानत्वाचे लक्षण सांगता येते. अतिश्योक्तीच्या गुणामुळे म्हणीला चटकदारपणा प्राप्त होतो. म्हणी विजेप्रमाणे आपल्या सामर्थ्याने ऐकणा–याचे डोळे दीपविण्याचे कार्य करते. क्षणार्धात योग्य मार्गदर्शन करण्याचे कार्य ही युगायुगापासून करीत आली आहे. म्हणी क्षणार्धात मार्गदर्शन व योग्य संस्कार करण्याचे कार्य करते. म्हणीच्या शब्दशक्तिमुळे व तिच्यातील विविध अलंकारामुळे या म्हणी वेळप्रसंगी सत्याचा स्विकार, वाईटाचा धिक्कार करुन सद्गुणाची पेरणी करतात. लोकांच्या डोळ्यात झनझनीत अंजन घालतात, त्यामुळेच साहित्यात व लोकमनावर म्हणींचे हे मुंगीचे महाभारत आपले स्थान टिकवून आहे.

निष्कर्ष

१. मराठी भाषेचे वैभव वाढविण्यात म्हणींचे योगदान महत्वाचे आहे.
२. म्हणींचा वापर करणा–या व्यक्तीचे दैंनंदिन जिवनामध्ये अष्टपैलूत्व सिध्द होते.
३. म्हणींचे स्वरुप मूर्ती लहान कीर्ती महान असे आहे.
४. हसता हसता दोष दाखविण्याचे महत्वाचे अस्त्र म्हणजे म्हणीं आहे.
५. समाजाच्या रुढी, लोकांच्या वर्तनावर हल्ला करण्याचे महत्वाचे कार्य म्हणीं करते.

संदर्भ ग्रंथ

१. डॉ. प्रभा गणोरकर आणि इतर लेखक "वाङ:मयीन संज्ञा संकल्पना कोश" डिसेंबर, २००१ पृ.३४५
२. डॉ. विश्वनाथ शिंदे "लोकसाहित्य मीमांसा", स्नेहवर्धन, सदाशिव पेठ, पुणे जाने. १९९८,पृ. ४०, ४१
३. डॉ. प्रभाकर मांडे "लोकसाहित्य अंत:प्रवाह" गोदावरी प्रकाशन, शिडको, औरंगाबाद,फेब्रुवारी १९९७. पृ. २०१.
४. डॉ. अनिल सहस्त्रबुध्दे "लोकसाहित्य विचार" सविता प्रकाशन, औरंगाबाद. पृ. १३
५. डॉ. विश्वनाथ शिंदे उ.नि. पृ. २०७
६. डॉ. विश्वनाथ शिंदे उनि. पृ. २१०
७. डॉ. अनिल सहस्त्रबुध्दे उनि. पृ. ५६

❖❖❖

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Arts And Commerce College Jarud Seal

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

ISSN: 2249-894X Impact Factor : 5.7631(UIF)
Volume - 9 | Issue - 3 | December - 2019
REVIEW OF RESEARCH
UGC APPROVED
International Online Multidisciplinary Journal
Journal No.: 48514

संत तुकाराम महाराज

सहा. प्रा. शशिकांत विजयकृष्ण काळे

सहा. प्रा. शशिकांत विजयकृष्ण काळे
कला व वाणिज्य महाविद्यालय, जरुड, जी. अमरावती.

गोषवारा:

प्रास्ताविक मराठीची श्रीमंती, संपन्नता, समृद्धी म्हणजे महाराष्ट्राची संत परंपरा. भारताच्याच नव्हे तर जगाच्या कुठल्याही भाषेत, कोणत्याही प्रदेशात अशी श्रीमंती आढळत नाही. ....

Editor - In - Chief - Ashok Yakkaldevi

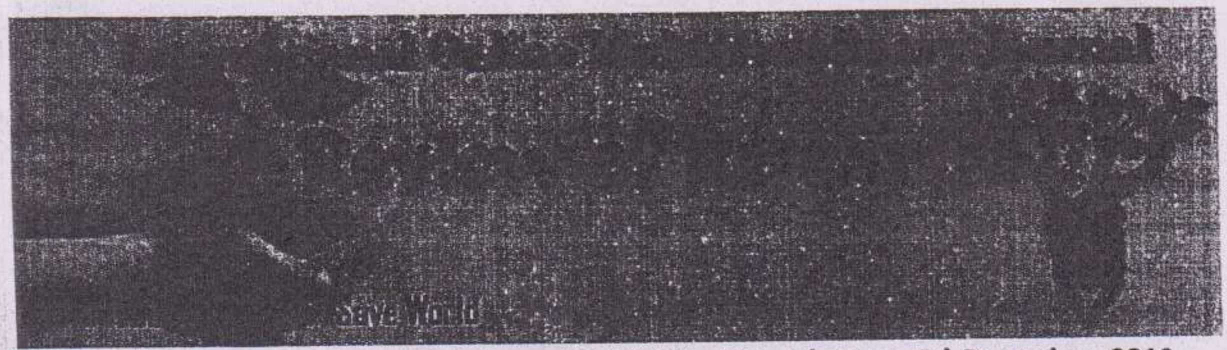

ISSN NO:- 2249-894X Impact Factor : 5.7631(UIF) Vol - 9 | Issue - 3 | December- 2019

Content

Sr. No.	Title and Name of The Author (S)	Page No.
1	संत तुकाराम महाराज सहा. प्रा. शशिकांत विजयकृष्ण काळे	1
2	SOFT POWER OF INDIA IN CENTRAL ASIA Mr. Bhosale S. N.	5
3	EXTRACTION OF ARBUSCULAR MYCORRHIZAL CHLAMYDOSPORES Mrs. Sandhyatai Sampatrao Gaikwad	11
4	A STUDY ON THE ATTITUDE OF TEACHER-STUDENTS TOWARDS YOGA EDUCATION Shri Shinde T. N.	16
5	CONSTITUTION AND LOCAL GOVERNMENTS Dr. Ashokkumar V. Paled	19
6	FARMER SUICIDES IN INDIA: PROBLEMS AND SOLUTIONS Dr. Shrikant L. Patil	23

REVIEW OF RESEARCH
ISSN: 2249-894X
IMPACT FACTOR : 5.7631(UIF)
VOLUME - 9 | ISSUE - 3 | DECEMBER - 2019

संत तुकाराम महाराज

सहा. प्रा. शशिकांत विजयकृष्ण काळे
कला व वाणिज्य महाविद्यालय, जरुड, जी. अमरावती.

गोषवारा:

प्रास्ताविक मराठीची श्रीमंती, संपन्नता, समृद्धी म्हणजे महाराष्ट्राची संत परंपरा. भारताच्याच नव्हे तर जगाच्या कुठल्याही भाषेत, कोणत्याही प्रदेशात अशी श्रीमंती आढळत नाही. असे ऐश्वर्य, अशी प्रौढी, असा दिमाख सांगताना अभिमानाने ऊर भरून येतो. चमत्कार वाटावा असे वैभव केवळ इथेच लाभते. 'संतत्व' – संत असणे एक गुणवत्ता आहे. गुणवत्तेचा अर्क आहे. ही गुणवत्ता, संतांच्या चरित्राने, चारित्र्याने सिद्ध केली आहे. 'संतत्वाचे मानदंड' त्यांच्या वर्तनातून घडवले गेले आहेत. म्हणूनच संत म्हणजे केवळ भक्त नाही. त्याचप्रमाणे 'Saint' सेंट म्हणजेही संत नाही.

प्रस्तावना:

भक्त कोणीही असू शकतो. देव, मानव, दानव यांपैकी कोणीही. रावण भक्त होता. शिवभक्त! स्वतःचे शीर्षकमलही शिवाला वाहणारा! असुर. असुरपुत्र प्रल्हादही भक्त होता. हनुमंत भक्त होता रामाचा. शबरी भक्त होती रामाची. पुंडलिक भक्त होता विठ्ठलाचा. सेंट (Saint) ही औपचारिक उपाधी आहे. तीही मरणोत्तर प्राप्त होणारी. ती बहाल करण्याची विशिष्ट, ठरावीक पद्धत आहे. खिश्चन धर्मगुरूंच्या निश्चित, पदाधिकारी, धर्माधिकारी गटाने ठरलेल्या पद्धतीने, चाकोरीने, कागदोपत्री वा इतर पुरावे मिळवून दिली जाणारी ती उपाधी आहे. या 'सेंट'चा मराठी 'संत' या गुणवत्तेशी काहीही संबंध नाही. ख्रिश्चनेतील ईश्वराची संकल्पना आणि Saint ही संकल्पना आपल्या येथील ईश्वराची संकल्पना आणि संत ही संकल्पना यांच्यापेक्षा वेगळ्या आहेत. तिकडे संत कुणाला म्हणावयाचे ते चर्च ठरवते. आणि तेही संबंधित मनुष्याच्या मृत्यूनंतर. हे म्हणजे फारच औपचारिक आणि तांत्रिक झालेले. आपल्याकडे संतत्व हे परंपरेने ठरते आणि बहुधा ते संबंधित व्यक्तीच्या हयातीतच बहाल केले जाते", असे या संदर्भातले डॉ. सदानंद मोरे यांचे विधान अगदी रास्त आहे. असे संतत्व आपल्याकडे समाजच, लोकच बहाल करतात. धर्माधिकारी, धर्मसंस्थेचे तांत्रिक चौकटीतले अधिकारी किंवा तथाकथित धर्माचे ठेकेदार नाहीत. आणि हे संतत्व ज्या गुणवत्तेवर आधारलेले असते, त्याचे निकष बाहेरून निर्माण झालेले नाहीत. तर संतांचे चरित्र–चारित्र्यातूनच ही प्रमाणभूत तत्त्वे निर्माण होतात. अशा प्रमाणकांच्या, प्रमाणभूत तत्त्वांच्या आधारेच संतत्व ठरत असल्याने कोणीही संत म्हणून मिरवू शकत नाही. शिक्का लावून घेऊ शकत नाही.

संतत्वाची प्रमाणतत्त्वे संतांनी स्वचरित्रातून जशी दर्शविली, त्याचप्रमाणे त्यांचा उच्चारही केला आहे. अंगभूत गुणांचा आदर्श जसा त्यांनी समोर ठेवला त्याचप्रमाणे वाणीतूनही संतत्वाच्या संदर्भात प्रबोधन केले. त्यामुळेच संत म्हणजे संतत्वाचे आदर्शच, दर्पणच होत.

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Art And Commerce College Seal JARUD

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

"संत जेणे व्हावे । जन बोलणे सोसावे ।।"
"विश्व जाहलेया वन्ही । संतमुखे व्हावे पाणी ।"

मराठीत श्संतश शब्दाचा उच्चार संत मुक्ताबाईने प्रथम केला. संतांचे सामाजिक असणे, समाजाभिमुख असणे, अलौकिक न होणे या बरोबरच मराठी संतांचे कवी असणे, हेही वैशिष्ट्य लक्षात येते. डॉ. सदानंद मोरे म्हणतात, "आपण संतांसंबंधी विचार करतो, तेव्हा संतांचा अध्यात्मिक अधिकार आणि त्यांची समाजाविषयीची आस्था यांना प्राधान्य देतो, पण याच बरोबरीने आणखी एका बाबीकडे क्वचितच लक्ष दिले जाते. निदान मराठी परंपरेत तरी संत हे आत्मानुभूतीला काव्यात्म अभिव्यक्ती देणारे साहित्यकारही होते. आता संतकवी असा एक शब्दप्रयोग आपणाकडे रूढ झाला आहे. तो संत नसलेल्या कवींना कवींपासून संतांना वेगळे ओळखण्यासाठी. एरव्ही कवी असणे हा संत असण्याचाच एक भाग आहे." डॉ. मोरे या विधानातून संत कवींचे एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्यच सांगतात, ते अगदी बरोबर आहे.

मराठी संत हे कवीही आहेत. किंबहुना कवित्व हे त्यांच्या संतत्वाशी, संतत्वात समाविष्ट असणारे एक अंगीभूत वैशिष्ट्य वाटावे, असे संतांचे दर्शन होते. "भक्त असण्यासाठी किंवा संत असण्यासाठी प्रत्येकालाच कवी असणे आवश्यक आहे, अशातला भाग नाही. अनेक थोर भक्तांचा आणि संतांचा भक्त किंवा संत म्हणून विचार करताना त्यांनी काही काव्य केले आहे. किंवा नाही, हे बघण्याची जरूरसुद्धा भासत नाही" हे दिलीप चित्रे यांचे म्हणणे तात्त्विक दृष्टया योग्य असेलही, पण मराठी संतांचे कवी असणे हे त्यांच्या संतत्वाशी एकरूप झालेले आढळून येते. किंबहुना त्यांच्या चरित्राचा–चारित्र्याचा, अनुभूतीचा अविष्कार त्यांच्या कवित्वातून होताना दिसून येतो. म्हणूनच त्यांना पुढे म्हणावेसे वाटले, "तुकोबांचा विचार मात्र त्यांचे कवित्व वगळून करता येणे अशक्य आहे. कारण कवित्व हेच त्यांचे भक्तीचे किंबहुना अस्तित्त्वाचे साधन आणि माध्यम आहे." त्यांनी तुकोबांच्या बाबतीत हे म्हटले असले तरी बहुतेक मराठी संतांच्या बाबतीत ते लागू पडू शकते. संतांच्या संतत्वाचा उच्छ्वास म्हणजे त्यांचे कवित्व असे म्हटले तर ते केवळ काव्यात्म उक्ती ठरू नये, इतके ते यथार्थ आहे.

बहुतेक मराठी संतांनी काव्यनिर्मिती केली आहे. तेराव्या शतकात तर एकाच कालखंडात परस्परांना परिचित असलेल्या तीन कुटुंबातील बहुतेक सर्वजण कविता करताना आढळतात. निवृत्ती, ज्ञानदेव, सोपान, मुक्ताबाई हे एक कुटुंब. नामदेव, त्यांची पत्नी, मुलगे, मुलगी त्याचप्रमाणे त्यांच्या कुटुंबाचाच घटक बनलेली जनाबाई हे दुसरे कुटुंब. तिसरे कुटुंब आहे चोखामेळ्याचे. त्याची पत्नी सोयरा, मुलगा कर्ममेळा, त्याची पत्नी, बंका असे सर्वच जण कमी अधिक प्रमाणात, गुणवत्तेच्या दृष्टीने सरस मध्यम, स्वरूपाची अशी कविता करताना दिसतात.

सामाजिक दर्जाच्या दृष्टीने विचार केला तर ज्ञानदेवादी भावंडे म्हणजे ब्राह्मण कुटुंबात जन्मलेली परंतु ब्राह्मणांनी टाकून दिलेल्या, जातीबाहेर काढलेल्या, बहिष्कृत केलेल्या, ब्राह्मण म्हणून मान्यता न दिलेल्या कुटुंबातील आहेत. त्यांनी क्रांतिकारकपणे प्रबोधन केले. "कुल जाति वर्ण । आवघेचि अकारण।।" आणि अल्पावधीतच अध्यात्मिक प्रबोधनाचे सामाजिक परिणाम घडून आले. परिवर्तन, क्रांती घडून आली. अठरापगड जातीतून संतत्वाचे गुणवत्तेचे अमाप पीक तरारून आले. नामदेव शिंपी होता. चोखामेळा महार होता. त्या वेळच्या अस्पृश्य जातीत जन्मलेला, पण त्यालाही संतत्व प्राप्त झाले. ज्ञानदेव, नामदेव यांच्याबरोबर तोही चंद्रभागेच्या वाळवंटात 'विठ्ठल–विठ्ठल' असा नामाचा गजर करीत हर्षाने नाचताना दिसतो. त्याचबरोबर त्याच्या जातीचे दुःख तो अभंगातून मांडतांना दिसतो. कर्ममेळा आपल्या भावना प्रक्षोभकपणे मांडतो. अध्यात्मिक समतेच्या प्रबोधनाचा हुंकार उमटून 'मुकं करोति वाचाल' असा अनुभव आला.

१७ व्या शतकातील तुकाराम एक सामान्य शेतकरी. कुणबी. वाण्याचा व्यवसाय करणारे. शूद्र वंशात जन्मलेले. सर्वसामान्य माणसाच्या जीवनात येणारे चढ–उतार, सुख–दुःखे अनुभवणारे. संतांच्या प्रबोधनाने जागे झालेले. त्यांच्या मार्गाने जाऊन संतपदवीस पोहोचलेले. ज्ञानदेव, नामदेव, एकनाथ यांच्या प्रबोधनाचे वारसदार. जागा झालेला नरसिंहच जणू. विठ्ठलकृपेने अंतरी मुळचा काव्याचा झरा होता तो वाहू लागला. त्यांची काव्यनिर्मिती उत्स्फूर्त होती. अभंग होती. लोकवाणीने ही अभंगवाणी उचलली. लोकांच्या जिभेवर ती रुळली. 'देव' हा वेदांचा विषय. तोच विषय तुकारामांच्या अभंगवाणीचा. बोलविता धनी देवच. त्यामुळे ही अभंगांची गाथा, ही अभंगवाणी पाचवा वेद ठरली. सुमारे साडेचार हजार अभंगांची गाथा कोठूनही वाचायला सुरुवात करावी अशी.

आत्मानुभूतीचे हे अभंग जीवनाच्या बहुतेक अंगांवर प्रकाश टाकून समाजाचे प्रबोधन करतात. तुकोबांची अभंगवाणी म्हणजे त्यांच्या अनुभव अमृताच्या खाणी. त्यांनी जे अनुभवले, पाहिले, अवलोकन केले त्यातून सत्याचे जे दर्शन त्यांना झाले, ते त्यांनी अभंगांतून मांडले. त्यातून समाजाचे प्रबोधन झाले. त्यांनी ईश्वर 'अनुभवला'. "तुकारामाने केवळ स्वतरूपुरताच ईश्वर अनुभवला नाही तर सर्वसामान्यांनाही ईश्वराचा साक्षात्कार ही सहजपणे आवाक्यात येणारी गोष्ट आहे, हे पटवून दिले." असे डॉ. भालचंद्र नेमाडे यांनी अलौकिकाच्या गूढतेचे वलय तुकारामांनी कमी करून सर्वसामान्यांची हिंमत वाढविली, याकडे लक्ष वेधले आहे. तो अनुभव सांगताना अध्यात्मिक प्रबोधन होते. ईश्वराचे स्वरूप सांगतानां, जगाचे स्वरूप सांगताना, परस्परसंबंध सांगताना धार्मिक प्रबोधन होते. अनेक प्रकारचे सामाजिक संबंध सांभाळताना येणारे अनुभव मांडले, त्यातून सामाजिक प्रबोधन होते. धर्माच्या नावावर अधर्म, देवाच्या, धर्माच्या, अध्यात्माच्या नावाने चालणारे विपरीत आचार–विचार, विचारशून्य कर्मकांड, अनेक प्रकारचे पंथ–उपपंथ, पाखंड त्यांनी पाहिले आणि सर्वांवर कडाडून हल्ला केला. पाखंड खंडण केले. "सार्‍या समाजातील वाईट रूढी, परंपरा, ढोंग, गुरूबाजी, भ्रष्टाचार इत्यादीवर ज्यांनी प्रहार करण्याचे व त्याचबरोबर उदबोधन करण्याचे कार्य पदोपदी तीव्र जाणिवेने आणि ज्वलंत पोटतिडिकेने केले त्या तुकारामांची ती मूळ वृत्तीच होती. ते समाजाचे खरेखुरे सुधारक होते, असेच म्हणावे लागणार नाही काय?? त्यांच्या या वृत्तीत उपरेपणा असता तर त्यांच्या अभंगांनी समाजाच्या अंतर्मनाला स्पर्श केला नसता." हे द. का. कोलते यांचे विधान योग्य आहे. समाजात जागृती घडवून आणण्याचा प्रयत्न निर्भीडपणे केला. अशा दुर्जनांवर पाखंड्यांवर ते तुटून पडले. त्यांची भांडेफाड केली. त्यांचे पितळ उघडे केले. सत्य सांगताना कोणाला राग येईल याची पर्वा केली नाही.

"तुका म्हणे सत्य सांगे । योत रागे येतील ते ।।"
"उपक्रमे वदे । तुका वर्मासी ते भेदे ।।"

आपल्या अभंगांतून त्यांनी लोकांना सावध केले. आपल्या हितासाठी जागृत केले. ही जागृती म्हणजेच प्रबोधन. "अध्यात्मिक मार्गदर्शक म्हणून तुकारामास आपली जबाबदारी पूर्णपणे माहीत होती. व तो त्या बाबतीत सजग होता. प्रत्येकाने आपापल्या परीने मूलभूत सत्याचा शोध घ्यावा. सत्याचा आंधळेपणाने स्वीकार करू नये. ही गोष्ट कवी म्हणून तुकारामास फारच मोलाची वाटत होती. ती त्याने लोकांनाही पटवून दिली. त्याच्या कवितेत आत्मअस्तित्त्व आणि आत्मनिष्ठा यांवर विशेष भर दिलेला आहे. साहित्यनिर्मिती ही तुकारामाच्या दृष्टीने जगण्यावरील श्रद्धेचा अविभाज्य भाग होता." अशी डॉ. भालचंद्र नेमाडे यांनी तुकारामांची भूमिका मांडलेली आहे ती योग्य आहे. तुकारामांची रचना म्हणजे प्रबोधनाची गर्जना. व्यापक समाजहिताच्या कळवळ्याने, सहानुभूतीने ओथंबलेली ही अभंगवाणी मेघवृष्टीने वर्षाव करते.

"पर्जन्ये पडावे आपल्या स्वभावे
आपलाल्या दैवें पिके भूमी।।"

पाऊस जरी सर्वत्र सारखा पडला तरी जमिनीच्या कुवतीनुसार, मातीनुसार, मातीच्या धारणाशक्तीनुसार, रासायनिक द्रव्यांनुसार पीक कमी जास्त प्रमाणात येते.

निष्कर्षः

जीवनभर करायचे चिंतन, विचार, मंथन, मनन ठरावीक कालावधीच्या मर्यादेत करणे क्रमप्राप्त. कालावधीच्या मर्यादा या अभ्यासाला असू शकतात. प्रबोधनाच्या अंगाने संत तुकारामाच्या अभंगवाणीच्या अभ्यासाची ही सुरुवात होय.

संदर्भः

1. डॉ. मोरे सदानंद, तुकाराम दर्शन, गाज प्रकाशन, पुणे ३०, प्रथमावृत्ती, १९९९, पृ. ६२५.
2. तत्रैव, पृ. १७६.

3. चित्रे दिलीप पुरुषोत्तम, पुन्हा तुकाराम, पॉप्युलर, मुंबई, दुसरी आवृत्ती, १९९५, पृ. ६.
4. चित्रे दिलीप, तत्रैव, पृ. ६.
5. नेमाडे भालचंद्र, तुकाराम, साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती, १९९४, पृ. ६०.
6. कोलते र. का., न लगे वैकुंठ, मलकापूर, प्रथमावृत्ती, १९८१, पृ. ६.
7. नेमाडे भालचंद्र, उनि, पृ. ६८

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Art And Commerce College Seal JARUD

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

Year - 2018-19

प्रा. [illegible]

ISSN 2349-1027

UGC Approved International Registered and Recognized
Research Journal Related to Higher Education for all Subjects

INDO WESTERN RESEARCHERS

(UGC Approved & Peer Reviewed Research Journal)

Year - V, Issue - X, Vol. - VI

Impact Factor 3.47 (GRIFI)

Feb. 2018 To July 2018

EDITOR IN CHIEF

Dr. Nilam Chhangani

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Art And Commerce College Seal JARUD

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

Bhatkar sir

IMPACT FACTOR 3.47

ISSN 2349-1027

International Registered & Recognized Research Journal Related to Higher Education for All Subjects

INDO ASIAN PUBLICATION

INDO WESTERN RESEARCHERS

UGC APPROVED & PEER REVIEWED RESEARCH JOURNAL

Issue : X, Vol. VI

Year- V, Bi-Annual(Half Yearly)

(Feb. 2018 To July 2018)

Editorial Office :

'Gyandev-Parvati',
R-9/139/6-A-1,
Near Vishal School,
LIC Colony,
Pragati Nagar, Latur
Dist. Latur - 413531.
(Maharashtra), India.

Website

www.irasg.com

Contact : - 02382 - 241913
09423346913 / 09637935252
09503814000 / 07276301000

E-mail :
visiongroup1994@gmail.com
interlinkresearch@rediffmail.com
mbkamble2010@gmail.com

Published by :
Indo Asian Publication,
Latur, Dist. Latur - 413531 (M.S.)India

Price : ₹ 200/-

EDITOR IN CHIEF

Dr. Nilam Chhangani
Dept. of Economics,KNG College,
Karanja Lad, Dist. Washim (MS) India

EXECUTIVE EDITORS

Dr. Babasaheb Gore
Principal
Janvikas Mahavidyalaya,
Bansarola, Dist. Beed (MS)

Dr. Balaji G. Kamble
Head, Dept. of Economics,
Dr. Babasaheb Ambedkar College,
Latur, Dist. Latur (M.S.)

DEPUTY EDITOR

Dr. Ramesh Gangthade
Head, Dept. of History,
K. T. P. Mahavidyalaya,
Hadolati, Dist. Latur (M.S.)

Dr. Premchand Chavan
Dept. of Hindi
M.S. Irani Mahavidyalaya,
Gulbarga, Dist. Gulbarga (Karnataka)

CO - EDITOR

Dr. Mahebubkhan D. Pathan
Head, Dept. of English,
Sanjeevanee Mahavidyalaya,
Chapoli, Dist. Latur, (M.S.)

Dr. Rajendra Ganapure
HeS.M.P. Mahavidyalaya,
Murum, Dist. Osmanabad(M.S.)

MEMBER OF EDITORIAL BOARD

Dr. Mohmmad T. Rahaman
Dept. of Biomedical Science,
International Islamic University,
Mahkota (Malasiya)

Dr. Rajendra R. Gawhale
Head, Dept. of Economics,
G. S. Mahavidyalaya,
Khamgaon, Dist. Buldhana (M.S.)

Dr.Satyenkumar P. Sitapara
Principal
Commerce & BBA College,
Amreli, Dist. Amreli (Gujrat)

Dr. Allabaksha Jamadar
Head, Dept. of Hindi,
B. K. D. College,
Chakur, Dist. Latur (M.S.)

Dr. Santram P. Mundhe
Head, Dept. Public Adminispration,
Sanjeevanee Mahavidyalaya,
Chapoli, Dist. Latur, (M.S.)

Dr. Sivappa Rasapali
Dept. of Chemistry & Biochemistry,
UMASS. Wesport Road,
Dartmouth, MA (U.S.A.)

Dr.Sarjerao R. Shinde
Principal
B. K. D. College,
Chakur, Dist. Latur (M.S.)

Dr. Suma S. Nirani
Head, Dept. of History,
G. P. Porwal College,
Sindgi, Dist. Bijapur (K.S.)

Dr. Sarjerao R. Shinde
Principal
BKD Mahavidyalaya,
Chakur, Dist. Latur(M.S.)

Dr. Vinod Veer
Head, Dept. of Geography,
Kishan Veer College,
Wai, Dist. Satara (M.S.)

Issue - X, Vol.- VI
IWR
IMPACT FACTOR
3.47
ISSN 2349-1027
Feb. 2018 To July 2018

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No
1	महात्मा ज्योतीबा फुले यांचे शैक्षणिक कार्य **सुधीर नारायणराव देशमुख**	1
2	महात्मा जोतिबा फुले यांचा स्त्रि विषयक दृष्टीकोन **डॉ. उमेश आर. धुमाळे**	5
3	महात्मा जोतीराव फुले यांचे स्त्रिउध्दाराचे कार्य **डॉ. बि. डी. जामनेकर**	8
4	महात्मा जोतिबा फुले यांचे स्त्री शिक्षण विषयक विचार **दिनेश भास्करराव खेरडे**	12
5	महात्मा जोतीराव फुले यांचे शैक्षणिक विचार **डॉ. विनायक भटकर**	16
6	महात्मा जोतीराव फुले यांचे समताविषयक विचार **डॉ. श्याम दुतोंडे**	20
7	महात्मा फुलेंचे सामाजिक कल्याणाचे विचार **डॉ. दगडू नरसिंगराव दामावले**	25
8	महात्मा फुले यांचे कृषिविषयक विचार **डॉ. बळीराम पी. अवचार**	29
9	महात्मा जोतिबा फुले यांची स्त्रियांच्या विकासातील भूमिका **डॉ. एम. पी. खेडेकर**	33
10	Dr. Babasaheb Ambedkar's Social Assimilation through Social Justice & Buddhism **Dr. Mrs. Baljit Kaur R. Oberoi**	36
11	Dr. Babasaheb Ambedkars Life and Mission for Social Change **Dr. Ram Kulsange**	39
12	Dr. Ambedkar's Vision for Uniform Education in India **Ajit Gopalrao Kulkarni**	42
13	Thoughts of Dr. Babasaheb Ambedkar about" Right of Human Equality **Dr. D. K. Rathod**	46

Indo Western Researchers (IWR)

IMPACT F
3.4
ISSN 2
Indo Western Researcl
Issue
Feb. 2018 T
www.ir

Political Sc

महात्मा जोतीराव फुले यांचे शैक्षणिक विचार

डॉ. विनायक भटकर
कला व वाणिज्य महाविद्यालय,
जरुड, जि. अमरावती

मानवी जीवन व शिक्षण यांचा परस्पर संबंध अत्यंत घनिष्ट आहे. शिक्षणाशिवाय मानवी जीवनात प्रगती घडून येऊ शकत नाही. म्हणूनच मानवी जीवनात शिक्षणाला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. शिक्षण हे व्यक्तिमत्व विकास, समाज सुधारणा, लोकशाही समाज निर्मिती, समाज परिवर्तन, विषमता निर्मुलनाचे साधन मानले जाते. समाज व्यवस्थेतील विषमता, शुद्रातिशुद्र, स्त्रिया, शेतकरी यांच्यावरील अन्याय व गुलामगिरीचे मूळ त्यांच्या अज्ञानात म्हणजेच 'अविद्येत' आहे. अज्ञानामुळेचे त्यांना स्वतःचे वास्तविक अधिकार व कर्तव्य समजू शकले नाहीत. स्वतःची प्रगती साधता आली नाही, असे त्यांचे दृढ मत होते. हजारो वर्षापासून भारतीय परंपरेने स्त्रीशुद्रास शिक्षणापासुन वंचित ठेवले होते. त्यांचा शिक्षण घेण्याचा अधिकार नाहकपणे समाजावे हिरावून घेतला होता.

शुद्रातिशूद्रांना सज्ञानी बनविण्यासाठी विशेष प्रयत्न केले पाहीजेत हे स्पष्ट करताना महात्मा फुले म्हणतात, प्रत्येक खेडयापाड्यातील शूद्रासाठी खास शाळा उघडली पाहिजे, शूद्र हा राष्ट्राचा खराखुरा पोशिंदा आणि आधारस्तंभ आहे. सरकारने आपल्या : राजकीय आघाडीवर मात करण्याच्या दृष्टिने अवलंबून राहिले पाहिजे. शुद्र वर्ग मनोमन सु समाधानी झाल्यास भावी काळात त्या राजनिष्ठेविषयी कोणत्याही प्रकारचे भय वा सरकारला कारण पडणार नाही शूद्रातिशुद्रां दिले तर इंग्रजीराज्य बळकट होण्यास मदत हो: त्यांनी शुद्रातिशुद्रासाठी खास शाळा उघडून त जातीने लक्ष द्यावे अशी शासनाकडे कळकळीचं केली.

तत्कालीन शिक्षण व्यवस्थेची विदारक आणून देताना धनंजय कीर म्हणतात, "आधुनि ज्याला आपण शिक्षण म्हणतो ते जोतीबापूर्व मुळीच अस्तित्वात नव्हते. जेथे वरिष्ठ वर्गा वस्ती असे तेथे काही शास्त्री खाजगी पाठशाळा समाजातील कनिष्ठ वर्गातील लोकांना शिक्षण अधिकार नाही अशी सर्वत्र समजूत असे. त्यामु शिक्षण द्यावे असा विचार उच्च वर्णीयांना कधं नाही. काही खेड्यात मुलांना प्राथमिक शिक्षण

ाळा असत. तेथे पंतोजीकडून म्हणजेच शिक्षकाकडून यापाऱ्यांच्या नी श्रीमंताच्या मुलांना शिक्षण देण्यात येई. ारकुनी, कुलकर्णी व सावकारी चालविता यावी एवढाच ा शिक्षणाचा मर्यादित उद्देश असे.''

विद्येची मक्तेदारी उच्चवर्णीयाकडे होती. सर्वसामान्यांमध्ये शिक्षणाबद्दल गोडीच नव्हती. सर्वसामान्यामधील ज्यांना शिक्षणाचे आकर्षण होते त्यांना शिक्षण देणे म्हणजे धर्म व समाजाच्या विरुध्दची गोष्ट ानली जाई. शुद्रातिशूद्र व स्त्रीयांना शिक्षण देणे व ेणे ही धर्मविरोधी बाब मानली जाई. इंग्रजी राजवट आल्याने शिक्षणक्षेत्रात थोडा बदल झाला. तरीही परिस्थिती कायमच होती. उपेक्षित वर्गात अज्ञान, अंधश्रध्दा, टिकूनच होती. महात्मा फुले यांना शिक्षण हे सर्व सुधारणांसाठी अत्यंत प्रभावी व हुकमी साधन वाटत होते. परंतु इंग्रज सरकारचे धोरण कामचलावू होते. समाजातील सर्वच घटकांना शिक्षण मिळेल की नाही याबाबत त्यांना काही देणे घेणे नव्हते. इंग्रज सरकारच्या शिक्षणविषयक धोरणावर त्यांचा मुख्य आक्षेप होता की, हे शैक्षणिक धोरण उच्चवर्णियांना अनुकूल आहे. वरिष्ठांना शिक्षण दिले तर त्यांची व्यक्तीगत नैतिक पातळी उंचावेल, त्यांच्यात सरकारविषयी आपुलकीची भावना निर्माण होईल ते अल्पावधीतच शिक्षण प्रसाराला वाहून घेतील व समाजातील सर्वच स्तरात शिक्षणप्रसार होईल असे इंग्रज राज्यकर्त्यांना वाटे. परंतू त्यांचे हे वाटणे फोल व निरर्थक ठरले. हे लक्षात आणून देताना महात्मा फुले म्हणतात, ''शुद्रांच्या समाजाच्या मानाप्रमाणे त्यांच्यात विद्वान लोकांचा भरणा वाढला नाही. इतकेच नव्हे महार, मांग आणि चांभार यापैकी कोणी एक-एक शिकलेला कामगार आढळत नाही. मग तेथे एम.ए. अथवा बी.ए. औषधास मिळण्याची मारामार.''

सरकार शिक्षणासाठी म्हणून एक खास कर घेते पण ह्या करातून गोळा होणारा निधी ज्या कामासाठी उभा केलेला आहे. त्यावर खर्च होत नाही. असा त्यांचा आक्षेप होता. ''शेतकऱ्यांच्या मुलास विद्या देण्याची थाप देऊन वसूल करत आलेला एकदंर सर्व लोकलफंड तेवढा तरी निदान शेतकऱ्यांच्या मुलास मात्र इमानइतबारे विद्या देण्याचे कामी खर्ची घालू लागल्यास मी इतके दिवस, श्रम केल्याचे फळ मिळाले असे समजून मोठा आनंद मानीन'' असे त्यांना मनोमन वाटत होते.

शिष्यवृत्ती व बक्षिसांचे धोरण चुकीचे आहे असे त्यांना वाटत होते. इथे जन्मजात श्रेष्ठकनिष्ठता असताना सर्वांना समान ठरवून एकाच मापात मोजणे आयोग्य आहे, हे स्पष्ट करुन त्यांनी कनिष्ठ स्तरात शिक्षण प्रसार करण्यासाठी ''शाळांच्या संख्येत वाढ करण्यावरोवरच या वर्गाला आपली मुले शाळेत पाठविण्यास उत्तेजन मिळावे आणि त्यामध्ये विद्येची गोडी उत्पन्न व्हावी म्हणून शिष्यवृत्यांची व सहामाही वा वार्षिक बक्षिसांची विशेष प्रलोभने ठेवणे अगत्याचे आहे. असे आग्रहपूर्वक प्रतिपादन केले.

शिक्षण हे वरच्या थरातून खालच्या थरात स्वाभाविकपणे झिरपत जाते असा जो एक शिक्षणविषयक तत्वविचार त्याकाळी प्रचलित होता तो जातिव्यवस्थेमुळे पूर्णपणे पोकळ ठरला. याबाबत पां. श्री. आपटे म्हणतात, जे लोक सुशिक्षीत झाले व त्यांनी उच्चशिक्षण घेतले ते सरकारी नोकरीत शिरले, ऐष आरामाने जीवन घालवू लागले. इतकेच नव्हे तर या अव्वल इंग्रजीत नवशिक्षित पदवीधरांना हिंदी शास्त्र, हिंदी संस्कृती, हिंदी इतिहास, हिंदी चालिरिती, हिंदी धर्म याबद्दल तिरस्कार वाटू लागला. सुशिक्षितांच्या मनात समाजाविषयी उत्तरदायित्व, बांधीलकी, आत्मीयता फारशी राहिली नाही. समाजाच्या सर्वांगीण उन्नतीसाठी हा वर्ग प्रेरक, पोषक, दिशादर्शक राहीला नाही. शिक्षणाबद्दलचा पाझरणीचा सिध्दांत या समाजाला कधीच लागू पडत नाही हे फुले यांनी आपल्या अनुभवाअंगीर बनवलेले मत होते. शुद्रातिशुद्र, स्त्रियांना, शिक्षण दिले तर त्यांना त्यांच्या न्याय हक्काची व गुलामीची जाणीव होऊन ते आपल्याच विरोधात कार्य करतील अशी भीती उच्चवर्णियांना वाटत होती. सर्वसामान्यांना जागरुक करणे हे त्यांना हिताचे वाटले नाही म्हणूनच

त्यांनी शिक्षणप्रसाराचे कार्य मोठ्या प्रमाणात केले नाही. जे समाजबांधव सुशिक्षीत झाले ते ऐषआरामी जीवन जगू लागले. याबाबत ते काही प्रश्न उपस्थित करतात, श्रीमंतांच्या कित्येक मुलांना सुशिक्षीत केले. त्यांनी आपल्या देशबांधवाच्या उद्धाराच्या महान कार्यासाठी कितीसा हातभार लाविला आहे? सर्वसाधारण जनतेच्या स्थितीत फेर पडतील असे कोणते उपक्रम त्यांनी हाती घेतले आहेत? आपल्या अभागी आणि अज्ञानी बांधवांच्या शिक्षणासाठी त्यांनी स्वत:च्या घरी किंवा अन्य शिक्षणवर्ग सुरु केले आहेत काय ? सर्वसामान्य जनतेची उन्नती साधावी आणि वरील औदर्याची देशभक्तीने परतफेड करावी, अशाप्रकारची आस्था आपल्या ठायी आहे, याची थोडीतरी लक्षणे, कोणत्यातरी प्रकारे, त्यांनी दाखविली आहेत काय? मग जनतेच्या नैतीक आणि बौध्दीक कल्याणाची प्रगती साधण्यासाठी वरीष्ठ वर्गीयांची शैक्षणीक पातळी वाढली पाहिजे. असा दावा कशाच्या जोरावर केला जातो? असे प्रश्न उपस्थित करुन त्यांनी कनिष्ठ वर्गीयांमध्ये शिक्षण प्रसार करण्यासाठी त्या त्या जातीचे शिक्षक निर्माण करण्यावर भर दिला.

कनिष्ठ वर्गात शिक्षण प्रसार करण्याचे व त्यांच्यावर योग्य संस्कार करण्याचे प्रमाणिक प्रयत्न स्वत:चे हितसंबंध जोपासणाऱ्या उच्चवर्गीय शिक्षकाकडून होणार नाहीत याची त्यांना जाणीव झाली होती. म्हणूनच ते इंग्रजावर 'अतिशूद्राच्या जातीतील पंतोजी (शिक्षक) तयार करण्याविषयी काही तजविज केली नाही असा आक्षेप घेतात. जेव्हा त्या त्या जातीचे पंतोजी होतील तेंव्हा ते आपल्या जातीच्या मुलास शिकण्याची गोडी लावतील. याबद्दल त्यांच्या मनात संशय नव्हता. कनिष्ठ वर्गातील सुख दु:खाशी समरस होऊन त्या वर्गातील मुलांच्या मनात ज्ञानाबद्दल गोडी निर्माण करणे, जिज्ञासा निर्माण करणे, ही गोष्ट त्यांना सर्वात महत्वाची वाटत होती.

शिक्षक हा समाजाशी बांधिलकी मानणारा, अन्यायाच्या विरोधात लढणारा, गुलामांना त्याच्या हक्कासाठी लढण्यास प्रवृत्त करणारा असावा ही इच्छा होती. त्यांच्या सत्यशोधक चळवळीचा मागासलेल्या जनतेच्या हितसंबंधाचे रक्षण व जागरुक बुध्दिवादी, लढावू, कर्तबगार शिक्षकवर्ग करणे हा होता. शिक्षकी पेशामध्ये अधिक चांगले बु नीतीमान व स्वाभिमानी लोक येण्यासाठी त्यांना f वेतन अधिक असावे असे त्यांचे मत होते. व्यक्ती, व देशाच्या जडणघडणीत शिक्षकांचा मोठा वाटा तेंव्हा तो सुखी समाधानी असेल तरच शिक्षण कार्य सुरळीतपणे व झपाट्याने होईल. परंतू त स्थितीमात्र भयावह होती. शिक्षकांना फारच थो दिले जाई. उदरनिर्वाहाचा अखेरचा पर्याय म इतरत्र अपयशी झाल्यानंतर नाईलाजास्तव शिक्ष पत्करत असत. कोठे जेंव्हा त्यास शहरगावी मिळण्याचे त्राण उरत नाही तेंव्हा ते खेडया पंतोजीच्या चाकऱ्या करुन कशीतरी आपली पोटे ज हे स्पष्ट करुन महात्मा फुले यांनी शिक्षकांचे वाढवून मिळावे, त्यांना देण्यात येणाऱ्या इतर र वाढ करावी, उत्कृष्ट शिक्षकांना उत्तेजनार्थ ख देण्यात यावा असा आग्रह धरला. त्यांच्या मते f प्रशिक्षित असलेच पाहिजेत. तरच प्रभावीपणे प्रसाराचे कार्य होवू शकेल. शिक्षणात संस्कार गुणात्मक विकास साधता येईल.

तत्कालीन अभ्यासक्रम संस्कृत, ज व्याकरण, अंकगणित, पुराण, पोथ्या, इत्यादि देवून दैववाद, अंधश्रध्दा आदींना वाढीस लावणा सखोल ज्ञान देण्याऐवजी अक्षर ओळख करुन अवास्तव भर देणारा होता. त्याबाबत मार्मीकपणे करताना महात्मा फुले म्हणतात, शिक्षणाचे सर्वसाधारण जीवनातील गरजा भागविण्याच्य उपयोगी ठरावे असे व्यावहारिक नाही. कारकू शिक्षक मोठया प्रमाणावर पैदा होण्यास मात्र ते ठरणारे आहे. शिक्षण आणि विद्यार्थी या दोघां लक्ष परीक्षेवर केंद्रित झालेले असते. विद्यार्थ्याल

भावी आयुष्यक्रमात स्वतंत्र जीवन आक्रमिण्यास लायक बनविण्यास उपयोग पडावे, असे व्यावहारिक अंगच अभ्यासक्रमाला नसते. हे लक्षात घेवून त्यांनी व्यावहारीक व उपयुक्तावादी अभ्यासक्रमाचा आग्रह धरला.

यासंदर्भात महात्मा फुले म्हणतात, अभ्यासक्रमात इतर सर्वसधारण विषयाबरोबरच शेतकी आणि आरोग्य यांच्या मूलभुत ज्ञानाचा अंतर्भाव असावा. घिसाडी, लोहार, बढई, सुतार, कढई, चांभार, सोनार, तांबट, साळी, शिंपी वगैरे कारागिरांच्या मुलांकरिता निरनिराळ्या शाळा घालून त्यामध्ये त्या सर्वाच्या कसबाविषयी ज्ञान द्यावे.

समताप्रधान समाजाच्या उभारणीसाठी समाज परिवर्तनाचे एकमेव हुकमी साधन म्हणून त्यांनी आपल्या विचार व जीवन कार्यात शिक्षणाला महत्त्व दिले. निरक्षर अ[illegible]णि निर्धन जनतेमध्ये कायद्याच्या बडग्याशिवाय शिक्षण प्रसार होणार नाही. म्हणून त्यांनी शिक्षण वयाच्या निदान बाराव्या वर्षापर्यंत सक्तीचे करण्यात यावे अशी आग्रही मागणी केली. समाजातील सर्व स्तरातील लोकांना शिक्षण मिळाल्यानंतर समाज जागृत होऊन समता प्रस्थापित होण्यास मदत होईल असे त्यांना मनोमन वाटत होते.

त्याकाळी स्त्री शिक्षणाबाबत समाजमत अनुकूल नव्हते. स्त्रीला शिक्षण दिले तर ती कुमार्गास लागेल, तिला अकाली वैधव्य येईल अशी समजुत होती. अशा परिस्थितीत त्यांनी १८४८ मध्ये मुलींची शाळा सुरु केली. १८५१ मध्ये दुसरी तर १८५२ मध्ये मुलींसाठी तिसरी शाळा सुरु केली. त्यांनी आपल्या स्त्री स्वातंत्र्याच्या वि[illegible]ात स्त्री शिक्षणाला अनन्यसाधारण महत्व दिले. महात्मा फुले यांनी शुद्रातिशुद्र स्त्रीया, शेतकरी व उपेक्षित समाजघटकांना विशेष सवलती सुविधा उपलब्ध करुन द्यावयास हव्यात ही भूमिका घेवून आरक्षणाबाबतचा जो सामाजिक दृष्टिकोण स्पष्ट केला आहे. त्यामुळेच नंतरच्या काळात आरक्षणासाठी अनुकुल पार्श्वभुमी तयार होवू शकली. शूद्रातिशुद्र, स्त्रिया, ग्रामीण जनता यांना विशेष शैक्षणिक सेवासुविधा उपलब्ध करुन द्याव्यात ही त्यांनी मागणी केली. १८८२ मध्ये विलीयम हंटर कमीशनर दिलेल्या निवेदनात महात्मा फुले म्हणतात, प्रचलि शिक्षण पध्दतीत उच्चशिक्षणावर वारेमाप खर्च के जात असून ती फक्त उच्चवर्णियांना सुशिक्षित बनवि सर्वसामान्य लोकांना अज्ञानाच्या आणि दारिद्रयाच्च खातेऱ्यात लोळत ठेवते. उच्चवर्णीयांना शिक्षण दिले त त्यांची व्यक्तिगत पातळी उंचावेल, त्यांच्यात सरकारविष आपुलकीची भावना निर्माण होईल ते अल्पावधीतच शिक्ष प्रसाराला वाहून घेतील व समाजातील सर्वच थरा शिक्षण प्रसार होईल अशी इंग्रज राज्यकर्त्यांची धार होती. परंतु त्यांची ती धारणा फोल ठरली. उच्चवर्णीया सामाजिक उत्तरदायीत्वाचा अभाव होता हे दाखवून देता ते म्हणतात, शेतकन्यास विद्वान करण्याकरि विद्याखात्यातील सकारी कामगारांचे मनातूर खरा कळव नाही कारण आजदिन तागाईत त्यांच्याने शेतकन्यापै एकालासुध्दा कलेक्टरची जागा चालविण्यापुरतीर वि देण्यात आली नाही. हे शासनाच्या लक्षात आणुन देउ महात्मा फुले यांनी शिक्षण विषयक धोरण बदलण्या विनंती केली. यावरुन त्यांचे शैक्षणिक विचार वक किती महत्वपुर्ण होते हे लक्षात येते.

संदर्भ सूची :-

१. कीर धनंजय, मालशे सं. ग. संपा. (१९८०) महात्मा फुले समग्र वाङमय महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई.

२. साळुंके पी. बी. संपा. (१९८२) - महात्मा फु गौरव ग्रंथ, महाराष्ट्र राज्य शिक्षण विभा मुंबई

३. कीर धनंजय (१९६४)- महात्मा फुले जोतिर फुले आमच्या समाजक्रांतीचे जनक, पॉप्यूर प्रकाशन, मुंबई.

४. वैद्य प्रभाकर (१९८२) - महात्मा फुले आ त्यांची परंपरा, लोकवाङमय गृह प्रा. लि. मुंब

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Art And Commerce College Seal JARUD

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

2018-19

Maharashtra Political Science and Public Administration Conference

Reg.No. MAH / 12-83 / Aurangabad F - 985

Volume - 6 No. : 3 Issue - 18 Dec.2018 ISSN No. :2347-9639

UGC Approved Journal UGC No.64299

36 Years

VICHAR MANTHAN

IIJIF Impact Factor 2.283

National Research Journal of Political Science and Public Administration

(Peer Reviewed Journal)

Maharashtratil Sthityantare

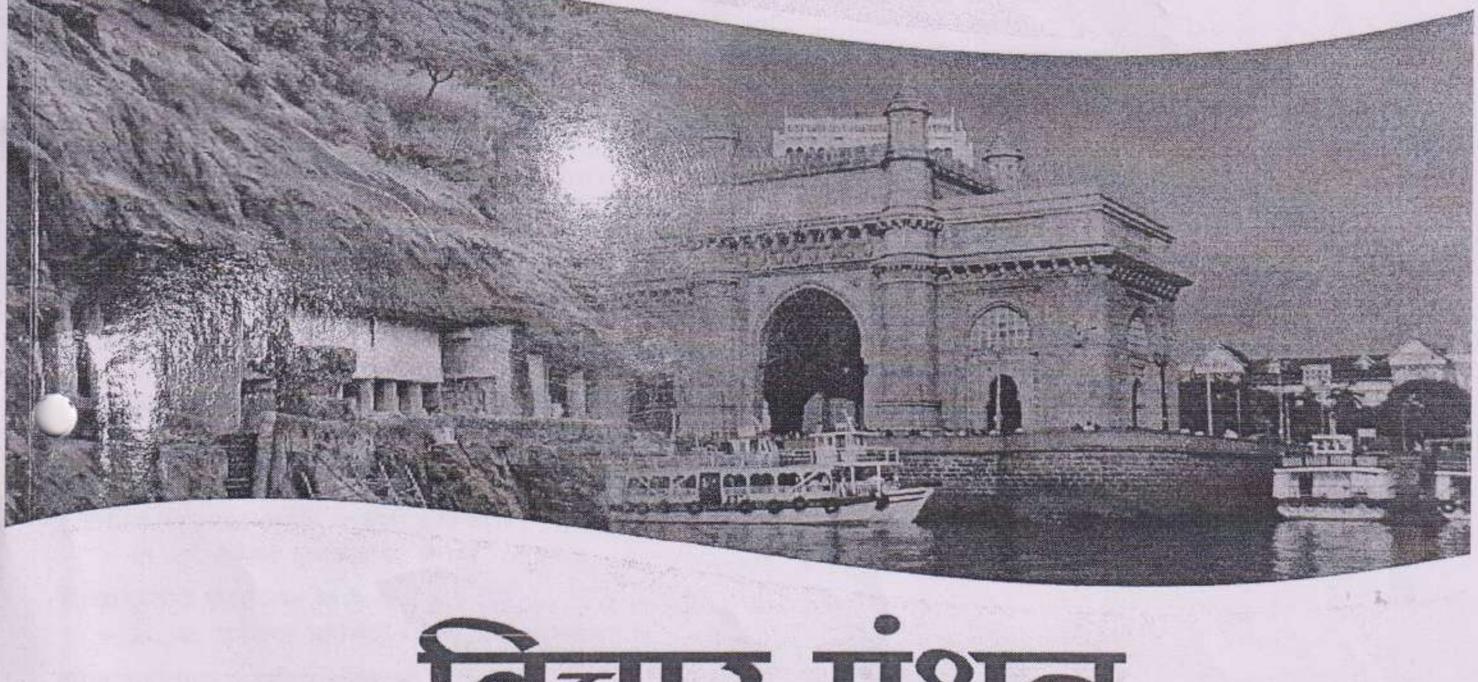

विचार मंथन

महाराष्ट्रातील स्थित्यंतरे

मुख्य संपादक – प्राचार्य डॉ. पी.डी. देवरे

संपादक – डॉ. प्रमोद पवार | डॉ. मनोहर पाटील

अथर्व पब्लिकेशन्स

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Art And Commerce College
Seal

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

* अनुक्रमणिका *

संपादकीय ३
- प्राचार्य डॉ. पी. डी. देवरे

संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ आणि आजचा महाराष्ट्र ७
- डॉ. विनय. प. राऊत, मुंबई

संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ आणि आजचा महाराष्ट्र १०
- प्रा. सुनिल छगनराव पाटील, पारोळा, जि. जळगांव
- प्रा. दिलीप हरसिंग राठोड, पारोळा, जि. जळगांव

महाराष्ट्र निर्मिती : विदर्भाचे प्रश्न १२
- प्रा. डॉ. अनिल रा. कडू, वरुड, जि. अमरावती

महाराष्ट्र निर्मिती : विदर्भाचे प्रश्न व उपाय १६
- प्रा. डॉ. दिलीपसिंह श. निकुंभ, चाळीसगाव, जि. जळगाव

महाराष्ट्र आणि प्रादेशिक असंतुलन २०
- प्रा. डॉ. सुरेंद्र अंबर मोरे, धुळे, जि. धुळे

महाराष्ट्र आणि प्रादेशिक असंतुलन २४
- प्रा. डॉ. प्रशांत विघे, परतवाडा, जि. अमरावती

७३ व्या घटना दुरुस्तीनंतर पंचायतराज व्यवस्थेमधील राजकीय स्थित्यंतराचे चिकित्सक अध्ययन २८
- गणेश शेषराव तावरे, अकोला
- डॉ. जीवन एच. पवार, अकोला

महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागात झालेले स्थित्यंतर ३५
- प्रा. कांतीलाल दाजभाऊ सोनवणे, निजामपूर-जैताणे

शेतकरी आत्महत्या आणि महाराष्ट्रातील कृषी व्यवस्था ३८
- प्रा संजय अ. मराठे, नांदगाव

शेतकरी आत्महत्या व महाराष्ट्रातील कृषीव्यवस्था ४२
- प्रा. डॉ. संजय वामनराव भोळे, शेंदुर्णी

महाराष्ट्राची कृषीव्यवस्था आणि शेतकरी आत्महत्या ४५
- डॉ. शुभांगी एस. माने, म्हैसाळ, ता. मिरज, जि. सांगली
- प्रा. चैतन्य एस. कांबळे, म्हैसाळ, ता. मिरज, जि. सांगली

वैद्यकीय व्यवस्था आणि कंत्राटी कर्मचारी ४८
- प्रा. डॉ. विनोद गायकवाड, शेगांव

महाराष्ट्रातील शैक्षणिक भुमिका ५१
- प्रा. डॉ. हेमलता भावसार, नांदुरा, जि. बुलडाणा

लोकशाहीतील राजकीय नेतृत्वाची भूमिका ५४
- डॉ. जयश्री बोराटणे (मोरे)

महाराष्ट्रातील राजकीय नेतृत्त्वाची स्थित्यंतरे ६२
- प्रा. डॉ. व्ही. एच. भटकर, अमरावती

कामगार चळवळीतील अध्वर्यू : कॉ. श्रीपाद डांगे ६५
- प्रा. संजय पाटील, चोपडा, जि. जळगाव
- डॉ. पी. यू. नेरपगार, साक्री

महाराष्ट्रातील राजकीय नेतृत्त्वाची स्थित्यंतरे

- प्रा. डॉ. व्ही. एच.
विभाग प्रमुख,
श्री शिवाजी कला व वाणिज्य महाविद्यालय,

महाराष्ट्राचा पूर्व इतिहास

पूर्वी महाराष्ट्राच्या भूमीवर भिन्न-भिन्न संस्कृतीची जोपासना होत असल्याचे प्राचीन वाङ्मयात उल्लेख आल्याचे दिसते. विदर्भ, कुंतल, अपरांत, गोपराष्ट्र, मल्लराष्ट्र, पांडूराष्ट्र असे अनेक विभाग असल्याचा त्यात उल्लेख आहे. १९६२ साली विदर्भातील कौंडण्यपूर येथे ऑर्कलॉजी विभागात उत्खननामध्ये ८००० वर्षापूर्वीची जी हाडे, हत्यारे, रेखाटने, रांदळाचे अवशेष, मक्याची निकषी आढळून आली त्यावरून अशी रेखांकने आफ्रिकेत असल्यामुळे तत्कालीन मानवी समाजाचा पाया आफ्रिकेसोबत जोडला गेला. बौद्ध ग्रंथ महावंशमध्ये महारठ्ठ असा उल्लेख आहे. महार व रठ्ठ या दोन टोळ्यांच्या संयोगाने हा उल्लेख असावा असेही मानले जाते. दक्षिणपत अर्थात दंडकारण्यात आर्य-द्रविड यांच्यात जी गाठ पडली त्या संघर्षामधून सांस्कृतिक समन्वय होऊन महाराष्ट्रीय समाज निर्माण झाला असेही संशोधन आहे. अशोकाच्या शिलालेखात 'रठ्ठ' लोकांना राष्ट्रीक म्हटले त्यामधून महाराष्ट्रीक झाल्याचे मत रा. गो. भांडारकर मांडतात. सागर जिल्ह्यातील यरण गावी सेनापती सत्यनाग याने कोरलेल्या स्तंभावरील शिलालेखात त्याने स्वतःला महाराष्ट्र प्रमुख म्हटले आहे.

महाराष्ट्रातील राजकीय सत्तांचा पूर्व इतिहास

- **सातवहन सत्ता :-** इ.स. पूर्व २६५ ते २२५ पर्यंत चार-चाडेचार दशके सातवहन राजवंशाने अखंड सत्ता उपभोगली. यवन, शक, कुशान यांच्या आक्रमणांचे यशस्वी रक्षण केल्यामुळे त्या विजयाचे स्मृतीचिन्ह म्हणून शक कालगणनेला 'शालीवाहन' म्हटले.
- **यादव सत्ता :-** वाकाटक, चालुक्य, राष्ट्रकुट, देवगीरीचे यादव या घराण्यांनी राज्य केले. १३१८ मध्ये यादव सत्ता नष्ट झाली. यादवांच्या पंधराशे वर्षाच्या कालखंडात स्वराज्य व साम्राज्य नांदत होते.
- **मुस्लीम सत्ता :-** १३२६ पासून बहामनी राज्याचे पाच तुकडे होऊन वऱ्हाडात इमादशाही, अहमदनगरची निजामशाही, विजापुरची आदिलशाही, बिदरची बाऊदशाही, गोवलकोंड्याची कुतुबशाही होऊन गेली.
- **हिंदवी स्वराज्य :-** जिजामाता व शहाजीराजेंच्या संकल्पनेतील हिंदवी स्वराज्य १६७४ सालच्या शिवाजी महाराजांच्या राज्याभिषेकाने साकार झाले. आदिलशाही व मोगल सम्राट यांच्याशी एकाचवेळी संघर्ष झाला. त्यावर मात करून मुस्लीम सत्तांना नमवून स्वराज्याची स्थापना झाली.
- **पेशवाई :-** महाराणी ताराबाई व युवराज यांच्यातील वारशाच्या वादातून साताऱ्याच्या गादीवर छत्रपती शाहू आरूढ झाले. पेशवाईच्या उदयानंतर बाजीरावांनी सीमा विस्ताराचे धोरण स्विकारले. नदी ते दिल्लीपर्यंत सीमा विस्तार होत गेला. तर पूर्व मध्ये अहमदाबाद ते बंगालपर्यंत विस्तार अफगाणच्या अटकेपार झेंडा रोवला.
- **ब्रिटिश काळ :-** पानीपत युद्धानंतर प्लासीची लढाई बक्सरची लढाई यातून इंग्रज राज्याची मुहूर्तमेढ १८१८ पासून ब्रिटिश राजवट सुरू झाली. लॉर्ड माउंट एलफिन्स्टन याने भौगोलीक क्षेत्र परिवर्तन केले. डलहौसी याने नकाशात बदल केले. १५ ऑगस्ट १९ ला भारताच्या स्वातंत्र्याची पहाट झाली. पं. जवाहर नेहरूंनी भाषावार प्रांतरचनेला समर्थन दिले.
- **संयुक्त महाराष्ट्र राज्यनिर्मिती :-** स्वतंत्र भारता प्रशासकीय, आर्थिक, सामाजिक सोईसाठी, लोकव्य सुलभ होण्यासाठी भाषावार प्रांतरचना व्हावी हे झाले. १ ऑक्टो. १९३८ ला बॅ. रामराव देशमुख वऱ्हाड प्रांत असेंब्लीमध्ये स्वतंत्र विदर्भाची मागणी विधेयक मांडून ते मंजूर सुद्धा केले होते. स्वतंत्र वि मागणी जोर धरत होती तर दुसरीकडे प्रबोधनकार प्र. के. अत्रे, एस. एम. जोशी, नाना पाटील, ना. ग. श्रीपाद अमृत डांगे ही मंडळी संयुक्त महाराष्ट्राची करीत होते. १९४० मध्ये संयुक्त महाराष्ट्र समिती होऊन तशी मागणी बेळगावी झालेल्या अधिवे करण्यात आली. भाषावार प्रांतरचना होण्याकरिता जी समिती नेमली त्यानुसार परस्परांशी विचार वि करण्यावर भर दिला. त्यामधून अकोला करार झाला. महाराष्ट्र वेगळा प्रांत करून प. महाराष्ट्र व महाविद त्यांची स्वतंत्र विधिमंडळे, मंत्रीमंडळे राहावी. पण महाराष्ट्र ही मागणी अमान्य झाल्यास सर्व मराठी भाषी महाविदर्भाच्या मागणीला पाठींबा दयावा असे ठरले. नागपूर येथे राज्य पुनर्रचना आयोगाची बैठक झाली लोकनायक बापूजी अणे, ब्रिजलाल बियाणी, प्रेमचं अनुपस्थित होते. स्वतंत्र विदर्भ व्हावा ही त्यांची होती. पण बॅ. रामराव देशमुख, गोपाळराव खेडकर महाराष्ट्र व्हावा या मताचे होते. आयोगाची भू परस्परविरोध, जनतेचा असंतोष यामधून काँग्रेसने भाषीक, गुजराती भाषीक व मुंबई महानगर हे त्रीर

सुत्र मांडले. नेहरूंनी मुंबई महानगर केंद्रशासीत प्रदेश व्हावा असे मत मांडले होते परंतु याला सर्वत्र विरोध झाला. अशांतता, दंगे, हिंसाचार, आंदोलने होऊन अनेकजण हुतात्मा झाले. शेवटी गुजराती व मराठी भाषेनुसार गुजरात व महाराष्ट्र हे दोन राज्ये १ मे १९६० रोजी स्थापन झाले.

जाती व त्यांचा राजकारणावरील प्रभाव

भारतीय स्वातंत्र्यानंतर जसा संपूर्ण भारतामध्ये राष्ट्रीय काँग्रेस पक्षावा प्रभाव व सत्ता होती तशीच महाराष्ट्र राज्यामध्येही होती. महाराष्ट्र राज्यात प्रामुख्याने महाराष्ट्र राज्याच्या निर्मितीनंतर मराठ्यांच्या नेतृत्त्वाची पकड निर्माण झाली. महाराष्ट्राच्या राजकारणामध्ये मराठा कुणबी असा उल्लेख प्रामुख्याने होतो. त्यापैकी मराठा म्हणजे उच्च असे मानले जाते पण तरि मराठा, कुणबी ही सरमिसळ झालेली आहे. शिवाजी महाराजांचे लढवैय्ये व वारसा म्हणून मराठा हे श्रेष्ठ तर कुणबी त्यापेक्षा खालील दर्जाचे ठरतात. परंतु तत्कालीन जाती निर्धारणावेळी ज्यांनी मराठा म्हणून नोंदविले ते मराठा. म्हणूनच एकाच कुटुंबातील काही भाऊ मराठा तर काही कुणबी असल्याचे दिसते. त्यामुळे मराठा कुणबी एकच मानल्या जाते. शिवाय क्षेत्रीयत्त्वाची ओढ, व्यवसाय यावरूनही शहान्नवकुळी मराठे, मराठी कुणबी ही ओळख आहे. इतर जाती समुदायाच्या तुलनेत मराठा-कुणबी यांची संख्या ४०% च्या वर आहे. पूर्ण महाराष्ट्रभर ह्या जातीचे कमी-अधिक प्रमाण व अस्तीत्व दिसते. शेती व्यवसायाच्या आधारे माळी, धनगर, बंजारा, वंजारी, तेली ह्या जाती ओळखल्या जातात. फुलशेतीमुळे माळी ही जात मानली जाते पण प. महाराष्ट्र व विदर्भ या ठिकाणच्या माळी समुदाय वेगवेगळा आहे. सांगली, सातारा, पुणे या भागात प्रामुख्याने धनगर जात पशुपालन व त्यामुळे भटक्या जातीत समावेश होतो. भंडारा, चंद्रपूर भागामध्ये तेली जातीची संख्या अधिक दिसते. बंजारा व वंजारी पूर्वी एकच मानले जायचे. १९९३ मध्ये वधवा समितीने त्यांची भिन्नता मांडली व तेव्हापासून त्या दोन जाती ठरल्या. पूर्वी महाराष्ट्र भाषावार नव्हता तर शेजारील प्रांत, राज्यांच्या संपर्कामुळे त्या-त्या भागात त्या-त्या जातींचे अस्तित्व संयुक्त महाराष्ट्रमध्ये आहे. लिंगायत, कोमटी, कोष्टी, भोई ह्या जाती आहेत. अनुसूचित जाती अंतर्गत महार, मातंग, चर्मकार आहेत. अनुसूचित जमातीमध्ये गोंड, भिल्ल, कोकण, वारली, महादेव कोळी डोंगराळ भागात अधिक आहेत. ब्राम्हण जात संपूर्ण महाराष्ट्रभर आढळते. बाळाजी विश्वनाथ पहिले पेशवे झाले व वंशपरंपरेने पेशवेपद ब्राम्हणांकडे राहिले. मराठ्यांच्या सत्ता प्रगतीमुळे मराठा ब्राम्हण संघर्ष झाला. स्वातंत्र्य चळवळ काळात महाराष्ट्रामध्ये ब्रिटिश विरोधी चळवळ मोठी करण्यामध्ये न्या. रानडे, गोखले, टिळक, आगरकर ब्राम्हण नेतृत्त्वाचेच वर्चस्व दिसते. मंडल आयोगाच्या अंमलबजावणीनुसार इतर मागास वर्ग जाती गणल्या गेल्या. त्यामधून बहुजन समाज हा राजकीय गटात मांडण्याची सुरूवात होते. ब्राम्हणेत्तर सर्व जाती बहुजन म्हणून अशी मांडणी केली जाते.

राजकीय नेतृत्त्वाची स्थित्यंतरे

संयुक्त महाराष्ट्र निर्मिती नंतर चळवळीनंतर महाराष्ट्र राज्याचे पहिले मुख्यमंत्री म्हणून यशवंतराव चव्हाण मुख्यमंत्री होऊन मराठा वर्चस्व निर्माण झाले. सर्वात मोठा मराठा समूह महाराष्ट्रात आहे त्यापैकी ज्यांना यशवंतराव चव्हाण नेतृत्त्व नको होते ते आपला स्वतंत्र गट निर्माण करून इंदिरानिष्ठ म्हणून समजत होते. कारण मराठा कार्ड म्हणून यशवंतराव चव्हाण यांचे वर्चस्वाला लगाम लावण्याची केंद्रिय नेतृत्त्वाची भूमिका होती. म्हणूनच यशवंतराव चव्हाण व इंदिरानिष्ठ असे दोन मराठे गट दिसतात. पुढे असाच जातीय आधार घेऊन जाती-समूहांना प्रेरीत करून जातीवादी राजकारण करून सत्ताप्राप्तीचे प्रयत्न होत गेले. उच्च-निच्च, श्रेष्ठ-कनिष्ठ, स्पृश्य- अस्पृश्य अशा भेदांमुळे म. फुले जाती विरोधी चळवळीकडे तर राजर्षी शाहूंनी ब्राम्हणेत्तर चळवळ उभी केली होती. डॉ. आंबेडकर यांनी दलित चळवळ उभारली होती. या प्रबोधन चळवळींचा आधार घेत प्रत्येक जाती-समूहाचे संघटन करून राजकीय फायदा कसा करून घेता येईल या दृष्टीने प्रयत्न झाले आहेत. त्याचाच परिणाम म्हणून यशवंतराव चव्हाण यांना सुद्धा मराठेत्तर जातींना सोबत घेऊन वर्चस्व टिकविणे भाग पडले. त्यांचेच नेतृत्त्व देशातील काँग्रेसच्या पडझडीनंतरही महाराष्ट्रात मात्र सत्ता टिकवून ठेऊ शकले. वसंतराव नाईक यांनी मुख्यमंत्री म्हणून शेती क्षेत्राला चालना दिली. पण उद्योग क्षेत्राचे हित जास्त जपले. परिणामी शेतीक्षेत्राचे महत्त्व कमी झाले. बहुजन समाजात या आधारे सत्ता प्राप्तीसाठी बेरजेचे राजकारण झालेले दिसते. काँग्रेस पक्षांतर्गत होणाऱ्या राजकारणामुळे विरोधी भूमिकेमुळे तिरपुडे, अंतुले, जांबूवंतराव धोटे, शंकरराव चव्हाण यांनाही आपले वर्चस्व निर्माण करण्यासाठी इंदिरा गांधींच्या दलित, शोषीत, पिडीत, गरिबी हटाव धोरणांना समर्थन करून महाराष्ट्रातील मराठेत्तर जातींना जवळ आणणे सोईचे वाटले. पण त्यामधून मराठा काँग्रेस पासून दुरावत जात होता. ती उणीव ओळखून शरद पवार यांनी मराठा नेतृत्त्व म्हणून ओळख निर्माण केली. वसंतदादा पाटील यांनाही विरोध करून आपले स्थान पक्के केले. परंतु इंदिरा निष्ठ, वसंतदादा व शरद पवार हे तीन गट निर्माण झाल्याने शरद पवार, शरद जोशी, बाळासाहेब ठाकरे असे नेतृत्त्व आकारत गेले. प्रादेशीक अस्मीता, मराठी भाषीक, शिवशाही, हिंदूत्व असा विचार घेऊन बाळासाहेब ठाकरे शिवसेना मजबूत करीत होते तर विद्यापीठ नामांतराचा प्रश्न, शेतकरी चळवळींची साथ, शेतकऱ्यांचे प्रश्न, दलितांचे प्रश्न हाताशी घेऊन शरद पवार आपले नेतृत्त्व मजबूत करीत होते. शरद पवार हे नंतर राजीव गांधी समवेत काँग्रेसमध्ये राहिले व महाराष्ट्रात काँग्रेस व शिवसेना असे दोन पक्षाचे नेतृत्त्व प्रभावी राहिले. भारतीय राजकारणात काँग्रेसचा तूल्यबळ म्हणून गणल्या जाणारा भारतीय जनता पक्ष महाराष्ट्रात शिवसेनेचे सोबत राहिला. तर काँग्रेस पक्षाने गरीब, दलित, शोषीत आधार घेऊन मराठेत्तरांचा पाठींबा, मिळविण्याचा प्रयत्न केला. त्यामधून दलित नेतृत्त्व, शेतकरी, आदिवासी, ओ.बी.सी., बंजारा, माळी, तेली, कुणबी नेतृत्त्व आकार घेत गेले. शिवसेनेचा प्रभाव रोखण्यासाठी अशा नेतृत्त्वांना आकार देणे काँग्रेस पक्षाला आवश्यक झाले होते. १९९९ च्या निवडणुकीनंतर विदेशी नेतृत्त्वाच्या मुद्दयावरून शरद पवार कॉंगेस मधून बाहेर पडून राष्ट्रवादी काँग्रेस पक्ष स्थापन केला. त्यांनी त्या माध्यमातून महाराष्ट्रातच नव्हे तर देशात आपले नेतृत्त्व सिद्ध केले. राष्ट्रवादी काँग्रेस पक्षाच्या स्थापनेनंतर लगेच पक्षाचा प्रभाव वाढला. अनेक दिग्गज त्यांच्या सोबतीला आहे. मराठा नेत्यांचा पक्ष म्हणून राष्ट्रवादी काँग्रेसची ओळख झाली. परंतु काँग्रेसमधील नेतृत्त्वाच्या फाटाफुटीमुळे बहुमत

मिळाले नाही. परिणामी काँग्रेस, शेकाप, आर.पी.आय. सोबत घेऊन राष्ट्रवादी काँग्रेस पक्षाला युती करणे भाग पडले. देशाच्या राजकारणामध्ये काँग्रेस पक्षाला ओहोटी लागत गेली. तोच परिणाम म्हणून महाराष्ट्रात शेवसेना-भारतीय जनता पक्ष यांचे वर्चस्व प्रमोद महाजन, गोपीनाथ मुंडेंच्या नेतृत्वात वाढत गेले व तसे सत्तांतर झाले आहे. या काळात सर्वच पक्षांनी इतर जातींना सोबत घेण्याची भूमिका स्विकारलेली दिसते. कारण या काळात केवळ एकाच जातीच्या आधारे सत्ता मिळणे कठीण आहे हे सर्वच पक्ष ओळखून होते. शिवाय आपल्या पक्षात आपली अवहेलना होते ही नाराजी पुढे करून अनेक नेते आपला पक्ष सोडून दुसऱ्या पक्षात सामील होत गेली. शिवसेनेमधून छगन भुजबळ आणि रप[illegible]कन पक्षाची झालेली अनेक छकले ही त्याचीच उदाहरणे आहेत. सर्वच पक्षांनी बिगर मराठा नेतृत्वाला पुढे आणण्यासाठी प्रयत्न केले. गोपीनाथ मुंडे यांना त्याच दृष्टीने भाजप पुढे करीत होता. आर्थिक परिस्थितीच्या आधारे सर्वच घटकातील आर्थिक दृष्टीने गरीब यांचा एक गट होऊ शकतो याचाही आधार घेतलेला दिसतो. त्यामुळे ओबीसी आरक्षण, बहुजन महासंघ निर्मिती, आदिवासी हक्क चळवळी, स्त्रीयांचे हक्क, आरक्षण चळवळी आकार घेत गेल्या. महाराष्ट्राच्या राजकारणामध्ये मराठ्यांचे वर्चस्व, दलित, आदिवासी, माळी, कुणबी अशी पक्षीय समिकरणे यामुळे ब्राम्हण नेतृत्त्वाला वाव नव्हता. ब्राम्हणांनी केंद्रातील शक्तीशाली व दुसरा पक्ष म्हणून ओळख असलेल्या भाजपची साथ देऊन हळूहळू महाराष्ट्राच्या राजकारणात आपले वर्चस्व वाढविण्याचा प्रयत्न केला. त्यासाठी मराठा-कुणबी यांना सोबत घेऊन पक्षाची पाळेमुळे महाराष्ट्रात घट्ट केली. त्याचाच परिणाम म्हणून सन २०१४ च्या निवडणुकीत देशासोबतच महाराष्ट्रात सुद्धा भारतीय जनता पक्षाचे नेतृत्त्व सत्तेवर आले. ब्राम्हण जातीची सोबत, संघाचा पाठींबा, मोदी-शहांची शिस्तबद्ध बांधणी प्रचार यामधून केंद्रात पूर्ण बहुमत व महाराष्ट्रात सर्वात मोठा पक्ष म्हणून स्थान मिळाले. निवडणुकीपूर्वीच ब्राम्हण व तडफदार, अभ्यासू नेतृत्त्व म्हणून देवेंद्र फडणवीस यांना पुढे करण्यात आले. स्व. बाळासाहेब ठाकरे यांच्या स्वर्गवासानंतर उद्धव ठाकरे यांचेकडे शिवसेनेचे नेतृत्त्व आले खरे पण पुर्वीच नेतृत्त्वाच्या मुद्दयावरून राज ठाकरे यांचा शिवसेनेशी झालेला काडीमोड, नारायण राणेंची नाराजी व पक्ष त्याग, छगन भुजबळांचे मा[illegible] नेतृत्त्व याचा परिणाम म्हणून शिवसेना नेतृत्त्वामध्ये माघारली. एक[illegible] खडसे यांची नाराजी, गोपीनाथ मुंढेंचा प्रभाव म्हणून पंकजा मुंढेंचे नेतृ[illegible] राष्ट्रवादी अंतर्गत अजीतदादा पवार, सुप्रिया सुळे यांच्याशिवाय धनं[illegible] मुंडे, जयंत पाटील, काँग्रेस अंतर्गत विलासराव देशमुख नंतर अ[illegible] चव्हाण यांचे नेतृत्त्व पुढे आले. परंतु काँग्रेस पक्षामध्ये अंतर्गत गटा[illegible] प्रभाव असल्याने नव्याने प्रभावी नेतृत्त्व पुढे येऊ शकले नाही. विला[illegible] देशमुख, गोपीनाथ मुंडे, आर. आर. पाटील यांच्या अकाली जा[illegible] महाराष्ट्रातील नेतृत्वात मोठी पोकळी निर्माण झाली होती. सध्या नि[illegible] गडकरी, धनंजय मुंडे, सुप्रिया सुळे, अजित पवार हे नेतृत्त्व प्रभावी [illegible] भविष्यात २०१९ मध्ये होऊ घातलेल्या लोकसभा व राज्य विधान[illegible] निवडणुकीमध्ये भाजप विरूद्ध सर्व विरोधी पक्ष असा महाप्रयोग कर[illegible] प्रयत्न होताना दिसतात. परिणाम म्हणून काँग्रेसचा विरोध करणे इतर टाळतांना दिसतात. सोबतच दलित, आदिवासी, शेतकरी, काम[illegible] व्यापारी यांचेही नेतृत्त्व ओळखून त्यांनाही पुढे करण्याचा प्रयत्न हो[illegible] दिसत आहे. त्यासाठी महाराष्ट्राच्या राजकारणामध्ये आजही शरद[illegible] यांचे नेतृत्त्व टिकून आहे. सर्व जातीय जनता सुद्धा त्या नेतृत्त्व अपेक्षा ठेऊन असल्याचे चित्र आहे.

संदर्भ

१. महाराष्ट्र, निराली प्रकाशन पुणे, सवदी ए. बी.
२. महाराष्ट्र प्रशासन - विद्याबुक्स औरंगाबाद - डॉ. नंदकुमा[illegible]
३. असा हा महाराष्ट्र - के. सागर.
४. महाराष्ट्राचे राजकारण व राजकीय प्रक्रियेचे स्थानिक [illegible] सुहास पळशीकर.
५. महाराष्ट्र २०११ - संतोष दास्ताने.
६. प्रबोधन प्रकाशन ज्योती.
७. चालू घडामोडी.
८. महाराष्ट्रातील सत्तांतरे, दोन अस्वस्थ दशके : राजेंद्र व्होर पळशीकर.
९. आधुनिक महाराष्ट्राचे राजकारण - व. मं. सिरसीकर.
१०. समकालीन भारतीय राजकारण - सुहास पळशीकर.

•••

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Art And Commerce College Seal JARUD

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

2018-19

ISSN 2454-7409
Vol. 4 Issue 1 Jan. 2019

वर्ष चौथे अंक पहिला जानेवारी २०१९

Peer Reviewed Annual National
Research Journal in Marathi As Per UGC Guidelines
URL: http://www.indiramahavidyalaya.com/pdf_show.php?unum=97

मराठी प्राध्यापक संशोधन पत्रिका

मराठी भाषा, संस्कृती व अस्मिता जोपासणारे
मराठी विषयाचे प्राध्यापक, संशोधक आणि अभ्यासक यांच्या
संशोधनकार्याला चालना देणारे वार्षिक

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Art And Commerce College
Seal
JARUD

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta Warud, Dist. Amravati

ISSN 2454-7409

डॉ. भाऊ मांडवकर संशोधन केंद्र आणि
संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ मराठी प्राध्यापक परिषद
यांचा संयुक्त उपक्रम

मराठी प्राध्यापक संशोधन पत्रिका

Peer Reviewed Annual National Research Journal As Per UGC Guidelines
VOL 4 ISSUE 1
वर्ष चौथे, अंक पहिला, जानेवारी २०१९
URL: http://www.indiramahavidyalaya.com/pdf_show.php?unum=97

मुख्य संपादक
डॉ. पवन मांडवकर
संस्थापक अध्यक्ष, डॉ. भाऊ मांडवकर संशोधन केंद्र
अध्यक्ष, सं.गा.बा. अमरावती विद्यापीठ मराठी प्राध्यापक परिषद
प्राचार्य, इंदिरा महाविद्यालय, कळंब

प्रकाशक
प्रा.डॉ.सौ. वीरा मांडवकर
संचालक, डॉ. भाऊ मांडवकर संशोधन केंद्र
इंदिरा महाविद्यालय, कळंब, जि. यवतमाळ ४४५४०१

मुद्रक
सेवा प्रकाशन
विजय कॉलनी, रुक्मिणी नगर, अमरावती ४४४६०६

मुखपृष्ठ
डॉ. पवन मांडवकर

Communication
Dr. Bhau Mandavkar Research Centre
Indira Mahavidyalaya, kalamb, Dist. Yavatmal, Maharashtra 445 401
e mail – **marathipradhyapak@gmail.com**
Alternate mail id – **imvkalamb@yahoo.co.in**
Tele. 07201-226170, 226147, 226129 Mob. 9422867658. 9403014885
Website: www.indiramahavidyalaya.com

जानेवारी, २०१९

10. Tables & figures should be cited in the text in consecutive numerical order. Each figure should have concise and informative caption.
11. Maximum limit is 2500 words or 5 pages. Abstract should be up to 150 words followed by 4-5 key words. Paper less than 3 pages or without references will not be accepted.
12. Authors have to send research paper by e mail at: **marathipradhyapak@gmail.com**
11. Editorial Board's Decision will be final.
13. The copyright of all accepted papers will vest with **Research Journal of India.**
14. International Guidelines and UGC Guidelines for writing of research paper are to be strictly followed.
15. Date of Publishing is 1st October each year and papers will be accepted up to 1st September.

Subscription for one year and single issue price for individual, institutional Rs. 500/- to be deposited in A/c No. – 60175373000 of Bank of Maharashtra, Azad Maidan Road, Yavatmal, IFSC code - MAHB0000047 in favour of Director, Dr. Bhau Mandavkar Research Centre.

❖❖❖

अनुक्रमणिका

१	लग्नासाठी कफल्लक का व्हावे?	प्रा. प्रल्हाद दत्तराव भोपे	५
२	महेश केळुसकर यांची अखंड निद्रानाशाची कविता	डॉ. मधु सुरेश सावंत	८
३	स्त्रीची वास्तविकता	डॉ. विजया राऊत	१२
४	बाबाराव मुसळे यांच्या कथेतील स्त्रीचित्रण	डॉ. शरद देवराव उमाटे	१५
५	'कर्णपर्व' कर्णाच्या जीवननाट्याचा शोध घेणारी कादंबरी	प्रा.डॉ. विनोद राठोड	२०
६	पटकथा लेखन प्रक्रिया	श्री.सुरेश विठ्ठल मेहेर	२५
७	लोकमान्य टिळकांच्या विचारसरणीचा मराठी साहित्यावर प्रभाव	डॉ. बालाजी व्ही. डिगोळे	२८
८	मराठी एकांकिका : एक दृष्टीक्षेप	प्रा. प्रकाश भरणे	३१
९	कवी विठ्ठल वाघ यांच्या कवितेतील कृषी संस्कृतीचे दर्शन	प्रा.डॉ. श्याम मु. जाधव	३५
१०	संत बहिणाबाई	प्रा.डॉ. व्यंकटेश पोटफोडे	३८
११	सतीश तराळांचे कथाविश्व	डॉ. वर्षा चिखले	४२
१२	कृषिविषयक ओवीगीतांमधून अभिव्यक्त होणारे स्त्रीमन	डॉ. अलका गायकवाड	४५
१३	१९९० नंतरच्या नवकवींची ग्रमीण कविता	प्रा. डॉ. अतुल चौरे	४९
१४	संत तुकारामांचा सामाजिक कार्यात्मक दृष्टिकोन	प्रा. विलास गांजरे	५४
१५	नंव्वदोत्तरी कवितेतील सद्ययुगीन वास्तव : एक शोध प्रतिमा आणि प्रतिकांच्या अनुषंगाने	प्रा.डॉ. शोभा रोकडे	५८
१६	ग्रामीण भागातील विद्यार्थी व भाषाविषयाच्या अध्यापनातील समस्या	प्रा.रा.तु. आदे	६३
१७	गझलसम्राट सुरेश भट	प्रा.डॉ. वीरा मांडवकर	६६
१८	देशीवाद : प्रेरणा, स्वरूप आणि वैशिष्ट्ये	डॉ. पवन मांडवकर	७२
१९	मथुरा लभाण बोलीतील 'प्रभाती गीते' : एक आकलन	प्रा.डॉ. भगवान साबळे	७६
२०	स्त्रीवादी साहित्य	डॉ. राखी मं. जाधव	८०
२१	वृत्तपत्रीय मथळ्यांची भाषा–एक चिकित्सा	डॉ. संजय पाटील	८४

कवी विठ्ठल वाघ यांच्या कवितेतील कृषी संस्कृतीचे दर्शन

प्रा.डॉ. श्याम मु. जाधव
सहयोगी प्राध्यापक तथा मराठी विभाग प्रमुख
कला, वाणिज्य महाविद्यालय, जरूड
भ्रमणध्वनी ९१५८७०१९८७, इ मेल shyamjadhao3@gmail.com

वैदर्भीय कवी विठ्ठल वाघ यांची कविता पारंपरिक कवितेपेक्षा अत्यंत वेगळी अन आधुनिक परिस्थितीवर आधारलेली आहे. बहिणाबाईच्या कवितेनंतर जी प्रादेशिक प्रतीके निर्माण झालीत ती विठ्ठल वाघांच्या कवितेतून आढळून येते. हेच विशेष इथे लक्षात घ्यावे लागते. त्यांच्या कवितेत लोकगीताचे यर्थार्थ (जीवनसत्त्वाचे) आकर्षण, आदिम जीवन धारणाचे आणि लोकमानसांचे मनोज्ञ दर्शन ग्रामीण बोलीतील कवितेने घडविले आहे. वऱ्हाडी भाषेचे अंतःकरण ते खुल्या दिलाने गाऊ लागलेत. शेतकऱ्याच्या जीवनावरची सर्वच स्थरांतील चित्रे विठ्ठल वाघांच्या कवितेतून, स्वाभाविक बोलीतून सहजपणे सजग झालेली आपणांस दिसून येतात. हे मातीचं सांगणं आहे. त्यातील अणूरेणूतून सच्चेपणे प्रगट होतो. लोकगीत व लोकगायक यांना सांधणारी त्यांची कविता आहे. सामान्य शेतकऱ्यांच्या जीवनातील सामाजिक वास्तवाचे भान कवितेने राखलेले आहे. ग्रामीण जीवनाचे वास्तुनिष्ठ दर्शनही घडविले आहे. त्यांच्या कवितेतून त्यांची प्रखर सामाजिक जाणिवांची, कृषीविषयक संवेदनाची आणि राजकीय भाष्यांची कविता संख्यात्मक आणि गुणात्मकदृष्ट्या अतिशय मोठी आहे. सौदर्यानुभव आणि दुःखाच्या जाणिवांचे सम्यक आकलन या दोन सामर्थ्यांचा पट त्यांच्या कवितेने पेलला आहे. कृषी संस्कृतीचे रसज्ञ दर्शन भावेत्कटरीतीने विठठल वाघ यांच्या कवितेतून घडते. भांडवली अर्थव्यवस्थेत सामान्य शेतकरी कसा भरडला जातो –

"पास लाऊन कुणाचा चाले वखर
ढेकल्यावाणी आम्ही होतो चुरचुर"

अशी अवस्था शेतकऱ्यांची आहे. काळ्या मातीत जन्मलेला अन त्याच काळ्या मातीत वर्षोगणती सतत मेहनत करणाऱ्या शेतकऱ्याच्या जीवनात गरिबीचा अंधकार अन अज्ञानाचं साम्राज्य अजून संपलेलं नाही.

"आम्ही जन्मलो मातीत, किती होणार गा माती
खापऱ्यांच्या दिव्यामंधी कधी पेटणार वाती।"

शेतातील कृषी उत्पादन घेऊनही अंगभर वस्त्र अन् पोटभर भाकर त्याला मिळत नाही. अशा वेळी पोटातील आग अंगभर होते अन् अणकुचिदार फलकट डोळ्यासमोर येतात. क्रान्तीची भावना उफाळून येते. म्हणून कवी म्हणतात,

"कोण सांगावं तिले रगत लागणार किती।"

शेतकऱ्यांचे राज्य कधी येईल. त्यासाठी शेतकऱ्यांना आपल्या रक्ताचे किती बलिदान करावे लागेल हे त्याला कळून येत नाही. म्हणून समग्र शेतकरी क्रान्तीशिवाय परिवर्तन होणे शक्य नाही हे ते आवर्जून सांगतात. त्यासाठी माणसांतील माणूसपण जागे होणे हे अत्यंत आवश्यक आहे. परंतु आज माणसांचे माणूसपणच हरवलेले आहे म्हणून आजच्या माणसाविषयी अवगुणासंबंधी विठ्ठल वाघ म्हणतात,

"बोरी बाभुईचा काटा असा वाढला माणूस
मानुस्कीचा ना दाणा कानी पडलं काणूस"

त्यांच्या अंतःकरणांत माणसाविषयीचा जिव्हाळा उरला नाही. रानांतील विहीर जशी कोरडी व्हावी तसं माणसांचं अंतःकरण झालं आहे. त्याने माणूस होण्याचा कधी प्रयत्नच केला नाही.

"याच मन वारूयाचं उदयीन पोखरलं
फनकटीच आखंर जल्मात ना वखरलं"

पुढे तो त्या माणसाविषयी म्हणतात की,

"यांच्या आंगा आंगावर उभे साणकीचे काटे
पापन्याईच्या केसात बन चिलाटीच दाटे"

असे माणसांच रूप पाहून वागणं वाहून आभाळलाही दुःख होतं.

"याच्यासाठी अभायही लळे ढगाच्या डोयानं
उरं धरनीच फाटे याचे अगून पाहून"

आजचा माणूस कसा बदलता झाला हयाविषयी बोलतांना अतिव दु:खाने कवी म्हणतात.

"कसा झाला हा मानूस कळू निंबाचा रे पाला
येल काकळीचा होता बार कारल्यांचा आला"

अशा ओळींतून कवीच्या वेदना ठसठसताना जाणवते. त्यांची 'म्हैस' कविता खेड्यातल्या आजच्या अनेक समस्यांचे प्रतिनिधित्व करते. आजचे खेडे बदलले आहेत. कवी विठ्ठल वाघ यांनी आपल्या कवितेतून स्त्रियांच्यावरील अन्यायाला त्यांनी वाचा फोडली आहे. राजकर्त्यांवरील बेभरवसा नामर्दपणा, कोणावर निष्ठा ठेवावा असा निष्ठावान माणसाचा अभाव याचे विदारक चित्र विठ्ठल वाघ यांनी कवितेतून स्पष्ट केले आहे.

कवी विठ्ठल वाघ यांची कविता ग्रामीण जीवन अभिव्यक्त करण्यांत यशस्वी झाली आहे. 'साय' आणि 'काया मातीत' या संग्रहातील कविता विनोद अथवा चमत्कृतीपासून अलिप्त असून हळूवारपणे ग्रामीण जीवनांचा प्रत्यय घडविते. प्रेम आणि ग्रामीण निसर्गात त्यांची कविता रमलेली असली तरी त्यांची कविता 'तिफन' मात्र लोकप्रिय आहे.

"काया मातीत मातीत तिफन चालते, तिफन चालते
ईज नाचते थयथय, ढग ढोल वाजवते
तिफन चालते
नंदी बैलाच्या जोडीले सदाशीव हकालते
वटी बांधून पोटाले पारावती उनारते
वटी पोटाले टांगते त्यात तातुले ळळते
त्यात तातुंल ळळते ढग बरसते
तिफन चालते"

त्याच पमाणे त्यांच्या 'खळवायी' या कवितामध्ये शेतकऱ्यांचा अत्यंत भेदक प्रश्न उभा केला आहे.

"खंडीनं पळती जवारीचा रासा
अंगाले झोंबते जीवघेणा भूसा
वर्सातून पोया काय त्या गोळी?
मरमर मरा दिवस न रांत
मातीतला जीव जानार मातीत
काय म्हणाव ही रीतभात झाली?"

असं मातीविषयीचं, शेताविषयीचं त्यांचं प्रेमच अपारतेच आहे. त्याच शेतच हेच त्यांच तीर्थ आहे. पंढरपूर आहे.

"अखांळीले जारे तुम्ही माहावावर पंढरी
हल्ले भळाच्या पानांत झेंडी इठोबांची खरी"

कवी विठ्ठल वाघ म्हणतात की चंद्रभागेची आंघोळ माझ्या नशिबांत नाही अशी त्यांची आस्था आहे. पण ते म्हणतात की एकवेळा कां रूक्मीनी मोटेखाली जर आंघोळीला बसली तर तिला चंद्रभागेची आंघोळ आवडणार नाही. त्यांच्या मातीचं मोठेपण किती मोठं आहे हे सांगतांना म्हणतात की,

"अशी कायी माती माही साता जलमाची माय
तुका तसा पांडुरंग रंगवून घे कपाय"

आभाळ बरसत नाही त्यामुळे शेतकरी हवालदिल झाला आहे. त्याला त्याची चिंता आहे.

"ढग आले, गरजले, कोन्या सटवाईले बुजावले
चज वाद्यावानाचे आले तसेच पलटले"

आभाळावर त्यांची सारी भिस्त आहे. शेती पिकावी, चांगला कापूस पिकावा कारण पैसा देणार पिक आहे. परंतू कापूस वेचताना,

"पऱ्हाटीच्या नख्खीतून । आला कापूस फुलून
पाची बोटावर किस्न। लोनी राहीला झेलून"

त्यांच्या खळवायी या कवितेत शेवटी कान्तीची भाषाच चांगल्याप्रकारे दिसून येते.

"कोनं जाने कधी फुटनार वाचा
वेदात येतील नव्या नव्या ऋचा
त्याचसाठी शाई रगताची लाल....."

वऱ्हाडी बोलीमध्ये काव्यरचना करणाऱ्या कवी विठ्ठल वाघ यांच्या कवितेतून निसर्ग ग्रामजीवन अधिक वास्तव स्वरूपात चित्रित होते. त्यांच्या कवितेला लोकगीताची लय लाभलेली आहे. लोकसाहित्याचा अभिजात संस्कार प्राप्त असलेली त्यांची कविता लोकसमूहाचे आकलन मांडण्याचा यशस्वी प्रयत्न करते. कवी विठ्ठल वाघ यांची कविता खरे माणसाची कविता आहे. त्यांच्या कवितेतून शेतीच्या ग्रामीण समस्यांचे वास्तवाचे प्रगटीकरण करणारी आहे. साहेबराव पाटील ही कवी विठ्ठल वाघ यांची महत्वाची कविता आहे. या कवितेतून आत्महत्याग्रस्त शेतकऱ्यांच्या दुःखाचे भाव प्रगट करणारी ही कविता आहे. या कवितेतृन शिकलेल्या मित्राने आपल्या मृत शेतकऱ्यांशी अपराधी भावनेने केलेला संवाद या कवितेतून आहे. शिकल्यामुळे व शेती करण्यामुळे दोघात पडलेल्या अंतराची जाणीव आहे. विहिरीचे आटणे, दुष्काळ आणि पाऊस पाण्यापासून निराश झालेला शेतकरी शेतात रगत ओकून हाताशी काहीही येत नाही तेव्हा ईख पचवून तो आत्महत्या करतो. परंतु "भारत हा कृषिप्रधान देश आहे, कृषि तुहया जीनगानीची एकमेव खुशी, वंदे मातरम, सुजलाम सुफलाम, मलयज शितलाम अशी असतानाही साहेबराव पाटील असं काहून होत असीन, काहून माहे हात मलेच वाघाच्या पंजावानी दिसत असतीन?'' अशी ही शेतक–याची दिनवानी अवस्था कवी विठ्ठल वाघ यांनी साहेबराव पाटील या कवितेतून मांडली आहे. कवी एवढ्यावरच थांबत नाही तर, शेतकऱ्याला आव्हान करतात की,

"आता कापूसजवारी पेरसान त लेकहो हराममौतीन मरसान
आता पेरा तासातासान लोखंडी दगळी गोटे
चारी मेरीन बाभुईचे खमंग काटे......"

अशाप्रकारे कवी विठ्ठल वाघ यांच्या कवितेतून ग्रामीण शेतकऱ्यांच्या कृषीविषयक समस्यांचे प्रगटीकरण आपल्या कवितेतून केले आहे.

❖❖❖

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Art And Commerce College JARUD Seal

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

VI 2018-19

डॉ. प्रा. श्याम मु. जाधव

www.bhavmala.com ISSN2395-0366

भावमाला

वर्ष-५ वे, अंक-१९, ऑक्टोंबर-नोव्हेंबर-डिसेंबर २०१८

• संपादक - प्रा.डॉ. प्रल्हाद वावरे •

दिवाळी विशेषांक

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Art And Commerce College
Seal
JARUD

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta Warud, Dist. Amravati

ISSN2395-0366

वर्ष - ५ वे
ऑक्टोंबर-नोव्हेंबर-डिसेंबर २०१८

अंक मूल्य - ५०/-
वार्षिक वर्गणी - २०० रू.

* कला,साहित्य, भाषा, समाज, संस्कृती, संवर्धनाचे विचारपीठ *

भावमाला

• मुख्य संपादक •

प्रा.डॉ. प्रल्हाद वावरे

Email : wawre123_66@rediffimail.com

www.bhavmala.com

मुद्रण : निलेश प्रिंटर्स, आठवडी बाजार, पुसद, जि. यवतमाळ

प्रकाशक : अंजनी पब्लिकेशन, श्रीरामपूर, पुसद, जि. यवतमाळ

अक्षर जुळवणी व मांडणी : प्रा.डॉ. प्रल्हाद वावरे, पुसद

संपादकीय पत्र व्यवहार : प्रा.डॉ. प्रल्हाद वावरे, संपादक, भावमाला.

'प्रथमेश', २८/२९ ग्रीनपार्कनं. १, श्रीरामपूर, पुसद, जि. यवतमाळ ४४५२१५

संवाद संपर्क : ९४२१७७१७३३, ८८३०३२४१०९

अंतरंग

- **शोध निबंध-**
  - १) संत साहित्यातील भक्तीरस – डॉ. शिवप्रसाद वायाळ
  - २) मराठी संतांचे सामाजिक कार्य – डॉ. श्याम जाधव
  - ३) संतांचे कार्य – डॉ. सुनंदा रेवसे
  - ४) संत साहित्यातील उपेक्षितांचा प्रतिनिधी 'चोखामेळा' – डॉ. प्रल्हाद वावरे
- **परिक्षणे -**
  - १) 'दंगल आणि इतर कविता' चिंतनशील मनांचा परिवर्तनवादी आविष्कार – पंडित कांबळे
  - २) काळीजकळा जपणारी संवेदनशील कविता 'वनहरिणी' – प्रशांत ढोले
  - ३) बालकांना आणि पालकांना भावणारे अशोक लोटणकरांचे बालसाहित्य – प्रा. महेश मोरे
  - ४) 'आई, भूक आणि इतर कविता'–वेदनांचा आविष्कार – डॉ. प्रल्हाद वावरे
- **कथा-**
  - १) आतला दंश – डॉ. विजय जाधव
  - २) भूक – संतोषकुमार उईके
- **कविता-**
  - १) डिजिटल इंडिया – शीलवंत वाढवे
  - २) तैव्हा – केशव वसेकर
  - ३) पान्हा फुटू दे – अय्युब पठाण लोहगावकर
  - ४) या पाखरांनो परत या – प्रा. अशोक सारडा
  - ५) देहभार – शांताराम हिवराळे
  - ६) मनाचे विचार – राजेश चौरपगार
  - ७) कईता – माणिक राऊत
  - ८) दगडाच्या डोयातून झरतो पाऊस – मधुकर तरोळे
  - ९) मी माझी – डॉ. लताताई थोरात
  - १०) ती आहे म्हणून – प्रा. सुनिल तोरणे
  - ११) शोध – संध्या पाथरे
  - १२) सुख – प्रशांत ढोले
  - १३) अशी असावी कविता – बाबू फिलिप डिसोजा
  - १४) लेखणी शोधत राहते – गणेश मरकड

हा अंक प्रकाशक, मालक प्रा.डॉ. प्रल्हाद वावरे यांनी निलेश प्रिन्टर्स, आठवडी बाजार, पुसद येथे छापून ग्रीन पार्क क्र. १ येथे खाजगी वितरणासाठी प्रकाशीत केला. या त्रैमासिकातील लेखकांनी लिहिलेल्या मतांशी संपादक, मुद्रक, प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही. सर्व वादविवाद पुसद न्यायालयाअंतर्गत राहील.

ISSN2395-0366

मराठी संतांचे सामाजिक कार्य

-प्रा.डॉ.श्याम मु. जाधव, जरूड

महाराष्ट्राच्या पवित्र भूमीने, आजवर या राज्याला पर्यायाने देशाला, संतांच्या रूपाने अनेक दिव्यातिभव्य संतपुरूष रत्नांची देणगी देऊन समाजावर एक प्रकारे ऋणच निर्माण केले आहे. या संतांच्या ठिकाणी असलेली अवर्णनीय भगवद्भक्ती,उदात्त, व पवित्र आचरण, समाजोद्धाराची निर्व्याज, निर्लेभ भूमिका आणि वैचारिकतेला नैतीकतेचे अधिष्ठाण या लोकोत्तर गुणांनी ते समाजाचे पारमार्थी मार्गदर्शक तर झालेच, त्याबरोबर व्यवहारी जीवनातही आदर्श बनले.

तेराव्या शतकात ज्ञानेश्वरांनी 'भावर्थदिपीका' ही गीताटिका लिहिली तेव्हापासून थेट सोळाव्या शतकातील रामदास स्वामींच्या दासबोधादी साहित्यापर्यंत विठ्ठल भक्तीच्या परंपरेत निर्माण झालेल्या संतांनी जे साहित्य निर्माण केले त्या साहित्याला मुख्यत्वे 'संतसाहित्य' म्हणून संबोधले जाते. महाराष्ट्रामध्ये ज्या काळी ज्या वेळी जी धार्मिक, सामाजिक आणि त्या भाषीक बदल झालेत त्यावेळी समाजाला स्थैर्य व बळकटी आणण्याचा प्रयत्न आपपल्या साहित्याद्वारे केला आहे.

''वारकरी संताची भूमिका मुख्यत्वे ज्ञानेश्वर, एकनाथ, रामदास यांची धर्मसुधारकाची राहिली आहे. परंतु नामदेव, तुकाराम, चोखामेळा, गोराकुंभार, सावता माळी, नरहरी सोनार आदींनी धर्म सुधारणे बरोबरच सामाजिक विषमतेविरूद्धची प्रतिक्रियाही व्यक्त केली.'' धर्मग्लानीची ही प्रत्येक संतांच्या कालखंडात अनिवार्यपणे येत होती. या धर्मसंकटातून समाजाला मुक्त करून भक्तीच्या मळ्यात समाजाला आणून मनशुद्धी व आत्मशुद्धीची चळवळ राबवून समाजाला सदाचरण आणि नीतीची शिकवण देण्याचा प्रयत्न संतांनी आपल्या साहित्यातून केला आहे.

संत ज्ञानेश्वरांनी ज्या भागवत धर्ममंदीराचा पाया घातला त्याचा प्रचार आणि प्रसार त्यांच्या हयातीत आणि पश्चातही भागवतधर्माची ध्वजा थेट पंजाबपर्यंत 'नाचू किर्तनाचे रंगी । ज्ञानदिप लावू जगीं ।।' या लोकोद्धाराच्या कळकळीने संत नामदेवांनी समाजजागृतीचे कार्य अनेक वर्षे करीत राहिले. संत नामदेवांनी नास्मरण आणि कीर्तन ही दोन माध्यमे समाज उद्धारासाठी, प्रसार व प्रचारासाठी वापरून लोकप्रिय केली. लोकांमध्ये रूजलेली, त्यांना जवळची वाटणारी कीर्तनाची गोंडी वाढवणारे अभंग मोठ्या प्रमाणात रचले. लोकभाषेचा आधार घेवून अधिक सोपे आणि रसाळ बनविले त्यामुळे पाहता

पाहता लोकांच्या तोंडी घोळू लागले.

संत नामदेवांच्या नंतर महारष्ट्रात तमोगुण निर्माण झाला होता. मराठी माणसांच्या आचार विचारात तसेच संस्कारावरही इंग्रजांचा पगडा होता. 'मुर्ती ऐवजी पादूकांची पुजा' याचा स्विकार बहामणी काळात वाढला होता. त्यावेळी होणारे समाजाचे पतन थांबविले आणि समाजातील प्रत्येक थरापर्यंत कर्मसन्यास म्हणजे भक्तिमार्ग नव्हे हे सांगून समाजाला कर्मपरायण करण्याचा प्रयत्न केला.

संत एकनाथांनी अनेकविध प्रकारच्या साहित्यातून समाजातील विविध व्यवसाय करणारी माणसे पाहिली, सामान्य स्त्री पुरूषांचे आयुष्य जवळून पाहिले. सभोवतालचे जीवन व्यवहारातून एकनाथांनी अनेक प्रसंगावर पारमार्थिक रूपके सामान्य माणसांपर्यंत पोहोचविण्याचा उत्तम मार्ग निवडला त्यामुळे एकनाथांचे भारूडे, गौळण इ. प्रकार आजही लोकप्रिय आहेत. 'महाराष्ट्रात लोकजागृतीची दुसरी प्रभावी लाट सोळाव्या, सतराव्या शतकात उसळली. संत एकनाथ हेच या सांस्कृतीक पुनरूत्थानाचे सर्वश्रेष्ठ प्रतिनिधी होत.' संत एकनाथांनी मराठी भाषेचा आग्रह धरला. मराठी मध्ये प्रतिष्ठीत अशा समाजातील वर्गाला पुन्हा मराठीकडे त्यांनी वळविले-'संस्कृत भाषा देवाने केली, तर मराठीसारखी देशी भाषा काय चोरांनी निर्माण केली आहे का? तर तीही देवानेच केली आहे. असा प्रश्न संस्कृतच्या अभिमानी लोकांना त्यांनी रोखठोकपणे केला आहे. एकनाथांनी भाषेमध्ये गांभीर्य, मोठा डौल, प्रौढपणा, विपूलता आणली. एकनाथांनी वीररस, करूणरस, अशा अनेक रसांचा अनुभव वाचकांना आपल्या लहान मोठी अध्यात्मिक प्रकरणे, भाष्ये, भारूडे, गौळणी, अभंग आरत्या वाड्.मयातून करून दिले आहे. भागवत धर्माच्या मंदिराचा कळस म्हणून ज्यांचा संत बहिणाबाईं यांनी सार्थ असा गौरव केला आहे. त्या संत तुकाराम महाराजांचे चरित्र आणि वाड्.मय (अभंगवाणी) हे तर महाराष्ट्राला भूषणास्पद, अनुकरणीय व वंदनीय आहेत.

संत तुकारामाच्या अभंगवाणीचे मुख्य ध्येय लोककल्याण असल्यामुळे लोकजीवनातील शाश्वत मूल्ये त्यांच्या अभंगातून व्यक्त झाली आहे. लोकांच्या जीवनात रोजच्या व्यवहारातील ज्या नित्याच्या गोष्टी घडतात, मानवी नात्यांनी जी गुंतागुंत आढळते, सभोवतालच्या सृष्टीचे जे रूप वास्तव्य करते. मानवी आणि निसर्गाचा जो संवाद अखंडपणे चालू असतो त्या सर्व घटकांचे मनाशी परीक्षण करून त्याचा सर्व सत्यांना तुकोबा स्वत: लोकांच्या भाषेतून साकारतात. त्यांची भाषा ही लोकभाषा आहे, त्यात पांडित्याचा आव नाही, शिष्टता नाही, आहे तो स्वाभाविक साधेपणा, लोकमाध्यमांच्या स्पष्टीकरणासाठी लोकभाषेची गरज असते. हे स्पष्ट केले आहे.

ISSN2395-0366

संत तुकाराम महाराजांनी माणसांच्या वैयक्तिक चारित्र्याच्या शुद्धतेबरोबरच त्यांचे सामाजिक आचरणही शुद्ध असावे असा आग्रह धरला अनेक देव देवता व त्यांच्या अर्थशून्य पूजा उलट सुलट उपासनेच्या पद्धती अंधश्रद्धा, कर्मकांड, व्रतवैकल्ये, देवाच्या नावाने चालणारे ढोंग, जातीव्यवस्थेची व्यर्थता, विषमता अशा अनेकविध सामाजिक दोषांवर प्रहार करून माणसातील सात्विक, सुजानता, चांगुलपणा उजागर केला. त्याचबरोबर अन्यायकारक वृत्ती, दुष्टबुद्धी, आंधळ्या भक्तीचा विरोध करून समाज जागृती केली. 'भावनेतील प्रामाणिकपणा व प्रांजळपणामुळे श्री तुकाराम महाराजांचे अभंग सामान्य माणसांची पकड घेतात, त्यांची निष्कपट वाणी मनाचा ठाव घेते. त्यांच्या अनुभवाची व्याप्ती त्यांच्या काळापुरती सीमित नसल्यामुळे आजही त्याचा ताजेपणा जाणवतो. व म्हणूनच आज इतक्या कालावधीनंतरही त्यांच्या अभंगवाणीची लोकप्रियता तिळमात्र कमी झालेली नाही.'

अशा प्रकारे भक्तीमार्ग ही धकाधकीच्या जीवनापासून दूर नेणारी पळवाट नसून माणसाचे मनोबल व मन:शांती वाढविणारे, स्वकर्तव्याची जाणीव करून देणारा राजपथ आहे. टाळकुटेपणा करून आळसात जीवन घालवा असं संत कधीच सांगत नव्हते. उलट माणसांच्या मनातील संभ्रम, गैरसमज, कोलाहल दूर करून खरे काय, खोटे काय, कर्तव्य काय, अकर्तव्य काय याचा विवेकपूर्ण विचार करावयास लावून ज्ञानवर्धन करणारा मार्ग आहे. त्यामुळे संतांनी स्वानुभवातून निर्माण केलेले हे वाङ्‌मय पुढील अनेक पिढ्यांना मार्गदर्शक ठरत आहे. संत वाङ्‌मय हे फक्त वार्धक्याचा विरंगुळा नाही तर या वाङ्‌मयाचे आणि संतांच्या कार्याचे संस्कार बालवयातच होणे महत्वाचे आहे. त्यामुळे 'न लगे मुक्ती आणि संपदा संत संग देई सदा...।' असे म्हणणे रास्त ठरेल.

- प्रा. डॉ. श्याम जाधव

जरूड, अमरावती

संवाद-९१५८७०१९८७

अंजनी पब्लिकेशन्स

ग्रीनपार्क नं. १, श्रीरामपूर, पुसद जि. यवतमाळ

संपर्क : ९४२१७७१७३३, ८८३०३२४१०९

आमचे कडे आयएसबीएन क्रमांकासह योग्य दरात पुस्तके तयार करून मिळतील.

ISSN2395-0366

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

ISSN 2229-6190
RNI. MAHMUL02937/2010/35848

International Registered and Recognized
Research Journal Related to Higher Education for Social Sciences

(UGC Approved Peer Reviewed Research Journal)

Year -VIII, Issue - XV, Vol. II
Impact Factor 4.35
(GRIFI)
Nov. 2017 To April 2018

SOCIAL GROWTH

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Arts And Commerce College Seal Jarud

Principal
Arts & Commerce College
Jarud Ta. Warud, Dist. Amravati

EDITOR IN CHIEF

DR. BALAJI KAMBLE

प्र- कुळकर्णी

RNI. MAHMUL02937/2010/35848 IMPACT FACTOR - 4.35 ISSN 2229-6190

UGC Approved International Registered & Recognized
Research Journal Related to Higher Education for Social Sciences

SOCIAL GROWTH

UGC APPROVED & PEER REVIEWED RESEARCH JOURNAL

Issue : XV, Vol. II

Year - VIII (Half Yearly)

(Nov. 2017 To April 2018)

Editorial Office :

'Gyandev-Parvati',
R-9/139/6-A-1,
Near Vishal School,
LIC Colony,
Pragati Nagar, Latur
Dist. Latur - 413531.
(Maharashtra), India.

Contact : - (02382) 241913
09423346913 / 09503814000
09637935252 / 07276301000

Webside

www.irasg.com

E-mail :
interlinkresearch@rediffmail.com
visiongroup1994@gmail.com
mbkamble2010@gmail.com

Published by :
JYOTICHANDRA PUBLICATION
Latur, Dist. Latur - 413531 (M.S.)India

Price : ₹ 200/-

CHIEF EDITOR

Dr. Balaji G. Kamble
Research Guide & Head, Dept. of Economics,
Dr. Babasaheb Ambedkar College, Latur, Dist. Latur (M.S.) India.

EDITOR

Robert Huet
Professor, Dept. Of History,
University of Lowa (USA).

Dr. Laxman Satya
Professor, Dept. of History
Lokhevan University, Lokheavan,
Pensulviya, (USA)

Michael Strayss,
Director,
International Relation & Diplomacy,
Schiller International University,
Paris. (France)

Verena Blechinger Talcott
Director, Dept. of History
& Cultural Studies,
University of Barlin.
Bariln. (Germany)

EXECUTIVE EDITORS

B.R. Bobade
Director, Manuscript Dept.,
Deccan Archaeological and Cultural
Research Insititute,
Hyderabad. (A.P.)

Dr. Nilam Sanghani
Borgaon Manju,
Dist. Akola (M.S.)

Dr. Sadanand H. Gone
Principal,
Ujwal Gramin Mahavidyalaya,
Ghonsi, Dist.Latur. (M.S.)

Dr. Omshiva V. Ligade
Head Dept. of History,
Shivjagruti College,
Nalegaon, Dist. Latur.(M.S.)

DEPUTY-EDITORS

Dr.Santosh Kute
Chairman, BOS,Economics,
SGB Amravati University,
Amravati, Dist. Amravati (M.S.)

Dr. Karamsingh Rajput
Head Dept. of Economics,
Lokmanya Tilak College,
Vani, Dist. Yavatmal (M.S.)

CO-EDITORS

Prof. Veeraprasad
Dept. of Political Science & P. A.,
S.K. University,
Anantpur (A.P.)

Dr. Babasaheb Gore
Principal,
Smt. Sushiladevi Deshmukh Mahila
College, Latur, Dist. Latur.(M.S.)

Dr. P.M. Shinde
Head, Dept. of Sociology,
D.S.M. College,
Jintur, Dist. Parbhani. (M.S.)

Dr. Baban D. Todkar
Head, Dept. Defence Study
New Arts, Sci.& Comm. College
Ahmednagar, (M.S.)

DR. A. B. FUKADE
Co-ordinator
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Arts And Commerce College Jarud (seal)

Principal
Arts & Commerce College
Jarud Ta Warud, Dist Amravati

RNI. MAHMUL02937/2010/35848 IMPACT FACTOR-4.35 ISSN 2229-6190

International Registered & Recognized
Research Journal Related to Higher Education for Social Sciences

SOCIAL GROWTH

MEMBERS OF EDITORIAL BOARD

1) **Dr. Imran Ahmad Khan**
Dept. of Adult and Continuing Education and Extension Services,
North Maharashtra University,
Jalgaon, Dist. Jalgaon. (M.S.)

2) **Dr. Purushottam Thote**
Principal, Purushottam Thote College of Social Work,
Nagpur, Dist. Nagpur. (M.S.)

3) **Dr. Ashok Wala**
Dept. of Economics,
K. K. Parekh College,
Amreli, Dist. Amreli (Gujrat)

4) **Dr. O. V. Shahpurkar**
Head, Dept. of Geography,
Rajarshi Shahu College,
Latur, Dist. Latur. (M.S.)

5) **Dr. Apparao Kalgapure**
Dept. of Geography,
Shri Hawgiswami College,
Udgir, Dist. Latur. (M.S.)

6) **Dr. Kailash Sonwane**
Head, Dept. of Political Science,
Hutama Rajguru College,
Rajguru Nagar, Dist. Pune.(M.S.)

7) **Bhagwan Shendge**
Head, Dept. of Geography,
B. Raghunath College,
Parbhani, Dist- Parbhani. (M.S.)

8) **Dr. Rajendra R. Ghavale**
Head, Dept. of Economics,
G. S. College,
Khamgaon, Dist. Buldhana (M.S.)

9) **Dr. Dr. Arun R. Kumbhar**
Dept. of Economics,
T. K. Kolekar College,
Nesri, Dist. Kolhapur (M.S.)

10) **Dr. Suma S. Nirni**
Dept. of History,
G. P. Porwal College,
Sindgi, Dist. Bijapur (Karnataka)

11) **Dr. Balasaheb S. Patil**
Head, Dept. of Economics,
C. K. T. College,
Panvel, Dist. Raigarh (M.S.)

12) **Dr. A. J. Barakade**
Dept. of Geography,
K.B.P. College,
Pandharpur Dist. Solapur (M.S.)

13) **Keshav Tidke**
Dept. of P.A., Janvikas Mahavidyalaya,
Bansarola, Dist. Beed. (M.S.)

14) **Dr. Nanasaheb Panditrao Manale**
Head, Dept. of History,
Vasantrao Kale Mahavidyalaya,
Dhoki, Dist. Osmanabad (M.S.)

15) **Sachidanand Bichewar**
Head dept. of History,
Shri. P.D. Jain College,
Ansing, Dist- Washim. (M.S.)

DR. A. B. KOKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Art And Commerce College JARUD Seal

Principal
Arts & Commerce College
Jarud Ta Warud, Dist Amravati

RNI MAHMUL02937/2010/35848 IMPACT FACTOR - 4.35 ISSN 2229-6190
SOCIAL GROWTH Issue : XV, Vol. II, Nov. 2017 To April 2018

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No
1	Present Indian Higher Education: Opportunities and Challenges **Dr. S. S. Devnalkar**	1
2	Special Economic Zones in India - Problems and Prospects **Dr. Nilam Chhangani**	7
3	Straegic Crop Management for Agricultural Development Changes in the Cropping Pattern of Foodgrians and Non-Foodgrain Crops in Kolhapur District **Vikas Vasant Kshirsagar**	16
4	A Comparative Study of Workpower of Leg of Cricket & Softball Players **Dr. Umesh J. Rathi**	21
5	कुटुंबव्यवस्थेतील आधुनिक जीवनशैली व परिस्थितीचे चिंतन एक अभ्यास **प्रा. डॉ. बालाजी कांबळे**	28
6	भारतातील श्रम सुधारणा - आव्हाने आणि संधी **गजाजन देविदास सोनोने, डॉ. प्रभाकर यु. आठवले**	36
7	आंतरमहाविद्यालयीन आणि आंतरविद्यापीठीय खेळाडुंचा आत्मसंयम आणि मानसिक आरोग्य यांचा अभ्यास **डॉ. दिवाकर रुईकर**	39
8	मानव अधिकाराचे समाजविकासात योगदान एक समाजशास्त्रीय अभ्यास **डॉ. बळीराम अवचार**	44
9	भिल्ल जामातीचे कृषिविधी **डॉ. मधुकर डी. वडते**	48
10	धर्म, असमानता आणि स्त्रियांचे शोषण : म. गांधींचा दृष्टीकोन **आर. टी. कुलसंगे**	53

RNI. MAHMUL02937/2010/35848 IMPACT FACTOR - 4.35
SOCIAL GROWTH
ISSN 2229-6190
Issue : XV, Vol. II, Nov. 2017 To April 2018

10

धर्म, असमानता आणि स्त्रियांचे शोषण : म. गांधींचा दृष्टीकोन

आर. टी. कुल संगे
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख,
कला व वाणिज्य महाविद्यालय,
जरुड, जि. अमरावती (महाराष्ट्र) भारत

Research Paper - Sociology

२०११ च्या जनगणनेनुसार भारतात पुरूषांची संख्या ६२,३७,२४,२४८ आणि स्त्रियांची संख्या ५८,६४,६९,१७४ एवढी आहे, पुरूषांच्या संख्येच्या जवळपास स्त्रियांचीही संख्या आहे. त्यामुळे महिलांना टाळून कोणत्याही क्षेत्राचा विकास अशक्य ठरतो. भारतीय समाजात मोठ्या प्रमाणात महिलांचा असमान दर्जा दिसून येतो. परंतु सामाजिक विकासासाठी स्त्री-शक्तिचा विधायक उपयोग करून घेतल्यास राष्ट्राचा फार मोठा विकास घडून येईल. महिला पुरूषांच्या बरोबरीने किंवा अधिक वेळ कार्यरत असतात. शेतात पुरूषांच्या बरोबरीने काम केल्यानंतर महिलांना स्वयंपाक व मुलांच्या संगोपनाची कामे पार पाडावीच लागतात. त्यामूळे त्यांच्यात पुरुषांपेक्षा अधिक शारीरिक कार्यक्षमता असते, हे स्पष्टपणे जाणवते. तरीपण कुटूंबातील मुलांच्या शिक्षणाबाबत वा विवाहाबाबत निर्णय घेतांना त्यांच्या मताचा विचार केला जात नाही. महिलांना बरेचदा आपले मत सुध्दा व्यक्त करण्याची संधी नसते. यावरून आजही ग्रामीण महिलांचा सामाजिक दर्जा पुरूषांपेक्षा कनिष्ठ असल्याचे दिसून येते. स्त्री-पुरूष ही विकासाच्या रथाची दोन चाके आहेत. जर दोन्ही चाके बरोबरीने पुढे-पुढे चालली तरच विकासाचा रथ पुढे पुढे जाईल अन्यथा त्यापैकी एका चाकाला मागेच ठेवले तर दुसरे चाक एकटे पुढे जाऊ शकत नाही, त्यामुळे विकासाचा रथ थांबतो. यावरून महिलांच्या असमान सामाजिक दर्जामुळे ग्रामीण विकासात अडथळा निर्माण होत आहे. ग्रामीण भागात पुरूषांच्या तुलनेत महिलांच्या शोषणास व असमान दर्जाच्या कारणांपैकी धर्म हे प्रमुख कारण आहे. ज्यामुळे महिलांमध्ये मानसिक दुर्बलता वाढण्यास मदत झाली.

धर्म संकल्पना :-

धर्म संकल्पनेविषयी समाजात अनेक समज-गैरसमज असल्याचे स्पष्टपणे जाणवते. मानवाने अज्ञात सर्वोच्च शक्ति असल्याची कल्पना केलेली दिसून येते. मानव त्या शक्तिला ईश्वर, अल्लाह, गॉड इ. नावाने संबोधु लागला. मानवाने या शक्तिचा कोप होण्याच्या भितीने व असुरक्षिततेमुळे शक्तिंना प्रसन्न करण्यासाठी विविध कर्म करण्यास गुंतवूण घेतले आहे. त्यामध्ये पूजा-अर्चा, प्रार्थना, व्रत-वैकल्य, नवस, यज्ञ, गंडे-दोरे, ताईत-पेट्या बांधणे, घर-दुकाने-वाहनांना लिंबू-मिरची बांधणे, विशिष्ट खड्यांच्या अंगठ्या परिधान करणे, विशिष्ट पोषाख परिधान करणे, गळ्यात वा हातात माळा वापरणे, पायात लाकडी चप्पला वापरणे, गंध वेगवेगळ्या स्वरूपात लावणे इ. प्रकारच्या कर्मकांडांचा समावेश होतो. या प्रकारच्या कर्मकांडांना मात्र धार्मिक कर्मकांड म्हटले जात आहे. परंतु महात्मा गांधी धर्म व कर्मकांड याविषयी स्पष्टपणे म्हणतात की, "धर्म हा बाह्य कर्मकांडात नाही, तर तो हृदयाशी निगडीत असतो."

तसेच स्वामी विवेकानंद रामेश्वर मंदिरात लोकांपुढे दिलेल्या भाषणात धर्माविषयी म्हणतात, "हृदयातील पवित्र आणि निष्कपट प्रेमातच धर्माचे अधिष्ठान असते. जर मन शुध्द नसतील तर मंदिरात जाऊन शिवपूजा करणे व्यर्थ होय."

यापुढे ते असेही म्हणतात, "शुध्द चित्ताचे बनणे आणि इतरांचे कल्याण करणे, गरीब, दुबळे, रोगी वगैरेंमध्ये ज्यांना शिव दिसतो तेच खरेखुरे शिवाचे उपासक होत." यावरून हे स्पष्ट होते की, 'समाजसेवा हेच ईश्वर सेवा होय.'

धर्मशास्त्र :-

ग्रामीण भारतात हिंदू धर्मियांची संख्या फार मोठी आहे. त्यांच्यावर हिंदू धर्माच्या ग्रंथाचा प्रभाव दिसून येतो. धर्मशास्त्रामध्ये स्त्रियांचा अपमान व नीच वागणूकीचे समर्थन केल्याचे दिसून येते. "पूर्वोक्त सुत्रात गौतमाने स्त्रियांच्या वहिवाटीच्या स्वरूपात सांगितलेला नियम डॉ. आ.ह. साळुंखे यांनी आपल्या 'वैदिक धर्मसूत्रे आणि बहुजनांची गुलामगिरी' या ग्रंथात अधोरेखित केला तो असा - पशू, भूमी आणि स्त्रिया (दासी) यांचा भोग अल्प काळ घेतला, तरी त्यांच्यावर भोक्त्याची मालकी वा वहिवाट प्रस्थापित होते."

तसेच स्त्रियांचा अगदी वस्तूप्रमाणे वापर करण्यात येत होता याचे अनेक दाखले धर्मग्रंथांमध्ये आहेत. याबाबत इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे आपल्या 'भारतीय विवाह संस्थेचा इतिहास' या ग्रंथात लिहितात की, "व्यासांनी महाभारतात व हरिवंशात प्रथम प्रजोत्पत्ती देवापासून झाली असे वर्णन केले आहे. आदिपर्वाच्या ६६ व्या अध्यायात सांगितलेल्या ब्रह्मदेवापासूनच्या वंशावळीत ब्रह्मदेवाच्या दक्ष व दक्षा ह्या सख्या बहीण-भावंडांचा शरीरसंबंध होता. (दक्षच्या बहिणीचे नाव व्यासानी दिलेले नाही) तसेच हरिवंशाच्या दुसऱ्या अध्यायात वर्णन आहे की, वशिष्ठ प्रजापतीची मुलगी 'शतरूपा'

ही वयात आल्यावर आपला पिता वशिष्ठ यांच्याशी पत्नीभावाने राहिली. तसेच ह्याच ग्रंथाच्या दहाव्या अध्यायात असे विधान केले आहे की, "मनुने आपली मुलगी इलाशी शरीरसंबंध केला."

त्याचप्रमाणे 'मनुस्मृती' च्या ९ व्या अध्यायात श्लोक क्र. ९६ मध्ये असे लिहिले आहे की, "प्रजानार्थ स्त्रियः सृष्टाः संतानार्थत्म मानवाः" याचा अर्थ स्त्री गर्भधारणेसाठी वा अपत्यनिर्मितीसाठी असते.

यावरून स्त्रिया कशा रूढी व प्रथांच्या जुलमी विळख्यात राहत होत्या हे स्पष्ट होते. आजही पतीच्या निधनानंतर सती जाणाऱ्या, पती व मुलांच्या कल्याणासाठी उपवास धरणाऱ्या व 'व्रत-वैकल्य' करणाऱ्या महिला आहेतच. स्त्री चूल आणि मूल सांभाळणारी अशी प्रतिमा समाजात निर्माण करण्याचे कार्य धर्मग्रंथांनी व पुरूषप्रधान संस्कृतीने केल्याचे लक्षात येते. याच्या समर्थनार्थ महात्मा गांधी आपल्या 'रचनात्मक कार्यक्रम' या ग्रंथात लिहितात. "जिस रूढि और कानून के बनाने में स्त्री का कोई हाथ नहीं था और जिसके लिए सिर्फ पुरूष ही जिम्मेदार है, उस कानून और रूढि के जुलमों ने स्त्री को लगातार कुचला है ।"

महिलांची दुर्बल मानसिकता :-

खेड्यातील महिला बरेचदा अनिष्ट रूढी व प्रथांचे अंधानुकरण करताना दिसतात. बहुजन समाजाने आनंदाने स्वीकारलेल्या अर्थहीन कर्मकांडात महिलाच अग्रस्थानी असतात. रामायणातील सीतेला द्यावी लागलेली अग्निपरीक्षा आणि राजपाट सोडून आपल्या बाळांसोबत जंगलात भटकावे लागणे, महाभारतातील द्रौपदीने पाच पांडवांचा पती म्हणून केलेला स्वीकार इ. उदाहरणांवरून असे स्पष्ट होते की स्त्री जातीवर अन्याय-अत्याचार झालेला असतांनाही तो स्वीकारण्याची स्त्रीची मानसिकता असते. स्त्रीच्या दुर्बल मानसिकतेमुळेच स्त्री-पुरूष समतेच्या कल्पना साकार होण्यास अडथळे येत आहेत.

महात्मा गांधींनी स्त्री-पुरूष असमानतेस कारणीभूत ठरणाऱ्या स्त्री मानसिकतेस गुलामाच्या मानसिकतेसोबत तुलना करताना आपल्या 'रचनात्मक कार्यक्रम' या ग्रंथात म्हटले की, "पुराने जमाने का गुलाम नहीं जानता था कि उसे आजाद होना है, या कि वह आजाद हो सकता है । औरतों की हालत भी आज कुछ ऐसी ही है ।"

यावरून ग्रामस्वराज्य ग्रामीण महिलांच्या सहभागाशिवाय मिळू शकत नाही. म्हणून त्यांना मानसिक, शैक्षणिक, आर्थिक व राजकीयदृष्ट्या सक्षम करणे महत्त्वाचे आहे, असे गांधीजींचे मत होते. गावातील पंचायतीच्या कार्यात सुध्दा महिलांचा सहभाग वाढायला पाहिजे. त्यांना निव्वळ रबर स्टँप बनवू नये, तर गावातील महिला सुध्दा श्रीमती इंदिरा गांधी, सरोजिनी नायडू, राणी लक्ष्मीबाई, ताराबाई, राष्ट्रपती प्रतिभाताई पाटील यांचा आदर्श डोळ्यांपुढे ठेऊन अधिक कार्यक्षम होतील.

अशा प्रकारे गांधीजींनी स्त्री-पुरुष असमानतेची कारणमीमांसा केलेली आहे. तसेच त्यांनी

त्या कारणांना दूर करणारे व स्त्री-पुरूष समता निर्माण करणारे मार्ग सुध्दा पुढीलप्रमाणे सांगितले आहेत. महिलांचे मानसिक सक्षमीकरण, महिलांचे शैक्षणिक सक्षमीकरण, आर्थिक सक्षमीकरण, महिलांचे राजकीय सक्षमीकरण व आंतरजातीय विवाहास प्रोत्साहन या स्त्री-पुरूष समता निर्माण करणाऱ्या मार्गाचा समावेश होतो.

संदर्भ सूची :-

१) धर्माधिकारी भाऊ, 'गांधी विचारदर्शन - राजकारण,' महाराष्ट्र गांधी स्मारक निधी प्रकाशन, पुणे, द्वि. आ. १९९४.

२) स्वामी विवेकानंद, 'भारतीय व्याख्याने,' प्रकाशक स्वामी व्योम रूपानंद, रामकृष्ण मठ धंतोली, नागपूर, १६ फेब्रु. १९९१, पेज नं. ४७.

३) कित्ता.

४) साळुंखे आ.ह., 'वैदिक धर्मसूत्रे आणि बहुजनांची गुलामगिरी,' एक्सप्रेस पब्लिशिंग हाऊस, कोल्हापूर, द्वि.आ. १९९८.

५) राजवाडे वि.का., 'भारतीय विवाहसंस्थेचा इतिहास,' लोकवाङ्मयगृह प्रकाशन, मुंबई, सहावी आवृत्ती, ऑगस्ट २००१.

६) बापट विष्णुशास्त्री (भाषांतरकार), 'श्रीमनुस्मृती,' गजेंद्र विठ्ठल रघुवंशी (प्रकाशक), पुणे.

७) गांधी महात्मा, 'रचनात्मक कार्यक्रम-उसका रहस्य और स्थान,' उपरोक्त.

८) कित्ता.

Typing Font : 1) Marathi / Hindi :- Pagemaker, ISM DVB-TT Yogesh, (Font Size-14)
2) English :- Pagemaker, Times New Roman, (Font Size-12)

Arts and Commerce College Seal

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

डॉ. कुळसंगे -

ISSN 2231-6671

International Registered and Recognized
Research Journal Related to Higher Education for all Subjects

Hi-TECH RESEARCH ANALYSIS

(UGC Approved Peer Reviewed Research Journal)

Impact Factor 3.22 (GRIFI)

Year - VII, Issue - XIV, Vol.- IV   Aug. 2017 To Jan. 2018

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

EDITOR IN CHIEF

DR. BALAJI KAMBLE

उप ग्रंथालय

IMPACT FACTOR 3.22

ISSN 2231- 6671

International Registered & Recognized
Research Journal Related to Higher Education for all Subjects

Hi-TECH RESEARCH ANALYSIS

UGC APPROVED & PEER REVIEWED RESEARCH JOURNAL

Issue : XIV, Vol. - IV
Year - VII, (Half Yearly)
Aug. 2017 To Jan. 2018

Editorial Office :
'Gyandev-Parvati',
R-9/139/6-A-1,
Near Vishal School,
LIC Colony,
Pragati Nagar, Latur
Dist. Latur - 413531.
(Maharashtra), India.

Contact : 02382 - 241913
09423346913 / 09503814000
07276305000/ 09637935252

Website
www.irasg.com

E-mail :
interlinkresearch@rediffmail.com
visiongroup1994@gmail.com
mbkamble2010@gmail.com

Published by :
JYOTICHANDRA PUBLICATION
Latur, Dist. Latur - 413531 (M.S.)India

Price : ₹ 200/-

CHIEF EDITOR

Dr. Balaji G. Kamble
Research Guide & Head, Dept. of Economics,
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya,
Latur, Dist. Latur.(M.S.) (Mob. 09423346913)

EXECUTIVE EDITORS

Scott. A. Venezia
Director, School of Business,
Ensenada Campus,
California, (U.S.A.)

Dr. Balaji K. Shinde
Member of Academic Council,
S.R.T.M.U. Nanded. (M.S.)

Dr. Omshiva V. Ligade
Head, Dept. of History
Shivjagruti College,
Nalegaon, Dist. Latur.(M.S.)

Bhujang R. Bobade
Director Manuscript Dept.,
D. A. & C. Research Insititute,
Malakpet, Hyderabad. (A.P.)

Dr. K. K. Patil
Professor & Head, Dept. of Economics
Kamalbai Jamkar Mahila College,
Parbhani, Dist. Parbhani (M.S.)

Dr. U. Takataka Mine
Tokiyo (Japan)

Dr. Babasaheb M. Gore
Dean- Faculty of Education & M.C.
Member,S.R.T.M.U, Nanded.(M.S.)

Dr. R. M. Salunke
Head, Dept. of History
Mahila Mahavidyalaya
Nandurbar, Dist. Nandurbar (M.S.)

DEPUTY-EDITOR

Dr. G . V. Menkudale
Dept. of Dairy Science,
Mahatma Basweshwar College,
Latur, Dist. Latur.(M.S.)

Dr. C.J. Kadam
Head, Dept. of Physics,
Maharashtra Mahavidyalaya,
Nilanga, Dist. Latur.(M.S.)

Dr. Balaji S. Bhure
Dept. of Hindi,
Shivjagruti College,
Nalegaon, Dist. Latur.(M.S.)

Dr. Bharat S. Handibag
Dean, Faculty of Arts,
Dr. B.A.M.U. Aurangabad(M.S).

Dr. S.B. Wadekar
Dept. of Dairy Science,
Adarsh College,
Hingoli, Dist. Hingoli.(M.S.)

Dr. Shivaji Vaidya
Dept. of Hindi,
B. Raghunath College,
Parbhani , Dist. Parbhani.(M.S.)

CO-EDITORS

Dr. R.N. Salve
Head, Dept. of Sociology,
Shivaji University,
Kolhapur, Dist. Kolhapur.(M.S.)

Ghansham S. Baviskar
Dept. of English,
RNC & NSC College,
Nasik, Dist. Nasik.(M.S.)

Dr. Kailash Tombare
Head, Dept. of Economics,
Devgiri Mahavidyalaya,
Aurangabad.(M.S.)

Dr. Kailash R. Nagulkar
Head, Dept. of History,
Gulab Nabi Azad College,
Barshi Takli, Dist. Akola.(M.S.)

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Arts and Commerce College * JARUD * Seal

Principal
Arts & Commerce College
Jarud Ta Warud, Dist Amravati

ISSN 2231- 6671

International Registered & Recognized

Research Journal Related to Higher Education for all Subjects

Hi-Tech Research Analysis

Hi-TECH
RESEARCH ANALYSIS

MEMBERS OF EDITORIAL BOARD

Dr. Ravinra T. Vaidya
Dean, Faculty of Social Sciences,
S.G.B. Amravati University,
Amravati, Dist. Amravati.(M.S.)

Dr. S.R. Nikam
Chairman, BOS, Business Economics,
Pune University, Pune.(M.S.)

Dr. Sadanand H. Gone
Pricipal,
Ujwal Gramin Mahavidyalaya,
Ghonsi, Dist. Latur.(M.S.)

R.D. Gholap
Head, Dept. of English,
Art & Commerce College,
Vani, Dist. Nashik.(M.S.)

Prashant Mothe
Dept. of English,
Aadarsh College,
Omerga, Dist. Osmanabad. (M.S.)

Dr. Milind Lokhande
Dept. of Zoology,
Indira Gandhi (Sr.) College.
Nanded, Dist. Nanded(M.S.)

Dr. Premchand Sirsat
Dept. of Zoology,
K.S.K. Mahavidyalaya,
Beed, Dist. Beed.(M.S.)

S.K. Gaike
Dept. of Sociology,
Vasant Mahavidyalaya,
Kaij, Dist. Beed. (M.S.)

Prof. Johrabhai B. Patel
Head, Dept. of Hindi,
S.P. Patel College, Simaliya,
Godhra (Gujrat).

Vinod N. Ganacharya
Director, Physical Education,
B.Raghunath College,
Parbhani, Dist. Parbhani.(M.S.)

Dr. Rjendra D. Ganapure
Head, Dept. of Economics,
S.M.P. Mahavidyalaya,
Murum, Dist. Osmanabad.(M.S.)

Dr. Sahebrao R. Chavan
Head, Dept. of Economics,
G.S. College of Commerce,
Vardha, Dist. Vardha.(M.S.)

Hema D. Makane
Dept. of Zoology,
B. Raghunath Mahavidyalaya,
Parbhani, Dist. Parbhani.(M.S.)

Omprakash Madansure
Head, Dept. of Sanskrut,
Rajrushi Shahu College,
Latur, Dist. Latur.(M.S.)

Dr. Shivanand M. Giri
Dept. of Marathi,
B.K.Deshmukh College,
Chakur, Dist. Latur.(M.S.)

Prof. Sandip J. Nikam
Dept. of English,
K.T.H.M. College,
Nashik, Dist. Nashik.(M.S.)

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Art And Commerce College * JARUD * Seal

Principal
Arts & Commerce College
Jarud Ta Warud, Dist Amravati

Issue : XIV, Vol. IV
HI-TECH RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 3.22
ISSN 2231- 6671
Aug. 2017 To Jan. 2018

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No
1	Need of Women Empowerment in Informal Sector **Dr. Baljit Kaur R. Oberoi**	1
2	Effectiveness of Specific Training Programme for Athletes of 100 M. Sprint Event **Dr. Umesh J. Rathi**	6
3	पारंपारिक हातमाग विणकाम करणाऱ्या कामगारांची स्थिती **कैलाश लक्ष्मण शामकुवर**	11
4	महिला सबलीकरणाच्या विविध शासकीय योजना **प्रा. दिनेश बी. खेरडे**	19
5	महाराष्ट्रातील आदिवासी उपयोजना क्षेत्र व त्यामधील आदिवासी लोकसंख्येचा चिकित्सक अभ्यास (जनगणना - २०११) **डॉ. गजानन एस. कुबडे**	23
6	लिळाचरित्रातील भाषिक सौंदर्य **डॉ. किरण पी. वाघमारे**	34
7	चित्रपट संगीत आणि उपशास्त्रीय संगीत **डॉ. राम बोरगांवकर**	39
8	३५ ते ४५ वयोगटातील निवडलेल्या पुरूषांच्या आरोग्याधिष्टीत घटकावर योग प्रशिक्षणाचा होणारा परिणाम **डॉ. दिवाकर रुईकर**	42
9	स्त्रियांच्या विकासात सावित्रीबाई फुले यांचे योगदान **प्रा. आर. टी. कुल संगे**	47
10	खाजकीकरण, उदारीकरण, जागतिकीकरण आणि सेझ यांची सामाजिक परिवर्तनातील भूमिका **डॉ. बळीराम अवचार**	52

9

स्त्रियांच्या विकासात सावित्रीबाई फुले यांचे योगदान

प्रा. आर. टी. कुलसंगे
समाजशास्त्र विभाग,
कला व वाणिज्य महाविद्यालय,
जरुड, जि. अमरावती (महाराष्ट्र) भारत

Research Paper - Sociology

सावित्रीबाई फुले हे नावच भारतीय समाजात क्रांतिकारक आणि प्रेरणादायी आहे. सावित्रीबाई फुले यांच्यामुळे भारतातील स्त्री आधुनिक झाली आणि स्त्रियांच्या जीवनात अमुलाग्र परिवर्तन झाले. सावित्रीबाईच्या कार्याच्या विचारांच्या परिणामातुन लाभार्थी ठरलेल्या अधिक शिकलेल्या स्त्रियांना सावित्रीबाई संबंधिची साधी जाणीवही नाही याचा अनुभव येतो. शिक्षणाने मनुष्यत्व येते ही निष्ठा ठेवुन सावित्रीबाईनी कार्य केले.

एकोणीसाव्या शतकात पुण्यासारख्या सनातन्यांच्या बालेकिल्ल्यात मुलींसाठी व शुद्र अतिशुद्रांसाठी शाळा काढली जाईल आणि सावित्रीबाई सारखी स्त्री शिक्षिका तेथे काम करील हे त्यावेळी कोणाच्या स्वप्नातही येणे शक्य नव्हते. परंतु सावित्रीबाईने हे कृतीत आणून दाखविले. सावीत्रीबाई म्हणजे शुद्रातिशुद्र आणि स्त्रियांच्या सर्जनशील शक्ती संपविणाऱ्यांना वर्चस्ववादी सत्ता केंद्रांना धरणीकंपाचा अनुभव देणारे शक्तीस्त्रोत. भारताच्या इतिहासात सामाजिक परिवर्तनाचे आशयचक्र फिरवणारे क्रांतीस्त्रोत. सर्वच हक्कापासुन वंचित असलेल्यांच्या गुलामीचे साखळदंड तोडणारे उत्थापनाचे उर्जाकेंद्र. एका शतकानंतर आणि पुढच्या शतकातही भारतीय समाजाच्या उत्थापनासाठी केंद्रस्थानी राहणारे प्रेरणाकेंद्र. सामान्यांच्या मनात संघर्ष सिध्दता निर्मिणारे धैर्यशील नायकत्व. आधुनिक भारतासाठी आधुनिकतेचा महामंत्र देणारे वीरत्व आपणास सावित्रीबाईच्या चरित्रात पहावयास मिळते.

सावित्रीबाई फुले यांच्या कार्य विचारांचा एक मोलाचा भाग म्हणजे शिक्षण होते. मात्र

सर्वकाही तेच अशी भूमिका त्यांनी कधी घेतली नाही. वंचित शोषितांच्या सर्व शोषण केंद्रावर आणि शोषण शक्तीवर प्रहार अटळ असल्याने त्याची मोहिमही चालेलेली होती. असंख्य आघाडयांवर चाललेल्या या युध्दमोहिमेचे नायकत्व त्यांनाच करावे लागणे ही काळाची गरज होती.

कर्मठ मानसिकता, कर्मकांडी व्यवस्था आणि पुरूषप्रधान समाज यामुळे स्त्रियांना समाजात जगणे अवघड झालेले होते. अस्तित्वहीन अवस्थेत अन्याय - अत्याचार निमूटपणे सहन करीत त्या जगत होत्या. अजाणत्या वयात लग्न आणि नंतर वैधव्य, वैधव्यात केशवपन आणि अंधारकोठडी असा भयंकर त्रासकदायक जीवनप्रवास स्त्रीयांच्या वाटयाला येत असे. स्त्रियांच्या विकासात सावित्रीबाई फुले यांचे योगदान पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येईल.

१. सावित्रीबाईचे शैक्षणिक कार्य :-

सावित्रीबाईंनी प्रथम शिक्षण घेऊन व शिक्षिकेचा कोर्स पुर्ण करून शिक्षण क्षेत्रात पदार्पण केले. महात्मा जोतीरावांनी सावित्रीबाईंना शिक्षण देण्यात दाखविलेला मनाचा मोठेपणा दिसुन येतो. सावित्रीबाईची तेवढयाच मोठया प्रमाणात शिकविण्याची चिकाटी, जिद्द, संसार सांभाळून शिक्षणाचे कार्य हे स्त्रीच्या दृष्टीने अतिशय अवघड कार्य असुनसुध्दा त्या कुठेच कमी पडल्या नाहीत. वयाच्या नवव्या वर्षी सन१८४० मध्ये जोतीरावांसोबत सावित्रीबाईचा विवाह झाला इ.स. १८४० ते १८९० पर्यंत सावित्रीबाईनी सावलीप्रमाणे जोतिरावांना साथ दिली.

१ जानेवारी १८४८ रोजी मुलींच्या शाळेत दाखल झालेल्या सावित्रीबाईच्या विद्यार्थीनी पुढील प्रमाणे होत्या.

१)	अन्नपुर्णा जोशी	-	५ वर्षे
२)	सुमती मोकाशी	-	४ वर्षे
३)	दुर्गा देशमुख	-	६ वर्षे
४)	माधवी थत्ते	-	६ वर्षे
५)	सोनू पवार	-	४ वर्षे
६)	जानी करडीले	-	५ वर्षे

या मुलींनी जिद्दीने शिक्षण घेण्यास सुरूवात केली. तसेच सावित्रीबाई फुले व जोतीराव फुले यांनी पुढीलप्रमाणे शाळा सुरू केल्या.

१.	दि.१/०१/१८४८ -	भिडेवाडा, पुणे
२.	दि.१५/०५/१८४८ -	महारवाडा, जि.पुणे
३.	दि.०१/०९/१८४८ -	हडपसर जि.पुणे
४.	दि.०५/१२/१८४८ -	ओतूर जि.पुणे

५. दि.२०/१२/१८४८ - सासवड, जि.पुणे
६. दि.०१/०७/१८४९ - आलशेराचेघर, कसबा, पुणे
७. दि.१५/०७/१८४९ - नायगाव ता.खंडळा, जि.सातारा
८. दि.१८/०७/१८४९ - शिरवळ ता. खंडाळा.जि.सातारा
९. दि.०१/०९/१८४९ - तळेगाव ढमढेरे जि.पुणे
१०. दि.०८/०९/१८४९ - शिरूर जि.पुणे
११. दि.०३/०३/१८५० - अंजीरवाडी, माजगाव
१२. दि.०६/०३/१८५० - करंजे, जि.सातारा
१३. दि.११/०९/१८५० - भिंगार
१४. दि.०१/१२/१८५० - मुंढवे जि.पुणे
१५. दि.०३/०७/१८५१ - अण्णासाहेब चिपळूनकरवाडा, पुणे
१६. दि.१७/०९/१८५१ - रास्ता पेठ, पुणे
१७. दि.०१/१२/१८५१ - नानापेठ, पुणे
१८. दि.१५/०३/१८५२ - वेताळपेठ, पुणे

वरील सर्वे शाळा मुलींच्या व अस्पृश्यांच्या शिक्षणासाठी समर्पित होत्या.

२. महिला मंडळाची स्थापना :-

तत्कालीन स्त्री ही दुःखाचे आगार होते शिक्षणाअभावी चार भिंतीआड चुल आणि मुल एवढेच तिचे मर्यादित क्षेत्र झालेले होते. "पिता रक्षति कैमारे, भर्ता रक्षाति यौवने, रक्षन्ति स्थविरे पुत्राः न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हति" या मनुस्मृती ग्रंथातील विचारानुसार स्त्रीला स्वातंत्र्याची गरज नाही. ती स्वातंत्र्य देण्यास योग्यही नाही असे पुरूप्रधान संस्कृतीने ठरवून टाकलेले होते. महात्मा जोतीराव फुले व सावित्रीबाई फुले यांच्या विचार व कार्याने प्रथम हादरा दिला. म्हणुनच सावित्रीबाईच्या कार्याला हिमालयाची उत्तुंगता होती.

स्त्रियांच्या उत्थानासाठी सावित्रीबाई फुले यांनी स. न. १८५२ मध्ये महिला मंडळाची स्थापना केली. या मंडळाअंतर्गत अनेक कार्यक्रम सादर केले जात असत. या कार्यक्रमांचे आयोजन हे मानेरंजन करण्यासाठी किंवा वेळ घालविण्यासाठी केले जात नव्हते. सामाजिक सुधारणा, स्त्रीचळवळ, सामाजिक समस्यांचे निर्मुलन अशा कार्याची पायाभरणी करणे हा प्रमुख उद्देश या मंडळाचा होता. स्त्रियांच्या समस्यांवर अधिक भर असल्याने या मंडळाने विधवा पुर्नविवाह घडवुन आणले. सावित्रीबाई फुले यांनी महिला मंडळाच्या माध्यमातुन हळदी- कुंकवासारखे कार्यक्रम आयोजीत करून स्त्रीयांमध्ये जागृती घडवुन समाजप्रबोधनाचे कार्य केले.

३. बालहत्या प्रतिबंधक गृहाची स्थापना :

विधवा स्त्रियांना होणारी मुले सांभाळण्यासाठी सावित्रीबाईनी २८ जानेवारी १८६३ रोजी आपल्या घरात एक बालहत्या प्रतिबंधक गृहाची व प्रसुतिगृहाची स्थापना केली होती. ही अशा प्रकारची संस्था प्रथमच भारतात स्थापन झाली होती. सावित्रीबाईंच्या या प्रसुतिगृहात अनेक ब्राम्हण विधवा गुपचुप येत व आपली सुटका करून जात असत. "विधवांना इथे येऊन गुप्तपणे बाळंत व्हा, तुम्ही आपले मुल न्यावे किंवा इथे ठेवावे हा तुमचा खुशीचा प्रश्न आहे. त्या मुलांची काळजी अनाथआश्रम घेईल." अशा आशयाची पत्रके सर्व पुणे शहरात वाटली व भिंती रंगवल्या त्यामुळे फसविल्या गेलेल्या गरोदर स्त्रियांना दिलासा मिळाला.

याच बालहत्या प्रतिबंधक गृहात काशीबाई या विधवा स्त्रीला तेजस्वी असा पुत्र झाला. सावित्रीबाईनी या अनाथ बाळाला पालकत्व दिले व दत्तक घेतले. त्यांनी बाळाचे नाव यशवंत ठेवले. सावित्रीबाईनी यशवंतला ममतेची व मायेची ऊब दिली आणि त्याला लहानाचे मोठे केले. यशवंतवर चांगले संस्कार करून त्याला डॉक्टर केले. यशवंतने सैन्य विभागात नामवंत डॉक्टर म्हणुन कार्य केले. अशाप्रकारे मोठया धैर्याने सावित्रीबाईनी या अनाथाची माऊली होण्याचे धाडस केले. बालहत्या प्रतिबंधक गृहाची स्थापना करण्यामागचे कारण समजल्यावर आपण सहजरित्या फुले दांपत्याच्या कार्यासमोर नतमस्तक होतो. आजच्या परिस्थितीतही अशा अनेक फुले दाम्पत्यांची गरज आहे, कारण आजच्या आधुनिक समाजातही स्त्रियांच्या अनेक समस्या आहेत. सध्या स्त्रीयांच्या समस्यांचे स्वरूप बदलले असुन गुळ तेच आहे. बालविवाहाचे प्रमाण जरी कमी झालेले असले तरी स्त्री भ्रुणहत्तेचे प्रमाण वाढलेले आहे. हे शिक्षणाचे अपयश मानावे लागेल.

४. न्हाव्यांचा संप :-

इ.स.१८९० ला घडवुन आणलेला न्हाव्यांचा संप हे सावित्रीबाई फुले यांचे उल्लेखनिय कार्य आहे. विधवांचे डोक्यावरचे केस काढून टाकण्यांची पध्दत म्हणजेच केशवपन होय. ही प्रथा ब्राम्हण व उच्च वर्गात रूढ होती. केशवपनामुळे विधवा स्त्री विद्रुप दिसावी व तिच्याकडे कोणाचेही लक्ष जाऊ नये, हा या पथेमागचा हेतु होता. वास्तविक या प्रथेला कोणताही शास्त्रीय आधार नव्हता.या वाईट व रानटी प्रथेमुळे कित्येक कळया उमलण्याआधीच कोमेजुन जात होत्या. स्त्रीचे केस हे स्त्रीसौंदर्याचा प्रमुख भाग होय. त्यावरच तत्कालीन समाजाने प्रहार करून, स्त्रीसौंदर्य नष्ट करण्याचा विडा उचलला होता.

विधवा स्त्रियांनी पायात चप्पल घालू नये, कोणत्याही कार्यक्रमात तिने सहभागी होऊ नये, घरात पाहुणे आले तर आपण त्यांना दिसणार नाही याची दक्षता तिने घ्यावी व तिचे स्थान म्हणजे घरातील एक न दिसणारा कोपरा होता. केशपन प्रथेविरूध्द फुले दाम्पत्याने जिवाचे रान केले. या प्रथेविरूध्द न्हावी जातीत आधिक प्रचार करून त्यांची मानसिक तयारी करून घेतली दि. २३ मार्च

१८९० रोजी केशवपन प्रथेविरूध्द ५०० न्हाव्यांनी संप केला. या सभेचे अध्यक्षस्थान सदोबा कृष्णाजी न्हावी यांनी भुषविले. २३ मार्च १८९० रोजीच्या सभेचा वृत्तांत लंडनच्या "दी टाईम्स" या वृत्तपत्राने दि. १ एप्रिल १८९० रोजी प्रसिध्द केला. इंग्लंडमधील स्त्रीयांनी या वृत्ताचे स्वागत करून न्हाव्यांचे विशेष अभिनंदन केले आणि स्त्री सुधारणांसाठी शुभेच्छा दिल्या.

५. उपसंहार :-

एकोणीसाव्या शतकात महाराष्ट्रात स्त्रीयांच्या व शुद्रांच्या हक्कांसाठी सावित्रीबाई व जोतीराव यांनी जे कार्य केले ते भारताच्या इतिहासात सुवर्ण अक्षरांनी नोंद करावे असे आहे. सर्व मानव एकाच परमेश्वराची लेकरे असुन ती सर्व सारखी आहेत असा संदेश सावित्रीबाई फुले यांनी दिला.

सनातन्यांचे माहेरघर असलेल्या पुणे या शहरात स्त्री व शुद्र हे जन्मतःच गुलाम आहेत, त्यांनी शिकणे किंवा शिकविणे हे देव आणि देवाज्ञेविरूध्द आणि धर्मबाहय मानले जाई. अशावेळी सावित्रीबाई स्वतः शिकल्या आणि अनिन्वित छळ सोसुन त्यांनी शिक्षिका म्हणुन प्रशंसनीय व प्रायोगिक स्वरूपाचे कार्य केले. सावित्रीबाई फुले या ख-या अर्थाने शैक्षणिक तत्त्वे सांगणारी भारतातील पहिली शिक्षणतज्ञ स्त्री होय.

संदर्भ सूची :-

१. डॉ.कृष्णा मालकर, क्रांतिज्योती सावित्रीबाई फुले: जीवन व कार्य, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद, इ.स.२०११, पृष्ठ क्रमांक ७
२. उपरोक्त, पृष्ठ क्रमांक २९
३. प्रा. सुनीता बिडवे - ढगे, सावित्रीबाई फुले : विचार आणि कार्य, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद, इ.स. २०१०, पृष्ठ क्रमांक २४,२५
४. उपरोक्त, पृष्ठ क्रमांक ३६.
५. डॉ. कृष्णा मालकर, पुर्वोक्त, पृष्ठ क्रमांक ४३
६. प्रा. सुनीता बिडवे - ढगे, पुर्वोक्त, पृष्ठ क्रमांक ४८
७. उगले जी. ए., सावित्रीबाई फुले, साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद.
८. गोरे प्रेमा, थोर समाजसेविका सावित्रीबाई फुले, श्री विद्या प्रकाशन, पुणे.

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Arts & Commerce College Jarud Seal

Principal
Arts & Comm... College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

ISSN 2349-1027

UGC Approved International Registered and Recognized Research Journal Related to Higher Education for all Subjects

INDO WESTERN RESEARCHERS

(UGC Approved & Peer Reviewed Research Journal)

Year - V, Issue - X, Vol. - VI | Impact Factor 3.47 (GRIFI) | Feb. 2018 To July 2018

EDITOR IN CHIEF

Dr. Nilam Chhangani

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Art And Commerce College JARUD Seal

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

ISSN 2349-1027

International Registered & Recognized Research
Journal Related to Higher Education for All Subjects

INDO WESTERN RESEARCHERS

IAP
INDO ASIAN PUBLICATION

PEER REVIEW COMMITTEE

Dr. Nilam Chhanghani, Washim (M.S.)
Dr. Sarjerao R. Shinde, Latur (M.S.)
Dr. M. D. Rahaman, Mahkota (Malasiya)
Dr. Sivvappa Rasapali, Dartmouth MA (USA)
Dr. Satyenkumar Sitapara, Amreli (GJ)
Dr. Babasaheb M.Gore, Beed (M.S.)
Dr. Balaji G. Kamble, Latur (M.S.)
Dr. Premchand Chavan, Gulbarga (KA)
Dr. Ramesh Gangthade, Latur (M.S.)
Dr. Rajendra R.Gawhale, Buldhana (M.S.)
Dr. Rajendra D. Ganapure, O'bad (M.S.)
Dr. M.D. Pathan, Latur (M.S.)
Dr. B. S. Patil, Raigarh (M.S.)
Dr. S. P. Mundhe, Latur (M.S.)
Dr. Y. K. Thombare, Sindudurg (M.S.)
Dr. Vinod Veer, Satara (M.S.)

ADVISORY BOARD

Dr. Nilam Chhanghani, Washim (M.S.)
Dr. Sarjerao R. Shinde, Latur (M.S.)
Dr. M. D. Rahaman, Mahkota (Malasiya)
Dr. Sivvappa Rasapali, Dartmouth MA (USA)
Dr. Satyenkumar Sitapara, Amreli (GJ)
Dr. Babasaheb M.Gore, Beed (M.S.)
Dr. Balaji G. Kamble, Latur (M.S.)
Dr. Premchand Chavan, Gulbarga (KA)
Dr. Ramesh Gangthade, Latur (M.S.)
Dr. Rajendra R.Gawhale, Buldhana (M.S.)
Dr. Rajendra D. Ganapure, O'bad (M.S.)
Dr. M.D. Pathan, Latur (M.S.)
Dr. B. S. Patil, Raigarh (M.S.)
Dr. S. P. Mundhe, Latur (M.S.)
Dr. Y. K. Thombare, Sindudurg (M.S.)
Dr. Vinod Veer, Satara (M.S.)

Art And Commerce College Seal * JARUD *

Principal
Arts & Commerce College
Jarud Ta Warud, Dist Amravati

IMPACT FACTOR 3.47

ISSN 2349-1027

International Registered & Recognized Research Journal Related to Higher Education for All Subjects

INDO WESTERN RESEARCHERS

INDO ASIAN PUBLICATION

UGC APPROVED & PEER REVIEWED RESEARCH JOURNAL

Issue : X, Vol. VI

Year- V, Bi-Annual(Half Yearly)

(Feb. 2018 To July 2018)

Editorial Office :

'Gyandev-Parvati',
R-9/139/6-A-1,
Near Vishal School,
LIC Colony,
Pragati Nagar, Latur
Dist. Latur - 413531.
(Maharashtra), India.

Website

www.irasg.com

Contact : - 02382 - 241913
09423346913 / 09637935252
09503814000 / 07276301000

E-mail :
visiongroup1994@gmail.com
interlinkresearch@rediffmail.com
mbkamble2010@gmail.com

Published by :
Indo Asian Publication,
Latur, Dist. Latur - 413531 (M.S.)India

Price : ₹ 200/-

EDITOR IN CHIEF

Dr. Nilam Chhangani
Dept. of Economics,KNG College,
Karanja Lad, Dist. Washim (MS) India

EXECUTIVE EDITORS

Dr. Babasaheb Gore
Principal
Janvikas Mahavidyalaya,
Bansarola, Dist. Beed (MS)

Dr. Balaji G. Kamble
Head, Dept. of Economics,
Dr. Babasaheb Ambedkar College,
Latur, Dist. Latur (M.S.)

DEPUTY EDITOR

Dr. Ramesh Gangthade
Head, Dept. of History,
K. T. P. Mahavidyalaya,
Hadolati, Dist. Latur (M.S.)

Dr. Premchand Chavan
Dept. of Hindi
M.S. Irani Mahavidyalaya,
Gulbarga, Dist. Gulbarga (Karnataka)

CO - EDITOR

Dr. Mahebubkhan D. Pathan
Head, Dept. of English,
Sanjeevanee Mahavidyalaya,
Chapoli, Dist. Latur, (M.S.)

Dr. Rajendra Ganapure
HeS.M.P. Mahavidyalaya,
Murum, Dist. Osmanabad(M.S.)

MEMBER OF EDITORIAL BOARD

Dr. Mohmmad T. Rahaman
Dept. of Biomedical Science,
International Islamic University,
Mahkota (Malasiya)

Dr. Rajendra R. Gawhale
Head, Dept. of Economics,
G. S. Mahavidyalaya,
Khamgaon, Dist. Buldhana (M.S.)

Dr.Satyenkumar P. Sitapara
Principal
Commerce & BBA College,
Amreli, Dist. Amreli (Gujrat)

Dr. Allabaksha Jamadar
Head, Dept. of Hindi,
B. K. D. College,
Chakur, Dist. Latur (M.S.)

Dr. Santram P. Mundhe
Head, Dept. Public Adminisptration,
Sanjeevanee Mahavidyalaya,
Chapoli, Dist. Latur, (M.S.)

Dr. Sivappa Rasapali
Dept. of Chemistry & Biochemistry,
UMASS. Wesport Road,
Dartmouth, MA (U.S.A.)

Dr.Sarjerao R. Shinde
Principal
B. K. D. College,
Chakur, Dist. Latur (M.S.)

Dr. Suma S. Nirani
Head, Dept. of History,
G. P. Porwal College,
Sindgi, Dist. Bijapur (K.S.)

Dr. Sarjerao R. Shinde
Principal
BKD Mahavidyalaya,
Chakur, Dist. Latur(M.S.)

Dr. Vinod Veer
Head, Dept. of Geography,
Kishan Veer College,
Wai, Dist. Satara (M.S.)

Art And Commerce College Seal JARUD

Principal
Arts & Commerce College
Jarud Ta Warud, Dist Amravati

Issue - X, Vol.- VI
IWR
IMPACT FACTOR 3.47
ISSN 2349-1027
Feb. 2018 To July 2018

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No
1	महात्मा ज्योतीबा फुले यांचे शैक्षणिक कार्य **सुधीर नारायणराव देशमुख**	1
2	महात्मा जोतिबा फुले यांचा स्त्रि विषयक दृष्टीकोन **डॉ. उमेश आर. धुमाळे**	5
3	महात्मा जोतीराव फुले यांचे स्त्रिउध्दाराचे कार्य **डॉ. बि. डी. जामनेकर**	8
4	महात्मा जोतिबा फुले यांचे स्त्री शिक्षण विषयक विचार **दिनेश भास्करराव खेरडे**	12
5	महात्मा जोतीराव फुले यांचे शैक्षणिक विचार **डॉ. विनायक भटकर**	16
6	महात्मा जोतीराव फुले यांचे समताविषयक विचार **डॉ. श्याम दुतोंडे**	20
7	महात्मा फुलेंचे सामाजिक कल्याणाचे विचार **डॉ. दगडू नरसिंगराव दामावले**	25
8	महात्मा फुले यांचे कृषिविषयक विचार **डॉ. बळीराम पी. अवचार**	29
9	महात्मा जोतिबा फुले यांची स्त्रियांच्या विकासातील भूमिका **डॉ. एम. पी. खेडेकर**	33
10	Dr. Babasaheb Ambedkar's Social Assimilation through Social Justice & Buddhism **Dr. Mrs. Baljit Kaur R. Oberoi**	36
11	Dr. Babasaheb Ambedkars Life and Mission for Social Change **Dr. Ram Kulsange**	39
12	Dr. Ambedkar's Vision for Uniform Education in India **Ajit Gopalrao Kulkarni**	42
13	Thoughts of Dr. Babasaheb Ambedkar about" Right of Human Equality **Dr. D. K. Rathod**	46

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Arts And Commerce College Seal JARUD

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

Indo Western Researchers (IWR) (39)

IMPACT FACTOR 3.47

ISSN 2349-1027

Indo Western Researchers (IWR)
Issue : X, Vol.VI
Feb. 2018 To July 2018
www.irasg.com

Research Paper 11 Sociology

Dr. Babasaheb Ambedkars Life and Mission for Social Change

Dr. Ram Kulsange
Arts and Commerce College,
Jarud, Dist. Amravati

Introduction

Dr. Babasaheb Ambedkar alias Dr. BhimaraoRamaji Ambedkar is the chief architect of Indian Constitution, who has played a decisive role inreconstructing India. Hewas anintellectual ofhighest erudition, profound thinker, brilliant academician, a journalist and writer with scintillating style, a legal luminary of extraordinary intelligence, the first Law Minister of India, a persuasive orator, an ideal Labour Minister who formulated affirmative policies for the welfare of the labourers, a constitutional expert who contributed a lot to the constitutional history of India, a true historian with intellectual integrity, who has objectively exhumed the hidden history of India, an economic theorist of unique distinction, liberator of the Indian women, champion of the down-trodden, an emancipator of the Depressed Classes and the builder of modern democratic India. His mission of life was to establish a new social order based on equality, liberty, fraternity and social justice.

. Dr. Babasaheb Ambedkars life and mission for societal change

It is said that philosophers have interpreted the world, but the real task is to change it. Dr. Babasaheb Ambedkar was not a mere philosopher but a dedicated hard-core activist who has given a new vision of state socialism and socio-economic democracy to India.

Dr. Babasaheb Ambedkar was born on 14thApril, 1891, at MHOW, in Madhya Pradesh, in India. His ancestors belonged to Maharashtra. Dr. Ambedkar hailedfrom an untouchable Mahar community which was a worrier Naga race of ancient India. However, at the time ofhis birth this community was living in inhuman and socially-economically deprived state.

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

Dr. Babasaheb Ambedkar with lots of hardships completed his education in India and abroad. He acquired various degrees such as M.A, Ph.d., D.Sc., LL.D, D.Litt. and Barrister-at-Law. After completion of education he started a Civil Rights Movement for the assertion of Human Rights of the oppressed and suppressed classes in India.Mahad Water Tank Satyagraha was launched by him in the year1927 for establishing civil rights of the untouchables for their access to the public water sources, as they had been denied to use public places, utilities and water sources.He burnt the Manusmruti, an inhumanpenal code and source of illegitimate authority behind the tyrannous Hindu social order. It was not only a greatest blow to the inhumanly orthodox, ethnocentric culture, butit was an historically important step towards social-religious revolution in India.He organized NashikKalaram Temple Entry Movementfor asserting the civil right of the Depressed Classes for their entry into temples. Dr. Ambedkar challenged the inhuman social system. These movements raised the consciousness amongst the Depressed Classes about their human as well as civil rights. Dr. Babasaheb Ambedkar raised the issues of emancipation of Depressed Classes at international level, in the Round Table Conferences. He in his various capacities submitted memoranda for providing safeguards to the Depressed Classes. He at various instances gave evidence and submitted pleas to the government for the uplift of the Depressed Classes. He believed in the constitutional ways to combat ignominies and humiliations of the untouchable Depressed Classes because he was a staunch protagonist of democracy.

Dr. Babasaheb Ambedkar played a vital role in framing an educational policy of India. His policy of'Reservation in Education and Services' has contributed remarkably in the overall development of marginalized sections of India.

Dr. Babasaheb Ambedkar as an economist has given the dimension of economic democracy to India.

The assimilation of Depressed, oppressed, suppressed and marginalized Classes into politics was possible because of inclusive affirmative policies put forth by Dr. Ambedkar. His role as a chief architect of the constitution of India has laid the foundation of social and economic democracy in India which has triggered the process of nation building in its true sense.

Dr. Babasaheb Ambedkar has written several books throughout his life which analyzed the Indian society, polity and religion in true sense. Some of his notable books are : Administration and Finance of the East India Company, Castes in India - Their Mechanism, Genesis and Development, The National Dividend of India - A Historical and Analytical Study, The Problem of the Rupee - Its Origin and Its Solution, Annihilation of Caste, Federation Versus Freedom, Thoughts on Pakistan, Ranade-Gandhi and Jinha, Mr. Gandhi and Emancipation of Untouchables, Communal Deadlock and a way to solve it, What Gandhi and Congress have done to the Untouchables?, Who were the Shudras? - How

They Came to be the Fourth Varna in Indo-Aryan Society, States and minorities - What are their Rights and How to Secure Them in the Constitution of Free India, Maharashtra as a linguistic State, Buddhism and Communism, The Buddha and His Dhamma, Revolution and Counter Revolution, The Riddles in Hinduism, The Pali Grammar and Dictionary, and Bouddha Puja Path. For raising awareness about Human Rights he started periodicals like Muknayak, Bahiskrit Bharat, Samata, JanataandPrabuddha Bharat in India.

Dr. Babasaheb Ambedkar's conversion to Buddhism is an epoch-making event in the religious and socio-cultural history of India. He discarded the Hindu faith by converting to Buddhism on 14th October, 1956, at Nagapur, Maharashtra.Dr. Babasaheb Ambedkar's conversion to Buddhism had a deep and everlasting implications on the future set up of India's social and political system.

This is a landmark step towards the revival of Buddhism in India, as in the ancient period counter-revolution of PushyamitraShung led to the decline of Buddhism in India. During this counter-revolution many Buddhist monks were slaughtered by this Hindu king. Dr. Babasaheb Ambedkar's conversion to Buddhismchannelized the process of social transformation and democratic socialization in India. It is also an issue of building separate identity of Depressed Classes as Buddhist. He found Buddhism as a place which gave importance to the freedom of mankind. His conversion to Buddhism led to the rise of population of Buddhists in India, which can be traced from the available demographic data in India. Evolution of Neo-Buddhist literature, spreading Buddhist Culture and bridging international relation with Buddhist countries in the modern times, is the legacy of Dr. Babasaheb Ambedkar's conversion to Buddhism in modern India.

Conclusion:

Dr. Babasaheb Ambedkars life was dedicated for establishing Social Democracy in India. He was the one who vehemently opposed caste, untouchability, chaturvarnya system for social change. His civil right movement was for establishing human rights for depressed classes in India . Throughout his life he tirelessly struggled for social justice.

References :-

1. Mankar, Vijay, Life and the greatest Humanitarian Revolutionary Movement of Dr. Babasaheb Ambedkar - A Chronology, Blue World Series Publication, Nagpur, 2009, p. 1.
2. Dr. Raj Kumar, Ambedkar and His Writings - a look for the new generation, Kalpaz Publication, Delhi, p. 113.

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Seal
Art And Commerce College * JARUD *

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

2017-18

ISSN 0976-0377

RNI. MAHMUL02805/2010/33461

International Registered & Recognized

Research Journal Related To Higher Education for all Subjects

INTERLINK RESEARCH ANALYSIS

IRA

(Refereed & Peer Reviewed Research Journal)

Year - VIII, Issue - XVI, Vol.- I | Impact Factor 4.55 (GRIFI) | July 2017 To Dec 2017

INTERLINK RESEARCH ANALYSIS

Editor In Chief

Dr. Balaji Kamble

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Art And Commerce College
Seal
* JARUD *

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

02805/33461

RNI. MAHMUL02805/2010/33461

IMPACT FACTOR 4.55

उ. मराठी ISSN 0976-0377

International Registered & Recognized Research Journal Related to Higher Education for all Subjects

INTERLINK RESEARCH ANALYSIS

REFEREED & PEER REVIEWED RESEARCH JOURNAL

Issue : XVI, Vol. I
Year - 8 (Half Yearly)
(July 2017 To Dec. 2017)

Editorial Office :
'Gyandeep',
R-9/139/6-A-1,
Near Vishal School,
LIC Colony,
Pragati Nagar, Latur
Dist. Latur - 413531.
(Maharashtra), India.

Contact : 02382 - 241913
09423346913,09637935252,
09503814000,07276301000

Website
www.irasg.com

E-mail :
interlinkresearch@rediffmail.com
visiongroup1994@gmail.com
mbkamble2010@gmail.com
drkamblebg@rediffmail.com

Publisher :
Jyotichandra Publication,
Latur, Dist. Latur.-415331
(M.S.) India

Price: ₹ 200/-

CHIEF EDITOR

Dr. Balaji G. Kamble
Research Guide & Head, Dept. of Economics,
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Latur, Dist. Latur (M.S.)
Mob. 09423346913, 9503814000

EXECUTIVE EDITORS

Dr. Aloka Parasher Sen
Professor. Dept. of History & Classics,
University of Alberta, Edmonton,
(CANADA).

Dr. Laxman Satya
Professor, Dept. of History,
Lokhevan University, Loheavan,
PENSULVIYA (USA)

Dr. Huen Yen
Dept. of Inter Cultural
International Relation
Central South University,
Changsha City, (CHAINA)

Bhujang R. Bobade
Director, Manuscript Dept.,
Deccan Archaeological and Cultural
Research Insititute,
Malakpet, Hyderabad. (A.P.)

Dr. Omshiva V. Ligade
Head, Dept. of History,
Shivjagruti College,
Nalegaon, Dist. Latur. (M.S.)

Dr. Sadanand H. Gone
Principal,
Ujwal Gramin Mahavidyalaya,
Ghonsi , Dist. Latur. (M.S.)

Dr. G.V. Menkudale
Dept. of Dairy Science,
Mahatma Basweshwar College,
Latur, Dist. Latur.(M.S.)

Dr. Balaji S. Bhure
Dept. of Hindi,
Shivjagruti College,
Nalegaon, Dist. Latur.(M.S.)

DEPUTY-EDITORS

Dr. S.D. Sindkhedkar
Vice Principal
PSGVP's Mandals College,
Shahada, Dist. Nandurbar (M.S.)

Dr. C.J. Kadam
Head, Dept. of Physics
Maharashtra Mahavidhyalaya,
Nilanga, Dist. Latur.(M.S.)

Veera Prasad
Dept. of Political Science,
S.K. University,
Anantpur, (A.P.)

Johrabhai B. Patel,
Dept. of Hindi,
S.P. Patel College,
Simaliya (Gujrat)

CO-EDITORS

Sandipan K. Gaike
Dept. of Sociology,
Vasant College,
Kej, Dist. Beed (M.S.)

Ambuja N. Malkhedkar
Dept. of Hindi
Gulbarga, Dist. Gulbarga,
(Karnataka State)

Dr. Shivaji Vaidya
Dept. of Hindi,
B. Raghunath College,
Parbhani,Dist. Parbhani.(M.S.)

Dr. Shivanand M. Giri
Dept. of Marathi,
B.K. Deshmukh College,
Chakur Dist. Latur.(M.S.)

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Arts And Commerce College Seal JARUD

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

RNI. MAHMUL02805/2010/33461
Interlink Research Analysis
IMPACT FACTOR 4.55
ISSN 0976-0377
Issue:XVI, Vol. I, July 2017 To Dec. 2017

INDEX

Sr. No.	Title of Research Paper	Author(s)	Page No.
1	The Role of National Human Rights Commission in India	Dr. Vitthal Gonsatwad	1
2	The Element of Indianness in Indian English Poetry	Sanjay L. Khandel	5
3	Eco Tourism:A Potential Tool for Sustainable Development	Avanti Sanjay Chaphale, Dr. (Mrs.) Vandana Dhawad	12
4	Consortia for Professionals and Academic Librarians	Gajanan D. Rewatkar	22
5	Stress Levels of Policemen with and without Sports Background: A Comparative study	Dr. Sandeep B. Satao	29
6	A Sociological Study of Socio-Medical Problems in Vidarbha	Dr. Ananda B. Kale	34
7	प्रेमचंद के उपन्यास साहित्य में गांधी विचार	डॉ. सय्यद ए. सय्यद झेड.	38
8	कथेच्या आकृतिबंधाचे विश्लेषण	डॉ. राजेंद्र वडमारे	43
9	कबड्डी खेळाडु यांच्या विकासासाठी शारीरिक क्षमता व शारीरिक घटक यांचे महत्व	महेश आर. पाटील	53
10	राजकारणातील महिला नेतृत्वाचा चिकित्सक अभ्यास	डॉ. विनय एच. भटकर	57

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Arts And Commerce College Seal JARUD

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

RNI. MAHMUL02805/2010/33461
Interlink Research Analysis
IMPACT FACTOR 4.55
ISSN 0976-0377
Issue : XVI, Vol. I, July 2017 To Dec. 2017

राजकारणातील महिला नेतृत्वाचा चिकित्सक अभ्यास

डॉ. विनय एच. भटकर
राज्यशास्त्र विभाग,
कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय,
जरुड, जि. अमरावती (महाराष्ट्र) भारत

10 **Research Paper - Political Science**

प्रस्तावना:-

प्राचिन, मध्ययुगीन आणि आधुनिक अशा तीन्ही काळातील सामाजीक व कौटूंबीक व्यवस्थेच विचार केला तर या व्यवस्थेत भारतीय महिलांचे स्थान काही मोजका काळ वगळता दुय्यम असल्याचे लक्षात येते. म्हणूनच भारतीय महिला कायम कष्टप्रद जिवन जगत आल्या आहेत. कालओघात अनेक सामाजिक स्थित्यंतरे आली, परंतू खऱ्या अर्थाने महिलांचे जिवन मात्र सुधारले नाही. जून्या काळातील महिलांचे प्रश्न आणि आधुनिक युगातील महिलांच्या समस्या फक्त भिन्न आहेत. या प्रश्नांच्या सोडवणूकीसाठी सामाजीक आणि शासन स्तरावर करण्यात येणाज्या प्रयत्नांच्या मर्यादा प्राचिन काळात जशा स्पष्ट होत्या तशाच त्या आधुनिक काळातही स्पष्ट आहेत.

विविध कालखंडात महिलांच्या समस्या भिन्न असल्या तरी त्यांचे पुरुष सत्ताक व्यवस्थेतील दास्य मात्र समान स्वरुपाचे असल्याचे प्रकर्षाने दिसून येते. महिलांच्या जनन क्षमतेवर, लैगिकतेवर, श्रमावर या प्रत्येक काळात कायम पुरुषांचेच वर्चस्व असल्याचे दिसून येते. महिलांचे हे दुय्यमत्व दास्य, रुढी परंपराचे जोखड, श्रममुल्यांचे अवमुल्यन सार्वजनिक संचाराला मर्यादित व संकुचित करण्याची मानसिकता यामुळे महिलांच्या सक्षमिकरणावर गांभिर्याने विचार करण्याची गरज निर्माण झाली. म्हणूनच १९ व्या शतकात स्त्रि-मुक्ती चळवळी सुरु झाल्या या चळवळींचे यश अपयश काळाच्या ओघात तपासतांना अनेक बाबींचे मुल्यमापन सकारात्मक असे करावे लागेल. सती प्रथा बंदीपासून सुरु झालेला सुधारणांचा हा प्रवास आज पंचायत राज व्यवस्थेतील ७३ व्या घटनादुरुस्तीपर्यंत,

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Art And Commerce College
Seal
JARUD

अर्थात महिलांचे राजकीय नेतृत्व विकसीत होण्यापर्यंत येऊन ठेपला आहे.

क्रांतीकारी ७३ वी घटनादुरुस्ती:-

महिलांना राजकीय क्षेत्रात पुरुषांच्या बरोबरीने संधी मिळावी, महिलांशी संबंधीत सामाजिक प्रश्नांची सोडवणूक करण्याच्या दृष्टीने महिला नेतृत्व विकसीत व्हावे म्हणून १९९३ मध्ये ७३ वी घटनादुरुस्तीची अहमलबजावनी करण्यात आली. या दुरुस्तीनंतर त्रीस्तरीय पंचातराज व्यवस्थेत महिलांना ३३ टक्के आरक्षण देण्यत आले. महाराष्ट्रात हेच ३३ टक्के अरक्षण आक्टोबर २०११ मध्ये ५० टक्के करण्यात आले आहे. यातुन ग्रमीण स्तरावर महिलांचे नेतृत्व विकसीत होण्यात चांगली मदत झाली. म्हणुनच ही घटनादुरुस्ती महिला विकासाच्या दृष्टीने मैलाचा दगड ठरली आहे.

राजकीय व प्रशासकीय क्षेत्रात आज अनेक स्त्रिया कार्यरत असल्या तरी एकूण लोकसंख्येच्या निम्मी लोकसंख्या असलेल्या स्त्रियांची राजकीय व प्रशासकीय क्षेत्रातील संख्या मात्र आजही तुलनेने कमी आहे. पीत्रसत्ताक संस्कृतीच्या प्रभावामुळे स्त्रियांचे प्रशासकीय तसेच राजकीय क्षेत्रातील स्वातंत्र्य मर्यादीत राहिले म्हणूनच पुरुषांच्या तुलनेत खुपच कमी स्त्रिया सार्वजनिक क्षेत्रात वावरतांना दिसतात. असे असले तरी पंचायतराज संस्थांमध्ये सदस्यत्वात व पदांमध्ये देण्यात आलेल्या घटनात्मक आरक्षणाने महिलांचे राजकीय नेतृत्व विकसीत होण्यास निश्चीपणे मदत झाली आहे.

स्वातंत्र्योत्तर काळातील महिलांची स्थिती:-

स्त्रियांची सामाजिक, आर्थिक, राजकीय स्थिती उंचावण्यासाठी स्वातंत्र्योत्तर काळात प्रयत्न सुरु झाले. १९५० ते १९८० या काळात पूर्वापार चालत आलेली समाजव्यवस्था सांस्कृतिक आणि धार्मिक जिवनमुल्य स्वातंत्र्यानंतरच्या काळातही पहिल्या पीढीच्या मनात भिनली असल्याने महिला संबंधिचे पारंपारिक मत बदलने या काळात फारसे शक्य झाले नाही. विशेषतः बालहत्या, हुंडापध्दती, देवदसी प्रथा, अस्पृष्यता, सती प्रथा, बालविवाह, इ. रुढी अंशतः चालू राहिल्या. नेहरुंच्या आर्थिक, सामाजिक सुधारणांना नेहरु मॉडेल असे संबोधले जाते. या काळात समाजकल्याण, आरोग्य, वाहतूक अशा सुधारणांवरच भर देण्यात आला. स्त्रि ही पुरुषाइतकीच मागासलेली आहे, असे समजून नियोजनाची आखनी होत होती. परीणामी या सर्व सुधारणांची अहमलबजावणी पुरुष सत्ताक पध्दतीची झाली आणि सित्रयांचा भोगवटा कायम राहिला. १९७५ मध्ये स्त्रियांच्या दर्जाविषयी मुल्यमापन करण्यासाठी स्थापन करण्यात आलेल्या समितीच्या अहवालामध्ये असे नमुद करण्यात आले की, स्त्रियांसाठी शिक्षण हे विशमतेचे साधन बनले असून शिक्षणामुळे समानतेची नवी मुल्ये मानवामध्ये अंकुरीत व्हावयाच्या ऐवजी लिंगभावविषयक भावनाच अधिक दृढमुल झाली आहे. परीणामी या काळातील विवाह, घटस्फोट, संपत्ती, दत्तक कायद्याने हिंदू स्त्रिचा सामाजिक दर्जा वाढविण्यास फारच कमी मदत झाली आहे.

नंतर इंदिरा गांधीच्या काळात त्यांनी हुंडा प्रतिबंधक कायद्यात सुधारणा करुण स्त्रिधन

नावाखाली नवऱ्यामुलाला बिदागी घेण्याची सवय केली. १९२३ मध्ये वेश्या गमन करणाऱ्या पुरुषांचा निषेध करणाज्या कॉंग्रेस पक्षानेच १९६१ मध्ये मात्र हुंडा बंदी कायद्याच्या वेळी अशी वेगळी भुमिका घेतली. म्हणूनच अनैतिक स्त्रि व्यापार बंदी कायद्याची अहमलबजावनी भारतात अधिक कडकपणे होऊ शकली नाही. दूसरीकडे गर्भजल परीक्षण करुण मुलगी नकोच म्हणनारी मानसीकता या समाजात निर्माण होत गेली. म्हणूनच दर हजारी पुरुषांमागे स्त्रियांचे प्रमाण कमी होत गेले.

तक्ता क्रमांक ०१ १९०१ ते २००१ दरम्यान दर हजारी पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रियांचे प्रमाण

कालखंड	भारत	महाराष्ट्र
१९०१	९७२	९७८
१९११	१००८	९६८
१९२१	९५५	९५०
१९३१	९५०	९४७
१९४१	९४५	९४९
१९५१	९४६	९४१
१९६१	९४१	९३६
१९७१	९३०	९३०
१९८१	९३४	९३७
१९९१	९२७	९३४
२००१	९३३	९२२

(आधारः भारताची जनगणना आणि महाराष्ट्र अहवाल १९८१ व २००१)

वरील तक्ता असे दर्शवितो की, दरहजारी पुरुषांमागे असलेले स्त्रियांचं प्रमाण भारतात व महाराष्ट्रात वरचेवर कमी होत गेले आहे.

आर्थिक बाबतीत विचार केला तर एक गोष्ट लक्षात येते की, कामगारांनी कष्टकऱ्यांमध्ये स्त्रियांचे प्रमाण अधिक आहे. विशेषतः शेती क्षेत्रात हे प्रमाण अधिक असल्याचे आढळते. देशातील एकूण स्त्रि कामगारांपैकी ८० टक्के कामगार शेतीत काम करतांना दिसतात. १९५१ मधिल उपलब्ध आकडेकारीनुसार १ कोटी ५३ लाख स्त्रिया यावर्षी शेतीवर राबत होत्या. ही संख्या १९९३ साली ९२ लाखांवर आली होती. कामगार आणिा आर्थिक क्षेत्रात आजूनही स्त्रि आणि पुरुष यांना समान न्याय मिळाला नाही. जगात एकून कामाच्या तासापैकी २ तृतीयांश तास स्त्रिया करतात, मात्र त्यांच्या हाती लागणारे एकूण उत्पन्न वार्षिक उत्पन्नाच्या केवळ एक दशांश एवढेच आहे. तसेच जगातील एकूण संपत्तीच्या केवळ एक शंभरांश संपत्ती सित्रयांच्या ताब्यात आहे. समान कामाला समान वेतन ही मागणी आजही भारतात मान्य होत नाही. न्ययालयाकडे यासंबंधीच्या फिर्यादी कधी या तर कधी

त्या बाजूनी निकाली काढलेल्या दिसतात. उदा. १९८७ मध्ये मेसर्स मॅकीनन मॅकेन्झी विरुध्द ऑड्री डिस्कोटा या प्रकरणात न्यायालयाने समान काम, समान दाम हे तत्व मान्य केले तर १९८२ मध्ये रनधी सिंग विरुध्द केंद्र सरकार या प्रकरणात सर्वोच्च न्यायालयाने असे मान्य करता येत नाही, असे म्हटले. यामुळे घटनेतील कलम ३९ (३) व कलम १३ (५) याला अर्थ उरनार नाही, असे न्यायालयाचे मत होते.

स्त्रि-विषयक कायदे:-

भारतीय राज्यघटनेमध्ये दिलेल्या मार्गदर्शक तत्वांमधून स्त्रियांकरीता असलेल्या अधिकारांची आपल्याला कल्पना येते. सर्वच धर्मातील कायदे एकूणच सित्रयांवर अन्याय करणारे आहेत. अनेक कायदे हे फक्त हिंदूसाठी आहेत. उदा. दत्तक, पोटगी, मुलांचा ताबा, इ. त्यामुळे अहिंदूसाठी तशी तरतुदच नसल्याने मुस्लीम, ख्रिश्चन, पार्शी या धर्मियांमध्ये मुलांच्याही हक्काचे रक्षण होताना दिसत नाही. त्याप्रमाणे मिळकतीसंदर्भातील असमान हिस्से केले जातात. अनेकदा स्त्रिच्या वाट्याला सफाईने कमी हिस्सा देण्यात येतो. हुंडा कायद्याचेही तसेच आहे. या कायद्याद अनेक बदल केले गेले असले तरी जोवर स्त्रिचे स्थान इतर कायद्यांच्या तुलनेत असंमान आहे. तोवर अुंडा प्रथा बंद होणे शक्य नाही. थोडक्यात स्त्रियांचे स्थान समाजात उंचावण्यासाठी समानता आणने सामाजिक न्यायाच्या आधारे, राज्यघटनेतील तत्वांना अनुसरुन स्त्रिविषयक कायद्यांचे आधुनिकीकरण करण्याची गरज आहे.

राजकीय सहभाग:-

सत्तेतील सहभागाशिवाय कोणत्याही समुहाचे सक्षमिकरण शक्य नसते. दलितांना सत्तेत सहभाग झाल्यानंतर त्यांचे सक्षमिकरण शक्य झाले आहे. स्त्रियांचा राजकारणातील प्रवेश खऱ्या अर्थाने १८५७ नंतरच झाल्याचे दिसून येते. ज्या राजघराण्यातील स्त्रिया देशील राष्ट्रीय चळवळीच्या राजकारणात आल्या त्यांची संस्थाने इंग्रजांनी घेतली होती. (राणी लक्ष्मीबाई, बेगम हजरत महल) याच काळात सप्रेस मुहमेंट ही स्त्रियांचीच राजकीय चळवळ उदयाच आली होती. यामुळे मध्यमवर्गीय स्त्रिया राजकारणात आल्या. सरोजनी नायडू यांनी महिलांना मुलभूत अधिकार मिळावेत म्हणून एका शिष्टमंडळासह गव्हर्नर मॉटेग्यू यांची भेट घेतल्याचा उल्लेख सापडतात. १९२५ मध्ये बंगाल कॉन्सीलने स्त्रियांना मतांचा आधिकार देणारे विधेयक मंजूर करावे म्हणून सरलादेवी चौधरी व कुमोदीनी बसू यांनी विधी सदस्यांवर दडपण आणले होते. कॉंग्रेसच्या व्यासपीठावरुण आपले मनोगत व्यक्त करणाऱ्या के. गांगूली या पहिल्या स्त्रि नेत्या होत्या. रॉलेट कायदा, जालीयनवाला हत्याकांड व बंगालची फाळणी हे प्रश्न घेऊन मुर्शिदाबाद जिल्ह्यात स्त्रियांनी मार्चे काढल्याचेही उल्लेख सापडतात. स्त्रियांचा राजकीय सहभाग खऱ्या अर्थाने महात्मा गांधी यांच्या काळात वाढला. गांधीजींच्या मिठाच्या सत्याग्रहात एकूण पन्नास हजार सदस्यांत सतरा हजार स्त्रि सत्याग्रही होत्या. महात्माजींच्या प्रेरणेने

बाहेर पडलेल्या स्त्रियांनी दास्यत्वाच्या बेड्या तोडल्या. नंतरच्या काळात स्त्रियांच्या राजकीय सहभागावद्दलची अनेक उदाहरणे देता येतील. १९८२ च्या चलेजाव लढ्यात आरुणा असफअली, राजकुकार अमृता कौर यांच्या सोबत असंख्य स्त्रियांनी निदर्शणे केली. उमा मेहता यांनी 'व्हाईस ऑफ फ्रिडम' नावाने गुप्त नभोवानी केंद्र चालऊन भारतीय जनतेला इंग्रजांच्या दमन नितीची माहिती दिली. उर्मीलादेवी, सुशिलादेवी, बसंतीदेवी यांनी स्वदेश चळवळीचा भाग म्हणून खादीचा प्रचार केला. मादाम कामा, यांची बेझंट यांसारख्या नेत्यांनी स्वातंत्र्यपूर्व काळात जनतेला स्वातंत्र्यलढ्यात स्फूर्ती दिली. पंडीत नेहरू यांनी आपल्या कन्या इंदिरा गांधी यांना कॉग्रेसचे अध्यक्षपद देऊन स्त्रियांना राजकीय प्रवेशाची द्वारे खूली केली. विजया लक्ष्मी पंडीत, सुचेता क्रपलानी याही या काळात कॉग्रेस पक्षात होत्या.

थोडक्यात, या काळातील स्त्रियांचा राजकीय सहभाग हा समाजाच्या विशीष्ट जाती, धर्मापूरताच मर्यादित होता. स्वातंत्र्योत्तर काळात उच्च वर्णीय समाजातील स्त्रिया राजकारणात आल्या. त्यानंतरच्या काळात राखीव जागांच्या धारेणामुळे दलित वर्गातील स्त्रियांना राजकारणात प्रवेशाची संधी मिळाली मात्र, असे असले तरी खऱ्या अर्थाने सामान्य स्त्रि राजकारणात किंवा सत्तेतील सहभागात हवा तेवढा वाटा उचलू शकलेले नाही

महिला नुतृत्व:-

७३ व्या घटनादुरुस्तीनंतर महिलांना स्थानिक स्वराज्य संस्थात ३३ टक्के आरक्षण देण्यात आले. या माध्यमातुन ग्रामीण भागात महिला नेतृत्व उदयाला येण्यास चांगली मदत मिळाली. परंतू या नेतृत्वगूनांचा विकास मात्र हव्या त्या प्रमणात झालेला दिसून येत नाही. पंचायत राज व्यवस्थेबद्दल आजही ग्रामीण भागातील अनेक महिला अनभिज्ञ आहेत. ज्या महिला प्रत्यक्ष राजकारणात आहेत त्यांनाही आपल्या अधिकारांची पूर्ण जान नाही. म्हणूनच या महिलांमध्ये नेतृत्व गुणांचा विकास होणे तेवढेच गरजेचे आहे. महिला नेतृत्व हे परीणामकारक व प्रभावी असेल तर ग्रामीण विकासाचे चित्र नक्कीच बदलू शकते.

७३ व्या घटनादुरुस्तीने १९९२ मध्ये एक क्रंती घडवली. पंचायत राज संस्थांध्ये महिलांसाठी ३३ टक्के आरक्षण देऊन या घटनादुरुस्तीने केवळ महिला नेतृत्व निर्माण होण्याच्या दृष्टीने नव्हे तर ग्रामीण विकासात महिलांच्या सक्रिय सहभागाचे एक दालनच खुले केले. ग्रामपंचायत हा ग्रामीण विकासाचा पाया मानला जातो. या ग्रामपंचायतीच्या सरपंचपदी महिला विराजमान झाल्या आणि ग्रामिण विकासात आपोआपच महिलांची भूमिका महत्वाची ठरु लागली. देशातील एक तृतीयांश ग्रामपंचायती, पंचायत समित्या ग्रामीण विकाच्या बाबतीत महिला प्रतिनिधींमध्ये जागृती मोठ्या प्रमाणावर वाढू लागली आहे. महाराष्ट्राचा विचार करता राज्यात सुमारे ४० हजार ग्रामपंचायती, २९७

पंचाचत समित्या आणि २९ जिल्हा परिषदा या संस्थांमध्ये ९९ हजाराहून अधिक महिला निवडून येत आहेत. अशा रीतीने ग्रामीण विकासाबाबतचे निर्णय घेण्याच्या प्रक्रियेत साहजिकच महिलांचा सहभाग वाढत चालला आहे. ग्रामीण स्तरावर महिला नेतृत्व उदयास आले आहे. या नेतृत्वाला प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षपणे ग्रमीण विकासाच्या योजनांच्या अहमलबजावनीत महत्वाची भूमिका बजावावी लागत आहे. मात्र ग्रामीण विकास म्हणजे केवळ रस्ते-पाणी-वीज इथपर्यंत मर्यादित नाही तर त्याला सर्वांगीन विकासाची एक झालर आहे. ग्रामीण भागात महिला नेतृत्व निश्चीतपणे विकसीत झाले आहे. मात्र सर्वांगीण विकासाची संकल्पना या नेतृत्वाला पूर्णपणे आकलन होण्यासाठी या महिला नेतृत्वाच्या सशक्तीकरणाची गरज आहे. अशा सशक्तीकरणामुळे खऱ्या अर्थाने ग्रामीण विकास साध्य होऊ शकनार आहे.

संदर्भ सूची :-

१) स्त्रिचे समाजातील स्थान व भूमिका - अनुसया लिमये.
२) शिवकालीन व पेशवेकालीन स्त्री जिवन - शारदा देशमुख.
३) स्वातंत्र्योत्तर स्त्री विषयक कायदे - सरोजीनी सारंगपाणी.
४) महाराष्ट्रातील पंचायत राज, खंड २ यशदा, पूणे.
५) कित्ता.
६) Womens Movement Asthana Pratima.

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Art And Commerce College Seal JARUD

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

2017-18

ISSN 2231-6671

International Registered and Recognized
Research Journal Related to Higher Education for all Subjects

Hi-TECH RESEARCH ANALYSIS

Hi-Tech Research Analysis

EDITOR IN CHIEF
DR. BALAJI KAMBLE

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Art And Commerce College
Seal
JARUD

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

IMPACT FACTOR 4.25

ISSN 2231- 6671

International Registered & Recognized
Research Journal Related to Higher Education for all Subject

Hi-TECH RESEARCH ANALYSIS

UGC APPROVED & PEER REVIEWED RESEARCH JOURNAL

Issue : XV, Vol. - I
Year - VIII, (Half Yearly)
Feb. 2018 To July 2018

Editorial Office :
'Gyandev-Parvati',
R-9/139/6-A-1,
Near Vishal School,
LIC Colony,
Pragati Nagar, Latur
Dist. Latur - 413531.
(Maharashtra), India.

Contact : 02382 - 241913
09423346913 / 09503814000
07276305000/ 09637935252

Website
www.irasg.com

E-mail :
interlinkresearch@rediffmail.com
visiongroup1994@gmail.com
mbkamble2010@gmail.com

Published by :
JYOTICHANDRA PUBLICATION
Latur, Dist. Latur - 413531 (M.S.)India

Price : ₹ 200/-

CHIEF EDITOR

Dr. Balaji G. Kamble
Research Guide & Head, Dept. of Economics,
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya,
Latur, Dist. Latur.(M.S.) (Mob. 09423346913)

EXECUTIVE EDITORS

Scott. A. Venezia
Director, School of Business,
Ensenada Campus,
California, (U.S.A.)

Dr. Balaji K. Shinde
Member of Academic Council,
S.R.T.M.U. Nanded. (M.S.)

Dr. Omshiva V. Ligade
Head, Dept. of History
Shivjagruti College,
Nalegaon, Dist. Latur.(M.S.)

Bhujang R. Bobade
Director Manuscript Dept.,
D. A. & C. Research Insititute,
Malakpet, Hyderabad. (A.P.)

Dr. K. K. Patil
Professor & Head, Dept. of Econom
Kamalbai Jamkar Mahila College,
Parbhani, Dist. Parbhani (M.S.)

Dr. U. Takataka Mine
Tokiyo (Japan)

Dr. Babasaheb M. Gore
Dean- Faculty of Education & M.
Member,S.R.T.M.U, Nanded.(M.S

Dr. Nilam Chhanghani
Dept. of Economics,
KNG Mahavidyalaya
Karanja Lad, Dist. Washim (M.S.

DEPUTY-EDITOR

Dr. G . V. Menkudale
Dept. of Dairy Science,
Mahatma Basweshwar College,
Latur, Dist. Latur.(M.S.)

Dr. C.J. Kadam
Head, Dept. of Physics,
Maharashtra Mahavidyalaya,
Nilanga, Dist. Latur.(M.S.)

Dr. Balaji S. Bhure
Dept. of Hindi,
Shivjagruti College,
Nalegaon, Dist. Latur.(M.S.)

Dr. Bharat S. Handibag
Dean, Faculty of Arts,
Dr. B.A.M.U. Aurangabad(M.S)

Dr. S.B. Wadekar
Dept. of Dairy Science,
Adarsh College,
Hingoli, Dist. Hingoli.(M.S.)

Dr. Shivaji Vaidya
Dept. of Hindi,
B. Raghunath College,
Parbhani , Dist. Parbhani.(M.S

CO-EDITORS

Dr. R.N. Salve
Head, Dept. of Sociology,
Shivaji University,
Kolhapur, Dist. Kolhapur.(M.S.)

Ghansham S. Baviskar
Dept. of English,
RNC & NSC College,
Nasik, Dist. Nasik.(M.S.)

Dr. Kailash Tombare
Head, Dept. of Economics,
Devgiri Mahavidyalaya,
Aurangabad.(M.S.)

Dr. Kailash R. Nagulkar
Head, Dept. of History,
Gulab Nabi Azad College,
Barshi Takli, Dist. Akola.(M.S.)

Issue : XV, Vol. I
Hi-TECH RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 4.25
ISSN 2231- 6671
Feb. 2018 To July 2018

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No
1	Kinetics And Mechanism of Iridium (III) Catalysed Oxidation Of 3-Amino-1- Propanol by Cerium (IV) in Aqueous Sulphuric Acid Medium **D. C. Pawar**	1
2	Current Status of India's Foreign Direct Investment **Dr. Arun P. Chandurkar**	7
3	India : Strategic Challenges and Responses **Dr. Laxman P. Wagh**	16
4	Assessment of Carbon Monoxide at Traffic Signals,Toll Plazas and in Main Roadside Built Houses and Impact of its Chronic Exposure on Public Health **Dr. Umakant P. Kamble**	30
5	भारत में स्वयं सहायत्ता समूह कि स्थिती एवं भूमिका **डॉ. सुनिता ज्ञानेश्वर सावरकर**	36
6	लिंगायत स्वतंत्र धर्म मागणी आंदोलने आणि आर्थिक समस्या **बालाजी वसंतराव चिलर्गे**	45
7	मराठी आख्यायिका : स्वरूप आणि संकल्पना **डॉ. माधुरी विनायक भटकर**	52
8	माहिती तंत्रज्ञान युगात तणावमुक्तीसाठी पायी चालणे सर्वोत्तम उपाय **डॉ. बी. एम. सावरकर**	57
9	यशवंतराव चव्हाण यांचे राजकीय विचार व कार्य **डॉ. विनायक एच. भटकर**	61

9

यशवंतराव चव्हाण यांचे राजकीय विचार व कार्य

डॉ. विनायक एच. भटकर
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
कला व वाणिज्य महाविद्यालय,
जरुड, जि. अमरावती

Research Paper - Political Science

प्रस्तावना:-

संयुक्त महाराष्ट्राचे पहिले मुख्यमंत्री यशवंतराव बळवंतराव चव्हाण आणि महाराष्ट्राचे राजकारण यांच्यामधील संबंध अतूट स्वरुपाचे होते. आधुनिक महाराष्ट्राच्या राजकारणावर प्रभाव टाकणाऱ्या नेत्यामध्ये यशवंतराव चव्हाण अग्रगण्या मानावे लागतात. एकाच व्यक्तीच्या जीवनाचे व कार्यकर्तृत्वाचे परिणाम कायमस्वरुपी महाराष्ट्रावर व्हावे, हे त्यांच्या व्यक्तिमत्वाचे मोठेपण दर्शविते 'आधुनिक महाराष्ट्राचे शिल्पकार' असे त्यांना संबोधण्यात येते. विद्यार्थी जीवनापासूनच ते स्वातंत्र्य चळवळीत गुंतले होते. अगदी लहान वयातच स्वातंत्र्य चळवळीत सहभागी झाल्याने त्यांचे राजकीय सामाजिकरण आपोआपच घडून आले. काही काळानंतर त्यांच्यावर रॉयवादी विचारांचा प्रभाव पडला. पण त्यांच्या खऱ्या कर्तत्वाला बहर आला तो १९४२ च्या चलेजाव चळवळीत. सातारा जिल्ह्यातील 'पत्री सरकार' चे ते एक अध्वर्यू मानले जात. तत्कालिन साताज्यातील क्रांतिकारी गटाला 'पत्री सरकार' नाव पडले. कारण ते (क्रांतीकारक) ब्रिटीश सत्तेशी संगनमत करणाऱ्या देशद्रोही व्यक्तींना विशिष्ट शिक्षा देत. महाराष्ट्राच्या सामाजिक सांस्कृतिक, आर्थिक व राजकीय जडणघडणीत यशवंतराव चव्हाण यांचे योगदान अत्यंत मौलिक स्वरुपाचे आहे. संयुक्त महाराष्ट्राची निर्मिती १ मे १९६० रोजी झाल्यानंतर राज्याच्या प्रगतीची वाटचाल कशी राहिल.? याचे नीलचित्र त्यांनी महाराष्ट्राच्या जनतेसमोर उभे केले होते. दि. १ मे १९६० ते नोव्हेबर १९६२ या काळात संयुक्त महाराष्ट्राचें मुख्यमंत्रीपद भूषविणाऱ्या यशवंतराव चव्हाण यांना महाराष्ट्राच्या राजकारणातील सहभाग व नेतृत्वाचा अभ्यास करणे हा या संशोधनपर लेखाचा उद्देश आहे.

१.सत्ताकारणात प्रवेश:-

१९४६ कध्ये यशवंतराव मुंबई प्रांतिक विविधमंडळावर निवडून आहे. १९४६ च्या प्रांतिक निवडणुकी जिंकल्यानंतर प्रांताप्रांतात काँग्रेसची अंतरिम सरकार संत्तेवर आलि. तत्कालिन मुंबई प्रांतत काळासाहेब खेर मुंख्यमुत्री झाले. बाळासाहेब खेर यांनी तत्कालीन मुख्यमंत्री माराराजी देसाई यांच संसदीय सचिव म्हणून यशवंतराव चव्हाण यांची नियुक्ती केली. याच पदावरुन त्यांनी संसदीय राजकारणाचे पहिले धडे गिरविले. पुढील चार दशकांच्या काळात त्यांचा सतत राजकीय विकास होत राहिला. संसदीय राजकारणाचे धडे त्यांना मिळाल्याने ते एक खंदे नेते म्हणून नावारुपास आले. त्यांच्या संसदपटुत्वाची सर्व वाहवा झाली.

२.मुंबई राज्य मंत्रिमंडळात प्रवेश-१९५२:-

१९५२ च्या मुंबई प्रांतिक विधिमंडळाच्या निवडणुकीनंतर मोरारची देसाई मुख्यमंत्री आणि यशवंतराव चव्हाण त्यांच्या मंत्रिमंडळात नागरी पुरवठा, नियोजन व सामुदायिक विकास खात्याचे मंत्री झाले. काँग्रेस पक्ष कार्यात भाऊसाहेब हिरे व शसनकारभारात मोरारजी देसाई यांच्याशी निष्ठा ठेवून ते कार्य करीज होते. पण हिरे व मोरारजी यांच्यातील मौलिक विग्रह जसजसा वाढत गेला, तसतशी ती तारेवरची कसरत अवघड होत गेली.

३.द्वैभाषिक मुख्यमंत्री:-

७ ऑगस्ट १९५६ रोजी लोकसभेने महाद्वैभाषिक राज्याचा कायदा पास केला. ९ ऑगष्ट १९५६ रोजी संसदेने महाद्वैभाषिकावर शिक्कामोर्तब केले. प्रारंभर याशवंतराव चव्हाण द्वैभाषिक राज्याच्या पर्यायास प्रतिकूल होते. कोणालाही विश्वासात न घेता काँग्रेस पक्षश्रेष्ठीनी दिलेला हा निर्णय आत्मघातक आहे, अशी टीकाही त्यांनी केली होती. काँग्रेस कार्याकारिणीने द्वैभाषिकाचा निर्णय घेतल्यानंतर ३० ऑगस्ट १९५६ रोजी महाराष्ट्र प्रदेश कार्यकारिणीने त्या निर्णयावर शिक्कामोर्तब केले. त्यानंतर १ नोव्हेबर १९५६ रोजी विशाल द्वैभाषिक मुंबई राज्याची स्थापना झाली व मुख्यमंत्री म्हणून त्यांची निवड झाली.

१९५६ साली एकत्रित द्विभाषिक राज्याचे मुख्यमंत्री बनल्यानंतर यशवंतराव चव्हाण यांनी खज्या अर्थाने काँग्रेस वर्चस्वाची जडणघडण केली व म्हणून महाराष्ट्रातल काँग्रेसचे वैशिष्ट्यपूर्ण प्रारुप "चव्हाण मॉडेल' म्हणून प्रसिध्द झाले. 'बेरजेचे राजकारण' वा 'बहुजन समाजाचे राजकारण' म्हणूनही त्यांचे राजकारण प्रसिध्द आहे. त्यांचे हे राजकारण यशस्वी होण्यामध्ये निरनिराळे सामाजिक आर्थिक संस्थात्मक व वैचारिक घटक कारणीभूत होते या घटकांच्या यशस्वी नियोजनामधून महाराष्ट्रातील काँग्रेसची राजकीय वाटचाल सुरुवातीच्या दोन दशकांत घडत गेली असे म्हणता येईल.

४. संयुक्त महाराष्ट्राचे पहिले मुख्यमंत्री यशवंतराव:-

१ मे १९६० रोजी स्थापन झालेल्या संयुक्त महाराष्ट्राच्या प्रतिष्ठापनेने यशवंतराव चव्हाण यांच्या राजकीय कारकीर्दीचे सुवर्णयुग सुरु झाले. १ मे १९६० रोजी महाराष्ट्र राज्याची स्थापना झाल्यानंतर संयुक्त महाराष्ट्राचे पहिले मुख्यमंत्री म्हणुन त्यांनी सत्तासुत्रे स्वीकारली.

संयुक्त महाराष्ट्राच्या राजकारणाचा पहिला टप्पा हा यशवंतराव चव्हाण यांच्या वैशिरूट्यपूर्ण राजकारणाचा टप्पा आहे. हे राजकारण अर्थातच १९५६ साली सुरु झाले होते. तेंव्हा चव्हाण द्वैभाषिकाचे मुख्यमंत्री झाले. त्यांनी महाराष्ट्राची सुत्रे हातात घेतली तेव्हा महाराष्ट्रापुढे अनेक समस्या होत्या. त्या पार्श्वभूमीवर राज्याची धूरा हाती घेताना तीन उद्दिष्ट्ये त्यांनी आपल्या समोर ठेवली. एक कार्यक्षम प्रशासनाच्या माध्यमातून चोख राज्याकारभार, दोन आर्थिक विकासासाठी पंचवार्षिक योजनेची अमलबजावणी आणि तीन एकात्म महाराष्ट्राची निर्मितीही उद्दिष्ट्ये होत.

यशवंतराव चव्हाण यांनी महाराष्ट्रासमोरील साध्ये निर्धारीत करतांना प्रादेशिक असंतुलन दूर करण्याचा अग्रक्रम दिला होता. विदर्भ, मराठवाडा व कोकण या अपग्रत भागांचा इतिहास, भूगोल व अर्थकारण लक्षात घेऊन त्यांच्या विकासाचे कार्यक्रम हाती घेतले त्यांच्या मनातले पूर्वग्रह व संशय यांचे निाकरण करुन त्यांचा विश्वास संपादन करण्याला त्यांनी सर्वाधिक महत्व दिले.

५. केंद्रातून महाराष्ट्राचे राजकारण:-

२२ नोव्हेबर १९६२ रोजी यशवंतराव चव्हाण यांनी पंतप्रधान पं. नेहरुनी भारताचे संरक्षणमंत्री म्हणून नेमणूक केली. केंद्रात जातांना त्यांनी मारोतराव कन्नमवार यांना आपला मुख्यमंत्री पदाचा वारसदार नेमले. काही नाही नेमनुक याशवंतरावाच्या एकूण तातिनिरपेक्ष व्यापक दृष्टीकोनाशी सुसंगत अशीच वाटली, काहींच्या मते मात्र स्वतःच्या नेतृत्वाला पर्यायी असे सत्ताकेंद्र मराठा समाजातून उभे राहू नये अशा हिशोबातून चव्हाणांनी कन्नमवारांच्या पारड्यात आपले वजन टाकले असावे असे वाटले. कन्नमवार यांच्या निधनानंतर यशवंतराव चव्हाण यांनी नेतृत्वाची जबाबदारी विदर्भातील वसंतराव नाईक यांच्यावर सोपवली. दूसऱ्यांदा मराठेत्तर व्यक्तीच्या बाजूने चव्हाण उभे राहिलेले पाहून त्यांच्या अनेक चाहल्यांनाही त्यांच्रा हेतूविषयी शंका वाटू लागली. १९६९ चा राष्ट्रपती पदाच्या उमेदवारीबाबत यशवंतराव चव्हाण यांनी श्रीमती इंदिरा गांधीच्या विरोधात पवित्रा घेतला, तेंव्हाही महाराष्ट्र कॉंग्रेस एकमुखाने यशवंतरावा चव्हाण यांच्या मागे उभी होती, पण पुढे १९७२ पर्यंत ही परिस्थिती राहिलेली नव्हती श्रीमती इंदिरा गांधीनी प्रादेशिक राजकारणात बळकट पाये आसणाऱ्या नेत्यांचे ते पाय खिळखिळे करण्याचे जोरदार प्रयत्न मधल्या काळात नेटाने चालवले होते याची झळ याशवंतरावांनाही लागणे ओघानेच झाले होते.

समारोप:-

यशवंतराव चव्हाण यांनी विद्यार्थी दशेत असतांना भारताच्या स्वातंत्र्य चळवळीत महत्वपूर्ण

सहभाग घेतला. १९४६ पासून त्यांचा मुंबई प्रांतिक विधिमंडळाचे सदस्य म्हणून सत्ताकारणात सक्रिय सहभाग सुरु झाला. पुढे १९५२ च्या मुंबई प्रतिक विधिमंडळाच्या निवडणुकीनंतर मोरारजी देसाई यांच्या नेतृत्वाखाली मंत्रिमंडळात सहभाग झाला. पुढे १९५६ विशाल मुंबई द्वैभाषिक राज्याचे मुख्यमंत्री म्हणून झाली. संयुक्त महाराष्ट्राचे पहिले मुख्यमंत्री म्हणुनही त्यांनी केलेली कामगिरी चांगली राहिली.

संदर्भ सूची :-

१) विसाव्या शतकातील महाराष्ट्र - य. दि. फडके मौज प्रकाशनगृह मुंबई.

२) याशवंतराव चव्हाण - भा. ल. भोळे. साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद.

३) आधुनिक महाराष्ट्राचे राजकारण - व. मु. सिरसीकर. कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे.

४) महाराष्ट्राचे भाग्यविधाते यशवंतराव चव्हाण - डॉ. अशोक नाईकवाडे. विद्याभारती प्रकाशन, लातूर.

५) महाराष्ट्राचा राजकीय इतिहास - नीता बोकील. मौज प्रकाशन, मुंबई.

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Art And Commerce College Seal

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

PLEASE VISIT OUR WEBSITE
Www.irasg.com

2017-18

ISSN 2229-4406

International Registered & Recognized
Research Journal Related To Higher Education for all Subjects

UNIVERSAL
RESEARCH ANALYSIS

URA

UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS

EDITOR IN CHIEF
Dr. BALAJI KAMBLE

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

Art And Commerce College * JARUD *
Seal

IMPACT FACTOR 3.18

ISSN 2229-4406

International Registered & Recognized Research Journal Related to Higher Education for all Subjects

UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS

URA

REFEREED & PEER REVIEWED RESEARCH JOURNAL

Issue - XIII, Vol. V
Year - VII (Half Yearly)
Sept. 2016 To Feb. 2017

Editorial Office :
'Gyandev-Parvati',
R-9/139/6-A-1,
Near Vishal School,
LIC Colony,
Pragati Nagar, Latur
Dist. Latur - 413531.
(Maharashtra), India.

Contact : 02382 -241913
9423346913 / 9503814000
9637935252 / 7276301000

Website
www.irasg.com

E-mail :
interlinkresearch@rediffmail.com
visiongroup1994@gmail.com
mbkamble2010@gmail.com

Publisher :
Jyotichandra Publication
Latur, Dist. Latur - 413531. (MS)

Price : ₹ 200/-

CHIEF EDITOR

Dr. Balaji G. Kamble
Research Guide & Head,
Dept. of Economics,
Dr. Babasaheb Ambedkar College,
Latur, Dist. Latur. (M.S.)India.

EXECUTIVE EDITORS

Dr. Suhas Avhad
Chairman, BOS in Economics,
S. P. Pune University
Pune, Dist. Pune (M.S.)

Dr. D. Raja Reddy
Chairman, International Neuro Surjery Association,
Banjara Hill, Hayderabad (A.P.)

Dr. E. Siva Nagi Reddy
Director, National Institue of Hospitality & Tourism Management,
Hydarabad (A.P.)

Dr. A. H. Jamadar
Chairman, BOS Hindi,SRTMUN &
Head, Dept. of Hindi, BKD College,Chakur, Dist. Latur (M.S.)

Dr. Yu Takamine
Professor, Fafulty of Law & Letters,
University of Ryukyas,
Okinawa, (Japan).

Dr. Shaikh Moinoddin G.
Dept. of Commerce,
Lal Bahadur Shastri College,
Dharmabad, Dist. Nanded(M. S.)

Dr. Sadanand H. Gone
Principal, Ujwal Gramin Mahavidyalaya, Ghonsi,
Dist. Latur. (M.S.)

Scott A. Venezia
Director, School of Business,
Ensenada Campus,
California, (U.S.A.)

DEPUTY-EDITOR

Dr. Balaji S. Bhure
Head, Dept. of Hindi,
Shivjagruti College,
Nalegaon, Dist. Latur.(M.S.)

Dr. Babasaheb M. Gore
Principal,
Smt. S.D.D.M.College
Latur, Dist. Latur (M.S.)

CO-EDITORS

Dr. V.J. Vilegave
Head, Dept. of P.A.,
Shri. Guru Buddhiswami College,
Purna, Dist. Parbhani (M.S.)

Dr. Omshiva V. Ligade
Head, Dept. of History
Shivjagruti College, Nalegaon,
Dist. Latur. (M.S.)

Dr. S.B. Wadekar
Dept. of Dairy Science,
Adarsh College,
Hingoli, Dist. Hingoli.(M.S.)

Dr. Shivanand M. Giri
Dept. of Marathi,
Bhai Kishanrao Deshmukh College,
Chakur Dist. Latur.(M.S.)

DR. A. B. KUNDE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jalna

29-4406
Subjects

Issue : XIII, Vol. V
URA UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 3.18
ISSN2229-4406
Sept. 2016 To Feb. 2017

INDEX

Sr. No.	Title of Research Paper	Author(s)	Page No.
1	Kitchen Gardens: A Traditional Agroforestry Practice in South and West District of Sikkim, India	H. K. Deshmukh	1
2	Awareness of Fitness and its Effects on Women's Health	Jyoti D Kamble	9
3	Comparative Study of Adopters and Non Adopters of Biogas Technology	P. Wanjari, Dr. Vandana Dhawad	14
4	Emerging Role of Computers in Sports	Dr.Sk.Md.A. M. K. Jagirdar	20
5	The Study of Histopathological Changes in the Gills of Fresh Water Fish,Labeo Rohita Exposed to Elctroplating Effuluent	Dr.Umakant P. Kamble	28
6	Physico-Chemical Status of Various Borewell Water from Latur District M.S. India	Dr. S. G. Suryawanshi	34
7	राष्ट्रसंत श्री तुकडोजी महाराज यांच्या ग्रामगीतेतील विचार	डॉ. नरेंद्र देशमुख	39
8	भारतातील मानवी व्यंगाचा अचूक वेध घेणारे काव्य- 'भारत कधी कधी माझा देश आहे'	श्याम मु. जाधव	45
9	राजकीय विकासाची संकल्पना व सिध्दांत	चंद्रकांत मोरे	52
10	कचऱ्याच्या प्रकाराचा समाजशास्त्रीय अभ्यास	अंगद कोते, डॉ. उल्का देशमुख	57

Issue : XIII, Vol. V
URA UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 3.18
ISSN 2229-4406
Sept. 2016 To Feb. 2017

8

भारतातील मानवी व्यंगाचा अचूक वेध घेणारे काव्य : भारत कधी कधी माझा देश आहे

श्याम मु. जाधव
मराठी विभाग,
कला व वाणिज्य महाविद्यालय,
जरुड. जि. अमरावती

Research Paper - Marathi

भारत देश हा विविध भाषा, संस्कृतीने नटलेला देश आहे. डोंगरदऱ्या आणि विविध पीके घेण्याच्या पद्धतीमुळे येथे विविधता आढळून येते. छोट्या-मोठ्या नद्यांनी येथील सौंदर्य खुलवलेले आहे. विविध सण साजरे करण्यामध्येही येथे विविधता आढळून येते. पण या सर्वांमधून संस्कार हा महत्त्वाचा धागा पकडून सर्व काही चालते. जसे येथील नागरिकांमध्ये संस्कार आहेत तसे काही लोक संस्कारहीन आहेत. तर काही सर्व कळत असूनही नकळतेपणाचा बुरखा घेऊन जीवन जगत असतात. त्यांच्या स्वभावाचा, स्वार्थी वागण्याचा, नाटकी जगण्याचा पर्दाफास करण्याचे काम रामदास फुटाणे यांनी केले आहे.

रामदास फुटाणे यांचा 'भारत कधी कधी माझा देश आहे' कवितासंग्रह जानेवारी १९९७ ला प्रकाशित झाला. कविता जरी छोटेखानी वाटत असल्या तरी त्या कवितांनी वर्तमान आणि वर्धमान राजकारणाचा चांगला समाचार घेतलेला आहे. मलपृष्ठावर विवेचनात पु.ल. देशपांडे लिहितात, "वरवर हलक्या फुलक्या वाटणाऱ्या या कवितांचं पाणी खोल आहे. खुर्चीवर राजकारण्यांच्या लीलांनी हैराण झालेल्या जनमाणसाची ही स्पंदने आहेत!" राजकारणामध्ये खूर्चीसाठी कसे राजकारण खेळले जाते. याचा इतिहास सर्वांना माहितीचा आहेच. खुर्चीसाठी कोलांटउड्या मारणारे, ह्याची टोपी त्याला त्याची टोपी याला घालणारे, एखादा पक्षी एका झाडावरुन दुसऱ्या झाडावर सहज जाऊन बसावा किंवा अंगावरचे कपडे बदलावे तसा पक्ष बदलणारे राजकारणी हे पूर्वीपासून चालत आलेले आहेच. कुणाला पक्षाची आस्था नाही व जनतेचे देणे घेणे नाही. पण हे सर्व आम्ही जनतेच्या

भल्यासाठी करतो आहोत हे वरुन आव आणण्याचा प्रयत्न या सर्व गोष्टीचे विडंबन विनोदी शैलीतून कवी करतात.

'भारत कधी कधी माझा देश आहे' या कवितासंग्रहातील काव्याबद्दल फ.मु. शिंदेंनी मलपृष्ठावरील विवेचनात असं म्हटलं की, "भारत कधी कधी माझा देश आहे हा वर्तमान आणि वर्धमान राजकारणाचा व्यंग्यशैलीनं नटलेला आलेख आहे. व्यक्ती, राजकारण आणि स्वभाव यांतून चित्रविचित्र राजकारण पुढं येतं. पुढं येण्यात आणि पुढं आणण्यात ज्यांचा पायाभूत हातभार असतो ते पुढारी। पुढाऱ्यांच्या पोटात शिरून कविता विषय बाहेर काढण्यात कवी रामदास फुटाणे वाकबगार आहेत." राजकारणामध्ये आपण पाहतो नेत्याचे बोट धरून एक एक सिडी चढली जाते. पण पुढे असे होते की, कार्यकर्ताच नेत्यासारखा वागू लागतो, नेत्याला जाणीवपूर्वक टाळतो. ज्याच्या आधाराने शिडी चढली जाते त्याला ओव्हरटेक करून पुढे जायला लागतो. तेव्हा कधी कधी त्याची शिडी काढून घेतली जाते तर कधी तोच नेत्याची शिडी काढून घेतो. एकमेकांवर कुरघोडी होत राहते. शेवटी या जीवघेण्या खेळात एक जिंकतो एक हारतो. हा खेळ घरापर्यंत येऊन पोहोचला. बायकोची शिडी करून नवरा मोठा व्हायला लागला. या सर्व गोष्टींच्या व्यंगाचा परामर्श फुटाणे घेतात.

राजकारणामध्ये आरक्षण आले. पण त्याचा फायदा कोण घेतो हे सर्वश्रूत आहे. महिला आरक्षण सुटलं तर बायको उभी करून ती फक्त नामधारी, सयाजीराव म्हणून पण कारभार मात्र पतीच पाहतो. पती परमेश्वर या न्यायाने तीही वागते. दुसऱ्या बाजूला दलितांचे आरक्षण सुटले जाते. तिथेही आपल्या शेतातला गडी किंवा आपल्या ऐकण्यातला दलित उभा केला जातो. त्याचे राजकारण हाच हाताळतो. या सर्व गोष्टींचा व्यंगशैलीनं फुटाणे समाचार घेतात. वास्तव उघड करणारी, लोक जाणिवेचे विषय हाताळणारी, वृत्ती-प्रवृत्तीचा वेध घेणारी, लोकभावनेचा आदर करणारी फुटाणे यांची कविता आहे. विडंबन करणे ही काही साधी बाब नाही. विडंबनाला विनोदाची धार असावी लागते. तेव्हा त्याचा किनाराही चांगलाच असतो.

बहुरुपी हे सर्वपरिचित आहेत. बहुरुपी अनेकांचे सोंगे घेतात. निस्किलपणे त्यांचे विडंबन करतात. पण त्यांच्या विडंबनामध्ये सत्यता असते. इथे मात्र असत्याचा डाव मांडला जातो. मी सत्य कसा आहे, याचा खेळ खेळला जातो. संसारापासून ते राजकारणापर्यंत ही सोंगे खेळली जातात. त्यात दाखवायचे दात एक अन् खायचे दात निराळे अशी सोंगे वटवली जातात. प्रत्येकजण आपलं प्यादं सरकवत आहे. ते खोटं असतानाही खरं कसं आहे हे सांगण्याचा आटोकाट प्रयत्न करत आहे. ही माणसांची सोंगे करताना माणूस जवळचे-लांबचे माणसे, नाते याचाही विचार करत नाही. फसवा-फसवीचे राजकारण एवढे पुढे गेले की प्रत्येकाला दुसऱ्याला फसवत आहे. मी कसे फसवले हा म्हणतो तर कसा फसला तो म्हणतो. दोघांनीही फसवा डाव खेळलेला असतो. दोघेही जिंकल्याचा

आव आणतात. पण दोघेही फसलेले असतात याचा खरपूस समाचार विनोदीबुद्धीने कवी घेताना दिसतात. आपल्या भारताची प्रतिज्ञा 'भारत माझा देश आहे' अशी आहे. पण असे असतानाही ते फक्त प्रतिज्ञेपुरतेच चालते, याचा वेध घेताना कवी मानवी स्वभावाचे वेधक चित्रण करताना समाजातील खरी प्रतिज्ञा सांगतात. ती म्हणजे 'भारत कधी कधी माझा देश आहे' ही होय. खरे तर सर्व माणसे अशीच प्रतिज्ञा म्हणताना दिसतात. कारण इथे कोणाला कोणाला पायपोस नाही. म्हणून कवी म्हणतात,

'भारत कधी कधी माझा देश आहे
आम्ही सारे भारतीय
अलग अलग आहोत
माझं आयुष्य
हा काही राष्ट्रीय एकात्मतेचा प्रबंध नाही
त्यामुळे अन्य जाती-धर्माशी
माझा काडीचाही संबंध नाही.' (भारत कधी कधी माझा देश आहे)

हे अगदी खरे आहे. आम्ही सारे बांधव आहोत. हे फक्त प्रतिज्ञेपुरतेच उरलेले आहे. भरदिवसा माणसे माणसांना कापत आहेत. किड्यामुंग्याप्रमाणे चिरडून टाकत आहेत. जाती-पातीचे राजकारण खेळले जात आहे. इथे एकाच जातीतसुद्धा श्रेष्ठ-कनिष्ठ असा भेदभाव आहे. खाऊजीचे राजकारण चालत असल्यामुळे एकमेकांना लुटण्याचेच काम चालू आहे. नव्या सत्ता उदयाला येत आहेत. एकमेकांचे बदले घेत आहेत. नवे टिळक, नवे गांधी निर्माण होत आहेत. त्यांचेही पुतळे बांधले जात आहेत. आता खुर्चीवर बगळे बसत आहेत. पांढरे वस्त्र परिधान करणे एवढ्यापुरतीच शुभ्रता दिसत आहे. सर्वच जण मधून भ्रष्टाचाराने पोखरलेले आहेत. भ्रष्टाचार सिद्ध होऊन जेलची हवा खात आहेत. जेलमधून सुटल्यावर हार-तुरे घेऊन कार्यकर्ते बाहेर उभेच आहेत. इथे सगळ्यांची जात एकच आहे. म्हणूनच माझा भारत देश महान आहे, असा उपहास फुटाणे व्यंगशैलीने घेतात.

समाजाकडे कटाक्ष टाकला तर असे दिसते की, इथे धर्माच्या नावावर रान पेटत आहे. प्रत्येक राज्य आपले अस्तित्व टिकवण्यासाठी धडपडत आहे. प्रत्येक राज्य सीमांना पोखरण्याचा प्रयत्न करत आहे. प्रत्येकजन आपल्या धर्माचा, पंथाचा, प्रांताचा जयजयकार करत आहे. सोबत स्वत:चाही उदोउदो करत आहे. भारतापेक्षा मीच मोठा आहे याचे गानही गात फिरत आहे. तेव्हा कवीला प्रश्न पडतो कसे होईल या देशाचे म्हणून तो म्हणतो,

'सांगा देवा आता, कोण असे त्राता?
बुडविती भारता, स्व-पुत्रच।।६।।' (ही आमुची भारतमाता)

भारताला बुडवायला आता कुणाची हिंमत नाही. आता भारताला भारतीयच बुडवत आहेत.

अशा वेळी भारताला तारण्यासाठी कोणीतरी त्राता निर्माण व्हावा असे कवीला वाटते.

'मराठी माणूस फेकला गेला
महाराष्ट्राला अवकळा आली
पाहता पाहता मुंबईची
पंचवीस वर्षात 'बम्बई' झाली' (बम्बई)

आता मराठी माणसाची निशाणी समाधी रुपामध्ये किंवा स्मारक रुपामध्ये तेवढी शिल्लक राहिल. स्मारकावर कोरलेल्या शिलालेखात तेवढा इतिहास दिसेल अन्

'उद्या या देशाचे नाव
भारत नसेल
शत्रूंच्या मनात आज
खरंच काय हो असेल?' (आज ना उद्या)

आज ना उद्या एकेक राज्य बळकावण्याचा प्रयत्न होईल. कधी आसाम जळेल, कधी दिल्ली पेटेल. कुठून कोणता दुश्मन घुसेल याचा भारतीयांना पत्ताही लागणार नाही. सत्ताधीश खुर्चीत बसून सत्तेची फळे चाखण्यात मशगूल आहेत. मराठी माणसाचे हाल पाहून कवी म्हणतो,

'मराठी माणूस, मागे पडला
तेव्हा शनिवारवाडा
पर्वतीजवळ जाऊन रडला' (व्यथा)

खरे तर कवी मराठी माणसाला आळस झटकायला सांगत आहे. कारण आळस हा माणसाचा शत्रू आहे. इथे तर परकीय राज्यातून माणसांची कामधंद्यासाठी धाव आहे. त्यांनी आळस झटकल्यामुळे तेच टिकतील. तुम्ही इथले असूनही त्यांच्या नावाचे खडे फोडत बसाल. आता शिक्षणाचे माहेरघर असणाऱ्या पुण्याबद्दल एक काळ असं म्हटलं जायचं की 'पुणे तिथे काय उणे' पण आज सर्व बदललं आहे.

'ज्ञानी सत्तेचे भाट झाले
पहिलवान बारमध्ये शिरले
लक्ष्मीच्या आक्रमणापुढे
सरस्वतीचे दास हरले' (पुणे)

आज सत्तेचे पाय चाटण्यात जो तो मशगुल आहे. सत्तेच्या पायथ्याशी बसण्यासाठी जीवघेणी स्पर्धा लागली आहे. पहिलवान आखाड्यात कमी अन् बारमध्येच जास्त आहे. हर एक जनाची धाव लक्ष्मी कमावण्याकडेच असल्यामुळे सरस्वती या विद्येच्या देवतेचाही विसर पडला आहे. शिक्षणाच्या माहेरघराचे महत्त्व आता फक्त गणेशोत्सवापुरतेच उरले आहे. माणूस आता जयजयकार

करत आहे. तो खात व हा त्याचा जयजयकार करण्यात गुंग आहे. कोणत्याही कामासाठी एकमेकाला साह्य आहे. दोघांच्याही गळ्यात एकमेकाचा हात आहे तेव्हा कवी म्हणतो,

'त्याने सिमेंटची थैली खाल्ली
याने खाल्ली धारावी
आम्ही आता आरशात पाहून
आमच्याच श्रीमुखात मारावी' (जयजयकार)

आजचा काळ फक्त उदोउदो करणारांचाच आहे. मग या देशात काँग्रेसचा, भाजपाचा, जनता, शे.का.प. सर्वांचा जयजयकार आहे. पैसे देणाऱ्या उमेदवारांचाही व पैसे घेणाऱ्या मतदारांचाही जयजयकार सर्वांचा जयजयकार कवी करताना दिसतात. काळ बदलला, माणसांच्या आशा आकांक्षा बदलल्या, तपश्चर्या बदलली. माणसे पळवाट शोधत आहेत. कशाने काय होईल हे कळूनही लोक उपास-तापास करत आहेत. त्याबद्दल कवी म्हणतात,

'मुलाच्या शाळेतील प्रवेशासाठी
आईने सोळा सोमवार केले
बापाने सोळा शनिवार केले' (गरज)

उपास-तापास करुनही प्रश्न सुटला नाही. पोराला शाळेत प्रवेश भेटला नाही. जेव्हा बापाने खिशात हात घातला, खिशातल्या नोटा काढून प्रिंसिपलच्या हातात घातला तेव्हा पोरगा वर्गात जाऊन बसला हे वास्तव घटनेचे दर्शन घडविले आहे.

अशा वातावरणामुळे कुणाला कशाची आस्था नाही. जयंत्या-पुण्यतिथीची आठवणही नाही. तारखा बघता बघताच,

'नऊ ऑगस्टमुळे
पंधरा ऑगस्टला दिसला
पंधरा ऑगस्टमुळे
सव्वीस जानेवारी दिसला
तरी चाळीस वर्षापासून
प्रजासत्ताक हरवला आहे.' (खंत)

पंधरा ऑगस्ट, सव्वीस जानेवारीला राष्ट्रध्वज फडकवला जात आहे. पण स्वातंत्र्याबद्दल, स्वातंत्र्यसैनिकाबद्दल, त्यांच्या बलिदानाबद्दल कोणालाच सोयरसुतक नाही. प्रत्येकजन एकमेकाचा घास पळवत आहे.

'महाराष्ट्रात सर्वत्र पाऊस पडला
तेव्हा एक पुढारी

सरकारी नोकराजवळ रडला
दुष्काळाचा त्रास गेला
पण
आपल्या तोंडचा 'घास' गेला' (घास)

राजकीय नेत्यांना दुष्काळ पडावा वाटतो. कारण त्या नावाने काही निधी काढता येतो. पण निसर्गाने शेतकऱ्याला साथ दिली. पुढारी घाबरले. आपला घास गेला. शेतकऱ्याच्या तोंडात घास पडला याचे मात्र समाधान कोणाला नाही. खरे तर

'शेतकऱ्यांच्या नावावर, जगणारा देश आहे
सत्तेच्या भोगासाठी संन्याशाचा वेष आहे.' (हारजीत)

शेती पिकली तरच सर्वांना सुखाने खाता येते. पोटभर खायला मिळते. तरीही इथे कुणाला त्याचे देणेघेणे नाही. प्रत्येकजन गटबाजींच्या द्वेषात आहे. माळ आपल्या गळ्यात पडते का? याच्या शोधात आहे. संन्याशाचा वेष परिधान करून लुबाडण्याचे काम चालू आहे.

आज ना उद्या काही बदल होईल असे वाटत होते. वाईट विचार नव्या वळणाने जातील व पुन्हा संस्काराचे बोट धरतील तर झाले ते वेगळेच.

'परंपरेने डोक्यावरचे केस मागितले
व हळूच कानात सांगितले -
घाबरू नकोस नवे यतील'
मी म्हणालो, 'नवे येतील पण ते सुद्धा
याच श्रद्धा पुढे नेतील.' (परंपरा)

कारण सगळीकडे कावळे आहेत. कावळेच पिंडदानाच्या वेळी पिंडाला शिवतील. आजूबाजूचे थोडे रडतील, दुःख व्यक्त करतील, काही आठवणी काढतील पण पुन्हा सर्वच पांगतील, जिथे स्वार्थ आहे तिथेच फिरतील. पुन्हा परंपरेने चालत आलेले तेच करतील. कारण कोणी कोणासाठी थांबणार नाही. ही परंपरेची रीत आहे.

एकदा का पद गेले की होत्याचे नव्हते होते. इथे माणसाला कोणी विचारायला तयार नाही. खुर्चीला मुजरे मारण्याचे डाव रचले जातात. सत्तेवर असताना मात्र लोक मागेच असतात. सत्ता गेली तेव्हा,

'मंत्रीपदावरून दूर होताच
तो मंत्रालयाऐवजी दिवसा
घरी झोपायचा
बायकोने जरा हलविताच

चिवींच रिबीन कापायचा.' (उद्घाटन)

सत्तेवर असताना सारखे कार्यक्रम अन् पाहुणचार व्हायचा. याच्या उद्घाटनाशिवाय कोणताही व्यवसाय, उद्योग सुरू व्हायचा नाही. यांनाही कार्यक्रमाशिवाय करमायचे नाही. पण पद गेलं की घरात बायकोसुद्धा नीट विचारत नाही हे वास्तव कवी रेखाटतात.

रामदास फुटाणे यांच्या संबंध कवितेचा विचार केल्यानंतर असे दिसते की, विडंबनाच्या, विनोदाच्या, व्यंगाच्या अंगानं त्या कविता सत्याचा शोध घेतात. बारीक-सारीक प्रसंगातून वास्तव शोधतात. यामध्ये चौफेरपणा आहे. जणू असे वाटते की, एखाद्या क्रिकेटच्या अष्टपैलू खेळाडूसारखे ते विडंबनातून चौके-छक्के मारतात. ही मांडणी करायला प्रगल्भ प्रतिभा लागते. ती रामदास फुटाणे यांच्याकडे आहे. एखाद्या व्यक्तीच्या वास्तव जीवनाला एकदम हात घालणे कठीण काम असते पण त्याला विनोदाची लकेर दिली, त्यातून खिल्ली उडते. आपोआपच हास्याचे कारंजे उडतात. ज्याला समजायला पाहिजे त्याला सर्व बोध कळतात. हसण्यातून विशिष्ट हेतूकडे नेण्याचे कार्य फुटाणे यांच्या काव्यशैलीने साध्य केले आहे.

संदर्भ सूची

१) रामदास फुटाणे - भारत कधी कधी माझा देश आहे- श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे, तृतीयावृत्ती एप्रिल २००४.

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Seal

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

2017-18

ISSN 2250-169X

International Registered & Recognized
Research Journal Related To Higher Education For All Subjects

VISION RESEARCH REVIEW

CHIEF EDITOR

DR. BALAJI KAMBLE

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Art And Commerce College Jarud Seal

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

IMPACT FACTOR 4.00

रसीद क्र. 5/18/4

ISSN 2250-169X

International Registered & Recognized
Research Journal Related to Higher Education for all Subjects

VISION RESEARCH REVIEW

UGC APPROVED, REFEREED & PEER REVIEWED RESEARCH JOURNAL

Issue - XIV, Vol. - VI
Year-VII, Bi-Annual(Half Yearly)
(Dec. 2017 To May 2018)

Editorial Office :
'Gyandev-Parvati',
R-9/139/6-A-1,
Near Vishal School,
LIC Colony,
Pragati Nagar, Latur
Dist. Latur - 413531.
(Maharashtra), India.

Contact : 02382 -241913
9423346913 / 7276301000
9637935252 / 9503814000

E-mail :
interlinkresearch@rediffmail.com
visiongroup1994@ gmail.com
mbkamble2010@gmail.com

Published By :
Jyotichandra Publication
Latur, Dist. Latur - 413531. (M.S.)

Price : ₹ 200/-

CHIEF EDITOR
Dr. Balaji G. Kamble
Professor & Head,
Dept. of Economics,
Dr. Babasaheb Ambedkar College,
Latur, Dist. Latur. (M.S.)India.

SPECIAL EDITOR
Dr. E. Sivanagi Reddy
'Sthapathi'
Dept of Archaeology & Museums,
Hyderabad (A.P.)

EXECUTIVE EDITORS

Dr. Sachin Napate
Pune, Dist. Pune M.S.

Verena Blechinger Talcott
Director, Dept. of History
& Cultural Studies, University of Barlin.
Barlin. (Jermany)

Michael Strayss,
Director,
International Relation & Diplomacy,
Schiller International University,
Paris. (France)

Dr. Deelip S. Arjune
Professor, Head, Dept. of History
J. E. S. Mahavidyalaya,
Jalna, Dist. Jalna (M.S.)

Dr. Nilam Chhangani
Dept. of Economics,
S.K.N.G. College,
Karanja Lad, Dist. Sashim(M.S.)

Dr. Rajendra R. Gawhale
Head, Dept. of Economics,
G. S. College,
Khamgaon, Dist. Buldana (M.S)

DEPUTY EDITORS

Dr. Rajendra Ganapure
Professor,Head, Dept. of Economics,
S. M. P. Mahavidyalaya,
Murum, Dist. Osmanabad (M.S.)

Dr. B. K Shinde
Professor, Head, Dept. of Economics,
D. S. M. Mahavidyalaya,
Jintur, Dist. Parbhani (M.S.)

Dr. Vijay R. Gawhale
Head, Dept. of Commerce,
G. S. Mahavidyalaya,
Khamgaon, Dist. Buldana (M.S.)

Bhujang R. Bobade
Director, Manuscript Dept.,
Deccan Archaeological and Cultural
Research Institute, Hyderabad. (A.P.)

Dr. Mahadeo S. Kamble
Dept. of History
Vasant Mahavidyalaya,
Kaij, Dist. Beed (M.S.)

Dr. S. R. Patil
Professor, Dept. of Economics,
Swami Vivekanand Mahavidyalaya,
Shirur Tajband, Dist. Latur(M.S.)

CO - EDITORS

Dr. Allabaksha Jamadar
Professor, Head, Dept. of Hindi,
B.K.D. College,
Chakur, Dist. Latur (M.S.)

Dr. Murlidhar Lahade
Dept. of Hindi,
Janvikas Mahavidyalaya,
Bansarola, Dist. Beed.(M.S.)

Dr. Shyam Khandare
Dept. of Sociology,
Gondawana University,
Gadhciroli, Dist. Gadchiroli (M.S.)

Dr. M. Veeraprasad
Dept. of Political Science,
S.K. University,
Anantpur, Dist. Anantpur (A.P.)

Issue : XIV, Vol. VI
VISION RESEARCH REVIEW
IMPACT FACTOR 4.00
ISSN 2250-169X
Dec. 2017 To May 2018

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No.
1	Green Marketing - An Overview **Sunil V. Devhade**	1
2	Retail Banking in India - An Overview **Vasanta Vithoba Aru**	9
3	Contribution Of Horticulture In Indian Economy **Dhairyashil B. Khamkar**	16
4	Coetzee's Waiting for the Barbarians: A Postcolonial Analysis **Magdum Mainodin Bidre**	20
5	Feminine Consciousness and Transformation of Characters in Manju Kapur's Difficult Daughters **B. S. Jambharunkar**	25
6	Exploration of Self Physical and Psychological Conflictin Anita Desai's Fire on the Mountain **S. B. Deshmukh**	30
7	Flying (Volant) Mammals and Adaptaion **Dr. Mandakini M. Thorat**	35
8	लातूर जिल्हयातील अध्यापक महाविद्यालयातील मराठी अध्यापन पध्दती असणाऱ्या शिक्षक प्रशिक्षणार्थ्यांची कविता अध्यापनातील अभिरुची एक अभ्यास **डॉ. सौ. एस. बी. सारंग, श्री. एम. ए. शेख**	40
9	आधुनिक महाराष्ट्राचे शिल्पकार - यशवंतराव चव्हाण **उषा यशवंतराव माने**	44
10	गर्भवती स्त्रीयांच्या योग्य आहार प्रमाणबध्दतेचा अभ्यास विशेष संदर्भ पिंपरी (बु.) ता. परळी वै., जि. बीड **अरुणा वाळके**	48
11	२००० नंतरचे बदलते वाङ्मय प्रवाह : आदिवासी कथा **श्याम मु. जाधव**	53
12	महात्मा फुले यांचे सामाजिक तत्वज्ञान **डॉ अशोक भोसले**	58

11

२००० नंतरचे बदलते वाङ्मय प्रवाह : आदिवासी कथा

श्याम मु. जाधव
मराठी विभाग प्रमुख,
कला व वाणिज्य महाविद्यालय,
जरुड, जि. अमरावती

Research Paper - Marathi

१९६० नंतर मराठी वाङ्.मय विश्वामध्ये वेगवेगळया वाङ्.मयीन प्रवाहांचा उदय झाला हे वाङ्.मयीन प्रवाह मुळ प्रवाहाला छेदून स्वतःचे वेगळे अस्तित्व निर्माण करु पाहते आहे. कोणत्याही साहित्याच्या संदर्भात विविध संप्रदाय, प्रवाह, प्रकार आणि वाद अशी वर्गवारी नेहमी केली जातांना दिसते, असे केले जात असतांना त्या-त्या प्रवाहातील सीमारेषा एकमेकांमध्ये मिसळलेल्या असतात.

आदिवासी वाङ्.मय प्रवाह :-

आदिवासी साहित्य प्रवाह हा इतर वाङ्.मयीन प्रवाहप्रमाणेच १९६० ला उदयाला आला परंतु आदिवासी साहित्य आणि साहित्यिक यांना व्यासपीठावर येण्याची संधी ही १९७९ ला भद्रावती जि.चंद्रपूर येथे पार पडलेल्या पहिल्या आदिवासी साहित्य संमेलनाने मिळवून दिली आणि तेंव्हापासून ते आजतागायतपर्यंत आदिवासी साहित्य ताठ मानेने उभे राहू पाहात आहे. आदिवासी साहित्यामध्येही कथा, कविता, कादंबरी, आत्मचरित्र इत्यादी वाङ्.मय प्रकार आहेत. पण कविता हा वाङ्.मय प्रकार सोडला तर इतर प्रकारात नगण्य लेखण झाल्याचे आढळते त्याची बरीचशी कारणेही माझ्या दृष्टीस पडली. कविता हा वाङ्.मय प्रकार गेय, उस्फूर्त भावना प्रकट क .णारा, मनातले दुःख प्रगल्भतेने मांडणारा साहित्य प्रकार आहे ज्याला पात्र, वातावरण, कथानकाची आवश्यकता नसते आणि आदिवासी हा मनोरंजनप्रिय, स्वतःची संस्कृती जपणारा समूह असल्यामुळे त्यांच्या भावना त्यांना कवितेतून प्रकट करणे सोपे गेले आणि त्यामुळेच कविता या साहित्यप्रकाराचे दालन आदिवासी साहित्यामध्ये समृध्द आहे. त्यासाठी भुजंग मेश्राम, वाहरु सोनवणे, उषाकिरण आत्राम, विनायक तुमराम, माधव सरकुंडे, कुसुम आलाम, सुनिल कुमरे यांच्या पर्यंतचा प्रवास लक्षात घेता येतो व दिवसेंदिवस तो आणखी समृध्दतेकडे वाटचाल करत आहे. त्याशिवाय आदिवासी कादंबरी, आत्मकथन यांचे लेखणही थोडयाफार प्रमाणात झाल्याचे आढळते. पण आधुनिक मराठी कथावाङ्.मय हे सागरासारखे अफाट आहे. या अफाट कथासागराच्या तळाशी आदिवासी कथेची मोती धारण करणारे कथाशिंपले फार विरळ आहेत. आदिवासींवर कथा-लेखन झालेच नाही, असेही नाही बदलत्या वाङ्.मयीन

प्रवाहाबरोबरच किंवा वाङ्मयीन चळवळींच्या धावपळीमुळे म्हणा वृत्तपत्रे, मासिके, दिवाळीअंक, प्रातिनिधीक कथासंग्रह इत्यादींमधून आदिवासीवरील कथा प्रसिद्ध होतांना दिसतात.

उदा :- 'चोरघडे यांची कथा-१९६०' या कथासंग्रहात २५ कथांचा समावेश आहे. त्यामध्ये वामन कृष्ण चोरघडे यांनी यात 'मातीची भांडी' ही गोंड आदिवासींवर एक कथा लिहिली आहे.

आदिवासी कथांच्या बाबतीत अभ्यासक सुमनोहर यांच्या मताचा इथे उल्लेख करणे महत्वाचे वाटते. "मी संशोधनासाठी एकुण २४० इतके ग्रामीण, दलित व प्रादेशिक स्वरुपाचे कथासंग्रह अभ्यासले असतांना त्यात आदिवासी कथाकार व त्यांचे कथासंग्रह अभावानेच आढळले म्हणजे दोन-चारच यात पंढरीनाथ तामोरे व जयवंत वैती हे दोन आदिवासी कोळी समाजातील कथाकार समोर आले आहेत. कदाचित माझ्या शोध घेण्याच्या या मर्यादा असू शकतील असे मानले, तरी कथानिर्मितीच्या बाबतीत आदिवासी कथालेखक मागे आहेत किंवा अंधारात तरी आहेत. असे नमूद करावेसे वाटते." सुमनोहर यांच्या मतानुसार आदिवासी कथालेखन हे कमी प्रमाणात आहे हे मान्य केले तरी आज त्यामध्ये लिखाण होत आहे हे सांगणे अगत्याचे ठरते; कारण पंढरीनाथ तामोरे व जयवंत वैती यांच्या पंक्तीत विदर्भातील प्रा.माधव सरकुंडे, बाबाराव मडावी, उषाकिरण आत्राम हे कथाकार २००० पूर्व व उत्तर या काळात लिखाण करतांना आढळतात.

पंढरीनाथ तामोरे यांचा 'वाल्या' - १९९०, 'हिरवा कातल', 'तांडेल' हे तीन कथासंग्रह तर जयवंत वैती यांचा 'भांग उधाण' हा कथासंग्रह परंतु आदिवासी मराठी साहित्यामध्ये पहिली कथा किंवा कथासंग्रह कोणता हे सांगणे अवघड आहे. कारण, बऱ्याच आदिवासी कथा ह्या वेगवेगळया त्रैमासिक व नियतकालिकांमधून प्रकाशित होत गेले आणि आदिवासी कथेचे स्वरुप हे काळाच्या बदलत्या प्रवाहानुसार बदलत गेल्या त्यावर जागतिकीकरण, तंत्रज्ञान आणि नवनवीन शोध यांचा भडिमार होत गेला.

आदिवासीत्तर कथाकारांनीच त्यांच्या कथासंग्रहातील प्रातिनिधीक कथांमधून आदिवासींचा आढावा घेतल्याचे दिसते त्यात १९५०-२००० या कालखंडातील आदिवासींवरील स्वतंत्र कथासंग्रह म्हणून शेख सलीम अहमद यांचा 'रानातली माणसं' - १९८६, पां.गो.गांगल व योगिनी गांगल 'कथा वनवासींच्या व्यथा सर्वांच्या' - १९८९, सुरेशचंद्र वारघडे 'अरण्यपुरुष' - १९९६ हे आदिवासीत्तर कथाकार असले तरी यांना डावलून आदिवासी कथेचा आढावा अपूर्ण ठरतो म्हणून हा उल्लेख महत्वाचा वाटतो. यांच्या कथांमध्ये आदिवासींचे अज्ञान-दारिद्रय, रुढी परंपरा, अंधश्रद्धा, भगताचे महत्त्व, त्यांचे निसर्गवेड, पांढरपेशांनाही लाजविणारे त्यांचे संस्कार, सौजन्य इत्यादीचे चित्रण या कथाकारांनी त्यांच्या कथांमधून केलेले आढळते.

तसेच १९५० पूर्वीच्या आदिवासीत्तर कथाकारांमध्ये श्रीपाद महादेव माटे यांचे 'उपेक्षितांचे अंतरंग' - १९४१ यात

१) बन्सीधर ! तू आता कुठे रे जाशील ?

२) काळझोप

ह्या दोन कथा. के.ज.पुरोहित/शांताराम यांचा 'लाटा' १९६२ ह्या कथासंग्रहात 'बळी' ही कथा,

दे.मि.दुधलकर यांचे 'काळोख' - १९७८ 'सुड' सानेगुरुजीचा 'शबरी' - १९८८ ह्या कथासंग्रहात यात 'शबरी', 'यज्ञ आणि त्यागातील वैभव' ह्या कथांमधून आदिवासीत्तरांनी आदिवासी जीवनाचा त्यांच्या संस्कृतीचा आढावा घेतलेला असे संशोधनाअंती आढळते. तसेच थोर बंगाली लेखिका महाश्वेतादेवी यांनी आदिवासी जीवनावर लिहिलेल्या 'इतवा मुंडाने लढाई जिंकली' ही दीर्घकथा 'नॅशनल बुक ट्रस्ट इंडियाद्वारा - १९९५' मध्ये प्रसिद्ध झाली. सुधा नरवणे यांनी त्या कथेचा मराठी अनुवाद केला. 'गावकुसाबाहेरील कथा' - १९९७ डॉ.शरणकुमार लिंबाळे संपादितमध्ये 'विमुक्त' हो बाबासाहेब मोरे यांची कथा समाविष्ट आहे. त्याचबरोबर विविध मासिकांमधून ही आदिवासीत्तर लेखकांनी लेखण केल्याचे आढळते, त्यामध्ये 'तंटयामामा' - श्री नारायण, मनोरंजन - १९०५ 'झिपरी' - हाकारा - जाने-जुन- १९९२, 'कमली' - हाकारा ऑक्टो./डिसें. चुडाराम बल्लापुरे, 'आसरा' - किर्लोस्कर मासिक १९४१ र.वा.दिघे, आदिरंग दिवाळी अंक, 'शबरी' १९९९, प्रा.सौ.सुनंदा पाटील याप्रमाणेच मराठी कथा-वाङ्मयात १९५०-२००० या कालखंडात अशा अनेक कथा विखुरलेल्या आहेत. त्या सर्वांचे संकलन, समीक्षात्मक विवेचन स्वतंत्रपणे यांचा अभ्यास होण्याची गरज आहे.

आदिवासी कथाकारांना आदिवासीत्तर कथाकारांनी मार्गदर्शन केले. असे म्हणणे अयोग्य ठरु नये. कारण, आदिवासींची शिक्षणाकडे, लिखाणाकडे आता वाटचाल करतांना दिसते, आदिवासींनी लिहिलेल्या कथांना एका विशिष्ट, वेगळेपण आहेच कारण ते स्वतः आदिवासींनी अनुभवलेल्या, भोगलेल्या, स्वानुभवातुन उदयास आलेल्या कथा आहेत.

आदिवासींच्या कथालेखनात पहिला मान उषाकिरण आत्राम यांच्या - 'आहेर' १९९६ मध्ये प्रकाशित झालेल्या कथासंग्रहास मिळतो कारण, आहेर मध्ये आलेली पेशवेकालीन समाजव्यवस्था आदिवासी स्त्रियांवर झालेले अन्याय-अत्याचार आणि पूर्वीपासून चालत आलेली परंपरा मोडीत काढण्याचे श्रेय सुद्धा आदिवासी स्त्रियांनाच जाते. शिवाय कथासंग्रहात आलेली बोलीभाषा हे या कथेचे वेगळेपण ठरवते.

'सर्वा' - २०००, 'ताडमं' - २००१, प्रा.माधव सरकुंडे, 'वादळ' - २००६, 'दावण' - २००६, गोपाळ गवारी, 'अस्वस्थ मी' - २००७, कुंडलिक केदारी, 'नवं लुगडं' - २०११ रामराजे आत्राम इ.आदिवासी लिखित कथासंग्रह प्रकाशित झालेले आहेत. या कथांमधून पेशवेकालीन जमीनदार आदिवासी स्त्रियांशी कसा व्यवहार करीत याचे चित्रण आहेर मध्ये केले त्यापासून ते आपल्या जमात-बांधवांचे दुःखीकष्टी जीवन, त्यांच्यावरील अन्याय, अत्याचार, शोषण, आया-बहिणींवरील बलात्कार, वास्तवाशी सतत असलेला संघर्ष, भय-चिंता, आव्हाने, समस्या यांची दाटी व त्याबरोबरच परिवर्तन, विज्ञानवाद, जागतिकीकरण व आधुनिक तंत्रज्ञानाचा प्रभाव, विद्रोह आणि रचनात्मक ऊर्जा यांचे चित्रण येते तर अलीकडचा 'नवं लुगडं' किंवा 'वादळ' हा कथासंग्रह घेतला तर त्यामध्ये आजच्या जागतिकीकरणामध्ये स्त्रियांवर कोणत्या प्रकारचा अन्याय होतो. उदा. (हत्या एका निष्पाप पारधिनीची ह्यामध्ये 'नीता' ही व्यक्तीरेखा) लोकशाही असतांनाही तिला न्याय मिळत नाही हयाप्रमाणे काळानुसार कथानक, पात्रे, व्यक्तीरेखा, समस्या आणि आदिवासींवर होणारे अन्याय बदलले असे या कथासंग्रहातून मला जाणवले.

त्याचप्रमाणे आदिवासी कथाकारांच्या काही कथा मासिकांमधून पुढे आल्या त्यात 'आकाशी झेप घे रे पाखरा', लक्ष्मण ढवळू टोपे यांचे हाकारा - ऑक्टों./डिसें.१९९६ 'जुलूम शक', विश्राम वळवी - आदिरंग दिवाळी अंक - १९९९, 'आदिवासी साहेबाची बायकु' - कुंडलिक केदारी त्यातच 'होन्या रे होन्या' जीवन गेडाम हाकारा जाने./जून-१९९९, 'देवकी पोटवडली' - मारुती कुळमेथे हाकारा - जुलै १९९९, आक्रोश ही उषाकिरण आत्राम यांची कथा आदिवासी भारत संयुक्तांक जुलै/डिसें.-१९८४, इ.मासिकांमधून, दिवाळी अंकातून आदिवासी कथाकारांच्या कथा प्रसिद्ध झाल्याचे आढळते. म्हणजे आदिवासी कथाकारांची दखल अनेक वृत्तपत्रांनी, मासिकांनी घेतल्याचे दिसते.

आदिवासी कथांमध्ये २००० पूर्व आणि २००० उत्तर असा कथासंग्रह आणि कथाकार यांचा कालखंड निर्माण झाल्याचे दिसते. २००० नंतर प्रा.माधव सरकुंडे 'सर्वा' 'ताडमं', गोपाळ गवारी 'वादळ', 'दावण' हा विनोद कथासंग्रह प्रकाशित झाला त्याचबरोबर 'नवं लुगडं' हा रामराजे आत्राम यांचा कथासंग्रह यामधून आदिवासींची बोलीभाषा, परिसर, समाजजीवन, दारिद्रय, देवभोळेपणा, अंधश्रद्धा हया गोष्टी तर जाणवतातच, परंतु आता नोकरी करतांना आदिवासींचा होणारा मानसिक छळ, अपमान, मानहानी, उपेक्षा पावलोपावली त्यांना सहन करावी लागणारी उच्चवर्णीयांची बोलणी हया नवनवीन समस्या उद्भवत आहे.

एकीकडे जागतिकीकरणामुळे जग जवळ येतांना व जगातील एकूणच आदिवासींची दुरावस्था सुधारतांना आपणाला दिसते तर 'हत्या एका निष्पाप पारधीनीची' किंवा 'नवं लुगडं', हया सत्य कथांमधून आजही समाजाने आदिवासींना स्वाभिमानाने जगण्याचा हक्क दिलाच नाही ? हा प्रश्न उभा राहतो. आज निरक्षर आदिवासींवर अन्याय करणारे सावकार, पोलीस, कर्मचारी नसून सुशिक्षित आदिवासींचा छळ करणारे सुशिक्षित उच्चवर्णीयच आहेत हे आपल्याला दैनंदिन व्यवहारात उघडपणे दिसते तो संदर्भ लेखक आपल्या कथासंग्रहात मांडण्यास यशस्वी झाले आहेत. हे २००० नंतरच्या कथासंग्रहाचे वेगळेपण सांगता येईल. आदिवासींवर अन्याय होण्याचा मार्ग बदलला परंतु त्यांचे शोषण समाजात आजही चालू आहे. त्यांचे अनेक संदर्भ प्रत्यक्ष समाजजीवनात आजही आहेत. उदा. जात वैधता प्रमाणपत्र काढण्यासाठी होणारी दिरंगाई.

१९५०-२००० या कालखंडात डॉ.विनायक तुमराम यांचा 'आदिवासी साहित्य स्वरुप आणि समीक्षा' हा ग्रंथ सोडला तर त्या काळात इतर समीक्षा ग्रंथ आढळत नाही. २००० नंतर डॉ.माहेश्वरी गावित व डॉ.प्रमोद मुनघाटे हे दोन अभ्यासक समीक्षा क्षेत्रात आढळतात. परंतु आजही पुनर्वसन, कुपोषण, भूकबळी असे प्रश्न आदिवासी जीवनात अस्तित्वात आहेत. तेंव्हा हया गोष्टी आजच्या कथाकारांच्या चिंतेच्या आणि चिंतनाच्या होऊन त्यांच्या अवस्थेतून कथा अवतरली तर मराठी वाङ्मय उदयाचा उज्वल काळ हा आदिवासी कथाकारांचा होऊ शकतो.

संदर्भ सूची :-

१) आहेर (कथासंग्रह) - उषाकिरण आत्राम.
२) [illegible] (कथासंग्रह) - देवयानी प्रकाशन, यवतमाळ, लेखक - प्रा.माधव सरकुंडे.
३) [illegible] (कथासंग्रह) - देवयानी प्रकाशन, यवतमाळ, लेखक - प्रा.माधव सरकुंडे.
४) नवं लुगडं (कथासंग्रह) - लेखक - रामराजे आत्राम, मुक्तारंग प्रकाशन, लातूर.
५) [illegible] (विशेषांक) संपादक - डॉ.माहेश्वरी गावित - २०११.
६) [illegible] (कथासंग्रह) - गोपाळ गवारी - २००६.
७) मराठीतील वाङ्मयीन प्रवाह - डॉ.शरणकुमार लिंबाळे.
८) मराठी वाङ्मयाचा इतिहास खंड - ७ भाग - २, संपादन महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे.
९) महाराष्ट्रातील आदिवासी मराठी साहित्य : एक शोध, लेखक - डॉ.माहेश्वरी गावित, दास्ताने रामचंद्र आणि कंपनी, पुणे.
१०) आदिवासी साहित्य स्वरूप आणि समीक्षा, लेखक - डॉ.विनायक तुमराम, विजय प्रकाशन, नागपूर.
११) महाराष्ट्रातील आदिवासी जमाती - डॉ.गोविंद गारे.
१२) महाराष्ट्रातील आदिवासींचे विश्व - डॉ.शैलजा देवगावकर.

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. [illegible]

श्री शिवाजी शिक्षण संस्था, अमरावती द्वारा संचालित

जे. डी. पाटील सांगळूदकर महाविद्यालय
दर्यापूर, जि. अमरावती

NAAC Re-acredited 'B'

मराठी विभागाद्वारा आयोजित

राष्ट्रीय परिषद
(National Conference)

समाज आणि साहित्य
(आधुनिक भारताच्या विकासात समाजसुधारक, विचारवंत आणि साहित्यिकांचे योगदान)

बुधवार, दिनांक २८ फेब्रुवारी २०१८

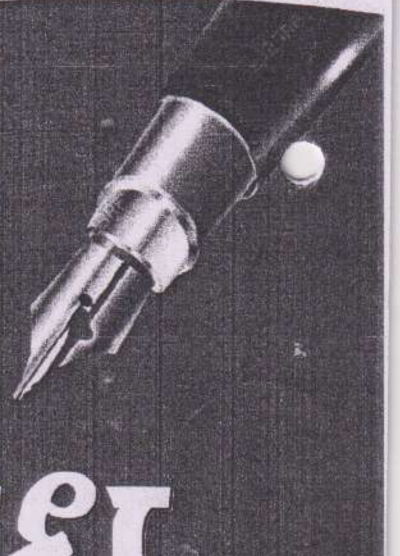

विचारवेध

आधार पब्लिकेशन्स् अ‍ॅन्ड रिसर्च सेंटर, अमरावती यांचे संयुक्त विद्यमाने

INDEX

	Author	Title of Research Paper	Pg.No.
1	डॉ. अतुल टेवरे	ज्ञानेश्वर : समाज रक्षक संतकार्य	1
2	संदिप धन्यकुमार आंबेकर	संत, पंत, तंत, लोकसाहित्य व समाजप्रबोधन.	3
3	प्रा.डॉ.प्रमोद दामोदर देवके	संत साहित्याचा समाजावरील प्रभाव	8
4	प्रा. लक्ष्मण भिकाजी कोठावळे	संतसाहित्य आणि समाज प्रबोधन	11
5	प्रा.डॉ. संतोष तुकाराम कदम	महात्मा जोतिबा फुले यांची हंटर आयोगासमोरील साक्ष	15
6	प्रा. डॉ. द. के. गंधारे	समाजसुधारक महात्मा फुले यांचे वैचारिक साहित्य व समाजपरिवर्तन	20
7	प्रा.डॉ.हरिदास आखरे	संत साहित्यातील समाज प्रबोधन	24
8	प्रा.डॉ.शरद वाघोळे	नव्वदोत्तरी ग्रामीण साहित्यातील बदलते समाजजीवन	28
10	प्रा. अनिल स. बाभूळकर	साठोत्तरी काळातील वैदर्भीय मराठी कवितेतील कृषिनिष्ठ जाणिवा	32
11	प्रा.रवीद्र दे.डाखोरे	महात्मा फुले यांचा मराठी ग्रामीण साहित्यावरील प्रभाव	37
12	प्रा. सुधाकर प्र. खंडारे	आधुनिक भारताच्या घडणीत समाजसुधारकांचे योगदान	40
13	डॉ. पंकज वानखडे	महात्मा फुले यांचा बुद्धिप्रामाण्यवाद	42
14	मिलिंद नामदेवराव भिलपवार	लोकसाहित्याच्या अभ्यासाची व्याप्ती	45
15	प्रा. डॉ. ममता जानराव इंगोले	अण्णा भाऊ साठे यांच्या कथा-कादंबऱ्यातील नायिका	47
16	प्रा. विवेक गं. देशमुख	संत साहित्य व समाज प्रबोधन	53
17	दिवाकर भिमराव पेठे	आधुनिक भारताच्या घडणीत डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचे योगदान	55
18	प्रा. सारिका दादाराव पाचराऊत	मराठी ग्रामीण कविता	57
19	राहुल मनोहरराव बेहेरे	आधुनिक भारताच्या घडणीत महात्मा गांधीजीचे योगदान	61
20	प्रा. डॉ. रणजीत गणोदे	विनोदातून प्रकट होणारी समाजावस्था	63
21	प्रा. अशोक महादेवराव गवई	आधुनिक भारताचे समाजसुधारक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे अर्थिक विचार	66
22	रविंद्र दत्तात्रय मानकर	आधुनिक भारताच्या घडणीत नेहरू युगाची (सन १९४७-१९६४) प्रासंगिकता	68
23	डॉ. अविनाश श. धोबे	राष्ट्रसंतांचे आर्थिक चिंतन व आजचे समाजवास्तव	70
24	प्रा. डॉ. गजानन गोपाळराव हेरोळे	आधुनिक मराठी साहित्य आणि कविता	75
25	प्रा. डॉ. विनोद अवधूतराव कोकणे	म. फुले यांचे स्त्री स्वातंत्र्यासंबंधी विचार.	77

Art and Commerce College Seal JARUD

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

26	प्रा.पुरूषोत्तम एस. निर्मळ	राष्ट्रसंतांची सर्वधर्म समभावाची संकल्पना	79
27	नरेंद्र जनार्दन पाखरे	आधुनिक भारताच्या विकासात राष्ट्रसंताच्या ग्रामगीतेतील जीवनशिक्षण या अध्यायातील शिक्षण विषयक विचारांचे योगदान.	81
28	प्रा.डॉ.सौ.यू.आर.पाटील	आधुनिक भारताच्या घडणीत सावित्रीबाईंचे योगदान	85
29	सहा. प्रा.शशिकांत वि. काळे	संत तुकारामांचे समाज प्रबोधन	89
30	प्रा. प्रतिभा कृष्णराव आवंडकर	तुकारामाचे शेतकरी विषयक चिंतन	92
31	प्रा.डॉ. आशालता आसुटकर	आधुनिक भारताच्या जडणघडणीत स्त्रियांचे योगदान इंदिरा गांधी	97
32	प्रा. डॉ. विलास तायडे	संत तुकाराम महाराजांच्या अभंगातुन व्यक्त झालेला सामाजिक दृष्टिकोन	98
33	प्रा. महेंद्र गिरी	सांस्कृतिक पुनर्जागरण आणि साहित्य	100
34	संजय जनार्दन आगलावे	आधुनिक भारताच्या घडणीत समाज सुधारकांच्या साहित्याचे योगदान	104
35	मोहन शेषराव जाधव	आधुनिक कवितेवरील लोकगीतांचा प्रभाव	107
36	Prof. D. D. Jondhale	Baba Amte the Great Social Reformer	112

ISBN – 978-93-86623-44-7

संत तुकारामांचे समाज प्रबोधन

सहा. प्रा.शशिकांत वि. काळे
कला व वाणिज्य महाविद्यालय जरूड ता. वरूड, जि. अमरावती

नदी समुद्राला जाऊन मिळते खरी, पण आपल्या वाटेत येणाऱ्या प्रदेशाला सुपिक, समृध्द बनवत जाते. सूर्य नित्य आपली प्रदक्षिणा पूर्ण करताना अंधार उजळून जगाला प्रकाशाचे अमूल्य दान देतो. त्याचप्रमाणे संताचे जीवन जसे आत्मकल्याणासाठी असते. तसेच किंवा त्यापेक्षा कितीतरी पटीने ते समाजकल्याणासाठी असते. समाजप्रबोधनासाठी असते. महाराष्ट्र ही संताची भूमी आहे. महाराष्ट्रामध्ये नव चैतन्य, नवी जागृती, नवे सामाजिक परिवर्तन घडवून आणले ते येथे जन्मलेल्या संतांनी त्यांनी भक्तीचा मळा पिकविला भक्तीची मेघवृष्टी विपुल प्रमाणात केली म्हणुन डॉ. वि.भि.कोलते म्हणतात " महाराष्ट्र संतानी भक्तीची मेघवृष्टी इतक्या विपुल प्रमाणात केली की, तिच्यामधील मधुर जलाचे सेवन करून महाराष्ट्रातील जनता आजुनही तृप्त होत असते".

भौतिक सुखाची लालसा करणाऱ्या सामान्य माणसापेक्षा संताचे जीवन कितीतरी निराळे,वेगळे असुन समाजहितासाठी समाजकल्याणासाठी वाहिलेले असते. संत तुकाराम याच कोटीतील समाज प्रबोधनकार संत होत वारकरी संप्रदायामध्ये कळसाच्या मानाला पोहचलेले संत तुकोबा श्रेष्ठ, वंदनीय असे आहेत.

जगाच्या कल्याणा संताच्या विभुती ।।
देह कष्टविती परोपकारे ।
भुतांची दया हे भांडवल सत्ता ।
आपुली ममता नाही देही ।
तुका म्हणे सुख पराविया सुखे
अमृत हे मुखे श्रवतसे ।।

प्राणिमात्रांविषयी अपार करूणा हाच संत तुकारामांच्या अभंगाचा स्थायीभाव आहे. जनसामान्याबद्दलचा कळवळा संत तुकारामाच्या वाड्मयातून आलेला आहे. मानवता धर्माचे खरे रहस्य काय? नीतीची आधाराशीला कोणती? पथभ्रष्ट झालेला समाज संघटीत होऊन जर पुन्हा नव्याने तेजोमय मार्गाकडे न्यायचा असेल तर अश्यावेळी गरज आहे ती संत तुकारामांच्या अभंगाची, त्यांच्या विचारांची विषयसुखामध्ये आकंठ बुडालेले लोक जीवनाच्या अतिउच्च कर्तव्याला पार विसरून गेले असल्यामुळे अज्ञानी दांभिक जनाबद्दल संत तुकाराम म्हणतात.

बुडते हे जन न देख वे डोळा ।
येतो म्हणौनिया कळवळा ।
अर्भकाचे साठी । पंते हाती धारीली पाटी ।
तैसे संत जगी । क्रिया करूनि दाविंती अंगी ।।
बालकांचे चाली । माता जाणुनि पाहुल घाली ।
तुका म्हणे नाव । जनासाठी उदकी ठाव ।।

कोणाविषयी राग, व्देष नव्हता तर अपार करूणा होती. जगाच्या कल्याणासाठीच अखंड धडपडत राहण्याचा आणि योग्य मार्गदर्शन करण्याचा तुकोबांचा प्रयत्न म्हणजे त्यांच्या श्रेष्ठ चारित्र्याचा व संस्कृतीचा तेजस्वी अविष्कार आहे.

वारकरी संप्रदायात तुकोबा हे पहिल्या दर्जाचे समाजोपदेशक, समाजप्रबोधक, पाखंड खंडन करणारे होते. याच नात्याने त्यांनी केलेले कार्य विशेष होय. जवळ जवळ एकादशकापेक्षाही जास्त काळ किर्तन करून आपल्या उपदेश वाणीने पाखंड्यांना ठेचून काढले. दंभस्फोट केला, समाजप्रबोधन घडून आणले. ' भुंकू नका भुंकू नका आला तुका विष्णुदासा अश्या आवेशाने तुटून पडले आहे. अन्याय आणि दंभ यांच्या विरोधात न्याय आणि सत्प्रवृत्ती यांची बाजू घेऊन तुकाराम निकरीने लढताना दिसतात. ढोंगी व्यक्तींची खिल्ली उडवतात तर ज्या मर्मावर वार करायचा तो बिनचुक सडेतोड करतात. अधर्माचा, अविवेकाचा, अनितीचा जेव्हा त्यांना राग येतो. तो रोख ठोक शब्दातुन व्यक्त झाल्याशिवाय राहत नाही. संत तुकोबांच्या जिद्दी, फटकळ आक्रमण स्वभावाचे दर्शन अभंगातून घडतात वाचकाच्या मनातील विरत्वाला जाग येते.

ऐसे कैसे जाले भोंदू । कर्म करोनि म्हणती साधू।।
अंगा लावूनिया राख । डोळे झाकुनी करीती पाप ।।
दावूनी वैराग्याची कळा । भोगी विषयाचा सोहळा ।।

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

ISBN – 978-93-86623-44-7

तुका म्हणे सांगो किती । जळो तयाची संगती ।।

बाह्व्येश पालटून अवंडबर माजविणाऱ्या भोंदूचे कान तुकोबा उपटतात त्यांची प्रतिक्रीया तिखट, खडबडीत असली तरी ती वास्तवाला धरून आहे. म्हणूनच निर्मलकुमार फडकुले म्हणतात – '' हा देहूकर कवी शरणागती पत्कारणारा केवीलवाणा कवी नाही, तर पाखंडीपणाची ढोंगीपणाची मानगूट धरून ग्राम्य भाषेतुन काही आवश्यक शब्द ठणकावून सुनावणारा करारा कवी आहे''. सुदृढ व कल्याणकारी विचार समाजमनात रूजविण्यासाठी विरोधी विचारांशी झुंज घ्यावी लागली. तरी ती छात ठोकपणे घेऊ असा निर्धार संततुकाराम आपल्या अभंगातून करतात. दृष्ट आणि अनाचारीताकतीला तुकोबांनी ज्या शिव्या हासडल्या आहेत. त्यामुळे ही दृष्ट शक्ती उताणी उबडी पडली.

धर्माच्या वृक्षावर काही अधार्मिक बांडागुळे वाढतात. त्यांच्याच जीवनरस घेऊन ती पुष्ट बनतात आणि आपल्या विषारी संसर्गाने धर्मवृक्षाच्या अस्तित्वाला धोका निर्माण करू लागतात अश्यावेळी ही परिस्थिती हातळण्याचे सामर्थ फार थोडया लोकांना असते त्यातील एक म्हणजे संत तुकोबा होय.

मुखे सांगे ब्रम्हज्ञान । जन लोकांची कापितोमान ।।
ज्ञान सांगतो जनाशी । नाही अनुभव आपणासी ।।
कथा करीतो देवाची । अंतरी आशा बहुमोलांची ।।
तुका म्हणे तोचि वेडा । त्यांचे हाणूनि थोबाड फोडा।।

समाजमनावर योग्य ते नियंत्रण ठेऊन तो समुचित मार्गाने जावा यासाठी आदर्श व्यवहार करणे भाग असते. संत तुकोबा सारखा व्यवहार ज्ञानी, ध्येयवादी,देवभक्त, जीवनप्रेमी व्याकरणीक शुध्द भाषा कधीच बोलणार नाहीय कारण ढोंगाचा कंबरीत लाथ घालणे हेच कर्तव्य असते. भद्र हेतूसाठी अभ्रद्र शब्दाचा वापर साहित्यात आणि व्यवहारात अटळ असतो. तुकारामांच्या काव्याने मराठीला साम्यर्थ प्राप्त करून दिले आहे. साहित्यशास्त्राचे नियम काहीही असो एका आत्मविश्वासाने तुकारामांची कविता समोर येते आणि वाचकाला झपाटून टाकते.

ज्याच्या हदयात दया, क्षमा, शांती, नम्रता इत्यादी सदगुणांचा वास असतो. ज्याला सर्वाबद्दल आपुलकी वाटते सर्वासाठी ज्याच्या मनात प्रेम असते. तोच खरा धर्मरक्षक होय. तोच खरा संत आणि तोच खरा समाज प्रबोधक तीर्थयात्रा, जपजाप्य वगैरे संबधी संताच्या विचारातला बुध्दिवादी परखडपणा समाजाला नवी दृष्टी देऊ शकतो. आजच्या वैज्ञानिक जगात ही तिर्थयात्रा करणाऱ्या नवशिख्यांना जी दृष्टी नसेल ती तुकोबांना होती.

जाऊनिया तीर्था काय तुवा केले ।
चर्म प्रक्षाळिले वरी वरी ।।
अंतरीचे शुध्द कासयाने झाले ।
भुषण त्वा केले आपण या ।।
वृंदावन फळ घोळिले साकरा । भीतरील धारा मौडचिंना ।।
तुका म्हणे नाही शांती क्षमादया । तोवटी कासया फुंदा तुम्ही ।।

अंतकरणामध्ये जोपर्यत दया, क्षमा, शांती या सद्गुणांची जोपासणा होत नाही तोपर्यत सर्व व्यर्थ आहे असे तुकोबा सांगतात. चित्त शुध्द होत नाही तोपर्यत नाम व्यर्थ आहे. ' समाधान चित्ताचे हेच दर्शन देवाचे' अश्या सोप्या शब्दात संततुकारामांनी सामान्य जनांना सल्ला दिला आहे. वर्णविषमतेने जातिभेदाने चिरफाळून गेलेल्या महाराष्ट्राचे मन एकसंघ जोडण्याचे काम संत तुकोबांनी केले. विष्णुमय जग भेदाभेद भ्रम अभंगळ' भक्ती हा निकष मानुन सामाजिक अभिसरणाला चालना देण्याचे काम तुकोबांच्या साहित्याने केले आहे. तुकोबांचे साहित्य व्यक्तीगत तसेच सामाजिक जाणिवेच्या स्फुरणातुन उत्पन्न झालेले आहे. समाजमनाची प्रतिबिंबे साहित्यात मिसळलेली दिसतात.

जयाने घातली मुक्तीची गवादी ।
मेळविली मांदियाळी वैष्णवांची ।।

आपल्या भक्तीपेक्षा जातिचाच जास्त विचार केला जातो याचा संताप तुकोबांना येतो व ते आपली चीड, संताप अभंगातुन व्यक्त करतात. त्यांची पुष्कळशी शक्ती ही जातीय दु:शक्तीशी लढण्यात खर्च झाली तुकोबा एके ठिकाणी म्हणतात.

यातीहीन माहितीन कर्महीन माझे ।
सांडोनिया सर्व लज्जा शरण आलो तुज ।।

संत तुकोबांनी जीवन व्यवहाराचे सुक्ष्म व सखोल निरीक्षण केल्यानंतर त्यांनी सर्वाना पटवून दिले. माणसाचे कर्तृत्व कधीच जन्मावर, जातीवर,वर्णावर अवलंवून नसते तर ते कर्तृत्वावर असते. संत तुकोबांनी आपल्या अभंगातुन

ISBN – 978-93-86623-44-7

विवेक हे मूल्य जोपासण्याची शिकवण दिली. जी समाजाला अत्यंत लाभदायी, प्रेरणादायी अशी आहे. मानवा मानवामध्ये विश्वात्मक भाव रूजविणे कसे गरजेचे आहे हे तुकोबांनी आपल्याला पटवून दिले आहे.' जे जे दिसे भुत । ते ते माणिजे भगवंत' याभावनेने मानवतेचा पुरस्कार केला. मनोनिग्रहामुळे अनेक प्रश्न कायम स्वरूपी सुटू शकतात. भोगलालसेने मानवाचे अध:पतन निश्चितच घडते.आजच्या भौतिक जगात जी भोगलालसा दिसते. तिचे कितीतरी भयानक दुषपरिणाम आजुबाजूला आढळून येतात.

आजच्या जीवनात हरघडी,बलात्कार, हिंसा, भ्रष्टाचार विवेकहीन घटना घडत असतात. त्या पाहुण आपले मन सुन्न होऊन जाते. कामक्रोध इत्यादी षड्रिपुंच्या प्रभावामुळेच हे सार घडत असते संत तुकोबांनी साहित्य रूपाने जे उदात्त संस्कार केले. उदात्त मूल्यांची जोपासना केली. ती मूल्ये ते संस्कार आजही भरकटलेल्या समाजला योग्य दिशा देण्याचे काम करू शकतात. आज भारतीय स्वातंत्र्याला ७० वर्ष उलटून गेली तरी वर्षानुवर्ष असणाऱ्या विघटनवादी प्रवृत्तीचा लोप झालेला दिसून येत नाही. उलट राजकिय सामाजिक आणि आर्थिक सांस्कृतिक परिस्थिती इतकी विपरीत होत आहे की, रोजची वृत्तपत्रे वाचुन दुरदर्शन पाहून मन विषण्ण व्हायचा प्रसंग आपल्यावर येतो. अश्यावेळी संत तुकोबांसारख्या संतांनी दिलेली शिकवण किती प्रभावी ठरते हे आपल्या कळते.

निष्कर्ष

१) सामान्यांच्या जीवनामध्ये अमूलाग्र बदल करण्याचे सामर्थ

२) विवेक, मानवता, इंद्रियानिग्रह या नैतिक मूल्याचा पुरस्कार तुकोबांनी केलेला आढळून येतो.

३) कधी आक्रमक तर कधी प्रेमळ भाषेचा वापर करून कान उघाडणी केलेली दिसून येते.

४) आजच्या वैज्ञानिक युगातही संत तुकारामांचे विचार कालातीत आहे.

५) जीवनामध्ये प्रामाणिक राहण्याचा सल्ला आपल्याला मिळतो.

संदर्भ ग्रंथ सुची

१) भावे वि.ल. महाराष्ट्रासारस्वत खंड – १, पॉप्युलर प्रकाशन मुंबई, आवृत्ती सहावी.

२) श्री. तुकारामबावांच्या अभंगाची गाथा, प्रकाशक सचिव, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ मुंबई.

३) सरदार गं.बा. संत वाड्.मयाची सामाजिक फलश्रुती, प्रकाशन लोकवाड्.मय गृह मुंबई आठवी आवृत्ती डिसे. २०१०

४) पुंडकर पंजाब रामकृष्ण, ज्ञानेश्वरीतील लोकतत्व, प्रकाशन आधार पब्लिकेशन्स अमरावती, प्रथम आवृत्ती फेब्रु. २०१४

५) र.रा. गोसावी, पाचभक्तीसंप्रदाय प्रकाशन – प्रतिमा प्रकाशन पुणे, आवृत्ती तृतीय ऑगस्ट २००८

६) हे.वि.इनामदार, संत – संकिर्तन, प्रकाशन – प्रमिता प्रकाशन पुणे, प्रथमावृत्ती सप्टे २००१

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Art And Commerce College Seal JARUD

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

86

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

आंतरराष्ट्रीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

विद्यावार्ता ®

रविवार, दि.२५ फेब्रुवारी २०१८

भारतीय विद्यामंदिर, अमरावतीद्वारा संचलित

भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी, जि.अमरावती

(संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती संलग्न)

व

आधार सोशल रिसर्च ॲण्ड डेव्हलपमंट ट्रेनिंग इन्स्टिट्यूट, अमरावती

यांच्या संयुकत विद्यमाने आयोजित

राष्ट्रीय चर्चासत्र

"मराठी साहित्य : चर्चा आणि चिंतन"

प्राचार्य
जी.एस.मेश्राम
भारतीय महाविद्यालय,मोर्शी
ता.मोर्शी,जि.अमरावती

मुख्य संपादक
प्रा.विराग गावंडे
संचालक
आधार सोशल रिसर्च ॲण्ड डेव्हलपमेंट
ट्रेनिंग इन्स्टिट्यूट, अमरावती

संपादक
प्रा.डॉ.भगवान जे.साबळे
मराठी विभाग प्रमुख,
भारतीय महाविद्यालय,
मार्शी, जि.अमरावती

आयोजक

मराठी विभाग

भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी,जि.अमरावती

आणि

आधार सोशल रिसर्च ॲण्ड डेव्हलपमेंट ट्रेनिंग इनिस्टट्यूट, अमरावती

13) पालीवंस साहित्यातील महावंसाचे सांस्कृतिक अध्ययन
प्रा. संदीप रा. भालेराव, नागपूर || 53

14) संत तुकाराम आणि त्यांची अभंग गाथा — एक अभ्यास
डॉ. एम. पी. खेडेकर, जि.वाशिम || 55

15) ग्रामीण कविता : कवी ना. घ. देशपांडे
प्रा. अनुप नांदगावकर, जि. वाशिम || 59

16) आदिवासी साहित्यात बाबाराव मडावी यांचे योगदान
प्रा. नितीन जगदिश टेकाम, पांढरकवडा || 61

17) आदिवासी कवितेतील स्त्रीदर्शन
डॉ. प्रवीण व. काळे, जि.वर्धा || 65

18) बहीणाबाईच्या कवितेतील जीवनाविषयक तत्वज्ञान
प्रा. सारिका दादाराव पाचराउत, पातूर || 66

19) कुटुंबकवी: संत चोखामेळा
प्रा. प्रवीण घारपुरे, जि. नागपूर || 69

20) पाली साहित्यातील थेरीगाथामधील स्त्रीजीवन - एक अध्ययन
प्रा. कविता एन. खरात, नागपूर || 74

21) तुकाराम एक भावकवी
सहा.प्रा.शशिकांत वि. काळे, जि. अमरावती || 76

22) महानुभावीय साहित्य
प्रा. हर्षा पं.येवले, जि.बुलडाणा || 79

23) ग्रामीण कादंबरीतील समाजदर्शन
डॉ. सुभाष ज्ञानबा गव्हाणे, चिखली || 82

24) लीळाचरित्र : हिराईसा पिढीपाठोत्तर प्रक्रियेचा शोध
डॉ. केशव गाडबैल, अमरावती || 85

25) साहित्यातील मानवतावादी दृष्टिकोन
प्रा. डॉ. विजय रूपराव राऊत, जि.नागपूर || 87

https://sites.google.com/site/vidyawartajournal — http://www.vidyawarta.blogspot.com

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Seal

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

MAH MUL/03051/2012 ISSN: 2319 9318 UGC Approved Sr.No.62759 Vidyawarta® February 2018 Special Issue 076

21

तुकाराम एक भावकवी

सहा.प्रा.शशिकांत वि. काळे
कला व वाणिज्य महाविद्यालय, जरूड
ता. वरूड, जि. अमरावती

****

संत तुकाराम हे संसारिक होतो संसारी माणसाप्रमाणे त्यांच्यावरही अनेक आपत्ती ओढवल्या होत्या. संसारी गृहस्थाप्रमाणे त्यांनीही आपला ईश्वराशिवाय दुसरा कोणी पाठीराखा नाही. हे जाणले आणि ईश्वर भक्तीने त्यांच्या मनात घर केले. विठ्ठल आणि तुकाराम हे समिकरणच जणू जळले विठ्ठल भक्तीततुकाराम रंगुन जात त्यांना देहाचाही विसर पडे आणि त्यातुन तुकारामाची अभंगरूपी कविता जन्माला येई. मुखातून शब्द बाहेर पडत ते सहजस्फूर्त. संत तुकारामाची कविता म्हणजे उत्कृष्ट अनुभूतीचा साक्षात्कार होय. मनातील भावभावना उतू जातात तेव्हा कवितेचा जन्म होतो. तुकारामच्या कवितेत विविधता आढळते. त्यांची कविता आई होवून कुरवाळते. कधी भक्त बनून नाचते, तर कधी कधी शत्रुप्रमाणे भाडते सुध्दा. व्यक्तित्व एक पण पैलू अनेक यातील विविधता हिच त्यांच्या भावकवितेची बीजे होय.

''आरंभापासुन अंतापर्यत भावांची उत्कटता व्यक्त करणाऱ्या काव्यप्रकाराला भाव काव्य असे म्हणतात'' भावकविता निर्माण होण्यापूर्वी कवी एका विलक्षण ताणलेल्या मनस्थितुन जात असतो. ही अवस्था म्हणजे ज्यात अस्वस्थता, हुरहुर, व्याकुळता जाणवते. एक प्रकारची अंतर्मनात भावनिक खळबळ सुरू असते. अशा मनस्थितित पहिला शब्द बाहेर पडतो आणि कवी त्याने झपाटतो.

१) कालातीत वर्तमान :—

भावकवितेने व्यक्त झालेले अनुभव कवीच्या साक्षात अनुभवाचे विषय असल्यामुळे एका 'मी' चे अनुभव म्हणून ते व्यक्त होतात. क्वचित त्यातून कवीने निर्माण केलेले पात्र आपला स्वतःचा अनुभव म्हणून अविष्कृत करताना दिसते. त्यामुळे भावकविता ही तृतीय पुरूषात बहुधा अवतरत नाही ती प्रथम पुरूषी असते. मी हा कविने स्वतःच्या आपल्या अभिव्यक्तीसाठी निर्माण केलेला असतो.

कन्या सासुऱ्याशी जाये ।
मागे परतोनी पाहे।।
तैसेझाले माझ्या जीवा।
केव्हा भेटसी केशवा ।।
चुकलिये माये । बाळ हुरूहुरू पाहे।
जीवन वेगळी मासोळी। तैसा तुका तळमळी।।

या अंभगातील सासरी निघालेली कन्या, गर्दीमध्ये आईचे बोट सुटल्याने तिची ताटातुट अनुभवणारे मूल आणि पाण्यातुन बाहेर पडल्याने तडफडणारी मासोळी हे सगळे विशेष कवितेतील मी शी निगडीत होतात. आणि या सगळयाच्या मिश्रणातून निष्पन्न होणाऱ्या रसायनाने येथील त्या क्षणीचा मी गोचर होतो. हा मी कवितेच्या पूर्वी आस्तित्वात नव्हता. तो या कवितेच्या घडणीबरोबर घडत गेलेला, आकरास गेलेला आहे. त्यांचा या कवितेबाहेरील तुकरामाच्या मी बरोबर संबध असेलच असे नाही. पुढील अंभगामध्ये तुकारामचे दर्शन या उलट घडते.

लवण मेळविता जळे । काय उरले निराळे।।
तैसा समरस झालो । तुजमाजी हरपलो।।
अग्निकर्पुराच्या मेळी । काय उरली काजळी।।
तुका म्हणे होती। तुझी माझी एक ज्योती।।

येथील मी हा जलामध्ये विरघळुन जाणारे मीठ, अग्नीच्या संपर्कातील कापुर त्यातुन निषन्न होणारी ज्योत यांचे धर्म घेऊन अवतरतो. त्यांच्या घडणीचे रसायन वेगळे आहे. मी ची रचना कवी अभिव्यक्ती च्या प्रक्रियेमध्ये करीत असतो. या प्रक्रियेतच त्याला आपल्या अस्तित्वाच्या खरेपणाचा, सच्चेपणाचा लाभ होतो म्हणूनच असे अविष्कार उत्कट होतात.

२) रूपसेंद्रियता :—

भावकवितेचा आणखी एक जाणवणारा विशेष असा की, तिचे रूप सेंद्रीय असते. भावकवितेचा वेगळेपणा असा की तिचा जीव फार लहान असतो. ते रोपट्याचा आकार धारण करते. पण ते रोपटे मात्र विलक्षण तजेलदार असते. ते एका सरळ रेषेत एका मर्यादेपर्यत वाढते. याचे कारण भावकवितेली अनुभवाच्या

MAH MUL/03051/2012 UGC Approved Sr.No.62759 Vidyawarta® | February 2018 Special Issue | 077
ISSN: 2319 9318

मुळाशी असलेले ताण फारसे गुंतागुंतीचे व्यामिश्र स्वरूपाचे नसतात तेमोजके असतात आणि यामुळे भावकवितेत उत्कटता येते. एकच एक भाव उठावदार बनून अभिव्यक्त होतो.

नलगे चंदन पुसावा परिमळ।
वनस्पती मेळ हाकारूनी ।।
अंतरीचे धावे स्वभावे बाहेरी।
धरीता ही परि आवरेना।।
सुर्य जागे नाही करीत याजना।
प्रकाश किरणा कर म्हूण।।
तुका म्हणे मेघ नाचवी मयुरे।
लपविता खरे येत नाही।।

एकाच भाववृत्तीच्या अविष्कारामुळे उदा 'अंतरिचे धावे स्वभावे बाहेरी' मधील स्फूर्तीचा एकच एक भाव चंदनाचा परिमळ वनस्पती, सुर्य – प्रकाशकिरण, मेघमयुर यांच्या संबधातून अधिकाधिक उत्कृष्ट होत गेलेला दिसतो.

३) संक्षिप्तता :–

भावकवितेचा आणखी एक विशेष म्हणजे साक्षिप्तता किंवा Brevity हा होय. भाव कवीचे मन हे निर्मीतप्रक्रियेच्या आरंभीच बरेचसे तणावग्रस्त असते. अर्थात या ताणाकडे पाहता येण्यासाठी आवश्यक ती विश्वब्धता त्याच्याकडे असते.

लहनपण देगा देवा। मुंगी सारखेचा रवा।।
ऐरावत रूस थोर। त्यासी अंकुशाचा मार।।
ज्यांचे अंगी मोठेपणा। तया यातना कठीण।।
तुका म्हणे जाण । व्हावे लहानाहूनी लहान।।

निर्मिती प्रकियेचे जे ताण व्यक्त होतात त्यात चढाला अवसर कमी असतो आणि असलाच तर तो उभा चढ असतो त्यामुळे चढाकडील प्रवास कवीची दमछाक लवकर करतो तो चढ गाठला की पावले उताराकडेच पडतात आणि तोही फार लवकर गाठला जातो.

४) प्रतिमासृष्टी :–

अस्सल भावकवितेतील प्रतिमासृष्टी ही बरीचशी प्राकृतिकतेशी नाते सांगणारी असते. याचे कारण या कवितेतून अविष्कृत होणारे बरेचसे अनुभव हे भोवतालच्या जगाशी, सृष्टीचक्राशी नाते सांगणारे असतात.

हिरा ठेविता ऐरणी। वाचे मारीता जो घणी।।
तोची मोल पावे खरा। करणीचा होय चुरा।।
मोहरा तेचि अंगे । सुत नजळे ज्याच्या संगे।।
तुका म्हणे तोचि संत । सोसी जगाचे आघात।।

हिरा, मोहरा या प्रतिमांचे परिचीत असे की, जनमानसात त्या रूजलेल्या आहेत. परिचित प्रतिमांतून आशयाला आकार तुकोबा ज्या सहजतेने कसलाही प्रयास न करता देतात त्यावरून असे विधान करता येईल की आशय आणि प्रतिमा यांचे त्यांच्या मनात एकरूपत्वच झालेले असते.

५) भावस्थिती :–

तुकोबांच्या काव्यातुन अंतर्बाह्य मानासिक विविध आंदोलनांना भावरूप प्राप्त झाले आहे. रा.ग. जाधव म्हणतात –''जीवन व काव्य याविषयी नेटकी नेमकी भूमिका घेणाऱ्या तुकारामाला कवी म्हणून लाभलेले व्यक्तीमत्व एका जन्मजात भावकवीचे होते. भावकवीचा पृथगात्म धर्म उत्कट भावनांचा उत्स्फुर्त अविष्कार करणे हाच असतो. म्हणून तुकारामांचा सगळा अविष्कार हा स्फूट भावंकवितांचा आहे. उत्कटपणे व उत्स्फूर्तपणे व्यक्त करणे ही तुकोबांची मुलभूत प्रवृत्ती होती.''

तुकारामाच्या वाणीतील प्रासादिकता उत्कटता, उत्स्फूर्तता, उमाळा, कारूण्य, जिव्हाळा, त्यांच्या शब्दांच्या नसानसातुन वाहताना दिसतो. उत्कटता आणि उत्स्फूर्तता, आत्मनिष्ठा आणि भावमुद्रा ही भावकवितेची शक्तिकेंद्रे तुकोबांच्या कवितेत आपोआपच आरूढझाली आहेत.

तुकारामांच्या कवितेत लैकिक जीवनातील भावसत्यांना स्थान मिळाल्यामुळे लोकांच्या सुखदु:खात निरनिराळ्या भावपातळ्यांवर व्यक्त करण्याचे प्रचंड सामर्थ्य तिच्यात आढळते ती कधी दृष्टांताच्या कधी उपमांच्या तर कधी प्रतिमांच्या भाषेतून लोकांशी संवाद साधते.

अंतरीचे धावे स्वभावे बाहेरीही त्यांच्या भावकाव्याची गंगोत्री आहे. अनुभव आले अंगा । ते जगा देत असे।। हा त्यांच्या भावकाव्याचा बाणा आहे. म्हणूनच जीवनातल्या साध्याच पण हृदयस्पर्शी अनुभवांना त्यांची कविता जीवंत करते. दु:खावर भक्तीचा उतार शोधून काढतात.

MAH MUL/03051/2012 UGC Approved Sr.No.62759 Vidyawarta® | February 2018 Special Issue | 078
ISSN: 2319 9318

बोलवा विठ्ठल पहावा विठ्ठल।
करावा विठ्ठल जीवेभावे।।
तुका म्हणे देह भारील विठ्ठल।
कामक्रोध केले रिते।।

अशी विठ्ठमय पारलैकिक भावस्थिती दाखवून जातात.

तरी कधी निसर्ग आणि मानव यांच्या अभिन्नत्वाची नाळ मोहून जाते.

वृक्षवल्ली आम्हा सोयरी वनचरे।
पक्षी ही सुस्वरे आळविती।।
कधी मनाचा आणि सृष्टीचा, खेळ मांडता।
आकाश मंडप, पृथ्वी असुन।
रमे तेथे मन क्रिडा करी।।
भावरूढ तुका झाला एकाएकी।
देवच लौकिकी अवघ्या केले।।

विठ्ठलानेच आपल्यात स्वत:ला विसर्जित केल्याची परमोच्च भावावस्था तुकोबा व्यक्त करतात. म्हणुनच रा.ग.जाधव म्हणतात — ''तुकारामाच्या काव्याने भावकाव्याला एका सांस्कृतिक मूल्याचे व व्यक्तीगत जीवनमूल्याचे उच्च स्थान प्राप्त करून दिले.''

६) संवाद विरोधी भावना :—

तुकोबांच्या कवितांमध्ये आलेले सवांद विरोधाचे सौंदर्यतंत्व त्यांच्या सत्य आणि अनुभव ह्या दोन काव्यमूल्यातील व्दैताव्दैताचे नाते व्यक्त करते. तुकाम्हणे होय मनासी सवांद । आपुलाचिवाद आपणासी ह्या मूलतत्वाचे बीज तुकोबांच्या मनोभूमीत पक्के रूजून बसल्यामुळे विशिष्ट काळानंतर त्याला आलेली आकर्षक फळे, म्हणजे तुकोबांच्या काव्यातील विरोधी परंतु मुळातच सुसंवादी अनुभवसृष्टी होय.

१) सुख पाहता जवापाडे। दु:ख पर्वता एवढे।।
२) मऊ मेणाहूनि आम्ही विष्णूदास।
कठीण व्रजास भेदू ऐसे।।
३) लोका घरी गाई म्हैसी ।
आम्हा घरी उंदिर घुसी।।

तुकारामांनी कधी दोन चरणात तर कधी अंभगाअंभगात विरोधी भावनांची सुसंवादी गुंफण केली आहे. त्यामुळे काव्याचे सौदर्य आणखीच वाढले. तुकोबांची भावकविता अलंकाराने, रसाने, साक्षेपणाने, जिव्हाळ्याने, कळवळ्याने, तळमळीने, नादमयतेने, तर कधी गुढ नादाने अभिव्यक्त होताना दिसते म्हणुनच भालचंद्र नेमाडे म्हणतात ''तुकारामाच्या कवितेत कठोर वात्तवासह श्रेष्ठ भावकाव्यात्मक सौदर्याची लयबध्द अभिव्यक्ती आहे.''

तुकोबांची कविता भावसौंदर्याच्या परिणामात कुठेच उणी ठरत नाही. आझ, लय, गती, गेयता, अलंकार, रस, भाव, विरेध, सवांद, आत्मनिष्ठा, प्रचलित सौदर्यतत्वे तसेच अनुभव आणि सत्याचा मनोरम्य आणि जीवनगम्य अविष्कार तुकोबाच्या कवितेत आढळतो.

निष्कर्ष :—

१) संत तुकारामांची भाव कविता कालतीत आहे.

२) भावकवितेत व्यक्तझालेले अनुभव 'मी' चे आहे.

३) एकच भाव उठावदार बनून अभिव्यक्त होतो.

४) संत तुकारामाच्या भावकवितेतून वाणीतील प्रासादिकता उत्कटता, कारूण्य, जिव्हाळा, आत्मनिष्ठा, प्रगट होते.

५) अलंकार, रस, सवादं,इत्यादी सौदर्यतत्वे संत तुकारामच्या काव्यात आढळतात.

संदर्भसुची :—

१) भावे वि.ल. महाराष्ट्र सारस्वत खंड — १, पॉप्युलर प्रकाशन मुंबई, आवृत्ती, सहावी.

२) श्री तुकारामबावांच्या अंभागाची गाथा, प्रकाशक — सचिव, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ मुंबई

३) सरदार गं.बा., संत वाड्मयाची सामाजिक फलश्रृती प्रकाशन, लोक वाड्मय गृह, मुंबई आवृत्ती डिसे. २०१०

४) र.रा. गोसावी, पाच भक्तिसंप्रदाय, प्रकाशक प्रतिमा प्रकाशन पुणे आवृत्ती तृतीय, ऑगष्ट २००८

५) हे.वि. हनामदार, संत — संकिर्तन, प्रकाशन प्रतिमा, प्रकाशन पुणे, प्रथमावृत्ती सप्टें. २००१

६) कामत अशोक, संत साहित्य काही अनुबंध, पद्मगंधा प्रकाशन पुणे प्रथमावृत्ती मार्च २००३

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud
Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

ISSN 2349-1027

UGC Approved International Registered and Recognized
Research Journal Related to Higher Education for all Subjects

INDO WESTERN RESEARCHERS

(UGC Approved & Peer Reviewed Research Journal)

Year - V, Issue - IX, Vol. - III

Impact Factor 3.47 (GRIFI)

Aug. 2017 To Jan. 2018

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

EDITOR IN CHIEF

Dr. AMBUJA MALKHEDKAR

IMPACT FACTOR 2.62

ISSN 2348-5825

International Registered & Recognized Research Journal Related to Higher Education for All Subjects

INDO ASIAN PHILOSOPHER

INDO ASIAN PHILOSOPHER

REFEREED & PEER REVIEWED RESEARCHJOURNAL

Issue : VIII, Vol. IIII

Year-IV,Bi-Annual(Half Yearly)

(Oct. 2016 To Mar. 2017)

Editorial Office :
'Gyandev-Parvati',
R-9/139/6-A-1,
Near Vishal School,
LIC Colony,
Pragati Nagar, Latur
Dist. Latur - 413531.
(Maharashtra), India.

Website
www.irasg.com

Contact : - 02382 - 241913
09423346913 / 09637935252
09503814000 / 07276301000

E-mail :
visiongroup1994@gmail.com
interlinkresearch@rediffmail.com
mbkamble2010@gmail.com

Published by :
Indo Asian Publication,
Latur, Dist. Latur - 413531 (M.S.)India

Price : ₹ 200/-

EDITOR IN CHIEF

Dr. Balaji Kamble
Head, Dept. of Economics,
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya,
Latur, Dist. Latur (MS) India

EXECUTIVE EDITORS

Dr. Baliram P. Lahane
Joint Director, Higher Education,
Nanded Region, Nanded (M.S)

Dr. Nilam Chhangani
Head, Dept. of Economics,
S.K.N.G. Mahavidyalaya,
Karanja Lad, Dist. Washim(M. S.)

DEPUTY EDITOR

Dr.M. B. Karajgi
Head, Dept. of English,
Smt. Sushiladevi Deshmukh College,
Latur, Dist. Latur (M.S.)

Dr. M. G. Babare
Head, Dept. of Zoology
A. S. C. College,
Naldurg, Dist. Osmanabad (M.S.)

CO - EDITOR

Dr. Mahadev S. Kamble
Dept. of History,
Vasant Mahavidyalaya,
Kaij, Dist. Beed (M.S.)

Vanita S. Jadhav
Madar Terisa B.Ed. College,
Dharwad, Dist. Dharwad
(Karnataka)

MEMBER OF EDITORIAL BOARD

Dr. Balasaheb S. Patil
Head, Dept. of Economics,
C. K. T. College,
Panvel, Dist. Raigarh (M.S.)

Dr. Sudhir Gavhane
Head,Dept. of Economics,
Vasant Mahavidyalaya,
Kaij, Dist. Beed (M.S.)

Dr. Mohmmad T. Rahaman
Dept. of Biomedical Science,
International Islamic University,
Mahkota (Malasiya)

Dr. R. R. Gavhale
Head, Dept. of Economics,
G. S. College,
Buldana, Dist. Buldana(M.S.)

Dr. Bhaskar S. Wazire
Head, Dept. of History,
Sitabai Arts College,
Akola, Dist. Akola (M. S.)

Dr. S. S.Sawant
Head, Dept. of Hindi,
Wilingdon,Mahavidyalaya,
Sangli, Dist. Sangli (M.S.)

Dr. Sivvappa Rasapali
Dept. of Chemistry,
UMASS, Dartmouth,
MA (United States)

Dr. Rajpal Bhullar
Dept. of Political Science,
D.A. V. College,
Ambala, Dist. Ambala(Hariyana)

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Arts & Commerce College Seal JARUD

Principal
Arts & Commerce College
Jarud Ta Warud, Dist Amravati

Issue - IX, Vol.- III
IWR
IMPACT FACTOR 3.47
ISSN 2349-1027
Aug. 2017 To Jan. 2018

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No
1	Features of Goods and Service Tax **D. B. Konale**	1
2	Teaching of Communicative English **Dr. Gajanan S. Kubde**	6
3	Human Rights in India and Women **Vikas Vasant Kshirsagar**	11
4	Stress Levels of Policemen with and without Sports Background - A Comparative Study **Dr. Umesh J. Rathi**	15
5	प्रेम दीवानी मीरा **डॉ. बालाजी श्रीपती भुरे**	20
6	बुध्द धर्म : दु:ख एवं निराशावाद से मुक्ती का मार्ग **प्रा. चंद्रकांत मोरे**	28
7	भारतातील विपणन प्रक्रियेचा चिकित्सक अभ्यास **डॉ. बालाजी ग्या. कांबळे**	33
8	नोटबंदी आणि सरकारची भूमिका **गजानन देविदास सोनोने, डॉ. प्रभाकर यु. आठवले**	45
9	राजर्षी शाहू महाराजांच्या प्रशासकीय धोरणांचा समाजशास्त्रीय अभ्यास **प्रा. आर. टी. कुलसंगे**	49
10	महात्मा गांधी यांचे सत्याग्रहाबाबतचे विचार **डॉ. बळीराम अवचार**	54

IMPACT FACTOR
3.47

ISSN 2349-1027

Indo Western Researchers (IWR)
Issue : IX, Vol. III
Aug. 2017 To Jan. 2018
www.irasg.com

Research Paper **9** **Sociology**

राजर्षी शाहू महाराजांच्या प्रशासकीय धोरणांचा समाजशास्त्रीय अभ्यास

प्रा. आर. टी. कुलसंगे
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख,
कला व वाणिज्य महाविद्यालय,
जरुड, जि. अमरावती (महाराष्ट्र) भारत

आधुनिक महाराष्ट्राच्या जडणघडणीत ज्यांचे कार्य व कर्तृत्व महत्वपूर्ण ठरले ते राजर्षी शाहू महाराज होत. १८९४ ते १९२२ अशी २८ वर्षाची कारकीर्द सर्वसामान्यांच्या दृष्टीने अतिशय क्रांतिकारी व हितकारी ठरली. कारण ती पुरोगामी ध्येयांनी प्रेरित झालेली आणि ती ध्येये प्रत्यक्षात उतरविण्यासाठी कर्तव्याची पराकाष्ठा करणारी होती. राजर्षी शाहूंना त्यांचे गुरु सर फ्रेझर यांच्याकडून कांही प्रेरणा मिळाल्या होत्या त्यांच्या प्रेरणेतून त्यांनी आपल्या कारकिर्दीला सुरुवात केली होती. त्यांनी आपल्या राज्यकारभाराची सुत्रे हाती घेताना काढलेल्या जाहीरनाम्यात असे म्हटले होते की, आमचे प्रजाजन सदा सुखी व संतुष्ट असावे. त्यांच्या हितसंबंधाची एकसारखी अभिवृध्दी होत जावी व आमच्या संस्थानचा सर्व बाजूनी अभ्युदय व्हावा अशी आमची उत्कट इच्छा आहे. हा उद्देश सफल होण्याच्या कामी आमचे जहागीरदार आप्तजन, सरदार, मानकरी, इनामदार, कामदार सर्व दर्जाचे शेट सावकार व इतर प्रजाजन यांच्या उज्ज्वल राजनिष्ठेची व सहकार्याची आम्हास आवश्यकता आहे. आज आमच्या आमदानीस सुरुवात होणाऱ्या दिवशी आमचा राज्यकारभार दीर्घकालपर्यंत टिकून तो सुखद व्हावा म्हणून आम्ही त्या परात्पर जगत् चालकाच्या अनुग्रहासाठी प्रार्थना करतो.[१] आपल्या जनतेच्या प्रती असलेली आदरपूर्वक भावना त्यांचा विकास लक्षात घेऊन राज्यकारभाराचा उद्देश अशा प्रकारे स्पष्ट केल्यानंतर त्यानुसार कार्य करण्यास मोठ्या निष्ठेने व आत्मविश्वासाने सुरुवात केली. आपल्या प्रशासन कार्याचा केंद्रबिंदू त्यांनी वंचित व सर्वसामान्य माणूस हा ठरविलेला होता ते म्हणतात, च्समाजातील सबल घटकांपेक्षा दुर्बल घटकांची विशेष काळजी घेणे हे माझे तत्त्व असून त्यांच्यामध्ये जास्तीत जास्त सुधारणा घडवून आणणे हे माझ्या प्रशासनाचे एक उद्दिष्ट आहे आणि त्यानुसार गेली २५ वर्ष मी खूप परिश्रम करीत आहे. यापूढे जावून राजर्षी शाहू असे म्हणतात, चब्रिटीश सरकारपेक्षा कोल्हापूर संस्थानचे प्रशासन जास्ती कार्यक्षम झाले

पाहिजे अशी माझी महत्त्वकांक्षा आहे आणि त्यानुसार प्रशासनामध्ये विविध नियम मी घालून दिले आहेत.' एकूणच स्वतःचे प्रशासन ब्रिटीशांपेक्षा कसे वेगळे आहे वा समाजाभिमुख कसे राहील याची काळजी घेतली होतीच परंतू एवढ्यावरच ते न थांबता आपल्या प्रशासनाची कांही उद्दिष्ट्ये डोळ्यासमोर ठेवून प्रशासन करीत होते. परंतु त्यांची एक महत्त्वाची इच्छा अशी होती की, दलित समाजातील व्यक्तिची ब्रिटीश प्रशासन सेवेत वरच्या श्रेणीत नेमणूक झालेला पाहण्यास मी उत्सुक आहे. तसे झाल्यास ती घटना मला फार अभिमानाची बाब ठरेल. अशी त्यांची प्रामाणिक भावना होती.

महापुरुष ते ज्या काळात जन्मले आणि वाढले त्या काळाचे अपत्य असतात. अवतीभोवतीच्या परिस्थितीमुळे पडणाऱ्या स्वाभाविक मर्यादावर मात करुन ते समाजाला किती पुढे नेतात आणि कोणती दिशा दाखवतात यावर त्यांच्या मोठेपणाचे मुल्यमापन करावयाचे असते.[3]

भारतात अनेक संस्थाने सुमारे ६०० वर होती. इतर संस्थानिकाप्रमाणे राजर्षी शाहू ही मांडलिक संस्थानिक होते. कोल्हापूर संस्थानची लोकसंख्या सर्वसाधारणपणे ९ लाख इतकी होती. ९ लाख लोकसंख्येमध्ये ब्राह्मण २६ हजार असले तरी ७९ टक्के ब्राह्मण साक्षर असल्यामुळे अधिकारपदांचा मोठा वाटा ब्राह्मणांना मिळालेला होता. परिणामी संस्थानातील उच्च पदावर बहुसंख्य हे ब्राह्मणच होते. मराठा, कुणबी हे इतर जातीच्या तुलनेने जास्त असले तरी त्यांच्यात साक्षरतेचे प्रमाण अल्प होते. १८९४ साली दरबारच्या अधिकाऱ्यामध्ये ६० जाण ब्राह्मण होते तर ११ ब्राह्मणेत्तर होते. खाजगीकडे नेमलेल्या अधिकाऱ्यांमध्येही ४६ ब्राह्मण तर ७ ब्राह्मणेत्तर होते. परिणामी एकूणच संस्थानच्या दरबारात व प्रशासनात एका विशिष्ट जातीचेच प्राबल्य वाढले होते. त्यामुळे कळत नकळतपणे इतर जातीच्या लोकांना प्रशासनात प्राधान्य मिळू शकत नव्हते वा संधी मिळू शकत नव्हती. त्यामुळे त्यांचा आणि विकासाचा कुठेही संबंध येऊ शकत नव्हता. संस्थानातील प्रजा ही सुखी-समाधानी असली पाहिजे. त्यावरच राज्याचे मोठेपण असते. कोणतेही राज्य हे एका विशिष्ट जातीच्या आधारावर फार काळ टिकू शकत नाही. विशेषतः राज्यातील लोकांनाही त्याबद्दल आत्मीयता वाटत नसेल तर ते ही टिकू शकत नाही. तर त्यासाठी सामान्य माणसालाही ते राज्य आपले वाटले पाहिजे. हे ओळखून राजर्षी शाहूनी आपल्या प्रशासनातील विशिष्ट जातीचे प्राबल्य कमी करण्यासाठी वा उच्चवर्णीयांची मिरासदारी मोडून काढण्यासाठी सर्वप्रथम शिक्षणाला अग्रक्रम दिला. बहुजन समाजाला उच्च पदावर काम करण्याची संधी द्यायची असेल तर त्यांना साक्षर करणे गरजेचे आहे. हे लक्षात घेऊन त्यांनी संस्थानात सर्वप्रथम लोककल्याणकारी निर्णय घेताना शिक्षणाला महत्त्वपूर्ण स्थान दिले. विशेषतः आपल्या संस्थानातील लोकांना स्वराज्य स्थापन करुन सुराज्य निर्माण करणे ही त्याची कल्पना होती. परंतु या दोन्ही संकल्पनांना साकार करावयाचे असेल तर ज्ञान आणि सत्ता यांच्यापासून वंचित राहिलेल्या बहुजन समाजाला या दोन्हीचा वाटा दिल्याखेरीज त्याला राज्य आपले वाटणार नाही. हे ओळखून त्यांनी बहुजन समाजात तसा विश्वास निर्माण करण्याच्या कार्याला अग्रक्रम दिला. आपल्या राज्यात शिक्षणाची भरभराट करणे हे उत्तम राज्यकर्त्यांचे लक्षण ठरते. तसेच राज्याचा कारभार नीट, दक्षतेने, निष्ठेने, समाज दृष्टीने चालविणे हेच राजाचे खरे कर्तव्य ठरते. या दृष्टीकोनातून पहाता राजर्षी शाहू हे उत्तम राज्यकर्ते व प्रशासक होते. ते गुणग्राहक होते. त्यांनी जातीपातीचा विचार न करता योग्य व्यक्तिंच्या हाती राज्यसूत्रे ठेवण्याचे न्याय धोरण राजांनी स्वीकारले होते. राज्याच्या राजकारणात,

राज्यकारभारात वा प्रशासनात सर्वांना समानता असावी असे त्याचे ठाम मत होते. हा त्यांचा विशाल मानवतावाद त्यांच्या विचारातून व कार्यातून लक्षात येण्यास मदत होते. यांसदर्भात भाऊसाहेब खांडेकर म्हणतात, मानवावर केवळ मानव म्हणून उत्कट प्रेम करणारे हे मन लोकोत्तर होते. अन्यायाविरुध्द झगडताना ते वज्रकठोर बने. पण वंचित व दुखिता:च्या दर्शनाने ते कुसुमकोमल होई. पृथ्वीच्या पाठीवर अनेक सम्राट झाले असतील. अनेक राजाधिराज गाजून गेले असतील, पण समाजाच्या तळच्या मानवतेवर माणूस म्हणून मायेची पाखर घालणारे राजे फार थोडे झाले असतील. राजर्षी शाहू हे त्यापैकी एक होत. सामाजिक क्रांतीचे त्यांचे स्वप्न एखादया दीपस्तंभाप्रमाणे आजच्या वादळी जीवनात आपल्याला वाट दाखवायला पूर्णपणे समर्थ आहे.[४] तत्कालीन व्यवस्थेत जे कांही कार्य केले ते आजच्या समाजाला दिशादर्शक ठरणारे आहे. राजर्षी शाहूंच्या कार्यातील महत्त्वाचे कार्य म्हणजे त्याचे समाजाभिमुख प्रशासन व प्रशासनाचा प्रमुख या नात्याने त्यांनी काढलेले जाहीरनामे व वेळोवेळी केलेला कायदे यांची चिकित्सा केली असता हे लक्षात येते की, त्यांनी तत्कालीन व्यवस्थेत अशा स्वरुपाचे कायदे करुन त्याची अंमलबजावणी तितक्याच जोरकसपणे केलेली दिसते. यावरुन हे स्पष्ट होते की, त्याच्या प्रशासनात उक्ती व कृतीमध्ये फरक दिसत नाही. म्हणून त्याचे प्रशासन समाजाभिमुख बनले होते.

राजर्षी शाहूंनी अधिकार सूत्रे हाती घेण्यापुर्वीची कोल्हापूर संस्थानची प्रशासन व्यवस्था विशिष्ट लोकांच्या हातात होती. त्यामुळे म्हणावा तेवढासा विकास झालेला नव्हता. परंतु राजर्षी शाहूंनी ज्यावेळेस अधिकाराची सूत्रे आपल्या हाती घेतली. त्यावेळेस जनतेला काय आवश्यक आहे या गोष्टीचा विचार करुन आणि यापुढे जाऊन लोकांचे जीवनमान कसे सुधारता येईल या गोष्टीकडे विशेष लक्ष दिले. यापूर्वीच शाळा, टपाल कचेऱ्या, दवाखाने, महाविद्यालय, आगगाडी वगैरे साधने संस्थानातील प्रजाजनांना उपलब्ध झाली होती. तरीपण या सोयीसुविधा वाढवणे आणि नव्या सुखसुविधा उपलब्ध करुन देवून लोकांचे जीवनमान वाढविण्यासाठी त्यांनी विशेष असे प्रयत्न केले. यासाठी नवीन नवीन सुखसुविधा जनतेला पुरविण्यासाठी कांही योजनाही आखल्या. ह्या योजना त्यांनी आपल्या कार्याचा केंद्रबिंदू मानून कार्य करीत राहिले. आपले प्रशासन जास्तीत जास्त लोकांना कशी सेवा देता येईल याकडे लक्ष देऊन आपले प्रशासन समाजाभिमुख व्हावे यासाठी त्यांनी प्रयत्नांची पराकाष्ठा केली किंवा नुसते विचार मांडले नाही तर हातात असलेल्या सत्तेचा वापर जाणीवपूर्वक व निर्धाराने सामाजिक न्यायाच्या प्रस्थापनेसाठी केला. विशेष करुन आपल्या सत्तेचा उपयोग ध्येयवादी दृष्टीने करुन समाजामध्ये मौलिक बदल करण्याचा प्रयत्न विसाव्या शतकाच्या प्रारंभी करणारा राजर्षी शाहू छत्रपती एक राजा होता. आज स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर, सत्ता ही तर आता जनतेची झाली आहे. या काळात राजर्षी शाहूंचे हे उदाहरण सत्तेच्या क्षेत्रातच उभ्या असलेल्या प्रत्येक माणसाला मार्गदर्शक ठरणारे आहे. समाजातील गूणी, कर्तृत्ववान माणसे हेरुन त्यांना आपल्या संस्थानच्या सेवेत सामावून घेण्याचा राजर्षी शाहूंनी प्रयत्न केला. राज्याची सूत्रे हाती घेतल्यानंतर पहिल्या दोन वर्षातच शाहू छत्रपतीनी कर्तृत्ववान नव्या प्रशासकांचा संघ तयार करण्यास सुरुवात केली होती. विशेष म्हणजे अव्वल दर्जाच्या प्रशासकाच्या अंगी माणसांची पारख करण्याचा गुण असावा लागतो, तो राजर्षी शाहूंकडे होता. पात्रतेनुसार नोकज्या देताना केवळ मराठा-कुणबी जातीलाच नव्हे तर सर्वच मागासलेल्या जातीना व वर्गांना विकासाच्या संधी उपलब्ध करुन देण्याची आवश्यकता राजर्षी शाहूंना जाणवली व त्यांनी

अमलातही आणली. राजर्षी शाहूंनी सर्वप्रथम जुने प्रशासन मंडळ बरखास्त करुन नवे हुजूर कार्यालय सुरु केले. या कार्यालयाच्या प्रमुखपदी हुजूर चिटणीस म्हणून रघुनाथ व्यंकोजी सबनीसांची नेमणूक केली. भास्करराव जाधव यांनी असिस्टंट सरसुभे म्हणून निवड केली.[५] पण याला ब्रिटीश व ब्राह्मण अधिकाऱ्यांनी विरोध केला. या विरोधाला न जुमानता त्यांनी त्या नेमणुका तशाच चालू ठेवल्या. राजसत्तेतील गावातील शेवटचा प्रतिनिधी पाटील हा कर्तव्यदक्ष असावा म्हणून त्याचे प्रबोधन करण्याकरिता, दिल्ली दरबार मेमोरियल स्कुल सुरू केले. लोकशाहीचे विकेंद्रीकरण करुन ग्रामपंचायती सुरू करण्याचा निर्णय राजर्षी शाहूंनी घेतला. प्रशासकीय नोकराकडून जनतेस त्रास होवू नये म्हणून गावच्या पाटील कुलकर्ण्यांना आपल्या गावात आर्थिक देवघेवीच्या व्यवहारावर बंदी घालणारा हुकूम काढला. आंतरजातीय विवाहास मान्यता देवून खऱ्या अर्थाने जातीयता नष्ट करण्यासाठीचा कायदा केला.

राजर्षी शाहूंनी प्रत्यक्ष स्वतः राज्यकारभार करायला सुरुवात केली. तेंव्हा त्यांना आपल्या प्रशासन यंत्रणेतील गुणदोषाची पूर्वकल्पना आली. ब्रिटीश अधिकाऱ्यांचे राजर्षी शाहूंशी होणारे वर्तन आणि प्रजेशी त्यांचे होणारे आडमुठे वर्तन आणि ब्राह्मण अधिकाऱ्याकडून बहुजनाची होणारी पिळवणूक या सर्व गोष्टी राजर्षी शाहूंच्या नजरेतून सुटू शकल्या नाहीत. या सर्व गोष्टीवर उपाय म्हणून त्यांनी आपल्या राज्यकारभारात वा प्रशासनात गुणी लोकांना सामावून घेऊन त्यांना मोक्याच्या जागा दिल्या. त्यांची कदर केली. तर परिणामी दुसरीकडे प्रशासनातील आपली पकड घट्ट करण्यास सुरुवात केली. विशेषतः राजर्षी शाहूंच्या प्रशासनातील एक महत्त्वाचा पैलू लक्षात येतो तो म्हणजे त्यांना राजवाड्यात ऐषारामात राहून राज्यशकट चालविणे कधीच मान्य नव्हते. त्यामुळे नोकरशाहीच्या अगदी अहवालावर विसंबून न राहता सतत लोकांशी मिसळून ते अडीअडचणी व सुखदुःखे समजून घेऊन त्यांचे तोंडून ऐकून घेत असे. ही त्यांच्या प्रशासनातील एक महत्त्वाची पध्दत होती.

सारांश रूपाने राजर्षी शाहूंनी कोल्हापूर संस्थानचा राज्यकारभार आपल्या हाती येताच आपली प्रशासन यंत्रणा कार्यक्षम आणि गतिमान करुन लोकांना लवकरात लवकर कसा न्याय देता येईल वा लोकांचे लवकर प्रश्न कसे सोडवता येतील व त्यांचा विकास घडवून आणता येईल या गोष्टीकडे त्यांनी गांभीर्याने लक्ष दिले. कामाचा व्याप लक्षात घेऊन त्यांनी १८९४ साली उन्हाळ्यात आपला मुक्काम जाणीवपूर्वक पन्हाळ्यावर ठेऊन १९ एप्रिल ते ६ जून पर्यंतच्या कालावधीत अधिकाऱ्यांना मदतीला घेऊन दररोज सहा याप्रमाणे जून्या ३०० प्रकरणाचे निकाल देवून टाकले.[६] त्यामुळे लोकांना आता आपली दाद फिर्याद घेणारा राजा कोल्हापूरच्या गादीला मिळाला आहे. याचा आनंदही तेथील जनतेला झालेला होता. यावरुन हे स्पट होते की, राजर्षी शाहूंनी आपल्या प्रशासनाच्या हातोटीने जनतेला आपलेसे करुन घेतले होते. एवढेच नाहीतर लोकांना न्याय मिळवून देण्याचा प्रयत्नही राजर्षी शाहूंनी केला. त्यांनी आपल्या कारकीर्दीत कांही महत्त्वाचे निर्णयही घेतले, परंतू कांही मोजक्याच निर्णयाचा येथे उल्लेख करणे आवश्यक वाटते की, ज्या निर्णयामुळे एकूण सामाजिक न्यायाची कल्पना साकार झालेली आहे. विशेषतः त्यांनी घेतलेले निर्णय व त्याची प्रत्यक्ष स्वरुपात केलेली अंमलबजावणी पुढीलप्रमाणे सांगता येईल.

१) वेठबिगारीची जुलमी पध्दत बंद केली, तर दुसरीकडे राज्याच्या सेवेत कांही भटक्या जमातींना सामावून घेतले.

२) बाजारपेठेतील व्यापाऱ्याचा भ्रष्टाचार थांबविला.

३) दुष्काळप्रसंगी राज्याच्या मालकीच्या कुरणात गोरगरिबांच्या जनावरांना चारण्यासाठी जशी मुभा दिली तशीच जनावरांच्या औषधपाण्याचीही व्यवस्था केली.

४) चहा, कॉफी या नगदी पिकाची प्रायोगिक तत्त्वावर जशी लागवड केली तशी गुळाची बाजारपेठ सुरु करुन शेतकऱ्याचे उत्पन्न कसे वाढेल हे पाहिले.

५) राज्यातील सर्व प्रकारच्या उद्योगांचे पूर्ण सर्वेक्षण केले.

६) शाहूपुरीत नवीन वसाहतीच्या निर्मितीस आरंभ केला.

७) शैक्षणिक सुधारणांना वेग आणण्यासाठी खास समिती नेमली.

८) राजाराम कॉलेजमध्ये पूर्ण शिक्षण मिळण्याची व्यवस्था केली.[७]

इ. अशा प्रकारे राजर्षी शाहूंनी आपल्या राज्याभिषेकानंतर पहिल्या पर्वात एवढे यश प्राप्त केले. प्रशासनावरील आपली पकड मजबूत करुन लोकांच्या मनात आपल्या संबंधी विश्वास निर्माण केला. आपले प्रशासन समाजाभिमुख असावे यासाठी राजर्षी शाहू सातत्याने परिश्रम करीत होतेच. त्याचबरोबर संस्थानचा आणि कोल्हापूर शहराचा कायापालट घडवून आणून त्यांना आधुनिक रंगरुप यावे यासाठी त्यांना आयुष्याच्या अखेरपर्यंत प्रयत्न केलेला होता. हे सर्व निर्णय घेताना त्याची अंमलबजावणी व्यवस्थितरित्या झाली पाहिजे. यावरही त्यांचा कटाक्ष होता. विशेष करुन आपल्या संस्थानात स्त्रिया, दलित यांच्या विकासासाठी त्यांनी केलेले कायदे व घेतलेले निर्णय त्यांची अंमलबजावणी आपल्या प्रशासनाकडून तत्परतेने केली. आपल्या संस्थानाच्या प्रशासनाचा फायदा हा सर्वसामान्य माणसाला झाला पाहिजे. ही त्यांची सर्वोच्च भूमिका राहिलेली होती. तशा स्वरुपाचे कार्यही केले. म्हणून तेथील सर्वसामान्य माणसाला कोल्हापूर संस्थान व राजा हा आमचा आहे असे वाटू लागले व त्यांच्याबद्दल आत्मीयता वाढली व त्याचे परिणाम आजही कोल्हापूर जिल्ह्यामध्ये याची प्रचिती पहावयास मिळते. विशेष करुन दलितांच्या मनामध्ये तर राजर्षी शाहू एक दैवत असल्यासारखे वाटते. त्यांचे कारण त्यांनी दलितांना तत्कालीन व्यवस्थेत आपुलकीनं व मानवतावादी दृष्टीने सामाजिक न्याय दिला हे त्याचे प्रमुख कारण आहे.

संदर्भ सूची :-

१. संगवे, विलास. २००१. राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज : कार्य व प्रभाव. कोल्हापूर एक्सप्रेस पब्लिशिंग हाऊस, पृ.५४.

२. कित्ता, पृ.५५

३. फडके, य.दि. २००१. राजर्षी शाहू छत्रपतीचे लोकाभिमुख प्रशासन. पवार, जयसिंगराव (संपा.) राजर्षी शाहू स्मारक ग्रंथ. पृ.५८३.

४. खांडेकर, भाऊसाहेब. १९८१. राजर्षी शाहू गौरव ग्रंथ. प्रस्तावना पृ.

५. संगवे, विलास व खणे, बी.डी. १९९३. राजर्षी शाहू छत्रपती पेपर्स भाग-२. कोल्हापूर शिवाजी विद्यापीठ, पृ.२,८७.

६. राजर्षी शाहू छत्रपती पेपर्स भाग-२, प्रस्तावना

७. कित्ता, प्रस्तावना, पृ.१०.

Seal Art And Commerce College Jarud

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati.

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

ISSN 0976-0377
RNI. MAHMUL02805/2010/33461

International Registered & Recognized
Research Journal Related To Higher Education for all Subjects

INTERLINK RESEARCH ANALYSIS

Editor In Chief
Dr. Balaji Kamble

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
s & Co... ...ege, Jarud

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

Art And Commerce College Seal * JARUD *

RNI. MAHMUL02805/2010/33461

IMPACT FACTOR 4.55

ISSN 0976-0377

International Registered & Recognized
Research Journal Related to Higher Education for all Subjects

INTERLINK RESEARCH ANALYSIS

प्र. अग्रेषित

REFEREED & PEER REVIEWED RESEARCH JOURNAL

Issue : XVI, Vol. II
Year - 8 (Half Yearly)
(July 2017 To Dec. 2017)

Editorial Office :
'Gyandeep',
R-9/139/6-A-1,
Near Vishal School,
LIC Colony,
Pragati Nagar, Latur
Dist. Latur - 413531.
(Maharashtra), India.

Contact : 02382 - 241913
09423346913,09637935252,
09503814000,07276301000

Website
www.irasg.com

E-mail :
interlinkresearch@rediffmail.com
visiongroup1994@gmail.com
mbkamble2010@gmail.com
drkamblebg@rediffmail.com

Publisher :
Jyotichandra Publication,
Latur, Dist. Latur.-415331
(M.S.) India

Price: ₹ 200/-

CHIEF EDITOR

Dr. Balaji G. Kamble
Research Guide & Head, Dept. of Economics,
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Latur, Dist. Latur (M.S.)
Mob. 09423346913, 9503814000

EXECUTIVE EDITORS

Dr. Aloka Parasher Sen
Professor, Dept. of History & Classics,
University of Alberta, Edmonton,
(CANADA).

Dr. Huen Yen
Dept. of Inter Cultural
International Relation
Central South University,
Changsha City, (CHAINA)

Dr. Omshiva V. Ligade
Head, Dept. of History,
Shivjagruti College,
Nalegaon, Dist. Latur. (M.S.)

Dr. G.V. Menkudale
Dept. of Dairy Science,
Mahatma Basweshwar College,
Latur, Dist. Latur.(M.S.)

Dr. Laxman Satya
Professor, Dept. of History,
Lokhevan University, Loheavan,
PENSULVIYA (USA)

Bhujang R. Bobade
Director, Manuscript Dept.,
Deccan Archaeological and Cultural
Research Insititute,
Malakpet, Hyderabad. (A.P.)

Dr. Sadanand H. Gone
Principal,
Ujwal Gramin Mahavidyalaya,
Ghonsi , Dist. Latur. (M.S.)

Dr. Balaji S. Bhure
Dept. of Hindi,
Shivjagruti College,
Nalegaon, Dist. Latur.(M.S.)

DEPUTY-EDITORS

Dr. S.D. Sindkhedkar
Vice Principal
PSGVP's Mandals College,
Shahada, Dist. Nandurbar (M.S.)

Dr. C.J. Kadam
Head, Dept. of Physics
Maharashtra Mahavidhyalaya,
Nilanga, Dist. Latur.(M.S.)

Veera Prasad
Dept. of Political Science,
S.K. University,
Anantpur, (A.P.)

Johrabhai B. Patel,
Dept. of Hindi,
S.P. Patel College,
Simaliya (Gujrat)

CO-EDITORS

Sandipan K. Gaike
Dept. of Sociology,
Vasant College,
Kej, Dist. Beed (M.S.)

Ambuja N. Malkhedkar
Dept. of Hindi
Gulbarga, Dist. Gulbarga,
(Karnataka State)

Dr. Shivaji Vaidya
Dept. of Hindi,
B. Raghunath College,
Parbhani,Dist. Parbhani.(M.S.)

Dr. Shivanand M. Giri
Dept. of Marathi,
B.K. Deshmukh College,
Chakur Dist. Latur.(M.S.)

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Arts And Commerce College Seal JARUD

Principal
Arts & Commerce College
Jarud Ta Warud, Dist. Amravati

INDEX

Sr. No.	Title of Research Paper	Author(s)	Page No.
1	Impact of EDP Provided by the MCED to Entrepreneurs with Special Reference to Osmanabad District	Dr. H. G. Sapkal, M. S. Wagh	1
2	A Study of Bank Employees - Leave Facility of Nationalised and Private Banks	G. T. Waghmare	14
3	Need for Innovations in Rural Finance System in India	Shrihari T. Khurdamoje	23
4	Critical Tenets of Nissim Ezekiel's Poetry: A Perspective	Anant Kadam	28
5	Paul Theroux's Perspective on Locale in Travelougue	S. R. Kole	35
6	Country of Origin - Consumers' Perception at the point of Purchase - A Study of Buyer Behaviour	N. S. Gawali, Jayshree Kawatekar	41
7	Democracy as Conceived by Dr. B. R. Ambedkar	Chandrakant More	50
8	कबड्डी खेळाडुंच्या विकासासाठी शारीरिक क्षमता व शारीरिक घटक यांचे महत्व	डॉ. उमेश जे. राठी	55
9	महिला चळवळीचा समाजशास्त्रीय अभ्यास	आर. टी. कुलसगे	60

महिला चळवळीचा समाजशास्त्रीय अभ्यास

आर. टी. कुल संगे
समाजशास्त्र विभाग,
कला व वाणिज्य महाविद्यालय,
जरुड, जि. अमरावती (महाराष्ट्र) भारत

9 · Research Paper - Sociology

प्रस्तावना :-

महिला चळवळी जागतिक पातळीवर प्रत्येक देशात घडून आल्या आहेत. आज देखील विविध कारणामुळे स्त्री चळवळी घडून येत आहेत. विशेषत: १९व्या शतकात युरोपमध्ये स्त्री-पुरुष संबंधात समता निर्माण करण्यासाठी व स्त्रीयांवर होणाऱ्या अन्याय, अत्याचाराचा प्रतिकार करण्यासाठी स्त्री चळवळी उदयाला आल्या. स्त्रीवादी चळवळ ही अनेक प्रवाह व उपप्रवाह असलेली विचारधारा आहे. या प्रवाहामध्ये उदारमतवादी, समाजवादी, जहालवादी, मार्क्सवादी, उत्तर आधुनिकतावादी इत्यादी प्रवाहाचा समावेश होतो. स्त्री चळवळ ही स्त्री शोषणा विरुध्दची चळवळ, लढा व आंदोलन आहे. स्त्रीयांच्या समस्यांचा गांभिर्याने विचार करुन त्याचे निराकरण करण्याचा प्रयत्न विविध स्त्रीवादी प्रवाहाच्या माध्यमातून केला गेला. महिला चळवळीने जागतिक पातळीवर स्त्रियांची पारंपारिक भूमिका बदलून पुरुषाप्रमाणेच स्त्रीयांनीही स्वत:चे स्वातंत्र्यशिल व सृजनशिल आयुष्य घडविण्याचा हक्क आहे यावर भर दिला. ऐतिहासिक संदर्भ लक्षात घेतल्यास जगातील बहुसंख्य देशात पितृसत्ताक व्यवस्था असल्याने सर्वच क्षेत्रात पुरुषांचे वर्चस्व निर्माण झाले. स्त्रीचे स्त्रीत्व म्हणजे कृतिहिनता आणि परावलंबन तर पौरुष म्हणजे कृतिप्रवणता, नवनिर्मिती आणि स्वातंत्र्य असे समीकरण आजवरच्या पुरुषी वर्चस्व असलेल्या इतिहासाने मांडले. विवाह संस्था, कुटुंब संस्था, धर्मसंस्था आणि उत्पादन क्षेत्रात स्त्रीची भूमिका दुय्यम व आनुषंगिक मानली गेली. तिचे सर्वच क्षेत्रातील स्वातंत्र्य नाकारले गेले.

महिला चळवळीच्या संदर्भात स्त्रीवादी लेखिका विद्युत भागवत यांच्या मते, घ्स्त्री पुरुषांमध्ये असणाऱ्या शारीरिक भिन्नतेमुळे स्त्रिया दुय्यम झाल्या नाहीत, तर वैदिक काळापासून ते आजपर्यंत स्त्री पुरुषांच्या शारीरिक

भिन्नतेला जे अर्थ दिले, जे मूल्य चिकटविले त्यामुळे स्त्रीयांची पिवळणूक झाली व होत आहे. (भागवत विद्युत, २००५: २०१) म्हणूनच स्त्री चळवळीनी स्त्री पुरुषामध्ये असलेला लिंगाधिष्ठित साचेबंदपणा, पुरुषाच्या स्त्रीविषयक प्रतिमा, स्त्रीयांची पारंपारिक कामे, समाजात त्यांना दिला गेलेला दर्जा व भूमिका, स्त्रीविषयक निर्माण झालेली मूल्ये, प्रमाणके व संरचना यामध्ये परिवर्तन करण्यासाठी स्त्री चळवळी घडवून आणल्या.

जागतिक पातळीवर स्त्री चळवळीचे उद्दिष्ट हे लिंगभेदावर आधारीत स्त्री पुरुष संबंधाना विरोध करणे व स्त्री पुरुष संबंधामध्ये समानता निर्माण करणे होय. पुरुषांच्या सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, धार्मिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक क्षेत्रातील मक्तेदारीला या चळवळींनी विरोध केला. विशेषतः पितृसत्ताक संरचनेने (Patriarchy structare) निर्माण केलेली नियमने, मुल्ये, प्रमाणके, दर्जा व भूमिका त्याचबरोबर सामाजिक संस्थाच्या माध्यमातून होणाऱ्या स्त्री शोषणाला आळा घालण्याचा प्रयत्न केला. सामाजिकरणातून जाणिवपूर्वक लिंगभेद केला जातो. तसेच लिंगभेदावर आधारीत श्रमविभाजन केल्या जाते. म्हणूनच स्त्रीवादी विचारवंत बेटी फ्रिडन असे म्हणतात, जन्मतः बाळ एक जैविक प्राणी असते पण जन्मानंतर त्या जैविक प्राण्याचे रुपांतर स्त्री आणि पुरुषामध्ये जाणिवपूर्वक केले जाते. थोडक्यात जगातील सर्वच समाजात लिंगभेदावर आधारीत विषमता असलेली दिसून येते. या संदर्भात स्त्रीवादी विचारवंत फायरस्टोन म्हणतात, मानवी समाजाचा इतिहास हा वर्ग संघर्षाचा इतिहास नसून तो लैंगिक संघर्षाचा इतिहास आहे. म्हणून स्त्री चळवळीने लिंगभेद विरहीत व स्त्री-पुरुषांना समान दर्जा असणारी समाजव्यवस्था निर्माण करणे हे ध्येय ठरविले आहे.

स्त्री चळवळ १९६० नंतरच्या काळात पाश्चात्य देशात नव्या विचारप्राणालीसह उदयाला आली. अमेरिका, ब्रिटन, फ्रान्स, जर्मनी, इटली, पोलंड, हंगेरी, या राष्ट्रामध्ये स्त्रीयांचे आरोग्य, शिक्षण, कौटुंबिक अत्याचार, लैंगिक पिळवणूक, राजकीय सहभाग, स्त्री सक्षमीकरण यासारख्या समस्या सोडविण्यासाठी स्त्री चळवळी घडून आल्या. विशेषतः संयुक्त राष्ट्र संघटनेने १९७५ ते १९८५ हे दशक महिलांचे दशक म्हणून घोषित केले व ८ मार्च हा दिवस जागतिक महिला दिन म्हणून पाळण्यास सुरुवात केली. यामुळे देखील स्त्रीवादी चळवळीला चालना मिळाली. महिलांच्या चळवळीसंदर्भात डॉ. सुंदरलाल यांचे विधान समर्पक वाटते. त्यांच्या मते, Twentieth centrury saw many changes in the status of women. Even in a developed country womens got the right to vote and equal pay for equal work, all these aspects of womens movements. (Dr. Sundarlal, २००५: ०१)

जागतिक पातळीवर स्त्री चळवळीने विविध देशात स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्याय या मानवी मूल्यांचा पुरस्कार करुन स्त्रीयांचे सक्षमीकरण घडवून आणण्यासाठी, स्त्रीयांचा सर्वांगिण विकास करण्यासाठी प्रयत्न केला आहे. चळवळींना प्रोत्साहन देण्यासाठी स्त्रीवादी साहित्य व स्त्री संघटनाची भूमिका अतिशय महत्वाची ठरते. सिमॉन दि बुव्हाचे घंद सेकण्ड सेक्सड(१९४९), बेटी फ्रिडनचे स्त्रीभावाचे गुढ (Feminine Mystque) (१९६३) हे ग्रंथ

नव्या स्त्रीवादी चळवळीच्या दृष्टीने पायाभूत मानले जातात. तसेच केट मिलेटचे लैंगिकतेचे राजकारण Sexual Politics (१९७०), चर्लोटी पार्किन्स गिलमनचे पिवळे भित्तीपत्रक (The Yellow Wallpaper), क्रांतीकारी स्त्रीवादी फायरस्टोन यांचे The Dilectics of Sex, मेरी क्राफ्टचे A Windication of the Rights of Women विशेषत: मोनिका थेलफॉल यांच्या Mapping the Womens Movements, Feminist Politics and Social Transformation in the North, ॲन ओकले यांचा Sex,Gender and Society यासारख्या स्त्रीवादी साहित्याच्या माध्यमातून स्त्रीवादी विचारधारेचा प्रचार व प्रसार झाला. त्यामुळे स्त्रीयांच्या चळवळीला प्रोत्साहन मिळाले. बेटी फ्रिडन यांनी स्थापन केलेली National Organistation for Women ही महिला संघटना, महिला परिषद मंच, सखी केंद्र, महिला रक्षण समिती, महिला दक्षता समिती, स्त्रीमुक्ती संघटना यासारख्या संघटना स्त्री चळवळीसाठी महत्वाच्या ठरतात.

According to Tandon R.K., The womens are subjected to exploitation within the family structure in the world. The institution of patriarchy a strong cultural Factor related to the super structure of society, has survived the course of history and is being adopted with little change in its basic character by various social formations.(Tandon R.K., १९९८: २८३)

जागतिक पातळीवर स्त्री चळवळीला चालना देण्यासाठी विविध विचारवंताचे विचार आणि कार्य महत्वाचे ठरतात. प्लेटो, ॲरिस्टॉटल, रुसो, जे.एस. मिल, थॉम्स ॲक्विन्स, जेरेमी बेन्थम, मार्क्स, एजंल्स यांनी स्त्री स्वातंत्र्याचा पुरस्कार केला. इंग्लंडमधील औद्योगिक क्रांती, अमेरिकन राज्यक्रांती व फ्रेंच राज्य क्रांती, पहिल्या व दुसऱ्या महायुध्दाचा परिणाम म्हणून स्त्रीयांच्या सार्वजनिक सहभागाला सुरुवात झाली. स्त्रीयांच्या समस्या सोडविण्यासाठी उच्चशिक्षित स्त्रीयांनी व कामगार स्त्रीयांनी संघटन निर्माण करुन समानतेचा आग्रह धरला. स्त्री पुरुषांना समान कामासाठी समान वेतन, पुरुषाप्रमाणे सामाजिक दर्जा व भूमिका मिळावी याकडे सरकारचे लक्ष वेधून घेण्यासाठी त्यांनी युरोपमध्ये चळवळी केल्या.

थोडक्यात, सर्वच देशात स्त्री ही पुरुषाची दासी आणि वैयक्तीक संपत्ती मानली गेली. पुरुष स्वत:च्या इच्छेप्रमाणे तिचा वापर करत असे. स्त्रीयांना गुलामाप्रमाणे वागणूक दिल्या जात होती. स्वत:च्या शरीरावर देखील तिचा अधिकार नव्हता. तिला परावलंबी जीवन जगावे लागत होते. सामाजिकरणाच्या माध्यमातून स्त्रीला पितृसत्ताक संरचनेला अनुकूल घडविले जात होते. म्हणूनच स्त्रीवादी विचारवंत सिमॉन दि बुव्हा म्हणतात, स्त्री ही जन्माला येत नसून समाज तिला स्त्री बनवित असतो. स्त्रीयांवर होणारा अन्याय, अत्याचार व अमानवी शोषणामुळे स्त्रीयांमध्ये असंतोष निर्माण होवून त्याची परिणीती चळवळीमध्ये झाली. आंतरराष्ट्रीय पातळीवर स्त्री चळवळीचा परिणाम म्हणून स्त्रीयांना स्वातंत्र्य, समता व समान अधिकार प्राप्त झाले. सर्वच क्षेत्रात पुरुषांच्या बरोबरीने समान सामाजिक

दर्जा मिळाला. यातूनच स्त्रीयांच्या व्यक्तीमत्व विकासाला चालना मिळाली. याचे श्रेय स्त्री चळवळीला जाते. स्त्री चळवळीचा परिणाम म्हणून आज जागतिक पातळीवर सर्वच क्षेत्रात स्त्रीया पुरुषाच्या बरोबरीने वावरतांना दिसतात. स्त्रीयामध्ये आत्मभान निर्माण झाल्याने त्या आपल्या अधिकार व हक्काविषयी जागृत झाल्या आहेत. स्त्री चळवळीमुळे स्त्रीयांमध्ये आंतरराष्ट्रीय पातळीवर एकता निर्माण होवून जागतिक भगिनीभाव उदयाला आला आहे.

महिला चळवळीची संकल्पना :-

ब्राऊन व्हेबले यांच्या मते, स्त्री पुरुष संबंधातील विषमतापूर्वक व्यवहार नष्ट करुन, लिंगभेद निरपेक्ष समाज निर्माण करु पाहणारी एक विचारप्रणाली म्हणजे स्त्रीवादी चळवळ होय. रॅडकिल्फ यांच्या मते, स्त्री चळवळ ही सामाजिक न्यायाची चळवळ असून लिंगभेदावर आधारीत व्यवहार संपविणे हे तिचे उद्दिष्ट्ये आहे. लिंडागार्डन यांच्या मते, स्त्रीयाचे दुय्यमत्व आणि त्यासाठी कराव्या लागणाऱ्या संघर्षाचे विश्लेषण म्हणजे स्त्रीवादी चळवळ होय. ङनीरा देसाई यांच्या मते, स्त्रीयांची चळवळ म्हणजे समानता आणि स्वातंत्र्य हे समान ध्येय मिळविण्यासाठी केलेला संघटीत प्रयत्न होय.

विश्लेषणात्मक निर्वचन :-

भारतीय स्त्री चळवळीला ऐतिहासिक संदर्भ आहे. विभिन्न कालखंडात स्त्री चळवळीचे स्वरुप भिन्न होते. प्राचीन कालखंड, मध्ययुगीन कालखंड, ब्रिटीश राजवटीचा कालखंड व स्वातंत्र्योतर कालखंडामध्ये स्त्रीयांचे जीवन बदलत असलेले दिसते. भारतात स्त्री चळवळ उदयासाठी विविध कारणे जबाबदार आहेत. विशेषतः पाश्चात्य राष्ट्रामध्ये स्त्री विषयक ज्या सुधारणावादी व मानवतावादी चळवळी घडून आल्या त्या चळवळीद्वारे प्रेरणा घेवून उच्च शिक्षित भारतीय समाजसुधारकांनी स्त्रीयांच्या जीवनातील समस्या दूर करुन त्यांच्या विकासाला चालना देण्यासाठी चळवळी घडवून आणल्या. भारतीय स्त्री चळवळीवर अमेरिकन व फ्रेंच राज्य क्रांतीचा परिणाम झाला. स्त्रीवादी साहित्याच्या निर्मितीमुळे स्त्रीवादी विचारधारेचा प्रचार आणि प्रसार घडून आला. विशेषतः सामाजिक सुधारणा, शिक्षणाचा प्रसार, जाणीव जागृती औद्योगिकरण, नागरिकरण, आंतरराष्ट्रीय संघटनेचे कार्य, विविध महिला संघटनाचा झालेला उदय या सर्व कारणामुळे भारतात स्त्री चळवळीचा उदय झाला.

भारतातील स्त्री चळवळीला चालना देण्यासाठी इतर घटकही जबाबदार ठरतात. विशेषतः यामध्ये प्रसार माध्यमाची भूमिका महत्वाची ठरते. टी.व्ही., वर्तमानपत्र, रेडिओ, इंटरनेट, इमेल या जनसंपर्क माध्यमाव्दारे स्त्री प्रश्नांविषयी समाजात अनुकूल वातावरण निर्माण झाले. सध्या जागतिकरणाच्या काळात जागतिक संस्कृतीचा प्रभाव भारतीय स्त्रीयांवर पडला. त्यामुळे देखील स्त्रीयांच्या जीवनात बदल घडून येत आहेत. या घटकाचा परिणाम म्हणून स्त्रीया त्यांच्या हक्क व अधिकारासाठी संघटीत होवून चळवळी करत आहेत.

मूल्यमापन :-

भारतात स्त्री चळवळ विशिष्ट ध्येयाने प्रेरित होवून निर्माण झाली आहे. प्राचीन काळापासून असलेली स्त्री

पुरुष संबंधातील लिंगभेदावर आधारीत विषमता नाहीशी करणे व स्त्री पुरुष सबंधात समानता निर्माण हे स्त्री चळवळीचे महत्वाचे उद्दिष्टे आहे. तसेच पारंपारिक बंधनातून स्त्रीची मुक्तता करणे यासाठी देखील ही चळवळ प्रयत्न करते. विशेषतः पितृसत्ताकव्यवस्थेने जाणीवपूर्वक निर्माण केलेली प्रमाणके, नियमने, मूल्ये, दर्जा व भूमिका, तसेच सामाजिक संस्थाद्वारे केल्या जाणाऱ्या शोषणास विरोध करणे, लिंगभेदावर आधारीत श्रमविभाजन नाकारणे, तसेच स्त्री चळवळीच्या माध्यमातून सांस्कृतिक प्रतिक वादातून होणाऱ्या स्त्री शोषणाला विरोध करणे. स्त्रीयांना समान अधिकार व हक्क मिळवून देणे, स्त्रीयांच्या समस्याकडे सरकारचे लक्ष वेधून घेणे व स्त्रीयांचा सर्वांगिण विकास करणे हे स्त्री चळवळीचे उद्दिष्टये आहे. स्त्री चळवळीने स्त्रीयांचा सर्वांगिण विकास करण्याचे उद्दिष्टे ठरविले आहे.

संदर्भ सूची :-

१) प्रो. गुप्ता एस.एल. आणि शर्मा एल.डी., समाजशास्त्र, साहित्य भवन पब्लिकेशन, आग्रा, (२००४).
२) Shankarrao C.N., Sociology of Indian Society, S.Chand & company ltd. New Delhi. (२००४)
३) सिंह वी.एन. और सिंह जनमेजय, भारत मे सामाजिक आंदोलन, रावत पब्लिकेशन जयपूर, (२००५)
४) Rao M.S.A., Social Movements in Indiaड, Manohar Publication, New Delhi, (१९८२)
५) शहा घनश्याम, अनुवादक प्राची चिकटे, भारतातील सामाजिक चळवळी, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे. (२००८)
६). भागवत विद्युत, स्त्री प्रश्नाची वाटचाल, (संपादीत), प्रतिभा प्रकाशन पुणे, (२००५).
७) Dr. Sundarlal, Social Status of Womens, ABD Publishers, Jaipur (२००५) Preface.
८) Tandon R.K., Status of Women in Contemporary World, Common Wealth Publishers, New Delhi (१९९८) Page. २८३
९) जाधव तुकाराम, महाराष्ट्र वार्षिकी, (संपादीत) संचालक द युनिक ॲकॅडमी, पुणे, (२००८).
१०) Singh Tej, The Womens Movement In India Action and Reflection, Encyclopidia (२०००).
११) डॉ. वरखडे मंगला, स्त्रीवादी समिक्षा संकल्पना व उपयोजन (संपादीत) का. स. वाणी मराठी प्रगत अध्ययन संस्था, धुळे (१९९९).

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
...erce College, Jarud

Art And Commerce College Seal * JARUD *

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

ISSN 2348- 5825

International Registered &Recognized Research
Journal Related to Higher Education for all Subjects

Indo Asian Philosopher

(Refereed & Peer Reviewed Research Journal)

Year-IV, Issue-VIII, Vol. - III

Impact Factor 2.62
(GRIFI)

Oct. 2016 To Mar. 2017

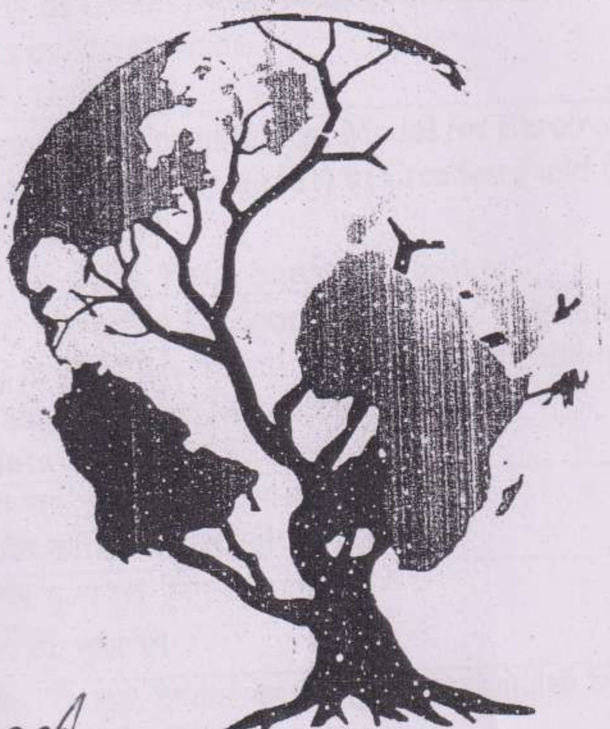

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Art And Commerce College
Seal

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

EDITOR IN CHIEF
DR. BALAJI KAMBLE

IMPACT FACTOR 3.47

ISSN 2349-1027

International Registered & Recognized Research Journal Related to Higher Education for All Subjects

INDO WESTERN RESEARCHERS

INDO ASIAN PUBLICATION

UGC APPROVED & PEER REVIEWED RESEARCH JOURNAL

Issue : X, Vol. VI

Year- V, Bi-Annual(Half Yearly)

(Feb. 2018 To July 2018)

Editorial Office :

'Gyandev-Parvati',
R-9/139/6-A-1,
Near Vishal School,
LIC Colony,
Pragati Nagar, Latur
Dist. Latur - 413531.
(Maharashtra), India.

Website

www.irasg.com

Contact : - 02382 - 241913
09423346913 / 09637935252
09503814000 / 07276301000

E-mail :
visiongroup1994@gmail.com
interlinkresearch@rediffmail.com
mbkamble2010@gmail.com

Published by :
Indo Asian Publication,
Latur, Dist. Latur - 413531 (M.S.)India

Price : ₹ 200/-

EDITOR IN CHIEF

Dr. Nilam Chhangani
Dept. of Economics,KNG College,
Karanja Lad, Dist. Washim (MS) India

EXECUTIVE EDITORS

Dr. Babasaheb Gore
Principal
Janvikas Mahavidyalaya,
Bansarola, Dist. Beed (MS)

Dr. Balaji G. Kamble
Head, Dept. of Economics,
Dr. Babasaheb Ambedkar College,
Latur, Dist. Latur (M.S.)

DEPUTY EDITOR

Dr. Ramesh Gangthade
Head, Dept. of History,
K. T. P. Mahavidyalaya,
Hadolati, Dist. Latur (M.S.)

Dr. Premchand Chavan
Dept. of Hindi
M.S. Irani Mahavidyalaya,
Gulbarga, Dist. Gulbarga (Karnataka)

CO - EDITOR

Dr. Mahebubkhan D. Pathan
Head, Dept. of English,
Sanjeevanee Mahavidyalaya,
Chapoli, Dist. Latur, (M.S.)

Dr. Rajendra Ganapure
HeS.M.P. Mahavidyalaya,
Murum, Dist. Osmanabad(M.S.)

MEMBER OF EDITORIAL BOARD

Dr. Mohmmad T. Rahaman
Dept. of Biomedical Science,
International Islamic University,
Mahkota (Malasiya)

Dr. Sivappa Rasapali
Dept. of Chemistry & Biochemistry,
UMASS. Wesport Road,
Dartmouth, MA (U.S.A.)

Dr. Rajendra R. Gawhale
Head, Dept. of Economics,
G. S. Mahavidyalaya,
Khamgaon, Dist. Buldhana (M.S.)

Dr.Sarjerao R. Shinde
Principal
B. K. D. College,
Chakur, Dist. Latur (M.S.)

Dr.Satyenkumar P. Sitapara
Principal
Commerce & BBA College,
Amreli, Dist. Amreli (Gujrat)

Dr. Suma S. Nirani
Head, Dept. of History,
G. P. Porwal College,
Sindgi, Dist. Bijapur (K.S.)

Dr. Allabaksha Jamadar
Head, Dept. of Hindi,
B. K. D. College,
Chakur, Dist. Latur (M.S.)

Dr. Sarjerao R. Shinde
Principal
BKD Mahavidyalaya,
Chakur, Dist. Latur(M.S.)

Dr. Santram P. Mundhe
Head, Dept. Public Adminisptration,
Sanjeevanee Mahavidyalaya,
Chapoli, Dist. Latur, (M.S.)

Dr. Vinod Veer
Head, Dept. of Geography,
Kishan Veer College,
Wai, Dist. Satara (M.S.)

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Arts and Commerce College Seal JARUD

Principal
Arts & Commerce College
Jarud Ta. Warud, Dist. Amravati

Issue : VIII, Vol. III
IAP
IMPACT.FACTOR 2.62
ISSN 2348-5825
Oct. 2016 To Mar. 2017

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No.
1	Response of Colleptotrichum capsici to different nutritional Sources of Carbon **J. A. Kadam, A. C. Dhole**	1
2	The Study of Groundwater Management& the problems in Marathwada **Dr. U. T. Gaikwad**	5
3	N Kaluza-Klein Cosmological Model for Barotropic Fluid Distribution with Varying Ë(t) in Creation Field theory of Gravitation **V. B. Raut, A. S. Patil, Sanjay A. Salve**	11
4	Seasonal Variation Of Zooplankton And Phytoplankton Density In Bori River And Ponds Around Naldurga Town Of Osmanabad District, Maharashtra **Snehalata Muley, M.G. Babare**	20
5	कथात्मक साहित्य में धर्मवीर भारती का योगदान **डॉ. महादेव काशिनाथ कलशेट्टी**	27
6	पारिवारिक मुल्य एवं लिंग असमानता **डॉ. आर. टी. कुलसंगे**	30
७	भारतातील बँकांद्वारे देण्यात येणाऱ्या इलेक्ट्रॉनिक सेवांची स्थिती **राजेश पंडीतराव किटके**	36
8	ऑनलाईन शॉपिंग: भारतातील वाढत चाललेला व्यवसाय **डॉ. गजानन कुबडे**	42
9	राजश्री शाहू महाराजांचे शैक्षणिक क्षेत्रातील योगदान **प्रमोद रामकृष्ण तायडे**	48
10	महात्मा फुलेंचे सामाजिक विचार **सुजाता रामदासजी नाईक**	53

IMPACT FACTOR 2.62

ISSN 2348-5825
Indo Asian Philosopher (IAP)
Issue : VIII, Vol. III
Oct. 2016 To Mar. 2017
www.irasg.com

Research Paper 6 Sociology

पारिवारिक मुल्य एवं लिंग असमानता

डॉ. आर. टी. कुलसंगे
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख,
कला व वाणिज्य महाविद्यालय,
जरुड, जि. अमरावती

सारांश

भारत एक पितृसत्तात्मक समाज रहा है एवं है, जहाँ महिलाओं को सदैव ही विकास क्रम में पीछे रखा गया है। बहुत सूक्ष्म एवं वृहत्तम् रूप से यह स्पष्ट देखा जा सकता है, परिवार जो सबसे बड़ी सामाजिक संस्था के रूप में भारतीय समाज की विशेषता है, पारिवारिक संस्था के मूल्यों ने परिवार के लिए उत्तराधिकारी की इच्छा व आवश्यकता सदैव की है, वह उत्तराधिकारी है पुत्र। पुत्र से वंश चलाने, वंश बढाने, पित्रों को ऋण से उऋण करने, जीवन मृत्यु के विधानों, कर्मकाण्डों का दायित्व एवं अभिव्यक्ति करने के अधिकार एवं सभी दायित्व पुत्र को प्राप्त रहे हैं। अतः पुत्र ही परिवार संस्थाओं का तारणहार माना गया है जिस कारण पुत्र होने पर पुत्र के प्रति माता–पिता एवं समाज द्वारा अति आनन्दित होना स्वाभाविक मूल्य माना गया, किन्तु इस स्वाभाविकता से लगने वाले मूल्य के मध्य जो अमानवीयता घटित होती है, वह है पुत्री को पुत्र का विलोम माना जाना। यह माना जाता रहा है कि पुत्रों जैसी विशेषता, महत्वता पुत्री में सम्भव नहीं है एवं यह सभी मूल्य जो कि पारिवारिक स्तर पर पुत्र को महत्वपूर्ण मानते हुए 'लिंग असमानता' की कुप्रथा को प्रारम्भिक स्तर पर जन्म देते हैं। पुत्री को जन्म देने की अमानवीय मनोवृत्ति ही पुत्री जन्म की अनिच्छा को उत्पन्न करता है। पारिवारिक शिक्षाओं में यदि इस प्रकार की पितृसत्तात्मक एवं महिला की गौणता का समाजीकरण होता रहा तो लिंग असमानता के कुचक्र से समाज नहीं उभर पायेगा।

प्रस्तावना :

समाज में परिवार पितृसत्तात्मक है एवं ''परिवार समाज की केन्द्रीय संस्था है, जहाँ समाज के लिए विकास की शाखायें जन्म लेती हैं।'' विभिन्न प्रकार के कार्यों को सम्पन्न करने का माध्यम परिवार ही है। परिवार के स्वरूप का श्रेय अर्थव्यवस्था को माना गया है, क्योंकि औद्योगीकरण में परिवार एकाकी रूप लेते हैं। वहीं कृषि समाज में संयुक्त परिवारय निश्चय ही यह श्रम विभाज़न का परिणाम है। परिवार का स्वरूप जो भी हो ऐतिहासिक व वर्तमान रूप से पुरुष ही मुखिया माना गया है एवं जिसमें सत्ता, ताकत व परम्पराओं को असमान रूप से विभाजित किया गया है, जिसमें महिला को अधिकारों व स्वतन्त्रता के केन्द्रों से दूर रखा गया। फलत: पितृसत्ता में स्त्री के रूप यथा माँ, बहन, पत्नी, प्रेमिका आदि पितृसत्ता की असमान नीतियों, व्यवहार, मूल्यों का शिकार हुई। उसे बिना वैकल्पिकता के यह भूमिकायें निभानी पड़ी, क्योंकि समाज में भी मूल्यों को निभाना न सिर्फ उसका कर्तव्य माना गया, वरन् मूल्य निभाना स्त्री होने का आधार भी रखा गया, जिसके पीछे कई प्रथा, परम्परा, मूल्य, आचार एवं नियमों की श्रृंखला का पालन/व्यवहार करना स्त्री का धार्मिक मूल्य रहा है।

इन पारिवारिक मूल्यों में लिंग असमानता की स्पष्टता ने भारतीय समाज का मनोविज्ञान भी तय किया। मनोविज्ञान के अनुसार इच्छायें ही व्यक्ति की क्रियाओं को तय करती हैं। अत: जब पारिवारिक मूल्यों के सन्दर्भ में यह तथ्य देखें तो स्पष्ट है कि भारतीय समाज का समाजशास्त्र, भारतीय समाज के मनोविज्ञान का निर्धारक है, क्योंकि पारिवारिक मूल्यों में लड़की का जन्म होना ठत्ज डॉ. सुषमा नयाल असि. प्रोफेसर, समाजशास्त्र विभाग , एस.एम.जे.एन.(पी.जी.) कॉलेज, हरिद्वार . ''पारिवारिक मूल्य एवं लिंग असमानता'' जब गौण/संकीर्ण हो तथा लड़के के जन्म से इह जन्म–परजन्म, इहलोक–परलोक, मुक्ति–मोक्ष का दर्शन जुड़ा हो तो वहाँ पुत्र की इच्छा ही पुत्री की हत्याओं में रूपान्तरित होती हे एवं हो रही हैं। कन्या भ्रूण हत्या इसका परिणाम है जोकि वर्तमान कानूनी आधारों के होने पर भी सामान्य घटनाओं की तरह घटित होती है, यह लिंग असमानता का ही रूप है।

लिंग असमानता :

प्रति १००० पुरुषों के पीछे महिलाओं की कुल संख्या लिंग अनुपात है तथा लिंग अनुपात की संख्या की गैरबराबरी या २ अन्तर होना गणितीय रुप में लिंग असमानता है। भारत में २००१ में प्रति १००० पुरुषों पर ९३३ महिलायें , २०११ की जनगणना ३ में १००० पुरुषों पर ९४० महिलायें हैं। बहुत स्पष्ट है कि यह गणितीय असमानता सामाजिक असमानता के रूप में प्रदर्शित हो रही है। स्पष्ट है कि भारतीय समाज जो कि 'यत्र नार्युस्तु पूज्यन्ते', एवं कितने ही गुणगान से गुजरा है वह उत्तर आधुनिकता के दौर में कितनी विरोधाभासी, मिथकीय तथ्यों में है। United Nations Development Programme (UNDP),जोकि मानव विकास रिपोर्ट (HDR) का आधार जेण्डर डेवलेपमेंट इन्डेक्स (GDR) को मानता है। ठक्त जेण्डर डेवलेपमंट इन्डेक्स के अन्तर्गत सर्वे किये मुख्य १८८ राष्ट्रों में भारत १३२वें

स्थान पर है। GDR जोकि HDR से जुड़ा है, उसका निर्माण आधार निम्न चित्र द्वारा प्रदर्शित होता है।

जी.डी.आर. में १३२वाँस्थान यह दर्शाता है कि महिला असमानता मात्र प्रति १००० पुरुषों की अन्तर संख्या ही नहीं बल्कि शिक्षा, स्वास्थ्य, हिंसा–अपराध, जीवन स्तर, अर्थव्यवस्था आदि विविध क्षेत्रों में महिला का स्थान निम्नता के स्तर पर माना गया है। आज महिला उस संकट की स्थिति में है कि वह अपने परिवार तक में सुरक्षा का अहसास करने में स्वयं को असमर्थ पाती है। अतः यह सुरक्षा का अहसास पारिवारिक मूल्यों, सामाजिक मूल्यों, धार्मिक, राजनीतिक व सांस्कृतिक मूल्यों के दोयमता के कारण अधिक बढता है क्योंकि सामाजिक संरचना के मूल्यों के सृजन का एकाधिकार पुरुषों को प्राप्त हो रहा है।

मुख्य कारणः

लिंग असमानता के लिए पारिवारिक मूल्य एकमात्र कारण नहीं हैं। परिवार स्वतः में संस्थाओं की संस्था तो है, किन्तु परिवार को यह मूल्य धर्म से भी प्राप्त हुए हैं। धर्म का विस्तृत अर्थ कर्तव्य धारण करना है, किन्तु स्त्री के सन्दर्भ में धर्म अधिकांशतः संकुचित ही रहा है। धर्म के नियम बहुत प्रभावी हैं एवं धार्मिक नियम संस्थागत रूप से समाज को नियंत्रण करने हेतु बनाये गये, किन्तु वह परिवार द्वारा भी लागू किये गये। बाद में यही नियम पारिवारिक मूल्य बने एवं इन मूल्यों में पुत्र ही वंश का निर्धारक माना गया। पुत्र ही मोक्ष, स्वर्ग का आधार है, चूंकि वह ही पितृ मुक्ति करेगा। वहीं दूसरी ओर स्त्री को धार्मिक अधिकार नहीं दिये जाने की बात की गयी। उसे हवन का अधिकार नहीं, यदि वह यह कार्य करे तो उसे नर्क में जाना होगा। हिन्दू शास्त्र मनुस्मृति में यह भी माना गया कि पुरुषों द्वारा स्त्री को स्वतंत्रता नहीं देनी चाहिए। इन्हें वश में रखना चाहिए। इनकी बाल्यावस्था में पिता, युवा में पति, वृद्धा में पुत्र रक्षा करता है, अतः यह कदापि स्वतंत्रता योग्य नहीं हैं। पितृसत्ता के मन में स्त्री को दबाकर नियंत्रण में रखने ८ की प्रवृत्ति सदैव मौजूद रही है। कहीं भी वह स्त्री के अधिकारों को स्वीकार नहीं कर पाता है।

पारिवारिक मूल्यों में विवाह सम्बन्ध तय करते समय में महिला की सुन्दरता एवं असुन्दरता भी उसकी विवाह के लिए योग्यता का धारक है। धार्मिक स्मृतियों में यह स्पष्ट है कि जिस कन्या के बाल भूरे हों, आंखें पीली, लाल रंग की हों, बहुत बोलने ९ वाली हो उसके साथ विवाह न करें। धर्मशास्त्र की व्यवस्था में स्त्रियों को जात कर्मादि क्रियायें यथा मंत्र आदि उनको ज्ञान का १० ११ अधिकार नहीं दिये जाने की बात है। वेदों का अध्ययन करना पाप के समान बना दिया। जब महिला पारिवारिक संरचना में महिला को मुक्ति में बाधक माना जाये एवं महिला को अध्ययन–शिक्षा से दूर करने के मूल्यों को यदि उचित माना जाये, तो लिंग असमानता प्रबल होती ही है। धर्मशास्त्र में भी इन बातों को मूल्यात्मक मानकर इनका खण्डन नहीं किया गया। परिवारों ने इन्हीं मूल्यों को अपने सदस्यों को सिखाकर समाज पर लागू किया। अतः इस प्रकार के विचार प्राथमिक रुप से परिवार संस्था द्वारा संचालित व क्रियान्वित होते हैं। हालांकि परिवार स्त्री के सन्दर्भ में उसकी सुरक्षा की भी

जिम्मेदारी उठाते हैं, परन्तु वर्तमान में महिला १२ विरुद्ध हिंसा सर्वाधिक परिवार की आड़ में परिवारजनों द्वारा या नजदीकी रिश्तेदारों द्वारा की जाती है। कुल में से ७० प्रतिशत भारतीय महिलाओं को घरेलू हिंसा से गुजरना पड़ता है। यह हिंसा शारीरिक, मौखिक, आर्थिक, लैंगिक के रूप में पारिवारिक संस्था में होता है। यह आँकड़े बताते हैं कि असमानता का स्तर कैसा है? यह तब हो रहा है जब उत्तर–आधुनिकता भारतीय समाज में भी अन्य राष्ट्रों की तरह विशेषता रखती हो एवं शिक्षा के दौर में जबकि कुल आवादी में से ७४.०४ साक्षर हों, जिसमें ८२.१४ पुरुष एवं १३ ६५.४६ महिला साक्षर हों। शिक्षा का स्तर बढाने के साथ भ्रूण हत्या २०१४ में मध्य प्रदेश में सर्वाधिक की गयी तथा राजस्थान, १४ पंजाब व हरियाणा ऐसे ही राज्यों में हैं जहाँ सर्वाधिक कन्या भ्रूण हत्या होती है। स्पष्ट है कि इसे पारिवारिक सदस्यों का सर्वाधिक कुसमर्थन ही होगा एवं इन कृत्यों को पाप भी नहीं माना होगा, यही लिंग असमानता की पारिवारिक नींव है।

समाजशास्त्रीय दृष्टि परिवार को संस्था मानने की है। अतः परिवार मात्र प्राथमिक समूह ही नहीं; बल्कि सामाजिक संस्था भी है, जिसके नियम व मूल्य उच्चतम कोटि के होते हैं, जो व्यक्तित्व, श्रम विभाजन, आर्थिक सुरक्षा एवं सृजनात्मक समाजीकरण प्रदान करता है, परन्तु जब कुण्ठित धार्मिक मूल्य, दकियानूस कर्मकाण्डियता, एकपक्षीय अमानवीय स्त्री–पुरुष की भिन्नता की सीख दी जाये जिसमें पितृसतात्मकता की श्रेष्ठता एवं महिला को हासिये पर रखने की सोच परिवार प्रस्तुत करें एवं इन्हें मूल्य विरुद्ध ना समझा जाये, जिसमें समाज भी अपनी स्वीकृति प्रदान करता हो तो परिणामतः वहीं से लिंग असमानता जन्म लेती है। फलतः वही चक्र पुनः यथा–भ्रूण हत्या, दहेज हत्या, बलात, हिंसाओं के पारिवारिक व सामाजिक रूप, एसिड अटैक, वैवाहिक बलात आदि घटित होते हैं जिनका मुख्य कारण पारिवारिक समाजीकरण है, क्योंकि समाजीकरण की जड़ों का प्रमुख स्त्रोत तो परिवार ही है।

लिंग असमानता को बढने देने का एक कारण स्त्री की स्वयं की भागीदारी व स्वीकृति भी रही है। स्त्री स्वयं भी अपनी देह को वस्तु में आंकती है, सजाती है, संवारती है, यहाँ तक कि बचपन से वृद्धा तक दूसरों की नजर में स्वयं को तोलने की आदी १५ हो जाती है एवं देह ही उसकी कर्तव्य की इतिश्री हो जाती है। अतः पारिवारिक मूल्यों में स्वयं की देह को अधिक अनुशासित करने की आवश्यकता महसूस करने के मनोविज्ञान से स्त्री प्रभावित है, जो असमानता का एक स्त्री स्तरीय कारण भी है।

परिवारिक स्तर के उपाय :

मूल्यों का विस्तृत अर्थ तटस्थता एवं उच्च कोटि के विचारों से है जो मानवीय हों। अतः पारिवारिक स्तर पर मुखिया एवं परिवारजनों को अपनी विस्तृत रूप से अभिवृत्ति बनानी होगी, जिसे क्रियान्वित करने हेतु नयी पीढी का का तटस्थ समाजीकरण, उन्हें मानवीय सीख प्रदान करना होगा। न कि कन्या को उसका पंसदीदा रंग पिंक सिखाना व पुत्र को रैम्बों बनना सिखाना होना चाहिए, क्योंकि यही सीख पुत्र को पुरुषता के भाव के साथ बड़ा करती है एवं

कन्या में शर्म तथा संकुचन का भाव बनाती है। यही सीख समान मानव को असमान जेण्डर में परिवर्तित करती है। दूसरा, पारिवारिक स्तर का प्रयास यह होना चाहिए कि वे धार्मिक नियम जो कुण्ठित व दकियानुसी की हद पार कर रहे हों, जैसे वंश चलाना, लड़के द्वारा ही अनिवार्य, मोक्ष का कारक पुत्र ही आदि इनको तार्किक तरीकों से देखा जाये। स्वयं के स्तर से भी स्त्री को बौद्धिक प्रयासरत होना पड़ेगा एवं पारिवारिक मूल्यों में अपने देह को अत्यन्त अनुशासित करने की आवश्यकता का विश्लेषण एक स्त्री को अपने स्तर पर करना पड़ेगा। अतः पारिवारिक मूल्यों में स्त्री का स्थान तटस्थता से तय हो। पुत्रों की इच्छा की स्वाभाविक अभिवृत्ति ही पुत्री इच्छा को कम करके भ्रूण हत्या को जन्म देती है। इस सोच में बदलाव की आवश्यकता है। जिस रूढी के जुल्मों में स्त्री को लगातार कुचला गया है। अहिंसा के नींव पर चल गये जीवन की योजना में जितना और जैसा अधिकार पुरुष अपनी भविष्य की रचना का है उतना और वैसा ही १६ अधिकार स्त्री को भी अपना भविष्य तय करने का है। अतः स्त्री को भी स्वतः अपना भविष्य तय करने का साहस व प्रेरणा स्वयं को प्रदान करना होगा।

दहेज कुप्रथा के प्रति अस्वीकृति अपनाना एक बड़ा सार्थक विचार होगा। तभी मानवीयता के स्तर पर समाज में महिला पुरुष की समानता होगी तथा विश्व स्तरीय जी.डी. आई. लिंग अनुपात जैसे आँकड़ों में भारतीय राष्ट्र भी मिथकीय आधारों के स्थान पर प्रगति की वास्तविकता तथ्यात्मकता को उपलब्ध करेगा। इसके अतिरिक्त माता–पिता के रूप में जीवन सार्थकता वहीं सम्भव १७ है जहाँ स्त्री व पुरुष एक दूसरे के साथ मिल जुलकर सहयोग दें तथा परस्पर आत्म सम्मान के साथ जीवन व्यतीत करें।

निष्कर्ष:

समाज की संरचना को बनाने हेतु सभी आधारों, संस्थाओं, अंगों में परिवार महत्वपूर्ण प्राथमिक समूह है। इसके अभाव में समाज की संकल्पना पूरी नहीं, परन्तु पारिवारिक मुखिया का वर्चस्व पितृसत्ता के हाथों हैं जिसे बनाये रखने के लिए स्त्री के लिए मूल्यों का निर्माण तटस्थ नहीं, वरन् एकपक्षीयता के आधार पर किया गया है। मूल्यों की तटस्थता व विशेषता को ध्यान में न रखकर मूल्यों, परम्पराओं, प्रथाओं को स्त्री के लिए गठित किया, जिसमें ध र्म व नैतिकता की आधारशिला से यह मूल्य स्त्री के लिए लागू किये गये जिससे संस्तरण उत्पन्न हुआ व संस्तरण में पुरुष को श्रेष्ठ व स्त्री को दलित/निम्न माना गया। धर्म, अर्थ, राजनीति, पारिवारिक व अन्य संस्थाओं में स्त्री व पुरुष दोनों के लिए दो व्यवस्थायें बनी। विशेषकर पारिवारिक मूल्यों में स्त्री की पहचान पुत्री, पत्नी, मित्र, माँ, प्रेमिका के रूप में बनी एवं उसे मानव समझकर कदापि नहीं देखा गया। यह असमान समझने की अभिवृत्ति वर्तमान में भी है। फलतः समाज में परिवारों से ही असमानता निर्गभ की जाती है। फलतः स्त्री के जीवन में घरेलू–हिंसा, भ्रूण–हत्या, दहेज कुप्रथा, शोषण, दमन आदि अपराध जन्म लेते हैं। वर्तमान में भारतीय समाज में संवैधानिक–कानूनी अधिकारों के चलते स्त्री स्वयं को दैहिकता के रूप में स्वतंत्र कर पायी है, परन्तु जैसे ही वह स्वतंत्र होकर मानवीय समानता को स्पर्श

करने लगी वैसे ही अपराधों की वृद्धि के रूप में नयी चुनौती सम्मुख आयी है। अतः पारिवारिक मूल्यों की दृष्टि में स्त्री के लिए समानता के व्यवहार एवं सोच की आवश्यकता है। इसके बिना बिना लिंग–समानता के सभी दावे कोरी व मिथकीय बहस है।

संदर्भ संकेत :-

१. वी.एन.सिंह, जनमेजय सिंह, (२००४), आधुनिकता एवं महिला सशक्तिकरण, रावत पब्लिकेशन, जयपुर, पृ.संख्या १३९.

२. भारत की जनगणना, वर्ष २०११.

३. के.एम. मालती (२०१०), स्त्री विमर्श: भारतीय परिप्रेक्ष्य, वाणी प्रकाशन नई दिल्ली, पृ.संख्या ६३.

४. www.wikipedia.org.

५. प्रभा खेतान, उपनिवेश में स्त्री, राजकमल प्रकाशन, नवी दिल्ली. पृ. संख्या ६३.

Art And Commerce College Seal * JARUD *

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

INDEX

Sr. No.	Title of Research Paper	Author(s)	Page No.
1	The Role of Micro, Small and Medium Enterprises (MSME)	Dr. Pramod G. Kalam	1
2	E-Commerce: Benefits and Challenges	Dr. S.R. Shelke	6
3	Act East Policy for India and China Southeast Asia is a Battleground	Dr. Laxman P. Wagh	13
4	Indian Agricultural Development and Its Environmental Impact	Dr. Balaji G. Kamble	26
5	मराठवाड्यातील कृषी विकासाचा चिकित्सक अभ्यास	डॉ. नंदकुमार पी. चिताडे	36
6	[illegible] इतिहासलेखन प्रवाह	डॉ. एस. आर. कदम	41
7	सातवाहनकालीन स्त्रि पुरुषांची श्रृंगार सामग्री एक ऐतिहासिक अध्ययन	डॉ. नानाचंद ताराचंद वानखडे	45
8	सामाजिक संशोधनाची गृहीतके	अरुण काळे	51
9	बेटी फ्रीडन व स्त्रीत्वाचे गूढ	डॉ. गीतांजली सदाशिवराव मोटे	56

Art And Commerce College JARUD Seal

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

Scanned with CamScanner

Issue : XIV, Vol. I
VISION RESEARCH REVIEW
IMPACT FACTOR 1.75
ISSN 2250-169X
Dec. 2017 To May 2018 45

7

सातवाहनकालीन स्त्रि पुरुषांची श्रृंगार सामग्री एक ऐतिहासिक अध्ययन

डॉ. नानाचंद ताराचंद वानखडे
इतिहास विभाग प्रमुख,
श्री. शिवाजी महाविद्यालय,
अकोला, जि. अकोला

Research Paper - History

प्रस्तावना

समाजजिवन समजण्यासाठी त्या काळातील चालीरितीसुध्दा समजाव्या लागतात- प्रत्येक समजाचा एक असा विशिष्ट पेहराव आपल्याला दिसून येतो- याची प्रचिती ऐतिहासिक काळात दिसून येते. सातवाहनकालीन समाजाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी अभ्यासतांना त्या काळातील वेशभूषा/ पेहराव व श्रृंगार सामग्री तसेच त्याची आधुनिक काळातील प्रासंगिकता प्रस्तुत शोधनिबंधात अभ्यासली आहे.

श्रृंगार सामग्री :—

प्राचीन काळापासून तर अधूनिक काळापर्यंत स्त्रियांना श्रृंगार करण्याची आवड असलेली दिसते- आज जगातील कोणत्याही कोपऱ्यातील स्त्रि असो वा मूलगी श्रृंगार करणे हा त्यांचा आवडीचा भाग असल्याचे आढळून येते. स्त्रियांमध्ये श्रृंगार करणे यामध्ये त्यांना निसर्गतःच आवड आहे असे दिसते- श्रृंगार करणे किंवा विशिष्ट वेळेत श्रृंगार करावे असे नसून स्त्रीया या केव्हाही श्रृंगार करत असत. श्रृंगार सामग्रीमध्ये, कंगवा, काजळ, चंदनलेप, लाक्षरस, सुगंधी लेप, बाजूबंद, केशरचना व कपाळावर बिंदी कण्ठीका, नुपूर, वलय, मेखला असे अनेक प्रकारचे श्रृंगार सामग्री ही त्या काळात वापरत असल्याचे दिसून येते- यापैकी काहिंचे स्पष्टीकरण पुढील प्रमाणे आपल्याला करता येईल.

Scanned with CamScanner

कंगवा :—

कंगवा हा एकतर हाडांचा खाचे—खाचे असलेला भाग असायचा अथवा तो लाकडानी बनविलेला असायचा- या कंगव्याच्या साहायाने स्त्रिया आपले केस सरळ करत असत, तसेच आपले केस सुंदर दिसण्यासाठी किंवा केसांचे वेगवेगळ्या प्रकारे रचना करण्यासाठी कंगव्याचा उपयोग करत. पुरुषसुध्दा कंगव्याचा वापर आपले केस विंचरण्यासाठी उपयोग करत असत व त्या द्वारे आपल्या केसांची निगा राखत-

काजळ :—

काजळ हे डोळ्यास पापणीच्या खालच्या भागास लावणारे असे पदार्थ असते- काजळामुळे डोळे स्वच्छ व सुबक पद्धतीमध्ये दिसत असून, त्यामुळे डोळे अतिशय सुंदर असे दिसतात- काजळ डोळ्यात घालण्याचा एवढाच उद्देश वाटतो की, त्यामुळे डोळे हे छान व रेखीव आणी सुबक स्वरुपाचे दिसून येतात.

चंदनलेप:—

चंदनलेप हे चंदनाचे झाडाचे लाकुड तोडून त्याचे बारिक—बारिक तुकडे करुन, त्याची कुटून—कुटून भूकटी तयार करतात व त्यामुळे त्या चंदनाच्या लाकडाच्या भूकटीचा लेप तयार करुन तो शरीराला लावत असत. चंदनलेप लावणे यांकडे स्त्रियांचे जास्त कल असलेला दिसतो.

सुगंधी लेप . :—

विविध प्रकारच्या वस्तूंमधून व त्या वस्तूंच्यापासून तेल बनवत असत. अशा तेलाचे सुगंधी तेल व लेप बनवत असत, या लेपाला शरीराला लावत असत- त्यामुळे शरीराचा सुगंधी वास येवून याद्वारे स्त्रिया हया पुरुषांना आपल्याकडे आकर्षीत करत असत, असे आपल्याला कथासरित्सागरामध्ये दिसून येते.

बाजूबंद:—

बाजूबंद हे शरीरावर आपल्या दंडामध्ये बांधत असत असे आढळून येते. असे असताना हया बाजूबंदाच्यामुळे ते एकतर सर्प आकाराचे अथवा गोल आकाराचे असत. हे बाजूबंद धातूचे असत

फुले :—

फुलांचा उपयोग सातवाहनकाळातील अनेक स्त्रिया करत असत- सर्वच वर्णातील व सर्वच वर्गातील स्त्रिया हया फुलांचा वापर करत असत असे दिसून येते. फुले हे देवांना पुजेमध्ये अर्पण करण्यासाठी असत, तसेच फुले हे स्त्रियांच्या श्रृंगार सामग्रीसाठीसुध्द

Scanned with CamScanner

दा असत. हे फुले त्या आपल्या केसांमध्ये लावत असल्याचे दिसते- स्त्रिया फुलांचा गजरा करत व कानांवरसुद्धा ह फुलांना सजवत असत असे दिसून येते.

कर्णभूषण :—

स्त्रियांना वेगवेगळ्या प्रकारे कानात भुषण घालण्याची आवड प्राचीन काळापासूनच आस्तित्वात असल्याची दिसते- कर्णभूषणाचा उल्लेख गाथासप्तशती व कथासरितसागर मध्ये आढळून येतो. याकाळात स्त्रिया आपल्या कानात कर्णभूषण घालीत होत्या- यामुळे स्त्रियां अधिक सुंदर दिसत असत.या काळात फक्त स्त्रियाच कर्णभूषणांचा उपयोग करत नसत, तर पुरुषही कर्णभूषण घालत असल्याचे दिसून येते. सातवाहन नरपती वसिष्ठीपूत्र पुळूमावी याच्या नाण्याचे अवलोकन केल्यास असे दिसून येते की, पूरुष सुद्धा कर्णभूषण घालत असत-

वलये :—

वलये हे हातातील मनगटांमध्ये घालत असत सातवाहनकाळातील अनेक मूर्तींच्या मनगटामध्ये वलये असल्याचे आढळून येते- ही वलये जाडजूड असल्याचे दिसते आणि त्यांची संख्याही मोठी दिसते. गाथासप्तशतीत त्यांचा उल्लेख आहेत- यांत वलये ही नाजूक व सैल आहेत, ती काचेची असली पाहिजेत; कारण सातवाहन यांच्या स्थानावरील उत्खननांत अनेक काचेच्या बांगडया यांचा तुकडे मिळालेले दिसतात-

वावज्या :—

शरीराची निगा व सौंदर्य टिकवण्यासाठी आंघोळीचा उल्लेख जागोजागी कथासरीत्सागर मध्ये आलेला दिसतो- यांमुळे शरीराचे स्वास्थ टिकून राहते व शरीराचा वास येत नाही आणी आंघोळ केल्यावर ताजेतवाने दिसते. स्त्रिया व पुरुष दोघेही काम करत असत, तेव्हा शेतीशी किंवा जमिनीच्या मातीशी संपर्कामुळे त्यांच्या शरीरावर मळ बसत असे- हा मळ शरीरावर साचल्याकारणाने काळे दिसत असत- तेव्हा शरीर स्वच्छतेसाठी व शरीरावरील मळ काढण्यासाठी मातीच्या वावज्या उपयोगात आणल्या जात व या वावज्यामुळे शरीर स्वच्छ ठेवत असत.

धातुरंग :—

स्त्रियांना आपल्या हातांवर मेहंदी काढणे हे तून काळापासून आवड असल्याचे दिसते- आपले हात रंगविण्यासाठी स्त्रिया आपल्या हाताला धातुरंग लावित असत.

लाक्षारस :—

स्त्रिया आपल्या पायांना सुद्धा रंगवणे पसंत करत असत- यामुळे ते आपल्या पायांवर सुद्धा आकृती काढत असत. त्यामुळे स्त्रियांच्या सौंदर्यामध्ये भर पडत होती असे

Scanned with CamScanner

लाक्षारस बरोबर आळित्याचा रंग सुद्धा लावत जावते. स्त्रिया आपले पाय रंगविण्यासाठी लाक्षारस बरोबर आळित्याचा रंग सुद्धा लावत असत असे दिसून येते.

नूपूरः—

नूपूराचा उल्लेख अनेक प्राचीन वाङमयांतून आलेले दिसते- शुद्रक विरचित 'मृच्छकटिकम' मध्ये सुद्धा या नूपुराचा उल्लेख आलेला दिसतो- हे नूपूर स्त्रिया आपल्या पायांमध्ये घालत असत- साधारण स्त्रि पासुन तर राणी—महाराणी पर्यंत या नुपूराची आवड सर्व स्त्रियांना होती- तसेच या नुपूरावर त्यांचे पतीसुद्धा त्यावर भाळलेले असत. मृच्छकटिकममध्ये राणीचे नूपुर हरविल्या जाते व नूपूर चोरीचा आरोप चारुदत्तावर लावल्या जातो- ज्यामुळे न्यायाधीश त्याला फाशीची शिक्षा देतो- यावरुन राणीचे पैजण म्हणजे नूपूर याची त्याकाळात मान असल्याचे दिसते- समाजात नूपूर हे स्त्रियांचे आवडीचे आभूषण असे व श्रृंगार केले असता या नुपूरामुळे स्त्रिया आणखिनच सुंदर दिसत असत.

केशभूषाः—

आजच्या प्रमाणेच त्या काळातही केशभूषा अस्तित्वात असल्याचे दिसून येते.या काळात केशरचना साधी स्वरुपाची पण वेगवेगळया पद्धतीतून केशरचना केल्या जात असे असे दिसते. या काळातील स्त्रियांची केशभूषा जरी साधी असली, तरीही त्यांची शारीरीक स्थिती सुधारेलेली म्हणजेच मजबूत दिसते.

केशरचनेबाबत आज अनेक पुरावे हाती लागले आहेत- भोकरदन, पैठण, तेर येथिल उत्खननातून तसेच अनेक पुरावे शिल्पातून व चित्रातून हाती आलेले आहेत. या सर्व उत्खननांत अनेक मूर्त्या, अनेक शिल्प, अनेक चित्र मिळाले- या शिल्पात व मूर्त्यांवर विविध प्रकारे केसांची केसभूषा केलेली दिसते- अनेक प्रकारे केस सजविलेले दिसतात.परंतु काही स्त्रिया ह्या आपले केस साधे सरळ ठेवीत व काही स्त्रिया ह्या चांगल्या प्रकारे केशरचना करीत; परंतु आजच्या उच्च फॅशनकर्त्यालाही लाजवेल इतकी सुरेख केशरचना त्या काळात होती.

आभूषण :—

सातवाहन काळांत स्त्रियांना आभूषणे घालण्याची हौस होती- या काळात स्त्रिया वेगवेगळया प्रकारेचे आभूषणे घालीत व त्याद्वारे आपले सौदर्य वाढवून अधिक सुंदर दिसण्याचा प्रयत्न करित असे दिसून येते. शरीरावर जणू सर्व अवयवांवर दागीणे होते. स्त्रि पुरुषांमध्ये जणू दागीण्यांसाठी स्पर्धाच निर्माण झाली होती. सातवाहनांचे जर आपण चांदीच्या नाण्याचे अवलोकन केल्यास आपल्याला सातवाहन राजे कर्णभुषणे व चुडामणी

Scanned with CamScanner

Issue : XIV, Vol. I
VISION RESEARCH REVIEW
IMPACT FACTOR 4.75
ISSN 2250-169X
Dec. 2017 To May 2018

अनेक स्थापत्यामध्ये व चित्रामध्ये गळयामधील हार घातल्याचे दिसते- स्त्रिया व पु
दोघेही गळयात हार घालत असत- यामध्ये मोत्यांचे हार, शिपंल्याचे हार, शंखांचे ह
कांचमन्याचे हार, धातूचे हार, व रत्नांचे हार असे विविध प्रकारचे हार सातवाहन काल
स्त्रि व पुरुष दोघेही घालत असत.

जोडवी :—

ज्या प्रमाणे स्त्रि व पुरुष हे हातात अंगठी घालत्त असत, त्या प्रमाणे स्त्रियां ह
आपल्या पायाच्या बोटांत जोडवी घालुत असत. पायातील अंगठयाच्या बाजूच्या बो
जोडवी दोन्ही पायात घालत असत- सहसा जोडवी हया विवाहीत्त स्त्रियां घालीत अ
असे दिसते. आजही स्त्रिया विवाहीत झाल्यावर आपल्या अंठयाच्या बाजूच्या बो
जोडवी घालतात- जोडवी घातलेली स्त्रि विवाहीत असल्याचे दर्शवीते.

थोडक्यात वरील विवेचनावरुन असे स्पष्ट होते की, आभूषणामध्ये सातवा
काळामध्ये चागलीच प्रगती झाली होती. पैठण व भोकरदन येथे आभूषणाचे केंद्र हो
तसेच स्त्रि व पूरुष दोघेही आभूषणाचा वापर करीत व दोघांनाही आभूषणांची आ
होती- आभूषणामध्ये मातीचे, धातूचे, कांचेचे, व रत्नांचे उपयोग केला जात असे
त्यावर कोरीव कामे सुद्धा केली जात असत असे दिसते. आधुनिक काळात सु
सातवाहन काळप्रमाणेच स्त्रीयाद्वारे वापरली जाणारी सर्व आभुषणे वापरण्यात येता

संदर्भ सूची :-

1) इंगळे विजेश श्रीपत — सातवाहनकालीन स्त्रीजीवन —एक चिकित्सक अध्ययन (इ. स. पूर्व २३० ते इ. स. २३०)—एम. फील. संशोधन प्रकल्प—यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापिठ, नाशिक
2) जोशी डॉ. पि. जी. — प्राचीन भारताचा इतिहास के सागर पब्लीकेशन पुणे
3) बलरावत रामप्रसाद हिरालाल —प्राचीन महाराष्ट्रातील शिक्षण. एम फिल प्रबं — डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापिठ औरंगाबाद
4) पवार प्रा. सुप्रीया संग्राम — सातवाहनकालीन स्त्रियांची स्थिती एक चिंतन · शोधांकन कॉन्फरन्स आर्ट कॉमर्स सायन्स कॉलेज सोनई ता. नेवासे जि. अहमदन
5) प्रा. काशिद एम. ए. — सातवाहन कालीन लोक जीवन — शोधांकन कॉनफर आर्ट, कॉमर्स, सायन्स कॉलेज, सोनई. ता. नेवासा, जि. अहमदनगर.

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

with CamScanner

2021 - 2022

महाराष्ट्रा की जनजाति

Tribe of Maharashtra

महाराष्ट्र की जनजातियाँ इस क्षेत्र के आदिम लोग हैं और राज्य के विभिन्न हिस्सों में बिखरे हुए हैं। अधिकतर ये पहाड़ी क्षेत्रों के निवासी हैं। कुछ जनजातियाँ आदिम और खानाबदोश चरित्र की हैं। महाराष्ट्र की ये जनजातियाँ खेती और कृषि, कंदमुल से जुड़ी अन्य गतिविधियों में शामिल हैं। बैगा जनजाति महाराष्ट्र और मध्य प्रदेश में स्थित एक आदिम द्रविड़ जनजाति है। ये छोटी अनुसूचित जनजातियाँ हैं, जो अभी भी वन संसाधनों पर निर्भर हैं। वे राज्य के सबसे दूरस्थ क्षेत्रों में रहते हैं, ज्यादातर झारखंड, मध्यप्रदेश एवं महाराष्ट्रा के जंगल और पहाड़ी इलाकों में होती है। बैगा जनजाति को 'भूमिया' अर्थात 'मिट्टी का स्वामी' के रूप में भी जाना जाता है। यह महाराष्ट्र में एक छोटी अनुसूचित जनजाति है। ये लोग मुंबई, पुणे, ठाणे और महाराष्ट्र में रहते हैं। महाराष्ट्र में, जनजाति का उल्लेख किया है कि उनकी मातृभाषा मराठी है। वे हिंदी, तेलगु, गोंडी, कोरकू, भील, कोलामी, पारधी अन्य भाषा भी बोलते हैं। यह ग्रंथ विद्यार्थियों और शोधकर्ता को उपयोगी रहेगी।

डॉ. राम कुलसंगे समाजशास्त्र में स्नातक और पारास्नातक, स्नातकोत्तर की शिक्षा नागपुर विश्वविद्यालय से प्राप्त की है, एम.ए., पीएच.डी. (समाजशास्त्र) अमरावती विश्वविद्यालय से प्राप्त की है, एवं नागपुर विश्वविद्यालय से मेरिट रह चुके हैं। वर्तमान में आर्ट एण्ड कामर्स कालेज वरूड, अमरावती (महाराष्ट्र) में समाजशास्त्र विभाग प्रमुख पर कार्यरत हैं एवं अमरावती विश्वविद्यालय में समाजशास्त्र के पीएच.डी. के मार्गदर्शक हैं। इसे पहले 'मातोश्री विमलाबाई देशमुख महाविद्यालय' अमरावती (महाराष्ट्रा) में 18 साल समाजशास्त्र विभाग प्रमुख रहे चुके हैं। पच्चीस साल से महाविद्यालय और सामाजिक क्षेत्र में व्याख्यान हो चुके है। लेखन की रुचि एवं स्वभाव से आदिम समाज के अध्ययन पर ज्यादा भर हैं। अंतर्राष्ट्रीय एवं राष्ट्रीय विभिन्न जर्नल और संगोष्ठियों में अनेक शोध निबन्ध प्रकाशित हुए हैं। विभिन्न पत्रिका और वर्तमान पत्र में आर्टिकल प्रकाशित हो चुके हैं। सामाजिक शास्त्र जर्नल के संपादक रहे चुके है। युजीसी अकादमी स्टाफ कालेज के रिफ्रेशर कोर्स, शार्ट टर्म कोर्स, एवं ओरिंटेशन में सहभाग हो चुके है। आदिम समाज क्षेत्र में अध्ययन कि भारी रुचि है। महाराष्ट्र के आदिम समुदाय में 'पढने का तजरूबा' अध्ययन में भारी रुचि से काफी काम किए और बहुत काम करने की इच्छा बताई गई है।

इशिका पब्लिशिंग हाउस
ए-25, "गणेश सदन", गली न. 4, आदर्श बस्ती,
बी.एल. हाउस के पास, टोंक फाटक,
जयपुर-302018 (राजस्थान) भारत
फोन:0141-2761280, 9887532741
Email:-ishikapublishinghouse@yahoo.in
दिल्ली कार्यालय: 102, प्रथम मंजिल, 'सत्यम हाउस'
4327/3, अंसारी रोड, दरियागंज, नई दिल्ली-110002
फोन:011-45652440

ISBN 9789388454414
₹ 1575/-

महाराष्ट्रा की जनजाति

डॉ. राम कुलसंगे

महाराष्ट्रा की जनजाति

Tribe of Maharashtra

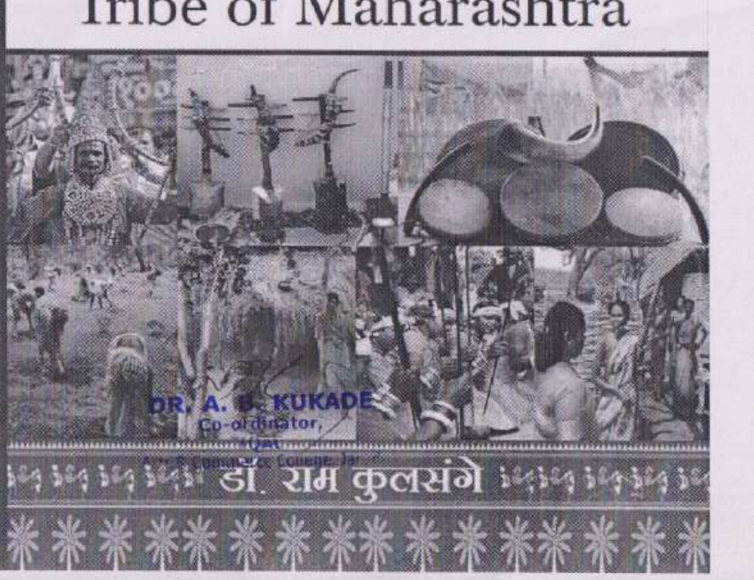

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC

डॉ. राम कुलसंगे

महाराष्ट्रा की जनजाति
Tribe of Maharashtra

डॉ. राम कुलसंगे

इशिका पब्लिशिंग हाउस
जयपुर दिल्ली

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Art And Commerce College
Seal
JARUD

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

इशिका पब्लिशिंग हाउस
ए-25, "गणेश सदन", गली न. 4, आदर्श बस्ती,
बी.एल. हाउस के पास, टोंक फाटक,
जयपुर-302018 (राजस्थान) भारत
फोन : 0141-2761280, Mob. 9887532741
Email: ishikapublishinghouse@yahoo.in

दिल्ली कार्यालय : 102, प्रथम मंजिल, 'सत्यम हाउस'
4324/3, अंसारी रोड़, दरियागंज, नई दिल्ली – 110 002
फोन : 011-45652440

© लेखक, 2021

ISBN: 9789388454414

मूल्य : ₹ 1575.00

प्रकाशन से पूर्व लिखित अनुमति प्राप्त किये बिना मात्रा उद्धरण के अतिरिक्त अन्य किसी भी उद्देश्य से इस ग्रन्थ के किसी भी अंश का किसी भी रूप में यांत्रिक, इलेक्ट्रोनिक, फीटोस्टेट, ध्वन्यालेखन अथवा अन्य किसी भी विधि से प्रतिलिपीकरण, प्रेषण अथवा अनुवाद सर्वत निषिद्ध है।

टाइपसेटिंग : बी.एस. कम्प्यूटर्स, जयपुर

मुद्रक : थॉमसन प्रेस, नई दिल्ली

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Art And Commerce College
Seal
JARUD

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

अनुक्रमणिका

	प्रस्तावना	v
1.	आंध	1
2.	बेंगा	4
3.	बरडा	7
4.	बावचा, बामचा	8
5.	भारिया, भूरिया	10
6.	भैना	14
7.	भील	15
8.	भत्रा	33
9.	भुंजिया	34
10.	बिंझवार	38
11.	बिरहुल, बिरहोर	43
12.	धानका, तडवी, तेतारिया, वलवी	50
13.	धनवार	57
14.	धोडिया	59
15.	दुबला, तलरिया, हलपती	62
16.	गोमित, गामटा, गावीत, मावची, पाडवी	66
17.	गोंड	70
18.	हलबा, हलबी	98
19.	कमांर	103

20. काथोडी, कातकरी	105
21. कवर, कंवर, कौर	110
22. खैरवार	113
23. खारिया	117
24. कोकणा, कोकणी, कुकणा	120
25. कोल	125
26. कोलाम, मन्नेरवारलु	127
27. कोली ढोर, टोकरे कोली	133
28. कोली महादेव, डोंगर कोली	134
29. कोली मल्हार	138
30. कोंढ, खोंड, कंध	139
31. कोरकु, बोपची, मौआसी	143
32. कोया, भीनकोया, राजकोया	151
33. नागशिया, नागेसिया	153
34. नाईकडा, नायका	154
35. ओरोन	156
36. परधान, पाथरी, सरोटी	159
37. पारधी, आडवीचिंचोर	162
38. परजा	167
39. पटेलिया	168
40. राथवा	169
41. सावर, सांवरा	172
42. ठाकूर, ठाकर	177
43. वारली	179
44. विटोलिया, कोटवालिया, बारोडिया	186

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Art And Commerce College
Seal
JARUD

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

प्रस्तावना

महाराष्ट्र की जनजातियाँ इस क्षेत्र के आदिम लोग हैं और राज्य के विभिन्न हिस्सों में बिखरे हुए हैं। अधिकतर वे पहाड़ी क्षेत्रों के निवासी हैं। कुछ जनजातियाँ आदिम और खानाबदोश चरित्र की हैं। महाराष्ट्र की ये जनजातियाँ खेती और कृषि से जुड़ी अन्य गतिविधियों में शामिल हैं। बैगा जनजाति महाराष्ट्र और मध्य प्रदेश में स्थित एक आदिम द्रविड़ जनजाति है। ये छोटी अनुसूचित जनजातियाँ हैं, जो अभी भी वन संसाधनों पर निर्भर हैं। वे राज्य के सबसे दूरस्थ क्षेत्रों में रहते हैं, ज्यादातर झारखंड के जंगल और पहाड़ी इलाकों में। बैगा जनजाति को 'भूमिया' अर्थात 'मिट्टी का स्वामी' के रूप में भी जाना जाता है। यह महाराष्ट्र में एक छोटी अनुसूचित जनजाति है। ये लोग मुंबई, पुणे, ठाणे में रहते हैं। महाराष्ट्र में, उन्होंने उल्लेख किया है कि उनकी मातृभाषा मराठी है। वे हिंदी, तेलगु, गोंडी, कोरकू, भील, कोलामी, पारधी अन्य भाषा भी बोलते हैं।

भारिया, भूजिया जनजाति में कुल 51 अंतरजातीय समूह हैं। वे बागोबा, नागोबा और भीमसेन की पूजा करते हैं। भूमिया बैगा लोगों का एक उपखंड है। वे मध्य प्रदेश के मंडला जिले और रवा क्षेत्र में रहते हैं। ये लोग गोंडवानी या मंडलाहा नामक हिंदी की एक बोली बोलते हैं। 'सतपुड़ा क्षेत्र' को मुख्य रूप से भील क्षेत्र के रूप में जाना जाता है। यह क्षेत्र सतपुडा पर्वत शृंखलाओं में बिखरा हुआ आदिम समाज है। गुजरात और मध्य प्रदेश की पर्वत शृंखलाओं में बसा हुआ है और सतपुड़ा पर्वतमाला महाराष्ट्र के विद्रर्भ मराठवाडा, कोकन, सहेन्द्री

Sem-2
2020-21

भारतीय संविधानातील तरतुदी
आणि
स्थानीक स्वशासन

प्रा. डॉ. व्ही.एच. भटकर

प्रा.डॉ. प्रमोद तालन

प्रा.डॉ. पंकज नंदेश्वर

वी आर पब्लीकेशन हाऊस

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Art And Commerce College
Seal
JARUD

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

भारतीय संविधानातील तरतुदी आणि
स्थानीक स्वशासन

- प्रकाशन क्र – १
- प्रकाशन दिनांक
  २७ ऑक्टोंबर २०२०

© **प्रा. डॉ. व्ही. एच. भटकर**
''श्री'' ४६–अे, पूर्वा टाऊनशिप, अर्जुन नगर
ते शेगाव नाका रोड, अमरावती–४४४६०४
मो. ९४२१७९०१०३, ७७९८०५८७५९.

- **प्रकाशक**
  श्री. राहुल वि. मेश्राम
  वी आर पब्लीकेशन,
  अलमास नगर, एम. आय.डी.सी. रोड,
  अनवर मार्केट, बडनेरा, अमरावती. ४४४७०२
  मो.–९०११३१७७०३, ९३५९९४१५३१
- **मुखपृष्ठ संकल्पना**
  अनुप पेटले, बडनेरा, अमरावती.
- **अक्षर जुळवणी**
  सुवर्णा शिंदे, अमरावती.
- **मुद्रक**
  'अंबा प्रिंटर्स'
  जुनी वस्ती, बारीपुरा, बडनेरा
- **ग्लोबल मार्केटींग सर्व्हीसेस**
  विकास राऊत, अमरावती.
- मूल्य–१२५/– रू.
- ISBN-978-81-941475-0-5

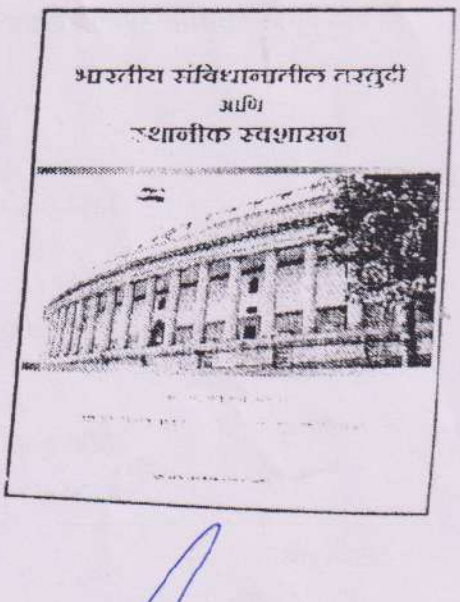

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
Arts & Commerce College, Jarud

Art And Commerce College
Seal
JARUD

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

कला, साहित्य, भाषा, संस्कृती व जनसंवर्धनाचे विचारपीठ

नभप्रकाशन

श्याम नगर, काँग्रेस नगर रोड, अमरावती. मो.७७९८२०४५००, ८१७७८३८४००
Email-nabhprakashan@gmail.com, Web-www.nabhprakashan.com

दिनांक - ०१/०१/२०२०

आ.क्र.-२२०

प्रति,

प्रा. डॉ. व्ही.एच.भटकर

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,

कला व वाणिज्य महाविद्यालय,

जरूड, जि.अमरावती.

नभ प्रकाशन ही आंतरराष्ट्रीय प्रकाशन संस्था असून गेल्या **१५ जानेवारी २०१९** ला २४ वर्षे पूर्ण झाली आहे. आजपर्यंत नभ प्रकाशन संस्थेने साहित्य व शैक्षणिक २८०० पुस्तके प्रकाशित केलेली असून ३६० पुस्तकांना शासकीय, निमशासकीय संस्था, प्रतिष्ठान, सार्वजनिक वाचनालय, प्रकाशन संस्था आदिंचे पुरस्कार प्राप्त झालेली आहेत. तसेच अनेक पुस्तके विविध विद्यापिठाच्या अभ्यासक्रमात तसेच दहावी व बारावी बोर्डाच्या अभ्यासक्रमात समाविष्ट आहेत.

प्रा.डॉ. व्ही.एच. भटकर हे राज्यशास्त्र विषयाचे अभ्यासक आहेत. गत २४ वर्षापासून विद्यादानाचे कार्य करीत आहे. त्यांची पुस्तके प्रकाशित करताना मला विशेष आनंद झाला.

प्रा.डॉ. व्ही.एच. भटकर, कला व वाणिज्य महाविद्यालय, जरूड यांची नभ प्रकाशन, अमरावती येथून तीन पुस्तके प्रकाशित झालेली आहेत.

१. भारतीय संविधानातील तरतुदी व स्थानिक स्वशासन

दि. १० ऑगस्ट २०१९ प्रकाशित झाले असून त्याचा ISBN - 978-81-941423-8-3 आहे.

२. निवडक राज्यघटना आणि आंतरराष्ट्रीय संबंध

दि. १ डिसेंबर २०१८ प्रकाशित झाले असून त्याचा ISBN - 978-81-905776-60-9 आहे.

३. चीनची शासनव्यवस्था (भारत –चीन संबंधासह) आणि संयुक्त राष्ट्रे

दि. १ डिसेंबर २०१८ प्रकाशित झाले असून त्याचा ISBN - 978-81-905776-49-6 आहे.

स्नेहांकित

मिलिंद डाहाके

संचालक, नभ प्रकाशन

नभप्रकाशन

श्याम नगर, अमरावती. पीन-४४४६०४

2020-21

Sem-I

संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावतीच्या नवीन सत्र अभ्यासक्रमावर आधारीत
बी.ए. भाग १ (राज्यशास्त्र) सत्र १ साठी

भारतीय संविधानातील तरतुदी आणि स्थानिक स्वशासन

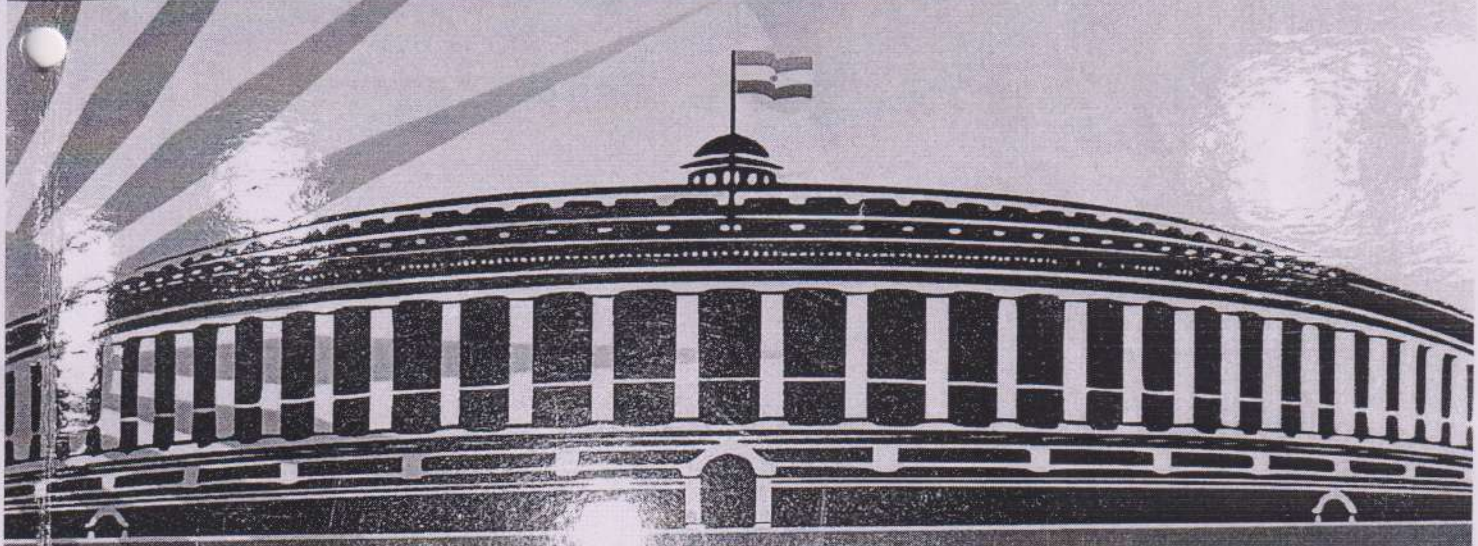

प्रा. डॉ. व्ही.एच. भटकर

प्रा. डॉ. प्रमोद तालन

प्रा.डॉ. पंकज नंदेश्वर

नभप्रकाशन

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Comm... College, Jarud

Arts And Commerce College Seal JARUD

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud Dist. Amravati

संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ अंतर्गत बी.ए. भाग-१ सत्र-१ राज्यशास्त्राच्या निर्धारीत अभ्यासक्रमावर आधारीत तसेच इतर विद्यापीठामधील राज्यशास्त्राच्या विद्यार्थ्यांकरीता व UPSC / MPSC, स्पर्धा परिक्षाकरीता उपयुक्त

भारतीय संविधानातील तरतुदी
आणि
स्थानिक स्वशासन

प्रा.डॉ. व्ही.एच. भटकर

प्रा.डॉ. प्रमोद तालन

प्रा.डॉ. पंकज नंदेश्वर

नभप्रकाशन

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Art And Commerce College
Seal
JARUD

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

भारतीय संविधानातील तरतुदी
आणि
स्थानिक स्वशासन

- प्रकाशन क्र-२८९०
- प्रकाशन दिनांक
१० ऑगस्ट २०१९
- © नभ प्रकाशन व
प्रा. डॉ. व्ही. एच. भटकर
"श्री" ४६-अे, पूर्वा टाऊनशिप, अर्जुन नगर
ते शेगाव नाका रोड, अमरावती-४४४६०४
मो. ९४२१७९०१०३, ७७९८०५८७५९.
- प्रकाशक
मिलिंद डाहाके
नभ प्रकाशन,
श्याम नगर, काँग्रेस नगर रोड, अमरावती.
मो.-७७९८२०४५००, ८१७७८३८४००
Email-nabhprakashan@gmail.com
Web-www.nabhprakashan.com
- मुखपृष्ठ संकल्पना
राहुलकुमार
- अक्षर जुळवणी
उमेश बावणकर
- मुद्रक
'नभ प्रिंटर्स'
श्याम नगर, काँग्रेस नगर रोड, अमरावती.

- मूल्य-९०/- रु.

ISBN- 978-81-941423-8-3

पुस्तक अधिकाधिक निर्दोष होण्यासाठी सूचना अपेक्षित

DR. A. S. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

Scanned with OKEN Scanner

Year - 2020-21 Chapter in Book

भारतीय विचारवंत

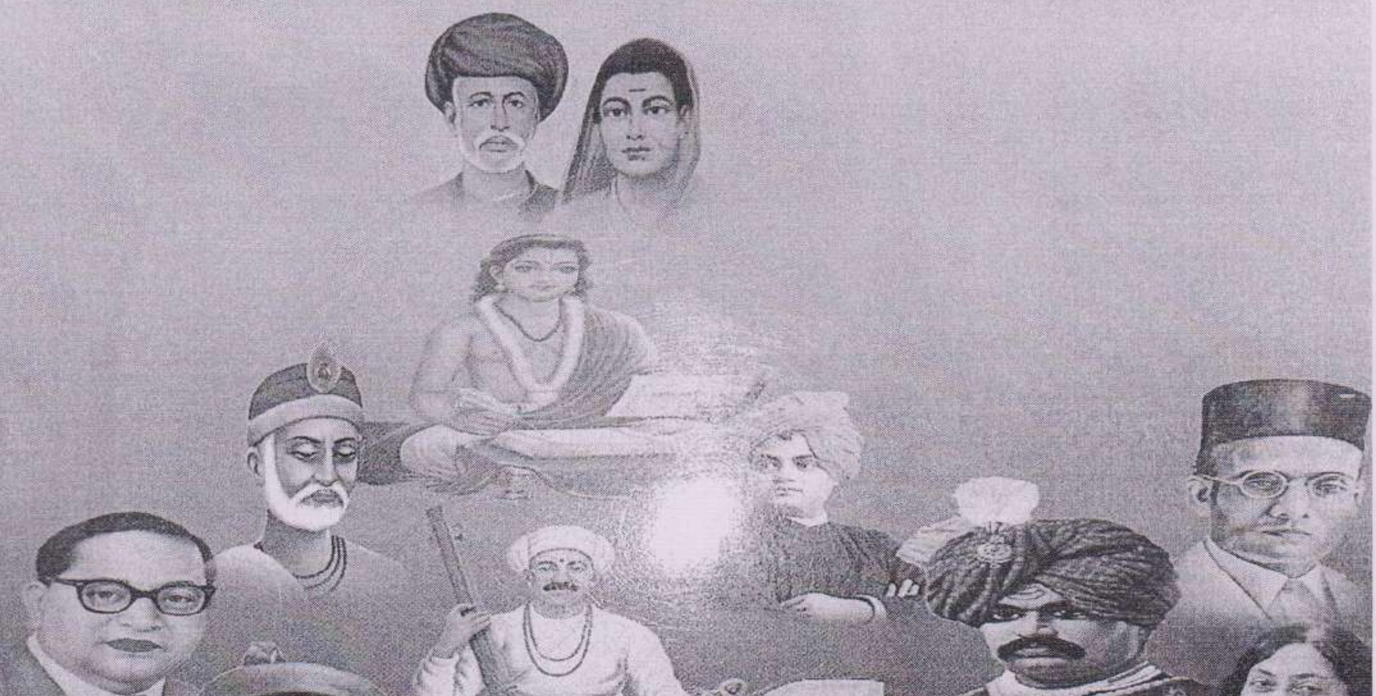

संपादक

डॉ. नीलम छंगाणी

डॉ. नितीन चौधरी

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

भारतीय विचारवंत : डॉ. नीलम छंगाणी, डॉ. नितीन चौधरी
प्रकाशक :
ॲड. कु. जे. व्हि. भगत
अजिंक्य प्रकाशन
भिमनगर, वापटा पो. कुपटा
ता. मानोरा जि. वाशिम
संपर्क : ९६०४४०२०५३
WhatsApp : 8007143527
Website : www.ajinkyapublication.com
E-mail : ajinkyapublication@gmail.com

ISBN :978-93-90532-20-9

© लेखकाधिन

प्रथम आवृती : जानेवारी २०२१
अक्षर जुळवणी : अजिंक्य प्रिंटीग्स् ॲण्ड कॉम्प्यूटर्स
मुखपृष्ठ : अरविंद मनवर
मुद्रक : अजिंक्य एन्टरप्राईजेस, वाशीम
प्रमुख विक्रेता: अजिंक्य पुस्तकालय, वाशिम
संपर्क : ८००७१४३५२७ / ९६०४४०२०५३
किंमत : रू.४५० फक्त

(या पुस्तकात व्यक्त झालेल्या मतांशी प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही.)

६२. स्वतंत्र भारताचे दुसरे पंतप्रधान लाल बहादूर शास्त्री / डॉ. व्हि. एच. भटकर ३०२

६३. संत कबिरकें नारीसंबंधी विचार / डॉ. जितेंद्र शेळके ३०६

६४. हिन्दी साहित्य का छायावाद व गांधी विचार धारा / डॉ. सुरेश केसवानी ३११

६५. प्रेमचंद कि कहानियाँ / डॉ. विजयकुमार कल्लूरकर ३१६

६६. संत तुलसीदास के साहित्य में सामाजिक चेतना / डॉ. निभा उपाध्याय ३२१

६७. Dhyan Chand – The Magician in the world of Hockey / Prof. Anjali Barde ३२५

६८. Buddha : A Philosopher of Emancipator of mankind / Dr. S.M. Bhowate ३२९

६९. Mahatma Gandhi View on Indian Writers / Prof. Rupesh Wankhade ३३५

७०. Scientists : Venkatraman "Venki" Ramakrishnan / Prof. Chhaya Badnakhe ३४१

७१. A Great Thinker Vallabhacharya's Contribution to Music / Dr. Ajaykumar Solanke ३४५

७२. Aborigonal's Social Education and Gandhi's Educational Philosophy / Prof. Manisha Kirtane ३५०

७३. Kamala Das as a Confessional Poet / Dr. Nilima Tidke ३५३

७४. Dr. Coluthur Gopalan : The Champion of India's Public Health Programme / Prof. Pavan Mahajan ३५९

७५. S R Ranganathan's Five Law's in Library Science / Dr. Sandhipan Mundhe ३६५

७६. Sri Aurobindo : Yogi of Spirtual Technology / Dr. Shalini Bang ३७०

Amravati

स्वतंत्र भारताचे दुसरे पंतप्रधान लाल बहादूर शास्त्री

प्रा. डॉ. व्हि. एच. भटकर
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
कला व वाणिज्य महाविद्यालय, जरुड, जि. अमरावती

प्रारंभीक जीवन

स्वतंत्र भारताचे दुसरे पतंप्रधान लाल बहादूर शास्त्री यांचा जन्म २ ऑक्टोबर १९०४ रोजी उत्तरप्रदेशातील वारणसीपासून सात मैल दूर मुघलसराई या लहान रेल्वे गावात झाला. बालपणी सर्व त्यांना घ्नन्हेड म्हणून हाक मारीत होते. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील निष्ठावान कार्यकर्ते, थोर राष्ट्रभक्त आणि भारताचे आणि भारताचे दुसरे पंतप्रधान असणाज्या लाल बहादूर शास्त्रींनी आपल्या साध्या व्यक्तीमतत्वाने राजकीय क्षेत्रात एक वलय निर्माण केले. त्यांचे आडनाव श्रीवास्तव, पण त्यांनी या आडनावाचा व्यवहारात कधीही उपयोग केल्याचे आढळत नाही. त्यांचा जन्म बनारस जवळील मोगलसराई या रेल्वे वसाहतीत शारदाप्रसाद व रामदुलरिदेवी या दांपत्याच्या पोटी सामान्य कायस्थ कुटुंबात झाला. वडील शारदाप्रसाद सुरुवातीस प्राथमिक शिक्षक होते, पुढे ते शासकीय लिपिक झाले. आई पारंपारिक धार्मिक वृत्तीच्या होत्या. लाल बहादूर दीड वर्षाचे असताना वडील वारले. तेव्हा हे कुटुंब बनारसजवळ रामनगरला स्थायिक झाले.

हरिश्चद्रं हायस्कूलमध्ये ते मॅट्रिकला असताना म. गांधीनी असहकाराची चळवळ सुरु केली. शास्त्रींनी शाळा सोडली व म. गांधीच्या विचारसरणीकडे ते आकृष्ट झाले. पुढे त्यांना महात्मा गांधींचा सहवास लाभला व ते पूर्णतः गांधीवादी बनले. त्यांनी महत कष्टाने काशी विद्यापीठातून तत्वज्ञान या विषयात पहिल्या वर्गात शास्त्री ही पदवी मिळविली. विद्यार्थीदशेत डॉ. भगवादास, गोपालशास्त्री या अध्यापकांचा आणि नंतर पुरुषोत्तमदास टंडन व लाला लजपत राय यांच्या त्यांच्यावर प्रभाव पडला. लाला लजपत राय यांनतर स्थापिलेल्या सर्व्हंट्स ऑफ द पीपल या संस्थेचे ते १९२५-२६ मध्ये आजीव सेवक झाले आणि अलाहाबादेत त्यांनी कायमचे वास्तव्य केले. मिर्झापूर येथील ललितादेवीशी त्यांचा १९२७ मध्ये विवाह झाला. त्यांना चार मुलगे व दोन मुली झाल्या. त्यांचे दोन मुलगे सक्रिय राजकारणात आले. पत्नी ललितादेवी धार्मिक वृत्तीच्या असून उपासना व पतीची सेवा यात मग्न असत. लाल बहादूर शास्त्री यांना परकीयांच्या गुलामीमधून देशाला मुक्त करण्याच्या लढयात रुची निर्माण झाली. भारतात ब्रिटीश राजवटीला पाठिंबा देणाज्या भारतीय राजांची महात्मा गांधी यांनी केलेल्या निंदेमुळे ते अत्यंत प्रभावीत झाले. त्यावेही लाल बहादूर शास्त्री केवळ ११ वर्षाचे होते, आणि तेव्हापासून राष्ट्रीय स्तरावर काहीतरी करण्याबाबतची प्रक्रिया त्यांच्या मनात घोळू लागली.

ीय प्रवास

गांधीजींनी देशवासीयांना असहकार चळवळीत सहभागी होण्याचे आवाहान केले, े लाल बहादूर शास्त्री सोळा वर्षाचे होते. गांधीजींच्या आवाहानाला प्रतिसाद म्हणून शिक्षण देण्याचा विचार एकदा त्यांना केला त्यांच्या या निर्णयामुळे त्यांच्या आईच्या आशा ांना हादरा बसला, परंतु लाल बहादूर यांचा निर्णय ठाम होता. कारण बाहेरुन मृदू वाटणारे आतून एखाद्या खडकासारखे कणखर होते. ब्रिटीश राजवटीच्या विरोधात स्थापन करण्यात या अनेक राष्ट्रीय संस्थापैकी एक वाराणसीतील काशी विद्यापीठात ते सामील झाले येथे महान विद्वान आणि देशभक्तीचा त्यांच्या व्यक्तीमत्वावर प्रभाव पडला. विद्यापीठाने त्यांना ा पदवीचे नाव घ्शास्त्रीङ होते. मात्र लोकांच्या मनात त्यांच्या नावाचा एक भाग म्हणून हे नाव कोरले गेले.

ही दिवस मुझफरपूर येथे त्यांनी हरिजनोद्धाराचे कार्य केले. अलाहाबादला नेहरुंचे न व सहवास त्यांना लाभला. त्यांनी सामाजिक क्षेत्रातील संघटनांतून बहुविध पदांवर केले. त्यांत प्रयाग नगरपालिकेचे सदस्य (१९८२८-३५) उत्तर प्रदेश विधान सभेचे सदस्य, री बोर्डाचे सचिव (१९३७), भूमि सुधार समितीचे चिटणीस (१९३५-३६), जिल्हा चे चिटणीस (१९३००-३५), प्रांतिक काँग्रेसचे चिटणीस (१९३७), अ.भा.काँ. रिणीचे सदस्य व महासचिव इ. पदे भूषविली. स्वातंत्र्य चळवळीत त्यांना सात वेळा होऊन नऊ वर्षे कारावास भोगावा लागला. १९४२ च्या चळवळीत भूमीगत राहून त्यांनी केले. पण पुढे त्यांना अटक झाली. तुरुंगात त्यांनी कांट, हेगेल, रसेल, हक्स्ली इ. तांच्या ग्रंथांचे परिशीलन केले. मादाम क्यूरीच्या चरित्राचे त्यांनी हिंदीत भाषांतर केले. काही स्फुटलेख्र अप्रकाशित राहिले आहेत.. त्यांनी काही महिने उत्तर प्रदेशाच्या जएट बोर्डावर तसेच हिंदी समितीचे संयोज्क म्हणूनही काय केले.

उत्तर प्रदेश विधान सभेवर ते काँग्रेसतर्फे १९४६ मध्ये निवडून आले. गोविंद पंतांच्या ळात त्यांच्याकडे गृह आणि दळणवळण खाते देण्यात आले. पंडित नेहरुंनी त्यांना अ. ाँग्रेसचे महासचिव केले. भारताच्या पहिल्या सार्वत्रिक निवडणुकीत त्यांनी काँग्रेस ांच्या निवडीचे कठीण काम केले. त्यांची समन्वयवादी वृत्ती व संघटन कौशल्य लक्षात ंडित नेहरुंनी त्यांना राज्यसभेचे सभासद करुन केंद्रीय मंत्रिमंडळात रेल्वे आणि वाहतूक मंत्री केले. त्यांनी विस:या वर्गाच्या उतरुंसाठी अनेक सुखसोयी उपलब्ध करुन देऊन ीवर मोठा पूल बांधला प. बंगालमध्ये चित्तरंजन कारखान्याची उभारणी केली. यावेळी ध्ये घडलेल्या अरियालूरच्या भीषण रेल्वे अपघाताची नैतिक जबाबदारी स्वीकारुन त्यांनी त्रिपदाचा राजीनामा दिला आणि आदर्श घालून दिला. त्यांनतर ते १९५७ मध्ये पून्हा भेवर निवडून आले. त्यांना पुन्हा केंद्रीय मंत्रिमंडळात घेतले. १९५७ ते १९६४ दरम्यान संचार व परिवहन, उद्योग व व्यापार, गृह इ. खाती समर्थपणे सांभाळली, विशेषतः पदाच्या काळात पंजाबी सुभ्याची चळवळ, दक्षिणेतील हिंदी विरोधी चळवळ, जम्मू

काश्मीरमधील धार्मिक तणाव यांसारख्या समस्यांना त्यांना तोंड द्यावे लागले. लाचलुचपत आणि भष्ट्राचार यांना आळा घालण्यासाठी त्यांनी संथानम् आयोगाची नेमणूक केली. त्यांनी विशाखपट्टनम् येथे जहाजबांधणी कारखान्याची उभारणी केली, रशिया व चेकोस्लोव्हाकिया यांच्या सहकार्याने अवजड अभियांत्रिकी निगम स्थापन केला आणि चाहीस परकीय संस्थांशी व्यापारी करार केले. आसामची भाषिक दंगल (१९६०-६१), पंजाबची धार्मिक दंगल आणि मास्टर तारासिंगांची पंजाबी सुभ्याची चळवळ हे प्रादेशिक प्रश्न त्यांनी अत्यंत कौशल्याने व कणखर भूमिका घेऊन हाताळले. द्रविड मुन्नेत्र कळघमच्या स्वतंत्र द्रविडस्थानच्या मागणीचा त्यांनी इन्कार केला आणि भारतीय संघातून बाहेर पडणाऱ्या प्रचारयंत्रणेस राष्ट्रद्रोही ठरवून तसे विधेयक संसदेत संमत करवून घेतले. तसेच केंद्रीय प्रशासनातील दप्तर दिरंगाईवर कडक उपाययोजना केली.

जवाहरलाल नेहरुंनी प्रशासनाच्या शुध्दीकरणासाठी कामराज योजना अंमलात आणून डोईजड सहाकाऱ्यांना राजीनाम्याचे आवाहन केले. कामराज योजनेनुसार शास्त्रीसह सहा मंत्र्यांची राजीनामे दिले. शास्त्रींनी काँग्रेस संघटनेच्या कामास वाहून घेतले. पण पंडितजींनी पुन्हा त्यांना बिनखात्याचे मंत्री म्हणून घेतले. पंडित नेहरुंच्या निधनानंतर (२७ मे १९६४) काँग्रेसच्या संसदीय सभेने ९ जून १९६४ रोजी शास्त्रींची पंतप्रधान म्हणून एकमताने निवड केली. नंतर लगेचच त्यांनी पंजाबचे प्रतापसिंह कैरॉ यांच्यावरील भ्रष्टाचाराच्या आरोपांची चौकशी करण्यासाठी दास कमिशन नियुक्त केले. भ्रष्टाचाराच्या प्रकरणी बदनाम झालेले ओरिसाचे वीरेन मित्र आणि बिजू पटनाईक यांना राजीनामा द्यावयास भाग पाडले. तसेच केरळातील अस्थिर वातावरण पाहून तिथे राष्ट्रपती राजवट आणली.

भारताचे शांतता आणि अलिप्तता या तत्त्वांवर आधारित परराष्ट्रधोरण पुढे चालू ठेवले. श्रीलंका, भूतान, नेपाळ यांसारख्या शेजारी देशांमध्ये विश्वास निर्माण करुन त्यांच्याशी असलेली मैत्री दृढ करण्यावर भर दिला. भारत श्रीलंका यांत करार करुन सु. चार लाख भारतीय तमिळांना श्रीलंकेचे नागरिकत्व मिळवून दिले. शेख अब्दुल्लांना त्यांच्या राष्ट्राविरोधी कारवायांमुळे स्थानबध्द केले. त्याच प्रमाणे नेहरुंचे औद्योगिक प्रगतीचे धोरणही त्यांनी पुढे चालू ठेवले.

त्यांच्या कारकीर्दीतील भारत पाक युध्द ही सर्वांत कसोटीची घटना होय. ती त्यांनी अत्यंत खंबीरपणे व कार्यक्षमपणे हाताळली. पाकिस्तानकडूनच १२ एप्रिल १९६५ रोजी कांजरकोट येथे कच्छ सरहद्दीवर प्रथम छाड बेटावर आक्रमण झाले, तेव्हा शास्त्रीजींनी प्रतिकाराची घोषणा केली आणि मॉस्को येथे कोसिजिन आणि मिकोयान यांच्याशी तत्संबंधी सविस्तर चर्चा केली. याचवेळी त्यांनी जिनीव्हा करारानुसार व्हिएटनामी युध्द अमेरिकेले तत्काळ थांबवावे, अशी जोरदार मागणी केली आणि अमेरिकेने दिलेले भेटीचे निमंत्रण पुढे ढकलताच, माझा दौराच रद्द करा असे स्पष्ट कळविले. त्यांनतर काही दिवसांनी १४ ऑगस्ट १९६५ रोजी पाकिस्तानने सियालकोट येथे युध्दबंदीरेषा ओलांडून अतिक्रमण केले.

तेव्हा भारतानेही रिथवाल युध्दबंदीरेषा ओलांडून हाजीपीर जिंकले आणि लाहोरच्या भरात भारतीय फौजा घुसल्या. पाक आक्रमणाला प्रतिआक्रमणाने उत्तर देऊन त्यांनी गाच्या इतिहासात प्रथमच आक्रमक शत्रूच्या प्रदेशांत घुसुन लढाई करण्याचा मान मिळविला. काळात त्यांनी जनतेला सहकार्याचे आवाहन केले. सियालकोट, जम्मू, आदमपूर, जोधपूर रणक्षेत्रांना त्यांनी प्रत्यक्ष भेट दिली व जेव्हा चीनने युध्दाची धमकी दिली तेव्हा दोन्ही आघाडयांवर लढण्यास भारत सज्ज असल्याची आत्मविश्वासपूर्वक घोषणा केली. संयुक्त राष्ट्र संघाने युध्दविरामाची विनंती करतात एकतर्फी युध्द थांबवून वाटाघाटीस तयारी दर्शविली.

भारत पाक यांत रशियाच्या मध्यस्थीने ताश्कंदला वाटाघाटी होऊन नऊ कलमी कंद करारावर आयुबखान व शास्त्री यांच्या १० जानेवारी १९६६ रोजी सह्या झाल्या. त्या रात्रीचें हृदयविकाराने निधन झाले. लाल बहादूरांनी कधी कुणाची नोकरी अशी केली नाही, अनेक सामाजिक सेवाभावी संस्थांत विनावेतन किंवा गरजेपुरता अल्प मोबदला घेऊन काम ...मुळे अखेरपर्यंत त्यांना दारिद्र्याशी झगडावे लागले. त्यांचा मूळ पिंड शांततावादी जनसेवकाचा होता. संघटन कौशल्य हा त्यांचा स्थायी भाव होता.

उजवे व डावे त्यांच्या समन्वयवादी भूमिकेमुळे विधायक कार्यासाठी एकत्र येत. साधी ..., उच्च विचारसरणी, सतशील व निरिच्छ वृत्ती आणि स्पष्टवक्तेपणा यांमुळे अनेकांचा ... विश्वास संपादिला. भारत पाक युध्दाच्या वेळी त्यांच्या राष्ट्रीय अस्मितेचे आणि कणखर ...चे दर्शन जगाला घडले. त्यांची जवान, जय किसान ही अर्थपूर्ण घोषणा पुढे अमर झाली. ...चे माजी अध्यक्ष व थोर देशभक्त पुरुषोत्तमदास टंडन यांनी त्यांच्या कार्याचे मूल्यमापन ... शब्दात केले आहे. मूल्यमापन करणे, अडचणीतून मार्ग काढणे व समेट घडवून आणणे शास्त्रीजींचा हातखंडा आहे. या गोष्टी ते मृदुतेने पार पाडीत, पण त्यांच्या या मार्दवामागे ...णाचा पहाड उभा आहे, हे विसरुन चालणार नाही. भारत सरकारने भारतरत्न हा पुरस्कार ... त्यांचा मरणोत्तर सन्मान केला. त्यांच्या स्मरणार्थ तामिळनाडू राज्यात संस्कृत विद्यापीठ ... करण्यात आले आहे.

...:-

...recher, Michael, Succession in India, London, 1965.
...ujrati, B. S. Ed. A Study of Lal Bahadur Shastri, Delhi, 1966.
...ankekar, D. R. Lal Bahadur Shastri : A Political Biography, Bombay, ...

...त्रे, प्र. के. भावे, विनायक, इतका लहान, एवढा महान, मुंबई, १९६६.
...देवणकर सदानंद, आपले पंतप्रधान : लालबहादूर शास्त्री, पुणे, १९६५.
...ळवेकर राजा, लालबहादूर शास्त्री, पुणे, १९६७.

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Com...

2019-2020

ISBN - 978-93-89478-20-4

भारतीय समाजसुधारक
(ई-बुक)
(Bharatiy Samajsudharak, e-book)

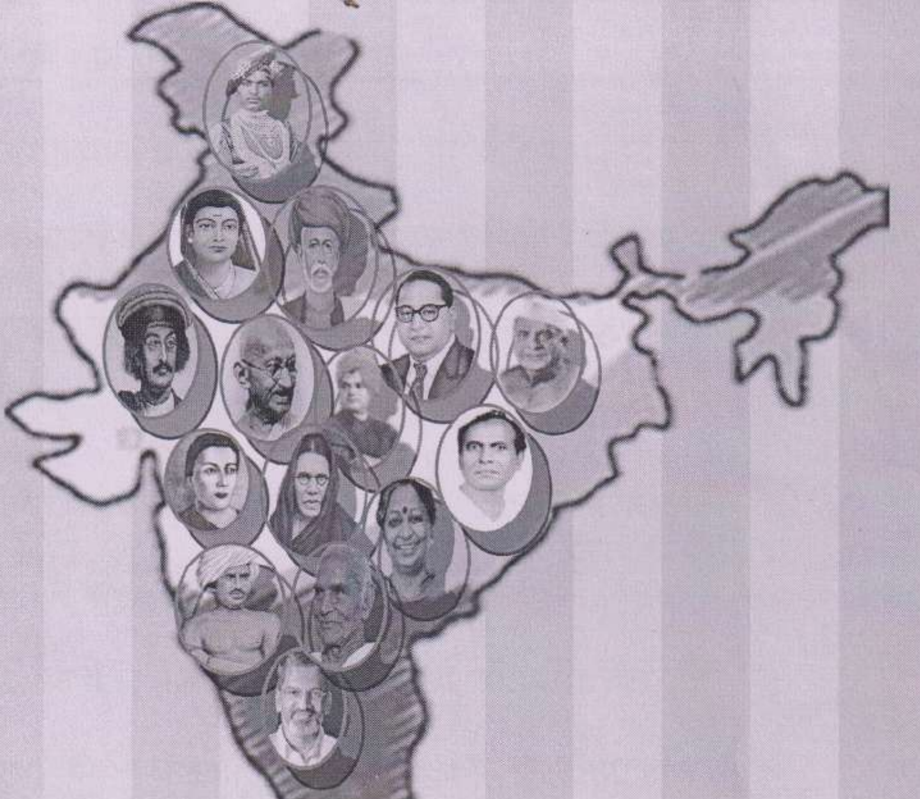

संपादक
प्रा. डॉ. कृष्णा आ. माहुरे

सहसंपादक
प्रा. डॉ. सचिन ज. होले

AADHAR INTERNATIONAL PUBLICATIONS
For Details Visit To : www.aadharsocial.com
© All rights reserved with the editor & co-editor

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

ISBN - 978-93-89478-20-4

भारतीय समाजसुधारक
(ई-बुक)

(Bharatiy Samajsudharak, e-book)

संपादक

प्रा. डॉ. कृष्णा आ. माहुरे

एम.ए. (राज्यशास्त्र) नेट, पीएच.डी., डी.सी.जे.

सहसंपादक

प्रा. डॉ. सचिन ज. होले

एम.ए.(समाजशास्त्र) सेट, पीच.डी.

AADHAR INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

© All rights reserved with the editor & co-editor

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Art And Commerce College * JARUD * Seal

प्राचार्य
कला व वाणिज्य महाविद्यालय
जरुड, ता.वरुड, जि.अमरावती

ISBN - 978-93-89478-20-4

- ई- बुक प्रकाशन
  ISBN - 978-93-89478-20-4

- भारतीय समाजसुधारक (ई-बुक)
  (Bharatiy Samajsudharak, e-book)

- प्रकाशक
  आधार प्रकाशन अमरावती, ४४४६०४.
  मोबाइल नं. ९५९५५६०२७८

- प्रथमावृत्ती (ई-प्रकाशन)
  २६ जून २०२०, छत्रपती शाहू महाराज जयंती
  (सामाजिक न्याय दिन)

- संपादक
  प्रा. डॉ. कृष्णा आ. माहुरे
  फ्लॅट नं. एस-५, कृष्णा हाइट्स, अकोला रोड अकोट.
  मोबाइल नं. ९४२३६१४११२

- सहसंपादक
  प्रा. डॉ. सचिन ज. होले
  प्रफुल्ल कॉलनी, साईनगर अमरावती.
  मोबाइल नं.९४२१७४१२४५

- किंमत : १००/-

Art And Commerce College * JARUD * Seal

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

भारतीय समाजसुधारक

(ई-बुक)

(Bharatiy Samajsudharak, e-book)

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	लेख व लेखकांचे नाव	पान. नं.
१.	महात्मा ज्योतिराव फुले आणि शेतकरी चळवळ - **प्रा.डॉ. विनोद खैरे**	०१ - ०८
२.	सामाजिक- राजकीय सुधारणा आंदोलनातील राजा राममोहन रॉय यांचे योगदान - **प्रा. डॉ. योगेश दा. उगले**	०९ - १३
३.	अस्पृशोव्दारक चळवळीचा नायक - **प्रा.डॉ.कृष्णा आ. माहुरे**	१४ - १७
४.	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांची सामाजिक भूमिका - **प्रा. एम.पी.चोपडे**	१८ - २१
५.	मोहनदास करमचंद गांधी : रामराज्याची संकल्पना - **डॉ. संगीता एस.भुयार**	२२ - २७
६.	प्रेरणादीप स्वामी विवेकानंद - **डॉ. सौ. विभा प्र. देशपांडे**	२८ - ३१
७.	महात्मा फुले : आद्यसमाजसुधारक - **प्रा. डॉ. सचिन ज. होले**	३२ - ३५
८.	राजाराम मोहन राय - **डॉ. ए. डी. जाधव**	३६ - ३९
९.	डॉ.अभय व राणी बंग दाम्पत्य - **प्राचार्य, डॉ. धर्मेंद्र तेलगोटे**	४० - ४१
१०.	आत्मनिर्भरतेचे प्रतिक : बाबांचे आनंदवन - **प्रा.डॉ. प्रशांत विघे**	४२ - ४३
११.	क्रांतिवीर उलगुलान बिरसा मुंडा - **प्रा. डॉ. राम कुलसंगे**	४४ - ४७
१२.	अण्णाभाऊ साठे यांचे जीवन कार्य व राजकीय विचार - **प्रा. बी. बी. जाधव**	४८ - ५१
१३.	ताराबाई शिंदे - **प्रा. स्मिता साठवणे**	५२ - ५५
१४.	डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचे कृषिविषयक कार्य - **वर्षा बा. वाकोडे**	५६ - ५८
१५.	स्त्री शिक्षणाच्या अग्रदूत: सावित्रीबाई फुले - **पल्लवी पवार**	५९ - ६१
१६.	समाजसुधारिका- बहिणाबाई चौधरी - **सचिन शिवनारायण मौर्य**	६२ - ६३

क्रांतिवीर उलगुलान बिरसा मुंडा

प्रा. डॉ. राम कुलसंगे
कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय, जरुड जि.अमरावती

बिरसा मुंडा जन्म १५ नोव्हेंबर १८७५ साली झाला. आईचे नाव सगुना मुंडा वडीलाचे नाव करमी हातू मुंडा. जन्मगाव मिराची. जन्म स्थळ खुंटी झारखंड. भगवान बिरसा मुंडा यांना विविध प्रकारच्या उपाध्या प्राप्त झाल्या. क्रांतीसुर्य, धरती अबा, भगवान, महामानव, क्रांतिवीर अशा वेगवेगळ्या प्रकारच्या उपाध्या उलगुलान बिरसा मुंडा यांना प्राप्त झाल्या. उलगुलान बिरसा मुंडा यांची स्मृती स्थळे झारखंड येथे उपलब्ध आहेत. बिरसा मुंडा केंद्रीय कारागार राची, बिरसा मुंडा हवाई अड्डा, बिरसा मुंडा समाधीस्थळ अश्या वेगवेगळ्या रूपांमध्ये स्मृतिस्थळ याची उभारणी झारखंड येथे झालेली आहे. भारतभर बिरसा मुंडा हे आदिवासी समाजातील एक मोठं दैवत म्हणून समजल्या जाते.

बिरसा मुंडा इंग्रजांच्या विरोधामध्ये वेगवेगळ्या प्रकारची विद्रोही आंदोलने केली एक युवा नेतृत्व म्हणून पहिले संथाल विद्रोह, कोल विद्रोह, गोंड विद्रोह, खासी विद्रोह, मानगढ चा विद्रोह,अशा वेगवेगळ्या प्रकारची इंग्रजांच्या विरोधामध्ये स त्याकरिता आणि अन्यायाच्या विरोधात सामान्य माणसांना न्याय मिळविण्याकरिता विभिन्न प्रकारची आंदोलने केली आहेत.

आदिवासी जननायक बिरसा मुंडा :

विसाव्या शतकातील बिरसा मुंडा हे एक आदिवासी जननायक म्हणून प्रसिद्ध आहेत. त्यांच्या नेतृत्वात अन्यायाच्या विरोधात इंग्रजांना सामना देण्याकरिता बिरसा मुंडा यांनी वेगवेगळी महान आंदोलने केली. उलगुलानचा नारा दिला गेला. उलगुलान हा अन्यायाच्या विरोधात वापरला जाणारा एक महत्त्वपूर्ण शब्द आहे. बिरसा मुंडा यांना आजही भारतभर आदींवासी समाजामध्ये भगवान यांच्या रूपांमध्ये पूजन केले जात आहे.

बिरसा मुंडा यांचे प्रारंभिक जीवन :

सगुना मुंडा आणि कर्मी हातु के पुत्र बिरसा मुंडा यांचा जन्म १५ नोव्हेंबर १८७५ साली झारखंड या प्रदेशात राची मधील उलीहातू या गावात झाला. गावामध्ये बिरसा मुंडा यांचे प्राथमिक शिक्षण झाले. पुढे चाईबासा इंग्लिश मीडियम स्कूल मध्ये शिकायच होते, परंतु त्यांचा मन आणि इच्छा समाजाला न्याय मिळवून देण्याकरिता प्रगल्भ भावना असल्याकारणाने आणि अतुट शिक्षणाची इच्छा असल्याने चाईबासा इंग्लिश मीडल स्कूल मध्ये शिकायला गेले. आपल्या समाजावर सतत अन्याय करणाऱ्या ब्रिटिश शासकांची

शासनाची वाईट नजर आणि त्यांनी केलेल्या अन्याय-अत्याचार हे पहावत नव्हतं. त्यांनी सर्व मुंडा लोक आणि आपला समाज इंग्रजाकडून मुक्तीकरिता आपलं नेतृत्व प्रदान करून आंदोलनाची सुरुवात करायला लागले. कॉलेज स्कूल वादविवाद यामध्ये हमेशा प्रगल्भता दाखवून ते आदिवासी समाजाकरिता जल, जंगल, जमीन यावर आपला हक्क आहे. आम्ही या धरतीची लेकरे आहोत. आम्ही या पृथ्वीवरची मूलनिवासी आहोत, आमचा हक्क आम्हाला मिळाला पाहिजे अशी बिरसा मुंडा यांची भावना नेहमी असायची. इंग्रज कालखंडातील काही अधिकारी जेलर आणि इतर लोक यांनी या आदींम समाजाला आपल्या वेगवेगळ्या प्रकारच्या समस्यांनी त्रासून सोडले होते. इंग्रज आणि मिशनरी यातील काही ही अधिकारीवर्ग हे लालच दाखवून धर्म स्वीकारण्याचा करिता भाग पाडत होते. इच्छा नसतानाही त्यांच्या काही धर्मांतराच्या बाबी स्वीकाराव्या लागत होत्या. या अन्यायाच्या विरोधात बिरसा मुंडा यांनी आपल्या आंदोलनाच्या भूमिकेला सुरुवात केली. इंग्रज आणि आणि त्यांची काही अधिकारी ही आदिवासी समाजाच्या जमिनी हडपून आपला हक्क बजावीत होते. आदिवासी समाजावर हा होणारा अन्याय अत्याचार बिरसा मुंडा यांना सहन होत नव्हता.

१८८६-८७ साली सरदार मुंडा जन्म भूमी वापसी आंदोलन केले. तेव्हा त्या आंदोलनाला ईसाइ ख्रिश्चन मीशनरी याद्वारे विरोध करून आंदोलन दाबल्या गेले. तेव्हा बिरसा मुंडा यांना मोठा आघात झाला. त्यांची ही बळजबरी पाहून आणि अन्यायाच्या विरोधात लढाऊवृत्ती पाहून त्यांना शाळेमधून काढून टाकण्यात आले. तेव्हा बिरसा मुंडा यांनी कुठलीही नाराजी व्यक्त न करता समाजावरील अन्याय अत्याचार पाहवत नव्हता, तरीही त्यांनी इच्छा आंदोलनासंदर्भात सोडली नाही. १८९० साली बिरसा आणि त्यांचे वडील चाईबासा मधून वापस आले. १८८५-१८९० या वर्षापर्यंत बिरसा चाईबासा या मिशन शिक्षण संस्थेत राहण्यासाठी पूर्ण विचार केला होता, परंतु समाजातील अन्य अत्याचार इंग्रजांचा मुजोरपणा सहन होत नसल्या कारणाने त्यांच्या मनात एक क्रांतीची भावना निर्माण झाली. एक स्वाभिमान निर्माण झाला होता. तेव्हा बिरसा मुंडा संथाल विद्रोह, आंदोलन, कोल आंदोलन, यांचा प्रभाव व्यापक प्रमाणात बीरसावर पडला. तेव्हा आपल्या समाजाची दूरदश्या, अवहेलना, अन्याय व त्याच्या आणि सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, अस्मिता फार मोठ्या धोक्यामध्ये आलेली होती. तेव्हा त्यांच्या मनात एक विशाल अशा क्रांतीची भावना निर्माण झाली. बिरसा मुंडा यांनी मनामध्ये एक मोठा संकल्प करून इंग्रज शासन आणि प्रशासनाच्या विरोधात आपल्या समाजामध्ये जनजागृती करण्याचा निर्णय घेतला. आदींम समाजावर कोणत्याही प्रकारचा अन्याय अत्याचार होणार नाही, असा एक संकल्प तयार करून आपल्या अन्यायाविरुधाची भावना निर्गीमित केली. १८९४ च्या मान्सूनमध्ये छोटानागपूरात भयंकर अकाल, असफलता महामारी निर्माण झाली. तेव्हा आपली नाराजी व्यक्त करून अन्यायाच्या विरोधात आणि आपल्या आदिवासी समाजाची सेवा करणे

लोकांची सेवा करणे हेच आपला कर्तव्य आहे असं समजल्या जात होते.

बिरसाइत धर्माची स्थापना :

महात्मा गांधी यांच्या पूर्वीच्या नेतृत्वाच्या अवधारणेनुसार बिरसा आणि समाज अनुयायी, सैनिक सुक्ष्म अवलोकन करून आपल्या अंतर्दृष्टी मधून त्यांनी कशा सोडवील्या जातील, समान समस्या पाहून आपल्या समाजाविषयी चिंतन करून आपला समाज संघटित करण्याचा फार मोठा प्रयत्न केला. इंग्रजां पासून इंग्रजांच्या तावडीला आता तोड म्हणून एक पर्याय निर्माण केला. दिर बीरसाइत धर्माची स्थापना करण्याचा फार मोठा निर्णय घेतला, ज्याचा संबंध संपूर्ण बिरसा ही धर्म म्हणून मुंडा जमातीवर अनुशासित होता. ज्यांचा आधार सात्विकता अध्यात्मिकता परस्पर सहयोग एकता आणि बंधुत्व होता. जी काही इंग्रज लालसेपोटी बिरसा मुंडा जमातीच्या लोकांना धर्मांतरण करण्यासाठी प्रवृत्त करत तेव्हा त्या लोकांकरिता गोरे लोक वापस जावो असा एक नारा दिला गेला. परंपरागत एक लोकतंत्राची स्थापना करून मुंडा जमातीला मोठा आधार दिला गेला. आदिवासी समाज शोषणमुक्त राहावं यासाठी साम्यवादाची स्थापना करून हम सब एक है असा नारा दिला. महाराणी राज, इंग्रज राज, निघून जाईल आणि आमचे गाव आमचे राज्य, आमचे गाव आमचे सरकार, अशा घोषणा दिल्या.

मुंडा विद्रोहाचा नेतृत्व :

बिरसा मुंडा यांनी १ आक्टोबर १८९४ साली नेतृत्वाच्या रूपात सर्व मुंडा जमातींना एकत्र करून इंग्रजांकडून संपूर्ण लगान माफ करण्याचा मोठा निर्णय घेऊन आंदोलन केले. १८९५ मध्ये स्वतः इंग्रजाच्या विरोधात लगान करीता केलेल्या आंदोलनासाठी इंग्रजांनी बिरसा मुंडा यांना अटक केली. हजारीबाग केंद्रीय कामगार या जेलमध्ये दोन वर्षांची कारावासाची शिक्षा देखील झाली. तरीही क्रांतिवीर बिरसा मुंडा आणि त्यांची सर्व शिष्य व अनुयायी ही आपला क्षेत्र न सोडता बिरसा मुंडा यांना सहाय्यता करण्याचा संपूर्ण योगदान दिले. बिरसा मुंडा आपले जीवन संपूर्ण समाजासाठी समर्पित केले. आजही आदिवासी समाजातील लोक बिरसा मुंडा यांना महापुरुष महामानव भगवान असं दर्जा दिला जातो. बिरसा मुंडा यांनी आपल्या परिसरामध्ये धरती अबा उलगुलान भगवान क्रांतिकारी अशा नामो लिखित शब्दांनी ओळखले जाते. बिरसा मुंडा यांचा प्रभाव आणि वाढती गुरुजी यांच्या परिसरामध्ये फार मोठी संघटित होण्याची चेतना आणि ताकद निर्माण केल्या गेली, हे बिरसा मुंडा यांच्या नेतृत्वात फार मोठे योगदान आहे.

विद्रोही भागीदारी :

बिरसा मुंडा यांचा विद्रोहामध्ये फार मोठा सिंहाचा वाटा आहे. १८९७ ते १८९८ या साली मुंडा जमात यांच्या नेतृत्वात आणि इंग्रज अधिकारी आणि शिफा यांमध्ये फार मोठे युद्ध झाले. तेव्हा मालिका बिरसा आणि त्यांचे संपूर्ण अनुयायी त्यांना महत्त्व देणारे शिष्य इंग्रजांच्या

विरोधात फार मोठा दबाव आणुन इंग्रज भगाव असा एक मोठा नारा दिला गेला. आगस्ट १८९७ मध्ये बिरसा आणि त्यांची काही सहकारी एकत्रित येऊन खुलती ठाणे या इंग्रजाच्या ठाण्यावर हल्ला केला. १८९८ मध्ये तागा नदीच्या किनाऱ्यावर इंग्रज सेनेच्या विरोधात मोठा हल्ला करून इंग्रजांना पळवले. परंतु काही इंग्रजाच्या मोठ्या अधिकाऱ्यांनी बिरसा यांच्यावर सशस्त्र हल्ला करून काही सैनिक व बिरसा अनुयायी आणि बिरसा मुखिया यांना अटक केली. तरीही बिरसा विद्रोही आंदोलनाकरिता मागे राहिले नाही तर आंदोलनाची सुरुवात सुरूच ठेवली.

बिरसा मुंडा यांच्यावर वेगवेगळ्या प्रकारच्या केसेस लावून खटले चालविले गेले. जेलमध्ये असतानाच त्यांची प्रकृती खराब होत गेली. १ जून १९०० रोजी दवाखान्याचे चिकित्सक यांनी सूचना दिली की, बिरसा ची प्रकृती फार बिघडत आहे, ते जिवंत राहतील याची काही शक्यता नाही. तेव्हा सर्व अनुयायी जेलच्या बाहेर असताना बिरसा चे नारे देत असताना. ९ जून १९०० रोजी सकाळी सूचना देण्यात आली की, बिरसा जीवीत नाही त्यांचा मृत्यू झालेला आहे. बिरसा यांचे संघर्ष रुपाने परिणामस्वरूप छोटानागपूर सहकारी अधिनियम १९०८ साली जल, जंगल आणि जमीन वर पारंपरिक अधिकार यांची सुरक्षा आणि सुरू केलेले आंदोलन एका पाठीमागून एक अशी शृंखला गतिमान झाली. परिणामी झारखंड राज्य निर्माण झाले. झारखंड राज्याला एक मोठा इतिहास आहे. स्वातंत्र्याच्यानंतर देखील औद्योगीकरण आणि सामाजिक आर्थिक व्यवस्था उद्ध्वस्त झाली. ज्या सामाजिक आर्थिक व्यवस्थेच्या विरोधात बिरसा मुंडा यांनी उलगुलान म्हणून जाहीर केले. तेव्हा बिहार झारखंड छत्तीसगड पश्चिम बंगाल या आदिवासी भागामध्ये आणि महाराष्ट्रात बिरसा मुंडा यांना पूजनीय भगवान क्रांतिकारी धरती म्हणून पूजा केली जाते. बिरसा यांनी आपल्या आयुष्याच्या पंचवीस वर्षांमध्ये छोट्या जीवनाच्या कालखंडात त्यांनी आपल्या अनुयायाकरिता फार मोठी क्रांती घडवून आणली. ही भारत वासीयांसाठी अतुलनीय एक मोठी बाब आहे. बिरसा मुंडा यांचे धर्मांतरण, शोषण, अन्याय, अत्याचार, पीडित, महिला अन्यायाच्या विरोधात सशस्त्र क्रांती घडवून आणणारा महानायक महामानव भगवान बिरसाच आहे. भारतात मध्ये छोट्या नागपूरच्या क्षेत्रात आदिवासी नेतृत्व भगवान बिरसा मुंडा यांनी इंग्रजांच्या विरोधात फार मोठे संघर्षात्मक आंदोलन केले.या महामानवास अन्यायाच्या विरोधात लढणाऱ्या क्रांतिकारकास विनम्र अभिवादन!

****

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist Amravati

2019-2020

समाजशास्त्रीय संकल्पना और सिद्धान्त
Sociological Concept & Theory

समाजशास्त्र का अनुशासन भारत में तेजी से विकसित हो रहा है। इस पुस्तक को पाठ्यपुस्तक की इस प्रकार जरूरत को पूरा करने के लिए तैयार किया गया है कि प्रत्येक अध्याय में केन्द्रिय मुद्दों को एक सूची के साथ प्रस्तुत किया गया है। इसके अलावा महत्वपूर्ण शर्तों और निष्कर्षों पर भी प्रकाश डाला गया है। आशा है कि यह पुस्तक समाजशास्त्र के शिक्षकों और छात्रों के लिए एक आधार पाठ के रूप में काम करेगी, साथ ही विभिन्न प्रतियोगिता परीक्षाओं में महत्वपूर्ण है और समाज कल्याण के लिए महत्वपूर्ण साबित होगी।

प्रस्तुत पुस्तक में : समाजशास्त्र की परिभाषा एवं विषय क्षेत्र • समाजशास्त्र की पद्धतियाँ • मानव तथा समाज • समाजीकरण • रूढ़ियाँ और जनरीतियाँ • सामाजिक संरचना • सामाजिक व्यवस्था • सामाजिक समूहों के प्रकार • सामूहिक व्यवहार • सामाजिक आंदोलन • परिवार • विवाह • भारत में सामाजिक स्तरीकरण • राज्य • सामाजिक नियंत्रण का अर्थ एवं स्वरूप • आदर्श नियम एवं मूल्य • लोकरीतियाँ एवं लोकाचार • धर्म एवं नैतिकता • सामाजिक परिवर्तन के सिद्धान्त • सामाजिक परिवर्तन के कारक • संस्कृति एवं सभ्यता

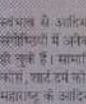

डॉ. राम कुलसंगे समाजशास्त्र में स्नातक और परास्नातक, स्नातकोत्तर की शिक्षा नागपुर विश्वविद्यालय से प्राप्त की है, और एम. ए., पीएच. डी. (समाजशास्त्र) अमरावती विश्वविद्यालय से प्राप्त की है. नागपुर विश्वविद्यालय से मेरिट रह चुके हैं एवं वर्तमान में आर्ट एण्ड कामर्स कालेज जरुड, अमरावती (महाराष्ट्र) में समाजशास्त्र विभाग प्रमुख पर कार्यरत हैं। इसे पहले 'मातोश्री विमलाबाई देशमुख महाविद्यालय' अमरावती (महाराष्ट्र) में 18 साल समाजशास्त्र विभाग प्रमुख रह चुके हैं। पच्चीस साल से महाविद्यालय और सामाजिक क्षेत्र में व्याख्यान दे चुके हैं। लेखन की रुचि एवं स्वभाव से आदिम समाज के अध्ययन पर ज्यादा रुचि है। अंतरराष्ट्रीय एवं राष्ट्रीय विभिन्न जर्नल और संगोष्ठियों में अनेक शोध निबन्ध प्रकाशित हुए हैं। विभिन्न पत्रिका और वर्तमान पत्र में आर्टिकल प्रकाशित हो चुके हैं। सामाजिक शास्त्र जर्नल के संपादक रह चुके हैं। युजीसी अकादमी स्टाफ कालेज के रिफ्रेशर कोर्स, शार्ट टर्म कोर्स, एवं ओरिएंटेशन में सहभाग हो चुके हैं। आदिम समाज क्षेत्र में अध्ययन कि भारी रुचि है। महाराष्ट्र के आदिम समुदाय में '[illegible]' अध्ययन में भारी रुचि से काफी काम किए और बहुत काम करने की इच्छा बताई गई है।

एबीडी पब्लिशर्स

ISBN 9788183766852

₹ 1495/-

Co-ordinator
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Art And Commerce College 1985 Seal

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

समाजशास्त्रीय संकल्पना और सिद्धान्त
Sociological Concept & Theory
डॉ. राम कुलसंगे

समाजशास्त्रीय संकल्पना और सिद्धान्त

Sociological Concept & Theory

डॉ. राम कुलसंगे

2019-2020

समाजशास्त्रीय

संकल्पना और सिद्धान्त

Sociological Concept & Theory

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Art And Commerce College
Seal
JARUD

Principal
Arts & Commerce College
Jarud. Ta. Warud, Dist. Amr

समाजशास्त्रीय
संकल्पना और सिद्धान्त

Sociological Concept & Theory

डॉ. राम कुलसंगे

एबीडी पब्लिशर्स

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Art And Commerce College
Seal
JARUD

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

एबीडी पब्लिशर्स

"बोनी रेजिडेन्सी" गेट नं. 2, तिलक पब्लिक स्कूल के पास,
विश्वैश्वरिया नगर, गोपालपुरा रोड़, जयपुर-302018
(राजस्थान) भारत
फोन : 0141-2761280, 2761381
Email: abdpublishersjpr@gmail.com

दिल्ली कार्यालय : 102, प्रथम मंजिल, 'सत्यम हाउस'
4324/3, अंसारी रोड़, दरियागंज, नई दिल्ली - 110 002
फोन : 011-45652440
website: www.oxfordbookcompany.com

प्रथम संस्करण 2019

© लेखक

ISBN 9788183766852

मूल्य : ₹ 1495.00

प्रकाशन से पूर्व लिखित अनुमति प्राप्त किये बिना मात्रा उद्धरण के अतिरिक्त अन्य किसी भी उद्देश्य से इस ग्रन्थ के किसी भी अंश का किसी भी रूप में यांत्रिक, इलेक्ट्रोनिक, फोटोस्टेट, ध्वन्यालेखन अथवा अन्य किसी भी विधि से प्रतिलिपीकरण, प्रेषण अथवा अनुवाद सर्वथा निषिद्ध है।

टाइपसेटिंग : बी.एस. कम्प्यूटर्स, जयपुर

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator, IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Seal — Art And Commerce College, JARUD

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

अनुक्रमणिका
Contents

भूमिका ... vii

1. समाजशास्त्र की परिभाषा एवं विषय क्षेत्र ... 1
   Definition and Scope of Sociology
2. समाजशास्त्र की पद्धतियाँ ... 27
   Methods of Sociology
3. मानव तथा समाज ... 38
   Man and Society
4. समाजीकरण ... 53
   Socialization
5. रुचियाँ और मनोवृत्तियाँ ... 67
   Interests and Attitudes
6. सामाजिक संरचना ... 70
   Social Structure
7. सामाजिक व्यवस्था ... 80
   Social System
8. सामाजिक समूहों के प्रकार ... 91
   Types of Social Groups
9. सामूहिक व्यवहार ... 120
   Collective Behaviour

11. परिवार 130
The Family

12. विवाह 159
Marriage

13. भारत में सामाजिक स्तरीकरण 177
Social Stratification in India

14. राज्य 202
The State

15. सामाजिक नियंत्रण का अर्थ एवं स्वरूप 225
The Meaning and Nature of Social Control

16. आदर्श नियम एवं मूल्य 243
Norms and Values

17. लोकरीतियाँ एवं लोकाचार 252
Folkways and Mores

18. धर्म एवं नैतिकता 267
Religion and Morality

19. सामाजिक परिवर्तन के सिद्धान्त 291
Theories of Social Change

20. सामाजिक परिवर्तन के कारक 311
Factors of Social Change

21. संस्कृति एवं सभ्यता 336
Culture and Civilization

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Art And Commerce College
Seal
JARUD

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

भूमिका
Preface

समाजशास्त्र अर्वाचीन सामाजिक विज्ञान है। ''सोशियोलॉजी शब्द लैटिन शब्द'' सोसायटस एवं यूनानी शब्द 'लोगस' को मिलाकर बना है। 'सोसायटस' का अर्थ है 'समाज' तथा 'लोगस' का अर्थ है 'अध्ययन' अथवा 'विज्ञान'। अतएव समाजशास्त्र का शाब्दिक अर्थ 'समाज का विज्ञान' हुआ। प्रो. गिन्सबर्ग ने इसकी परिभाषा समाज अर्थात् मानवीय अन्तक्रियाओं एवं अन्त:सम्बन्धों के ताने-बाने का अध्ययन के रूप में की है। दूसरे शब्दों में, समाजशास्त्र समूहों के व्यवहार अथवा मनुष्यों के मध्य अन्तक्रियाओं सामाजिक सम्बन्धों एवं प्रक्रियाओं का अध्ययन सामिल किया है। अत: मेरी पहली पुस्तक 'सामाजिक मानवशास्त्र' को प्रकाशित की जा चुकी है। अंत में इस विषय की अपनी अपनी अलग अलग महत्व है। इस महत्वों को मैं मेरे सामने देखते हुए प्रस्तुत भारतीय सभी विश्वविद्यालयों के पाठकों, छात्राओं, छात्रों, एवं प्रभूत्व नागरिकों के लिए मैं विमोचन करने जा रहा हूं।

प्रस्तुत पाठ्यपुस्तक लिखते समय महत्वपूर्ण योगदान है ऐसे कुछ सौ. प्रिया, चि.गौरव, कु. भाग्यश्री जीनकी प्रेरणा, विचार, औपचारिकतों से आलोचनात्मक प्रस्तुत की गई हैं। इस पाठ्यपुस्तक मे विभिन्न विश्वविद्यालयों के स्नातक एवं स्नातकोत्तर कक्षाओं के सभी विद्यार्थी, विद्यार्थियों, संशोधन, प्रभूत्व नागरिकों के निमित्त लिखी गई हैं। इस पुस्तक की भाषा सरल सुबोध और सुगम्य बनाने की कोशिश की गई है। प्रस्तुत पुस्तक की सामग्री को प्रमाणित एवं वैज्ञानिक बनाने की हर संभव कोशिश की गई है। प्रकाशक ने मेरे किताब को उत्तम स्वरूप देने का सहयोग दिया उनका आभारी हूँ। आशा है, कि प्रस्तुत पुस्तक छात्रों, छात्राओं एवं अन्य पाठकों के ज्ञानवर्धक में जरूर साहयता होंगी। सभी आदरणीय मान्य गण और पाठकों को विनम्र निवेदन है कि यदि इस पुस्तक में कुछ कमियां रह गई हैं तो मैं इसके लिए क्षमा चाहता हूं। त्रृटियां कोई सुझाव हैं तो मेरा ध्यान आकृष्ट करें उनके लिए मैं आपका अत्यंत कृतज्ञ रहूंगा।

डॉ. राम कुलसंगे

2018-19

SEM- III

निवडक राज्यघटना
आणि
आंतरराष्ट्रीय संबंध

प्रा. डॉ. व्ही.एच. भटकर

प्रा. डॉ. प्रमोद तालन

प्रा.डॉ. पंकज नंदेश्वर

नभप्रकाशन

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Arts And Commerce College
Seal
JARUD

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

निवडक राज्यघटना आणि आंतरराष्ट्रीय संबंध
(ब्रिटन, अमेरिका आणि सार्क)

- **प्रकाशन क्र-२८६१**
- प्रथमावृत्ती
  १ डिसेंबर २०१८
- **© नभ प्रकाशन व**
  प्रा. डॉ. व्ही. एच. भटकर
  "श्री" ४६-अे, पूर्वा टाऊनशिप, अर्जुन नगर
  ते शेगाव नाका रोड, अमरावती-४४४६०४
  मो. ९४२१७९०१०३, ७७९८०५८७५९.
- प्रकाशक
  मिलिंद डाहाके
  नभ प्रकाशन,
  श्याम नगर, काँग्रेस नगर रोड, अमरावती.
  मो.-७७९८२०४५००, ८१७७८३८४००
  Email-nabhprakashan@gmail.com
  Wec-www.nabhprakashan.com
- मुखपृष्ठ संकल्पना
  राहुल कुमार
- अक्षर जुळवणी
  उमेश बावणकर
- मुद्रक
  'नभ प्रिंटर्स'
  शाम नगर, काँग्रेस नगर रोड, अमरावती.

- मूल्य-९०/- रू.

ISBN- 978-81-905776-60-9

पुस्तक अधिकाधिक निर्दोष होण्यासाठी सूचना अपेक्षित

DR. A. B. [illegible]
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Seal
JARUD

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist.

2018-19

Sem-IV

चीनची शासन व्यवस्था

(भारत - चीन संब[illegible])

आणि

संयुक्त राष्ट्रे

प्रा. डॉ. व्ही.एच. भटकर

प्रा. डॉ. प्रमोद तालन

प्रा.डॉ. पंकज नंदेश्वर

नभप्रकाशन

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Seal

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

चीनची शासन व्यवस्था (भारत - चीन संबंधासह) आणि संयुक्त राष्ट्रे

- प्रकाशन क्र-२८६०
- प्रकाशन दिनांक
  १ डिसेंबर २०१८

- © नभ प्रकाशन व

  प्रा. डॉ. व्ही. एच. भटकर
  "श्री" ४६-अे, पूर्वा टाऊनशिप, अर्जुन नगर ते शेगाव नाका रोड, अमरावती-४४४६०४
  मो. ९४२१७९०१०३, ७७९८०५८७५९.

- प्रकाशक
  मिलिंद डाहाके
  नभ प्रकाशन,
  श्याम नगर, काँग्रेस नगर रोड, अमरावती.
  मो.-७७९८२०४५००, ८१७७८३८४००
  Email-nabhprakashan@gmail.com
  Web-www.nabhprakashan.com
- मुखपृष्ठ संकल्पना
  राहुलकुमार
- अक्षर जुळवणी
  उमेश बावणकर
- मुद्रक
  'नभ प्रिंटर्स'
  श्याम नगर, काँग्रेस नगर रोड, अमरावती.
- मूल्य-९०/- रु.

ISBN- 978-81-905776-49-6

पुस्तक अधिकाधिक निर्दोष होण्यासाठी सूचना अपेक्षित

DR. A. D. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Art And Commerce College Seal JARUD

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

सामाजिक मानवशास्त्र

इशिका पब्लिशिंग हाउस
जयपुर-302018 (राजस्थान) भारत
फोन: 0141-2761280, 9887532741

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

सामाजिक मानवशास्त्र
Social Anthropology
डॉ. राम कुलसंगे

सामाजिक मानवशास्त्र
Social Anthropology
डॉ. राम कुलसंगे

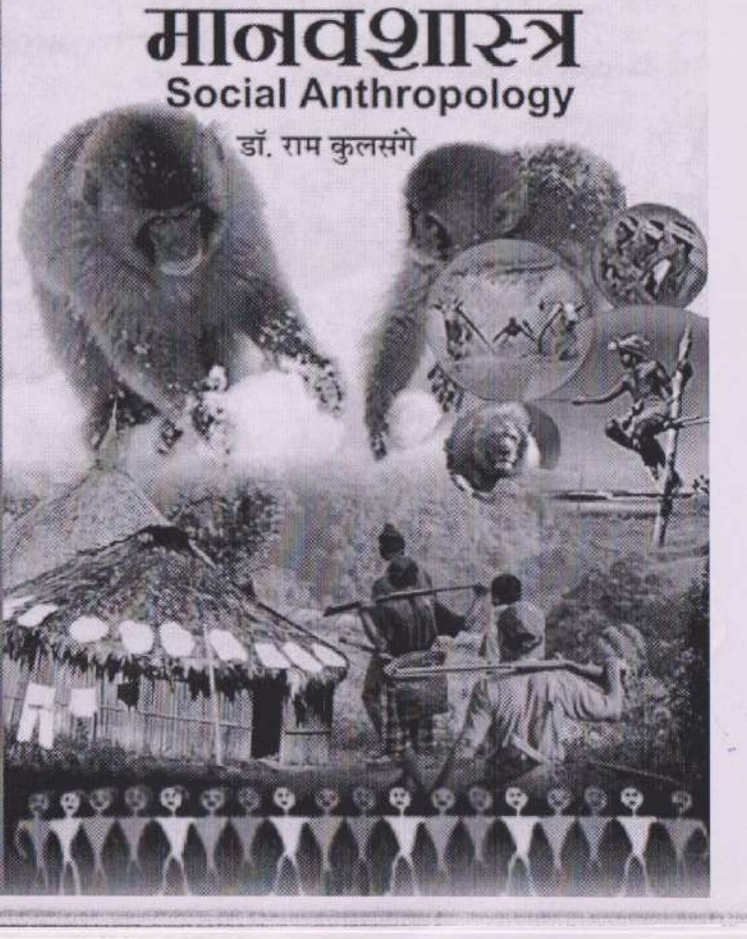

सामाजिक मानवशास्त्र
Social Anthropology

डॉ. राम कुलसंगे

इशिका पब्लिशिंग हाउस
जयपुर दिल्ली

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Art And Commerce College Seal JARUD

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

इशिका पब्लिशिंग हाउस

ए -25, ''गणेश सदन'', गली न. 4, आदर्श बस्ती,
बी.एल. हाउस के पास, टोंक फाटक,
जयपुर-302018 (राजस्थान) भारत
फोन : 0141-2761280, Mob. 9887532741
Email: ishikapublishinghouse@yahoo.in

दिल्ली कार्यालय : 102, प्रथम मंजिल, 'सत्यम हाउस'
4324/3, अंसारी रोड़, दरियागंज, नई दिल्ली - 110 002
फोन : 011-45652440

© प्रकाशक, 2018

ISBN: 9789385302754

मूल्य : ₹ 1495/-

प्रकाशन से पूर्व लिखित अनुमति प्राप्त किये बिना मात्रा उद्धरण के अतिरिक्त अन्य किसी भी उद्देश्य से इस ग्रन्थ के किसी भी अंश का किसी भी रूप में यांत्रिक, इलेक्ट्रोनिक, फोटोस्टेट, ध्वन्यालेखन अथवा अन्य किसी भी विधि से प्रतिलिपीकरण, प्रेषण अथवा अनुवाद सर्वत निषिद्ध है।

टाइपसेटिंग : बी.एस. कम्प्यूटर्स, जयपुर

मुद्रक : थॉमसन प्रेस, नई दिल्ली

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Art And Commerce College
Seal
JARUD

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Tq. Warud, Dist. Amravati

अनुक्रमणिका
Contents

	vii
1. सामाजिक मानवशास्त्र: अर्थ एवं परिभाषा Social Anthropology: Meaning and Definition	1
2. सामाजिक मानवशास्त्र की अभ्यास पद्धतियां Social Anthropology: Meaning and Definition	9
3. आदिम सामाजिक संगठन Primitive Social Organisations	19
4. वंश परम्परा, वसीयत, उत्तराधिकार एवं आवास व्यवस्था Dynasty Tradition, Bequest, Inheritance and Housing System	29
5. भारतीय वंश का वर्गीकरण Racial Classification of Indian	42
6. आदिकालीन समाजों में विवाह Marriage in Primitive Societies	52
7. परिवार का अर्थ, प्रकार तथा प्रकार्य Meaning, Types and Functions of Family	80
8. नातेदारी एवं गोत्र व्यवस्था Kinship and Clan System	104
9. टोटमवाद Totemism	128
10. जनजाति की अर्थव्यवस्था Schedule Tribal Economic	140

11. भारतीय जनजातियों का आर्थिक जीवन Economic Life of Indian Tribes	165
12. अनुसूचित जनजातीय न्याय तथा सरकार Schedule Tribal Justice and Government	195
13. धर्म व जादू टोने Religion and Magic Sorcery	218
14. आदिवासी समाज में महिलाओं की स्थिति Tribal Condition of Women in Society	242
15. आदिकालीन कला Primitive Art	262
16. भारतीय जनजातियों की समस्याएं Problems of Indian Tribes	272
17. निषेध Taboo	283
Bibliography	290

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Art And Commerce College
Seal
JARUD

भूमिका
Preface

बदलाव ये निसर्ग का नियम है। उसी हेतु आज का मानव एक हुशार, बुद्धि शील,चतुर विकसित प्राणी है। इस मानव जाती कि बुद्धि दिनों दिन बढती जा रही हैं। ये एक मानव जाती के लिये 'शगुन' है। मानव जाती का विकास ही उसी समाज में एवं उनकी समस्याओं के विषय में बढ़ावा मिल रहा हैं। इस समस्याओं को समझने में मैं सामाजिक मानवशास्त्र का परिचय एवं भूमिका इस पुस्तक द्वारा प्रथम संशोधित संस्करण कुछ संक्षिप्त रूप में अदा करना चाहता हूँ। जब भी आदिम जनजाति का आधुनिक मानव समाज और उनकी संस्कृति को समझना महत्वपूर्ण प्रतीत होता हैं। 'सामाजिक मानवशास्त्र' ये एक ऐसा विषय है, जो प्राचीन आदिमानव समाज ओर और उनकी संस्कृति को समझने में सहायता और उपकारक होता हैं। अंत में इस विषय की अपनी अपनी अलग अलग महत्व है। इस महत्वों को मैं मेरे सामने देखते हुए प्रस्तुत भारतीय सभी विश्वविद्यालयों के पाठकों, छात्राओं, छात्रों, एवं प्रभूत्व नागरिकों के लिए मैं विमोचन करने जा रहा हूं।

प्रस्तुत पाठ्यपुस्तक लिखते समय महत्वपूर्ण योगदान है ऐसे कुछ सौ. प्रिया, चि.गौरव, कु. भाग्यश्री जीनकी प्रेरणा, विचार, औपचारिकतों से आलोचनात्मक प्रस्तुत की गई हैं। इस पाठ्यपुस्तक मे विभिन्न विश्वविद्यालयों के स्नातक एवं स्नातकोत्तर कक्षाओं के सभी विद्यार्थी, विद्यार्थियों, संशोधन, प्रभूत्व नागरिकों के निमित्त लिखी गई हैं। इस पुस्तक की भाषा सरल सुबोध और सुगम्य बनाने की कोशिश की गई है। प्रस्तुत पुस्तक की सामग्री को प्रमाणित एवं वैज्ञानिक बनाने की हर संभव कोशिश की गई है। प्रकाशक ने मेरे किताब को उत्तम स्वरूप देने का सहयोग दिया उनका आभारी हूँ। आशा है, कि प्रस्तुत पुस्तक छात्रों, छात्राओं एवं अन्य पाठकों के ज्ञानवर्धक में जरूर साहयता होंगी। सभी आदरणीय मान्य गण और पाठकों को विनम्र निवेदन है कि यदि इस पुस्तक में कुछ कमियां रह गई हैं तो मैं इसके लिए क्षमा चाहता हूं। त्रुटियां कोई सुझाव हैं तो मेरा ध्यान आकृष्ट करें उनके लिए मैं आपका अत्यंत कृतज्ञ रहूंगा।

डॉ. राम कुलसंगे

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

I.T. facility updated regularly for smooth e-governance

dotcom

dotCOM Infotech Pvt. Ltd.
Think » Innovate » Succeed

2nd Floor, Shetkari Bhavan,
Above SBI-ADB Bank, Old Cotton Market,
Amravati (M.S.) INDIA Ph.- 0721-2566245
Cell : 9823194885, 9823646168
email : info@dotcominfotech.co.in
visit us : http://dotcominfotech.co.in

Ref. No.

Date :

INVOICE

Customer's Name & Address	
To, **The Principal,** **Art & Commerce College,,** **Jarud,** **Dist. Amravati.**	

Invoice No.	275
Date	01/10/2021
Order Code	SSES,AM/4202/13
DotCOM GST NO.	27AABCD8776G1ZB

Customer GST. No. : 27AAETS1500P2ZA

Subject to Amravati Jurisdiction

Sr. No	Item Description	Qty.	Rate	Total Amount
01	**Annual Maintenance Charges For E-Governance, MIS, ERP, EMS System Software 2021-2022**	01	Rs. 12,000/-	Rs. 12,000/-
	SGST@9%			Rs. 1,080/-
	CGST@9%			Rs. 1,080/-
Amount in Words (Rupees Fourteen Thousand One Hundred Sixty Only)			Total -	Rs. 14,160/-

V. No. 398

Terms & Conditions :

A. 100% payment must be made to dotcom InfoTech P.ltd., Amravati on the presentation of bill.

B. All the Cheque/Drafts will be made in favor of dotcom Infotech P.ltd., Amravati

C. By signing this document you agrees to the terms & conditions

D. Disputes if any are subject to Amravati Jurisdiction only.

E. Multi User System

F. Exclusive of all Taxes.

Received by:

Posted 31/3/22

Signature & Seal

For dotCOM Infotech Pvt.ltd.

dotCom Infotech Pvt. Ltd. Reg. No. 11-121945 Amravati (M.S.)

Passed for Payment Rs. 14160/-

Principal, Arts & Commerce College

Please tear off the slip given below and attach it with your Cheque/Demand Draft.

-----Tear From Here-----

Invoice No.	Date	Order Code	Total Amount
275	01/10/2021	SSES,AM/4202/13	Rs. 14,160/-

Paid & Cancelled

Principal, Arts & Commerce College

Student Admission • Salary Management • Scholarship • Accounts • Campus Intranet
Web Solutions • Attendance • Library Automation

dotcom

dotCOM Infotech Pvt. Ltd.
Think » Innovate » Succeed

2nd Floor, Shetkari Bhavan,
Above SBI-ADB Bank, Old Cotton Market,
Amravati (M.S.) INDIA Ph.- 0721-2566245
Cell : 9823194885, 9823646168
email : info@dotcominfotech.co.in
visit us : http://dotcominfotech.co.in

Ref. No.

Date :

INVOICE

Customer's Name & Address	
To, **The Principal,** **Arts & Commerce College,** **Jarud,** **Dist. Amravati.**	

Invoice No.	**385**
Date	**25/11/2021**
Order Code	**REG**
DotCOM GST NO.	**27AABCD8776G1ZB**

Subject to Amravati Jurisdiction

V. No- 398

Sr. No	Item Description	Qty.	Rate	Total Amount
01	**Online Admission Process 2021 – 2022** **SGST@9%** **CGST@9%**	**01**	**Rs. 5,000/-**	**Rs. 5,000/-** **Rs. 450/-** **Rs. 450/-**
Amount in Words (Rupees Five Thousand Nine Hundred Only)			**Total -**	**Rs. 5,900/-**

Terms & Conditions :

- **A.** 100% payment must be made to dotcom InfoTech P.ltd., Amravati on the presentation of bill.
- **B.** All the Cheque/Drafts will be made in favor of dotcom Infotech P.ltd., Amravati
- **C.** By signing this document you agrees to the terms & conditions
- **D.** Disputes if any are subject to Amravati Jurisdiction only.
- **E.** Multi User System
- **F.** Exclusive of all Taxes.

Received by:

Posted 31/3/22

Signature & Seal

For dotCOM Infotech Pvt.ltd.

dotCom Infotech Pvt. Ltd. Reg. No. Amravati

Passed for Payment Rs. 5900/-
Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

Please tear off the slip given below and attach it with your Cheque/Demand Draft.

------------------------------Tear From Here------------------------------

Invoice No.	Date	Order Code	Total Amount
385	**25/11/2021**	**REG**	**Rs. 5,900/-**

Paid & Cancelled
Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud

technologies services
Resilience For IT

Invoice Receipt : # 011425

25/08/2021

Payment To	Bill To
BC Technologies Services Mahatma Fule Square, Main Road, Amravati, Maharashtra 444906 Phone: +919404110007 Service Tax Reg Number: AAPFB7519JD001	**The Principal,** **Art & Commerce College , Jarud** **Tq Warud** **Dist:- Amravati 444906 (MH)**

Passed for payment Rs. 13570/-
Principal
Arts & Commerce, College,
Jarud, Ta Warud, Dist. Amt

Invoice Items		Total
180 Days Internet Plan (20 Mbps Unlimited)		**11,500.00**
	GST %	**18.00**

Posted 12/11/21

PAID & CANCELLED
Principal
Arts & Commerce College, Jarud

V. No. 229

Subtotal	13,570.00
GST	2070.00
Grand Total	**13,570.00**
Status	Balance

Thank you for your friendship, your business, and the opportunity to serve you.

BC Technologies Services Warud

BC Technologies Services
Prop.

Sign

For Payment :- A/c Name:- Pritam Muralidhar Charhate
A/c No.:- 50200042164370
IFSC Code:- HDFC0002151

technologies services
Resilience For IT

Invoice Receipt : # 0113577

07/03/2022

Payment To	Bill To
BC Technologies Services Mahatma Fule Square, Main Road, Amravati, Maharashtra 444906 Phone: +919404110007 Service Tax Reg Number: AAPFB7519JD001	**The Principal, Art & Commerce College , Jarud Tq Warud Dist:- Amravati 444906 (MH)**

V. No. 399

Invoice Items		Total
180 Days Internet Plan (20 Mbps Unlimited) (07-March-2022 To 04-Sept-2022		**11,500.00**
	GST %	**18.00**

Posted
31/3/22

Subtotal	13,570.00
GST	2070.00
Grand Total	**13,570.00**
Status	Balance

Passed for Payment Rs. 13570/-
Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

Thank you for your friendship, your business, and the opportunity to serve you.

For Payment :- A/c Name:- Pritam Muralidhar Charhate
A/c No.:- 50200042164370
IFSC Code:- HDFC0002151

BC Technologies Services * Warud *

BC Technologies Services
Prop.
Sign

Paid & Cancelled

cheque

technologies services
Resilience For IT

V. No. 245
Dt. 6/3/2021

Invoice Receipt : # 0010522

09/02/2021

Payment To	Bill To
BC Technologies Services Mahatma Fule Square, Main Road, Amravati, Maharashtra 444906 Phone: +919404110007 Service Tax Reg Number: AAPFB7519JD001	**The Principal,** **Art & Commerce College , Jarud** **Tq Warud** **Dist:- Amravati 444906 (MH)**

Invoice Items		Total
Half Year internet Plan (180 Days)		**11,500.00**
	GST %	**18.00**

Subtotal	13,570.00
GST	2070.00
Grand Total	**13,570.00**
Status	Balance

Passed for Payment Rs
Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

Paid & Cancelled
Principal
Arts & Commerce. College.
Jarud Ta.Warud.Dis: Amt

Thank you for your friendship, your business, and the opportunity to serve you.

Seen
15/3/21

BC Technologies Services
Prop.
Sign

68895

technologies services
Resilience For IT

Invoice Receipt : # 009942

21/05/2020

V.NO. 114
DT. 24/9/20

Payment To	Bill To
BC Technologies Services Mahatma Fule Square, Main Road, Amravati, Maharashtra 444906 Phone: +919404110007 Service Tax Reg Number: AAPFB7519JD001	**The Principal,** **Art & Commerce College , Jarud** **Tq Warud** **Dist:- Amravati 444906 (MH)**

Invoice Items	Total
Half Year internet Plan	**11,500.00**
GST %	**18.00**

Subtotal	13,570.00
GST	2070.00
Grand Total	**13,570.00**
Status	Balance

Passed for payment Rs.
Principal
Arts & Commerce, College
Jarud, Ta Warud, Dist...

Paid & Cancelled
Principal
Arts & Commerce, College,
Jarud Ta. Warud Dist. Amt.

Thank you for your friendship, your business, and the opportunity to serve you.

Sign

GST-IN[illegible]ICE

Pushpa Services 2020-2021
2nd Floor Dr.Joshi Trust Market,
Opp [illegible]irupati Tower,Ambadevi Road,Amravati
A[illegible]ati.[illegible]
C[illegible]N/S[illegible]
State Nar[illegible]
E-Mail : nk[illegible]@r[illegible]ffmail.com

Invoice No.	Dated
PS/AUG/224	**7-Aug-2020**
Supplier's Ref.	Other Reference(s)

Consignee
The Principal Art & Commerce College Jarud
Jarud
GSTIN/UIN : 27AAETS1500P2ZA
State Name : Maharashtra, Code : 27

V.No 96
Dt. 19/9/20

Buyer (if other than consignee)
The Principal Art & Commerce College Jarud
Jarud
GSTIN/UIN : 27AAETS1500P2ZA
State Name : Maharashtra, Code : 27

Sl No.	Description of Goods	HSN/SAC	Quantity	Rate	per	Disc. %	Amount
1	**Canon Laser Shot Lpb 2900b**	84433100	**1 Nos**	9,237.29	Nos		**9,237.29**
2	**Web Camera**	8525	**3 pcs**	847.46	pcs		**2,542.38**
	Enter Web Cam Night Vision						
3	**Pen Drive 16GB Sandisk CRUZER**	85235100	**1 Nos**	296.61	Nos		**296.61**
							12,076.28
	C.G.S.T.Sale						**1,086.86**
	S.G.S.T.Sale						**1,086.86**
	Total						**₹ 14,250.00**

Passed for payment Rs.
Principal
Arts & Commerce, College,
Jarud.Ta Warud,Dist. Amt

Paid & Cancelled
Principal
Arts & Commerce, College,
Jarud.Ta Warud.Dist. Amt

Amount Chargeable (in words)
INR Fourteen Thousand Two Hundred Fifty Only

E. & O.E

Company's Bank Details
Bank Name : **Yavatamal Urban Co-Opp.Bank 173/88**
A/c No. : **19173000088**
Branch & IFS Code : **Amravati & IBKL0041Y20**

Company's PAN : **AMDPK2645N**

Declaration
We declare that this invoice shows the actual price of the goods described and that all particulars are true and correct.

for Pushpa Services 2020-2021

Authorised Signatory

SUBJECT TO AMRAVATI JURISDICTION

This is a Computer Generated Invoice

SHREE COMPUTERS

GST INVOICE **CREDIT**

NEAR YAWALKAR PETROL PUMP,
PANDHURNA SQUARE,WARUD
E-Mail : nitintarar@gmail.com
Phone : 9422155357
GSTIN : 27ACKPT2432M1Z5

Date : 12/07/2019
Invoice No. : R-0000618
M/S: PRINCIPAL ART & COMMERCE COLLEGE
City : JARUD
State : 27
PHONE NO :
GST/PAN NO : 27AAETS1500P2ZA

V.No. 141
6/8/2019

SR.	PRODUCTS NAME	HSN	QTY	NET RATE	GST%	Rate	T AMOUNT
1	CCTV POWER 4CH	8504	1	700.00	18.00	593.22	700.00
2	CCTV BNC CONNECTOR W WIRE	8544	4	50.00	18.00	42.37	200.00
3	WHITE TAPES	8546	5	20.00	18.00	16.95	100.00
4	P-CLIP 6MM	3923	3	50.00	18.00	42.37	150.00
5	CCTV CABLE DLINK	8544	222	15.00	18.00	12.71	3330.00
6	BULLETE DS-2CE1ACOT IRPF-HD	85258020	2	1200.00	18.00	1016.95	2400.00
7	DOME DS-2CE5ACOT-IRPF-HD	85258020	1	1150.00	18.00	974.58	1150.00
8	INSTALLATION CHARGERS [CAMERA & CABLE]	997331	1	2800.00	18.00	2372.88	2800.00

Passed for payment Rs.
Principal
Arts & Commerce College,
Jarud, Ta. Warud Dist. Amt.

Paid & Cancelled
Principal
Arts & Commerce, College,
Jarud, Ta. Warud Dist. Amt.

CLASS GST %	SGST	CGST	TOTAL IGST
0 %	0.00	0.00	0.00
5 %	0.00	0.00	0.00
12 %	0.00	0.00	0.00
18 %	826.01	826.01	1652.02
28 %	0.00	0.00	0.00

TOTAL ITEMS/QTY. : 8 / 239
Rs. Ten Thousand Eight Hundred Thirty Only

Bank Details
STATE BANK OF INDIA
A/C- 35214141214
IFSC - SBIN0000502

Total Outstanding - 10830.0

SUB TOTAL	9177.98
SGST	826.01
CGST	826.01
CR/DR NOTE	0.00
GRAND TOTAL	10830.0

Declaration :

I/We hereby certify that my/our certificate M. "GST"Act, 2017 is in force on this date on which the sales of Goods specified in this Tax invoice is made by me/us. And that the transation of taxable sales covered by this tax invoice has been effected by me/us. And it shall be accounted for in the turnover of sales while filling of returns and the due tax if any,payable on the sale been paid"

For : Shree Computers
For SHREE COMPUTERS
Proprietor
Authorised Signatory

V.No. 293 Dt. 10/1/20

GST INVOICE

(ORIGINAL FOR RECIPIENT)

SHARP **Yashraj Automation Services** Plot No.59 P.N.T.Colony Yashoda Building Behind Tata Safeway Motors, Mankapur, Nagpur GSTIN/UIN: 27AFHPG7879R1ZC State Name : Maharashtra, Code : 27 E-Mail : yashrajservicesharpngp@gmail.com	Invoice No. **YAS/12/19-20/683**	Dated **27-Dec-2019**
	Delivery Note	Mode/Terms of Payment **15 DAYS**
	Supplier's Ref. **YAS/12/19-20/682**	Other Reference(s)
Consignee **Art & Commerce College(JARUD)** State Name : Maharashtra, Code : 27	Buyer's Order No.	Dated
	Despatch Document No.	Delivery Note Date
	Despatched through	Destination
Buyer (if other than consignee) **Art & Commerce College(JARUD)** State Name : Maharashtra, Code : 27	Terms of Delivery	

Sl No.	Description of Goods	HSN/SAC	GST Rate	Part No.	Quantity	Rate	per	Amount
1	**TONER CTDG [BLK] - AR -5520 S/D/N (Office Automachine)**	8443	18 %	AR-020ST	**1.00 Nos.**	4,500.00	Nos.	**4,500.00**
	CGST							**405.00**
	SGST							**405.00**
	Total				**1.00 Nos.**			**Rs. 5,310.00**

Amount Chargeable (in words) *E. & O.E*

Indian Rupees Five Thousand Three Hundred Ten Only

HSN/SAC	Taxable Value	Central Tax		State Tax		Total Tax Amount
		Rate	Amount	Rate	Amount	
8443	4,500.00	9%	405.00	9%	405.00	810.00
Total	**4,500.00**		**405.00**		**405.00**	**810.00**

Tax Amount (in words) : **Indian Rupees Eight Hundred Ten Only**

Passed for payment Rs.
Principal
Arts & Commerce, College, Jarud, Ta. Warud, Dist. Amt

Paid & Cancelled
Principal
Arts & Commerce, College, Jarud Ta. Warud. Dist. Amt

Remarks:
D.M. NO 722

Company's PAN : **AFHPG7879R**

Declaration
We declare that this invoice shows the actual price of the goods described and that all particulars are true and correct.

Company's Bank Details
Bank Name : **Bank of Baroda (5140)**
A/c No. : **07070500005140**
Branch & IFS Code : **ITWARI & BARB0ITWARI**

Customer's Seal and Signature

for Yashraj Automation Services

YASHRAJ AUTOMATION SERVICES

Authorised Signatory

SUBJECT TO NAGPUR JURISDICTION

This is a Computer Generated Invoice

technologies services
Resilience For IT

Invoice Receipt : # 004478

08/11/2019

V.No. 239
Dt. 16/11/2019

Payment To	Bill To
BC Technologies Services Mahatma Fule Square, Main Road, Amravati, Maharashtra 444906 Phone: +919404110007 Service Tax Reg Number: AAPFB7519JD001	**The Principal,** **Art & Commerce College , Jarud** **Tq Warud** **Dist:- Amravati**

Invoice Items	Total
Half Year internet Plan	**11,500.00**
GST %	18.00
Subtotal	13,570.00
GST	2070.00
Grand Total	13,570.00
tatus	Balance

Paid & Cancelled
Principal
Arts & Commerce College,
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amt.

Passed for Payment Rs.
Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

Thank you for your friendship, your business, and the opportunity to serve you.

BC Technologies Services

Sign Prop.

GST-INVOICE

Pushpa Services 2019-2020 2nd Floor Dr Joshi Trust Market Opp. Tirupati Tower Ambadevi Road Amravati Amravati 444601 GSTIN/UIN: 27AMDPK2645N1ZR State Name : Maharashtra, Code : 27 Contact : 9371137568 , 9370333256, E-Mail : nkhandar@rediffmail.com	Invoice No PS/AUG/455	Dated 9-Sep-2019
		Mode/Terms of Payment
	Supplier's Ref.	Other Reference(s)
Consignee The Principal Art & Commerce College Jarud Jarud GSTIN/UIN : 27AAETS1500P2ZA State Name : Maharashtra, Code : 27	Terms of Delivery V. No. 217 Dt - 10/10/2019	
Buyer (if other than consignee) The Principal Art & Commerce College Jarud Jarud GSTIN/UIN : 27AAETS1500P2ZA State Name : Maharashtra, Code : 27		

Sl No.	Description of Goods	HSN/SAC	Quantity	Rate	per	Amount
1	PRINTER CANNON 2900 LBP *NMBA152310*	8443	1 Nos	8,983.05	Nos	8,983.05
2	SCANNER *LIGHT300* *KLUY45823*	84716050	1 Nos	3,601.69	Nos	3,601.69
3	Lapcare 12A Cartidge	8471	1 Nos	1,016.95	Nos	1,016.95
4	Quick Heal LR-1 *08BD1 - 0J58A - E6026 - 51F8B*	85238020	1 Nos	466.10	Nos	466.10
						14,067.79
	C.G.S.T.Sale					1,266.10
	S.G.S.T.Sale					1,266.10
	Round Off					0.01
	Total		4 Nos			₹ 16,600.00

Passed for payment Rs.
Principal
Arts & Commerce, College, Jarud, Ta. Warud, Dist. Amt.

Paid & Cancelled
Principal
Arts & Commerce, College, Jarud Ta. Warud. Dist. Amt.

Amount Chargeable (in words) *E. & O.E*

INR Sixteen Thousand Six Hundred Only

Taxable Value	Central Tax Rate	Central Tax Amount	State Tax Rate	State Tax Amount	Total Tax Amount
14,067.79	9%	1,266.10	9%	1,266.10	2,532.20
Total: 14,067.79		1,266.10		1,266.10	2,532.20

Tax Amount (in words) : INR Two Thousand Five Hundred Thirty Two and Twenty paise Only

Declaration

We declare that this invoice shows the actual price of the goods described and that all particulars are true and

for Pushpa Services 2019-2020

Authorised Signatory

dotcom

2nd Floor, Shetkari Bhavan,
Above SBI-ADB Bank, Old Cotton Market,
Amravati (M.S.) INDIA Ph.- 0721-2566245
Cell : 9823194885, 9823646168
email : info@dotcominfotech.co.in
visit us : http://dotcominfotech.co.in

Ref. No.

Date :

INVOICE

Customer's Name & Address	Invoice No.	099
To, The Principal, Art & Commerce College, Jarud, Dist. Amravati.	Date	06/08/2019
	Order Code	REG

GST. No. : 27AABCD8776G1ZB

Subject to Amravati Jurisdiction

Sr. No	Item Description	Qty.	Rate	Total Amount
01	Online Admission Process 2019-20 SGST@9% CGST@9%	01	Rs. 5,000/-	Rs. 5,000/- Rs. 450/- Rs. 450/-
Amount in Words (Rupees Five Thousand Nine Hundred Only)			Total -	Rs. 5,900/-

Terms & Conditions :

A. 100% payment must be made to dotcom InfoTech P.ltd., Amravati on the presentation of bill.

B. All the Cheque/Drafts will be made in favor of dotcom Infotech P.ltd., Amravati

C. By signing this document you agrees to the terms & conditions

D. Disputes if any are subject to Amravati Jurisdiction only

E. Multi User System

F. Exclusive of all Taxes.

Received by:

Signature & Seal

For dotCOM Infotech Pvt.ltd.

dotCOM Infotech Pvt. Ltd. Reg. No. 11-121945 Amravati (M.S.)

Passed for payment Rs.
Principal
Arts & Commerce College,
Jarud, Ta.Warud, Dist. Amt.

Paid & Cancelled
Principal
Arts & Commerce College,
Jarud, Ta.Warud, Dist. Amt.

Please tear off the slip given below and attach it with your Cheque/Demand Draft.

---- Tear From Here ----

Invoice No.	Date	Order Code	Total Amount
099	06/08/2019	REG	Rs. 5,900/-

dotcom

2nd Floor, Shetkari Bhawan,
Above SBI-ADB Bank, Old Cotton Market,
Amravati (M.S.) INDIA Ph.- 0721-2566245
Cell : 9823194885, 9823646168
email : info@dotcominfotech.co.in
visit us : http://dotcominfotech.co.in

Ref. No.

Date :

INVOICE

Customer's Name & Address	Invoice No.	138
To, The Principal, Art & Commerce College, Jarud, Dist. Amravati.	Date	07/08/2019
	Order Code	SSES,AM/4202/13
	DotCOM GST NO.	27AABCD8776G1ZB

Customer GST. No. : 27AAETS1500P2ZA

Subject to Amravati Jurisdiction

Sr. No	Item Description	Qty.	Rate	Total Amount
01	**Annual Maintenance Charges For E-Governance, MIS, ERP, EMS System Software 2019-2020**	**01**	**Rs. 12,000/-**	**Rs. 12,000/-**
	SGST@9%			**Rs. 1,080/-**
	CGST@9%			**Rs. 1,080/-**
Amount in Words (Rupees Fourteen Thousand One Hundred & Sixty Only)			Total.-	**Rs. 14,160/-**

Terms & Conditions :

A. 100% payment must be made to dotcom InfoTech P.ltd., Amravati on the presentation of bill.

B. All the Cheque/Drafts will be made in favor of dotcom Infotech P.ltd., Amravati

C. By signing this document you agrees to the terms & conditions

D. Disputes if any are subject to Amravati Jurisdiction only.

E. Multi User System

F. Exclusive of all Taxes.

Received by:

Signature & Seal

For dotCOM Infotech Pvt.ltd.

dotCOM Infotech Pvt. Ltd. Reg. No. 11-121945 Amravati (M.S.)

Passed for payment Rs.
Principal
Arts & Commerce, College, Jarud, Ta. Warud, Dist. Amt.

Paid & Cancelled
Principal
Arts & Commerce, College, Jarud, Ta. Warud, Dist. Amt.

Please tear off the slip given below and attach it with your Cheque/Demand Draft.

---Tear From Here---

Invoice No.	Date	Order Code	Total Amount
138	**07/08/2019**	**SSES,AM/4202/13**	**Rs. 14,160/-**

Shri Rajgade for N.A.
20/8/19

Student Admission • Salary Management • Scholarship • Accounts • Campus Intranet
Web Solutions • Attendance • Library Automation

dotcom

2nd Floor, Shetkari Bhawan
above SBI (ADB Branch), Old Cotton Market,
Amravati - (M.S.) India
Cell : 9823194885, 9823646168
email : info@dotcominfotech.co.in
visit : http://dotcominfotech.co.in

V. No. 390
19/01/2019

INVOICE

Customer's Name & Address	Invoice No.	63
To, The Principal, Art & Commerce College, Jarud, Dist. Amravati.	Date	03/08/2018
	Order Code	REG

GST. No. : 27AABCD8776G1ZB

Subject to Amravati Jurisdiction

Sr. No	Item Description	Qty.	Rate	Amount
01	**Online Admission Process (2018 - 19)**	01	Rs. 5,000/-	Rs. 5,000/-
	CGST@9%			Rs. 450/-
	SGST@9%			Rs. 450/-
Amount in Words (Rupees **Five Thousand Nine Hundred Rs. Only**)			Total -	Rs. 5,900 /-

Terms & Conditions :

A. Full payment must be made to **dotcom InfoTech P.ltd., Amravati** on the presentation of bill otherwise interest will be charged @ 18% per annum.

B. All the Cheque/Drafts will be made in favor of dotcom Infotech P.ltd., Amravati

C. By signing this document you agrees to the terms & conditions

D. Disputes if any are subject to Amravati jurisdiction only.

E. Single User System

F. Apply VAT As per Item

Received by:

Signature & Seal

For dotCOM Infotech Pvt.ltd.

Passed for Payment Rs.
Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

Please tear off the slip given below and attach it with your Cheque/Demand Draft.

------------------------------Tear From Here------------------------------

Invoice No.	Date	Order Code	Total Amount
63	03/08/2018	REG	Rs. 5,900 /-

Paid & Cancelled
Principal
Arts & Commerce College,
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amt.

Shri Rajgade
for NA &
29.10.18

• Student Admission • Employee Payroll • Scholarship • Accounts • Intranet
• Web Solutions • Attendance • Labrary Automation

dotcom

dotCOM Infotech Pvt. Ltd.
Think » Innovate » Succeed

2nd Floor, Shetkari Bhavan,
Above SBI-ADB Bank, Old Cotton Market,
Amravati (M.S.) INDIA Ph.- 0721-2566245
Cell : 9823194885, 9823646168
email : info@dotcominfotech.co.in
visit us : http://dotcominfotech.co.in

Ref. No.

Date :

V. No. 419
04/02/2019

INVOICE

Customer's Name & Address	
To,	
The Principal,	
Art & Commerce College,	
Jarud, Tq. Warud,	
Dist. Amravati.	

Invoice No.	193
Date	26/11/2018
Order Code	SSES,AM/4202/13
DotCOM GST NO.	27AABCD8776G1ZB

Customer GST. No. : 27AAETS1500P2ZA

Subject to Amravati Jurisdiction

Sr. No	Item Description	Qty.	Rate	Total Amount
01	**Annual Maintenance Charges For E-Governance, MIS, ERP, EMS System Software 2018-2019**	**01**	**Rs. 12,000/-**	**Rs. 12,000/-**
	SGST@9%			**Rs. 1,080/-**
	CGST@9%			**Rs. 1,080/-**
Amount in Words (Rupees **Fourteen Thousand One Hundred & Sixty Only**)			**Total -**	**Rs. 14,160/-**

Terms & Conditions :

A. 100% payment must be made to dotcom InfoTech P.ltd., Amravati on the presentation of bill.
B. All the Cheque/Drafts will be made in favor of dotcom Infotech P.ltd., Amravati
C. By signing this document you agrees to the terms & conditions
D. Disputes if any are subject to Amravati Jurisdiction only.
E. Multi User System
F. Exclusive of all Taxes.

Passed for payment Rs.
Principal
Arts & Commerce, College,
Jarud, Ta.Warud, Dist. Amt.

Received by:

Signature & Seal

Paid & Cancelled
Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta.Warud, Dist. Amt.

For dotCOM Infotech Pvt.ltd.

dotCOM Infotech Pvt. Ltd. Reg. No. 11-121945 Amravati (M.S.)

Please tear off the slip given below and attach it with your Cheque/Demand Draft.

---Tear From Here---

Invoice No.	Date	Order Code	Total Amount
193	26/11/2018	SSES,AM/4202/13	Rs. 14,160/-

bc technologies services
Resilience For IT

INVOICE: #CRD-A12
12-10-2018

V.No. 274
5/11/2018

Payment To	Bill To
BC Technologies Services Phone: +919404110007 | +91 9404111212 Service Tax Reg Number: AAPFB7519JD001 PAN Number: AAPFB7519J GST:- 27AAPFB7519J12ZY	To Principal, Arts and commerce college JARUD 444906
	Amount Due: Due Date:

Invoice Items	QTY	Total
INTERNET PLAN 10mbps for 365days 1000gb data	**1**	**20000.00**
INSTALLATION CHARGES FOR CONNECTION Device sxt5ghz	**1**	**5000.00**
Router 300MBPS	**1**	**1500.00**
GST:		18.00%

Subtotal	**26500.00**
Taxes	**4770.00**
Grand Total	**31270.00**
Status	Painding

Passed for payment Rs.
Principal
Arts & Commerce, College,
Jarud, Ta.Warud, Dist. Amt.

Paid & Cancelled
Principal
Arts & Commerce. College,
Jarud.Ta.Warud.Dist. Amt.

Thank you for your friendship, your business, and the opportunity to serve you.

BC Technologies Services

* Computer Sales & Services
* Office Automation Products
* Annual Maintenance Contract
* Cyber Securtity Expert Solution
* All Types of Digital & Audio Visual Solution

V. No. 98
2/8/2018

MULTIPLE SOLUTION

A TO Z Computer Solutions

Jijamata Apartment , Shankar Nagar Road, AMRAVATI
PH - 0721-2566823 , 7769977701
email - ajd123@rediffmail.com

TAX INVOICE

To,
The Principal,
Arts College , Jarud Dist Amravati

Bill No. MS- 582 Date 20/08/2018

Ref. No. -

GSTIN - 27AEZPD0498N1ZM

Sr. No,	Product Description	Quantity	Rate	Amount
01	WinPro 10 SNGL OLP NL Legalization GetGenuine	06	10579.66	63477.96
02	MS Office Professional 2016 SNGL OLP NL Academic	08	4150.00	33200.00
			Total	83804.44
			CGST 9 %	15138.98
			SGST 9%	15138.98
	One Lakh Forteen Thousand Eighty Two and Fourty Paise Only			114082.40

Passed for Payment Rs.
Principal
Arts & Commerce, College,
Jarud, Ta.Warud, Dist Amt.

Paid & Cancelled
Principal
Arts & Commerce, College,
Jarud, Ta.Warud.Dist. Amt.

Bank Account Details
Multiple Solution
Ac No - 02572000006935
Current account
HDFC Bank Ltd Amravati
IFSC code - HDFC0000257

FOR MULTIPLE SOLUTION

Declaration :- We declare that this Invoice shows the actual price of the

dotcom

dotCOM Infotech Pvt. Ltd.
Think » Innovate » Succeed

2nd Floor, Shetkari Bhavan,
Above SBI-ADB Bank, Old Cotton Market,
Amravati (M.S.) INDIA Ph.- 0721-2566245
Cell : 9823194885, 9823646168
email : info@dotcominfotech.co.in
visit us : http://dotcominfotech.co.in

Ref. No.

Date :

INVOICE

Customer's Name & Address		
To, The Principal, Art & Commerce College Jarud, Tq, Warud, Dist. Amravati.	Invoice No.	293
	Date	27/01/2018
	Order Code	SSES,AM/4202/13

GST. No. : 27AABCD8776G1ZB

V.No. 434

Subject to Amravati Jurisdiction

Sr. No	Item Description	Qty.	Rate	GST 18%	Total Amount
01	Annual Maintenance Charges For E-Governance, MIS, ERP, EMS System Software 2017-2018	01	Rs. 12,000/-	Rs. 2,160/-	Rs. 14,160/-
Amount in Words (Rupees Fourteen Thousand One Hundred & Sixty Rs. Only)			Total -		Rs. 14,160/-

Terms & Conditions :	Received by:	For dotCOM Infotech Pvt.ltd.
A. 85% Payment to be paid As per Agreement clause 1.4.3 B. 15 % shall be made on successful completion of entire integrated project. C. By signing this document you agrees to the terms & conditions D. Disputes if any are subject to Amravati jurisdiction only.	Signature & Seal	dotCOM Infotech Pvt. Ltd. Reg. No. 11-121945 Amravati (M.S.)

Passed for payment Rs. 14160/-
Principal
Arts & Commerce, College, Jarud Ta.Warud,Dist. Amt.

Paid & Cancelled
Principal
Arts & Commerce College Jarud, Ta.Warud,Dist. Amt.

Shri Raut
Home Exam. software
Bill- for NA.
16/02/18

Please tear off the slip given below and attach it with your Cheque/Demand Draft.

------------------------------------Tear From Here------------------------------------

Invoice No.	Date	Order Code	Total Amount
293	27/01/2018	SSES,AM/4202/13	Rs. 14,160/-

dotcom

dotCOM Infotech Pvt. Ltd.
Think • Innovate • Succeed

2nd Floor, Shetkari Bhavan,
Above SBI-ADB Bank, Old Cotton Market,
Amravati (M.S.) INDIA Ph.- 0721-2566245
Cell : 9823194885, 9823646168
email : info@dotcominfotech.co.in
visit us : http://dotcominfotech.co.in

Ref. No.

Date :

INVOICE

Customer's Name & Address	Invoice No.	84
To, The Principal, Art & Commerce College, Jarud, Dist. Amravati.	Date	18/07/2017
	Order Code	REG

TIN. No. : 27380328666V

V.NO-158

Subject to Amravati Jurisdiction

Sr. No	Item Description	Qty.	Rate	Amount
01	Online Admission Process	01	Rs. 5,000/-	Rs. 5,000/-
	CJST @ 9%			Rs. 450/-
	SJST @ 9%			Rs. 450/-
Amount in Words (Rupees Five Thousand Nine Hundred Rs. Only)			Total -	Rs. 5,900 /-

Paid & Cancelled
Principal
Arts & Commerce College,
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amt.

Terms & Conditions :

A. Full payment must be made to dotcom InfoTech P.ltd., Amravati on the presentation of bill otherwise interest will be charged @ 18% per annum.

B. All the Cheque/Drafts will be made in favor of dotcom Infotech P.ltd., Amravati

C. By signing this document you agrees to the terms & conditions

D. Disputes if any are subject to Amravati jurisdiction only.

E. Single User System

F. Apply VAT As per Item

Received by:

For dotCOM Infotech Pvt.ltd.

dotCOM Infotech Pvt. Ltd. Reg. No. 11-121945 Amravati (M.S.)

Signature & Seal

Please tear off the slip given below and attach it with your Cheque/Demand Draft

---------------------------------Tear From Here---------------------------------

Invoice No	Date	Order Code	Total Amount
84	18/07/2017	REG	Rs. 5,900 /-

Passed for payment Rs. 5900/-
Principal
Arts & Commerce, College,
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amt.

Paid & Cancelled
Principal
Arts & Commerce College,
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amt.

dotcom

dotCOM Infotech Pvt. Ltd.
Think » Innovate » Succeed

2nd Floor, Shetkari Bhavan,
Above SBI-ADB Bank, Old Cotton Market,
Amravati (M.S.) INDIA Ph.- 0721-2566245
Cell : 9823194885, 9823646168
email : info@dotcominfotech.co.in
visit us : http://dotcominfotech.co.in

Ref. No.

Date :

INVOICE

Customer's Name & Address		
To, **The Principal,** **Art & Commerce** **College, Jarud, Tq. Warud,** **Dist. Amravati.**	Invoice No.	227
	Date	01/12/2017
	Order Code	**REG**

GST. No. : 27AABCD8776G1ZB

Subject to Amravati Jurisdiction

Sr. No	Item Description	Qty.	Rate	GST 18%	Total Amount
01	**Exam Management System Software 2017-18**	01	**Rs. 15,000/-**	**Rs. 2,700/-**	**Rs. 17,700/-**
Amount in Words (Rupees **Seventeen Thousand Seven Hundred Rs. Only**)			Total -		**Rs. 17,700/-**

Terms & Conditions :

A. Full payment must be made to **dotcom InfoTech P.ltd., Amravati** on the presentation of bill otherwise interest will be charged @ 18% per annum.

B. All the Cheque/Drafts will be made in favor of dotcom Infotech P.ltd., Amravati

C. By signing this document you agrees to the terms & conditions

D. Disputes if any are subject to Amravati jurisdiction only.

E. Single User System

F. Apply VAT As per Item

Received by:

Signature & Seal

For dotCOM Infotech Pvt.ltd.

dotCOM Infotech Pvt. Ltd. Reg. No. 11-121945 Amravati (M.S.)

Passed for payment Rs. 17700/-
Principal
Arts & Commerce, College,
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amt.

Please tear off the slip given below and attach it with your Cheque/Demand Draft.

----------Tear From Here----------

Invoice No.	Date	Order Code	Total Amount
227	01/12/2017	REG	Rs. 17,700/-

Paid & Cancelled
Principal
Arts & Commerce College,
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amt

Shri Raul for N.A.
21/12/17

307